

САБРАНА ДЕЛА ОСКАРА ДАВИЧА

КЊИГА ШЕСНАЕСТА

Приредила

Роксанда Његуш

ИЗДАВАЧИ

ПРОСВЕТА — БЕОГРАД
СВЈЕТЛОСТ — САРАЈЕВО

ОСКАР ДАВИЧО

ТАЈНЕ

РОМАН

БЕОГРАД 1969

T A J H E

ГЛАВА ПРВА

1

Дежман звани Цвок прескочи барицу, не одмах видљиву под скрамом размекшаног снега, и сав најежен и цвокотав, упозори оне иза себе: »Не, вода!« али Крајновић скоро у исти мах ускликну раскалашно, у ствари збуњено: »Пази! Пази, пролеће!«

На то — сви дигну главе. Сумњичаво? Изненађено? Љутито?

Идућег трена осмех проже та лица, костурна сва, упркос разликама између оних што су имала више туробан неголи сетан израз, више испражњену и згужвану кожу на образима неголи затегнуту на тврдим вилицама, више обезизражене црте неголи дрско искочиле личне кости. Да ли су се људи обрадовали неком испуњеном обећању? Ко га је дао? Ко испуњавао?

Па ипак, као да је речју *пролеће* изговорена нека вајкадашња лозинка. И као да је није изрекао Крајновић него извидничка патрола над њима свима, у ваздуху пуном узнемирујућих, растапајућих мисли.

— Јест, патрола!

Слободан се намршти и одмах затим подсмехну тој својој бедној расентименталисаности пред једном обичном речи од три звучна слога, али недовољна да, и за секунду, убрзају топљење заиста по-

мало већ расквашеног снега око хладних младица у којима се у пролазу огледао Ђон баканце на рубу страшно дубоког плавог понора.

Па ипак ...

Што да се љути? Што да се подсмева себи? Зар не осећа и он, као и сви остали, ту невидљиву подударност између себе, добро, између сваког од тих знаних, необријаних, лелујавих сподоба и оног што су значили тај поветарац, то копњење, та смекшала земља што је димила као фабрика, фабрика која се чинила да највећи постотак своје производности непаметно троши на ово маглично и расуто димљење, место ... место да га рационалније искористи за срећу човечан ... Али и то му се чинило можда: развигор је свакако једначарски позивао на бубрење у пољу, иза зидова, и то не само спечене пупове што су преживели зиму под пазухом голих грана него и њих, опасане циглама, њих, црвендаће, тек победнички изишле из окршаја главу у оној четрнаестодневној *гладовној ставки*, како рече Јернеј, танак као врх конца протнут кроз уске ушице игле ...

И сви су, мора бити, осећали то, тај знак једнакости између пролећа и себе. Иначе, како стићи камо се научило?

За који дан нестаће сасвим снега. Но сад већ испод савијеног славолука претпролећа пролази претходница. Тежак је то пут. Шта хоће? Тешкоће? Освајања? Чега? Знања? Човечности?

Пуним једрима сви већ самопоузвано плове ка тој другој обали с плажама и увалама од отворених, мудрих књига, а вера у коначан успех битке, којој су се ту сви без остатка предали, цветаће тако бујно под младим сунцем да нико, никад, ништа неће моћи да ...

Групица се једна утом створила око овеће челичносиве локвице: ништа од плавети и облачних белина што су се огледале у оној далекој неагресивној а свемоћној лепоти и сјају, упркос сунувраћено-

сти, није гонило да се дигне поглед ка бескрајним просторима неуоквиреним у расквашену земљу, неухваћеним у кљуса муља, од кога се пеку цигле за дворце и најамне кућерине, лабораторије и касарне, стадионе и казнионе.

— Помлад! — насмеши се Јернеј, коме се такве уопштене, бескласне речи отимале увек на језику своје мајке.

— Кад па стиже, дете му! — чудило се Илац.

— Пре три минута! — промрмља Сер и пљуцну.

— Не! — рече Дежман — још јуче, кад смо се пребацивали из Базе овамо, осетио сам ја већ нешто тако, необично, само нисам знао шта је ...

— Јесте! — умеша се и Љуба — осећао сам док смо пролазили кроз шпалир да ми потиљак лижу све неки крављи језици ...

— Је! Је! — набра чело Братко — јужни су ветрови коначно сменили кошаву.

— Ја се селим у дванаестицу на трећем спрату — рече Пнеуматик — из умивалке ће за који дан пуцати диван поглед на зелено влаће озиме пшенице.

— Дај мени поглед на зелене врбаке! — уздахну Праком.

— Чуј! — ухвати га Сер за руку, али Јернеј трже узнемирену оједном главу на стањеном дугом врату: — Шта? — и укочи се у ставу мирно.

— Цмили — прошапта — под нама. Не видиш? Јернеј рашрафи грч, стаде на место вољно.

— Цмиљење се чује — рече Бановић неузнемирено — оно се не види. Да, чује се, заиста.

— Сјаши, лопове! — одважи се Венче, сав спласнуо, сав црн — не дави човека за ситнице!

— Ситнице? — плану Бановић и залелуја се — то теби ситнице? Видети звуке? Којешта.

— Хајде, хајде! — рече помирљиво Сер — олуци први пут данас зазвонили, а ти би да принципијелишеш и цепаш длаке на четворо! Радије научи неку нову књигу напамет. Ваљда их има на свету и таквих које неће да напишу издајници.

Неки се и насмеју, сви се разиђу.

Стојећи који сат касније на бетонском валову умиваљке, Слободан је гледао кроз квадрате решетки у планине којима је високи зид скривао доњу половину стрмих коса. Срећан некако, али не и весео, пропуштао је кроз себе више пријатне а неодређене слике неголи мисли, што њушкају увек за траговима узрочних редоследа. Волео је сад више да види како јужни ветрови брсте каише белокости и откривају испод снега све шире траке смећег меса земље задимљене и напете у првим трудовима клијања. Нечујних. Али маневарка се далеко иза њива, с ивице невидљивог планинског подножја јављала пригушеним ритмичким соптањем. Повремено би га прекидала писка мотора гатера са стругаре десно од станице.

У скоку се спусти, јер зачу шкргут кључа у брави собних врата. Иако је све то чинио лако и бешумно, није му промакло да се паркет нешто јаче извио под левом ноголи под десном његовом ногом, али не задржавајући се сад на томе, стиже да уђе у собу пре но што је пандур пропустио Витора, с руком у црној марами завезаној на потиљку. Личио је на правог ратног рањеника.

Уосталом, пандурским пуцњем окрзнут приликом сељења из Базе у Анекс, спрва није обраћао пажњу на плитку раницу што се сутрадан већ дала на зао, тако да је данас вођен у градић, на превијање у здравствену станицу.

Сад је, на повратку отуда, нечим тобоже збуњен, улазио већ у трећу собу у потрази за својом и гонећи зачудо као припитомљеног пандура да му отвара врата по врата, са сваког прага, свом дужином колоратурне лествице, рзао смејући се и овакав, сав унікакављен. Ужагрелим очима прелазио је, са трећег већ прага, преко свих и питао увек исто: »Како је, другови?«, али сви су на то одговарали: »Добро је!«, или: »Може!«, или: »Кад ће почети да дају више леба?«, или: »Да је боље, не би ваљало«, или: »У

реду!«, или: »Како је испала операција?«, или: »Је ли истина — црни пришт?«, или: »Откуда црни пришт? У Базе нема стоке.«

Витор тад упита Пракома:

— А управник шта је? — и прасну у рзав смех.

Пандур је стајао непомичан и глув иза Витора, у ходнику пред отвореним вратима четворке.

— Је ли — приђе Илац Витору и обрати му се стишаним гласом — је ли потврђено за краљицу?

— Две је године већ неутешна удовица!

— Пусти то, има она, кажу, младог абуганта.

— Па?

— Што да не? Зашто би абортирала? Капетан је, чује се, из добре куће.

— Бре, Илац, матор си човек, а ко сисанче, сву наду у влашку милицу полагеш...

Сер се, рекавши то, био неуверљиво намрштио, усне му се детињасто напућиле, лице остало неувређено, али Бановић је стао да доцира, пун једва савладаног гађења:

— ... место у масовне акције радничке класе града и села.

— Пре ће курјаку пркно да зарасте — умеша се Праком — но што ће нама буржујка амнестију да даде.

— Ни за Саламандеровог живота, док је легално котила копилад, за комунце није било амнестије!

— Тачно, није било — одврати Илац, неузнемирен свим тим — али смеш ли да метнеш стотку да и тога неће бити?

— И ти би примио амнестију из крвавих руку династије? — плану Бановић.

— Нек је даду само, па да видиш што ће је другар узме. Сам луа, бре, да робујем кад се могу и да борим.

— Друже Виторе, какав је наш став по томе? — окрену му се Бановић, оједном лишен дотадање сигурности.

— Зар не знаш? — насмеја се Витор и побе вратима.

— Да, да, знам, прорађивали смо то питање. Извини, збунио сам се.

2

Али трећег су већ дана многи из четворке у Анексу, који се, замишљен из огромних, продуваних асфалтираних соба Базе, чинио санаторијумом, почели да приговарају, незадовољни одједном и његовим просторијама за скоро две трећине мањим. — А и нешто нижим неголи преко, зар не? — допуни Дежман. — Мени се бар тако чини. Али ништа! — закључи с енергијом што спласну место да се експлозивно вине увис — навикнућемо се и на то!

Неки су тврдили да се овде човек осећа некако више затворен неголи тамо, други су уверавали да се гуше и даве: симптоми клаустрофобије. Трећи, мање кењкави и гласни, бринули су због могућности, што су се ту тек пружале Управи, да их све изољује и спречи им контакте с *Пољем* у најширем смислу. И већ су се чуле притужбе: »Зар за то толике мукe?«

Патос је, истина, био буков, паркетни, па грејање и да не буде боље, ту ће се за она најхладнија три месеца лакше зима поднети но на оном тамо бетону; али нове везе са мајсторима и слободњацима очито ће се теже успостављати а оне успостављене — ребе одржавати. Па онда — и нови пандури са наредником Звуком, командантом Анекса, премештеним из зграде самица, чији је страх и трепет био.

— Не заборавимо, ипак, предност. Биће нам топлије!

— Пусти, Цвоче! Ти се почињеш да жежиш на плус 18 а цвокоћеш на плус 12 — добаци му Сер — изем ти предност кад су нам везе, еј, везе дошле у питање.

Све се морало, канда, из почетка.

»Из почетка, па добро!« рече Илија Туцаковић, звани Илац Паљевинац, и стисну чврсто вилице упркос свим својим изједеним и поцрнелим више шкрбама но зубима. Он, сидраш и конзервативац што се мењања простора тиче, имао је бар права да то каже. Одувек се у себи — тврдио је сад — противио пресељењу у Анекс као борбеном захтеву. Они који су га, због тог нечутог става у себи, сад узгред почастили једним: »Задржи, онда, *дришлоташу*, језик за зубе!« без самокритичких су осврта, два минута касније, истискивали из себе танушње неке сумње у могућност и тог *добра* и тог *из почетка*. — *Ab nihilo*, не? — не закључи Дежман, како је и сам био помислио да ће. Разговор се продужи.

Било је, дабоме и другова који су, сем предности дрвеног патоса и двоструких прозора, некако одмах постали свесни могућности да се, чим прође период реконвалесценције, попуне и организују себе по годинама робије, образовном нивоу, специјалностима и личном афинитету. Место три одељења, у Анексу их је дванаест било на располагању колективу.

Таквих се гласова с почетка мало дизало. Ипак било их је. Иако исцрпљени гладовањем, ти су се вечити предузимљивци, неукротиви дезидеристи, који, уз инат разложности већине, као по задужењу откривају искључиво добре стране тамо где остали примећују једино зло, јављали и првих дана.

Но како се свима враћала снага, њихово је присуство постајало видљивије ако не и бројније, грло снажније, разлози уверљивији, на радост Слободанову (који себе није убрајао у њих) (осећајући себе и таквим) (али не само таквим). Но волео је да се дружи с њима, да говори, да се понаша и да изгледа ефикасан као они.

Цвокотави Дежман, с обрвама што су се несинхронизовано а тужно дизале и спуштале (лева се дизала кад се десна спуштала и обратно) над увек испошћеним и згрченим, рекло би се, зубоболним ли-

цем, откри први могућност да се испод пода, у углу иза последњег кревета, направи скривачница за материјал. Током друге и треће ноћи она је и начињена: било је потребно отковати само ивичну летвицу и извадити две-три паркетне дуге из зглобова, исећи затим, у величини елзевира, дашчану инфраструктуру на којој почива паркет — да би се појавило идеално склониште дубоко 15 сантиметара, али пространо колико соба.

То откриће, о коме Слободан — преузивши без ичијег наређења дужност техничара — обавести одмах колеге из осталих одељења, подстакну га на нова истраживања. Пошто је без неке одређене представе куцкао и испитивао собу и нужник, треће ноћи, њушкајући непрекидно, у умиваљци, одмах испод паркета, на истом месту где је под левом баканцом јуче по подне, скочивши с валова, осетио да се патос лако угиба — открио је бетонски поклопац исти као у Бази. Њим се улазило, нема сумње, у канал ценовода.

Гледао је неко време, непомичан, у тај бетонски квадрат, неколико милиметара нижи од пода. Отуда и оно увијање: паркет на том месту није имао правог ослонца.

Не рече ником ништа, одлучи да причека неколико дана док не ојача, али не одоле искушењу и пробудивши се још једном после поноћи, покуша сам да дигне поклопац.

После пуна два сата мучења, уз помоћ ножева за хлеб, дашчица, па чак и оловака, које је стављао у умерене жлебове, он најзад мало и одиже плочу.

Закључи да све то врати у предстање јер је касно за силажење. И савивши се већ да би ухватио алку обема рукама и вратио поклопац на његово место (ноћашњи је напор био узалудан), не издржа, и изазван мрским појмом узалудности, пре но што је постао свестан шта већ ради, одгурну с напором поклопац још више у страну и спусти се брзо у

шахт, брзо примети да су цеви постављене слично као и у Базиној Аорти (можда су ту биле за који сантиметар уже а и положене нешто ниже), хтеде да продужи каналом до зида, али осећање одговорности пред законима конспирације овог пута преовлада, страх да се неко може пробудити, ући да пије воде и, онако мамуран, упасти у јаму или, што би било још горе, расањен, открити улаз, спустити се и поћи њиме па после раструбити, пре но што постане свестан да одаје важну тајну — свакаких нас има — или просто, у суровој наивности вратити поклопац на место...

О свему томе је мислио док је враћао све у предстање. Тад и примети да је окрњио леву ивицу једне дуге. Дабоме, необазривост ловачког пса.

Волео је да пореди себе с ловачким псом иако је знао да Јернеј, на пример, има на то поређење више права од њега. Али баш зато Слободан би тако хтео да цео већ буде сводљив само на задатак који треба извршити, задатак и ништа више, задатак — и сав да стане у њега, да ничим не вирне из тог револуционарног одаваде-довде. Малочас... просто није могао да се уздржи. Пала му је крв на очи као ловачком псу пуштеном у ловиште.

Последњи је устао и последњи дознао оно што су сви већ некако сазнали: синоћ је у осмици, спрат над њима, дошло до тешких речи, одмах по вечери, кад су се у умиваљку повукли чланови бившег штрајкашког комитета и бившег Какома (догле расути по разним собама) (а неки, као Грујић, све до јуче задржани у болници, која се и за анексисте засад налазила, срећом, још увек у кругу Базе) (у болницу ће морати неко да оде још данас или сутра како би се ухватили испуштени конци старих веза) (потребно је реорганизовати старе, створити нове). Сазнало се касније, за време шетње, да је синоћна гужва у осмици била страховна, да су неки другови занепријатељили, једни другима да су *формално и словима* — скакали у очи као класни душмани, као да једни

и други нису исте марксистичко-лењинистичке крви...

Тек кад је неко упитао »зашто то«, Борбе, који је у једну од скупних соба Базе стигао месец дана пред штрајк, а сад, после шетње, дошао у четворку да замени Јернеја, који је позван у осмицу, објасни да се спори о оцени акције и казне за штрајкбрехере, да Троскот хоће да се за крај акције узме петнаести дан, пошто је он тек петнаестог преподнева прекинуо штрајк и примио чај, а Витор се убија убеђујући да је најзваничније донетом одлуком штрајк закључен четрнаестог дана у први мрак, кад се штрајкашки комитет вратио од управника, тад кад је, после успешних преговора, већина, сем Троскотовог реда самица, и примила храну.

— Врло важно — 14. увече или 15. ујутру! — рече неко, али то нагна Бановића да примети како је спор између мењшевика и бољшевика изгледао, кад се јавио 1902, исто тако врло неважан. — А био је и те како важан! — закључи, буквалан. — Судбоносан! — хтеде да дода и да до краја објасни значај тог привидно неважног а важног и те како, и те како расколног спора, судбоносног по међународни раднички покрет. Али га неко благовремено прекиде.

— Дабоме! — умеша се и Пнеуматик — ја сам примио чај и рум четрнаестог дана увече, кад ми је Витор лично растумачио да је све завршено. »Победа!« рекао је тад и стајао у вратима хелије и остао тамо све док ми пандур није пружио порцију. Па шта се ту онда петља петнаести дан. Све је јасно и чисто.

3

Љупче Рудар је рекао јуче после шетње да је имао утисак, гледајући кроз прозор, да се белутак на пандурској стази дуж зида надима и расте као хлебно тесто крај пећи.

Али тек су се сутрадан и последње од оних ша-

ка које су презимиле шетње, шћућурене иза искеца-них рубова рукава, згрчене тамо као пацови у канализационим цевима, промолиле из сулундара од шајка с покретима голошијастих кокошијих вратова: истезале су се и пружале, неопрезне и у исти мах опрезне, као неке птице, и хитро кљуцале само за њих видљиво топло зрнење светлости, расуто у ваздуху над поцигланим кругом у невеликом дворишту Анекса.

Кљуцајући тако неколико пута у празно а пуно, те шаке су, развијајући далеке сличности и продубљујући мутна сродства, замлатарале као да ће да полете.

Слободан Раденик, који се тек те ноћи упустио у солидније испитивање Капилара, утврдио је коначно да он представља продужетак Аорте, оног бетонског канала што се метар и нешто испод пода партерних соба Базе пружао испод целе тростране тамо зграде скупних соба и једним својим краком допирао све до јужног зида. Пре је знао да се циви продужавају кроза њ, но веровао је да канал пред њим престаје. Није. А то је било добро. То је било одлично. О томе треба одмах обавестити Троскота, Витора, биро.

Оправши се и ликујући због свог открића и свега што мутно али слатко њему и свима у вези с тиме предстоји, није могао да тек тако легне, попео се на цементни валов испод прозора и, пратећи у мислима крак подземног канала, покушао да докучи да ли можда продужује да тече и иза зида. Свеједно! До зида сигурно допире. Није се питао зашто је то важно. Осећао је да јесте; да је важно; и више но важно; да је важнисимо! Обашка похвале Какома, Слободанов ће углед пораста код свих. И најнеупућенијих. Ником неће више пасти на памет да му оспори смисао за технику као Братко што је, после оне гужве на шетњи која је претходила штрајку.

Кроз решетке што су тихо уздисале под нале-тима развигора, месец је узалуд покушавао цео да

пробе. Успевали су то светли пешеви ветрића који је засипао умивалку слатко крекетавим задахом мезграња, једвачујним мирисом зрелих лубеница што је сигурно дрхтуљило изнад планинског снега који копни миришћући баш на њих, лубенице, и на маховину. Јесте, на маховину и на ааге из набујалих потока.

Тргу се самокритички: »Доста с том дифузношћу!«

Врати се у мислима друговима: нису ли јуче сви после шетње избегавали да говоре о костобољи, од које су чланци изгледали неким болесно отечени а неким само пуберцентно надошли. И он сад одбија да размишља о сваби у осмици. Сви су јуче претпостављали да причају о другом. Макар о »чуду« што је задесило зид од клинкер-цигли, на коме је рано сунце местимично измамило мрену зеленкастог лишаја. »Током једне ноћи се он ухватио!« — рекао је костоболни Праком и мрднуо својим сталактитским носем. »Неодољивост одржавања и множења« — допунуио га горостасни Пнеуматик ицепаних плућа од дезинсектора, у чијој га је пари осјечка полиција држала пола сата и онда извукла, везана, да цркне. А он — ништа, сем нешто крви из плућа сваког пролећа и јесени. Крајновић се, слушајући те приче на јучерашњој поподневној шетњи, смешкао оним својим осмехом који би подсећао на отворене вене у топлој води, на крв што истиче, на живот што се гаси да није истовремено био и ношен валом снажне ведрине што се пркосно таласа и не поустаје. Уопште, Крајновић...

Слободан се сети и разних јутарњих шетњи и доживљаја који је имао кад би угледао пред собом, на другом крају дуже елипсоидне стране поцигланог круга, Крајновића како се смеши усамљенички а неусамљено. Тад му се и са удаљености од тридесетак метара његов осмех чинио да није она вечита осмехнутост његовог пријатеља, него само смешкање даљине. Идући луком елипсе, није скидао очи са

Крајновићевске јареће танконогости, која се чинила без снаге, оптерећена његовом мекотрупношћу, што је сад изгледала још безобличније ландарава. Сва као нека ислужена добра дојка.

Задрхтао је и сад од интензитета те слике што је нестајала заједно с њим кад би сам закорачио дужим луком друга и изгубио Крајновића из вида. Али давно му се једном, онакав цео, и претворио у осмех даљине до које га управо тај светлосни пут, коме обојица служе кружећи робијашком елипсоидном стазом, онемогућује да стигне.

Зашто? А ако бих потрчао? Сустигао бих га. Шта су 30 метара?

Ти? Ти вечито бежиш!

У вези са чим?

Знаш! Добро знаш.

Тачно. Али како мислити сад, иако је сасвим сам, на дискусије које раздиру осмицу (на то се указа пред њим рендгенски снимак Пнеуматикових плућа) (да ли — уместо слике осмице?) (да ли да њу уклони из видног поља?). Чудно, Крајновић није хтео по подне да се упушта у детаље: »Невоља«, рекао је шкрто, он — расипник. »Чућеш! За ове гласове има увек времена!«

Његов одговор није био у десетерцу, који он није волео, али зазвучао је десетерачки.

Не, није ни тајанствовао, ни конспирисао, није се ни важнирао. Сви су осмичари просипали на све стране своје приче. Крајновићу је било неугодно само. Можда се и стидео за друге. Можда није хтео да инфицира и Слободана вирусима сваба које су њега заразиле и разболестиле. Није имао воље ни да окривљује иког, ни да брани ништа. Није се осећао добро. Није му било ни до тога да за оне које сматра кривим, не тргујући с кривдом, тражи разумевања, нити да — настављајући да игра објективност — налази слабости код добрих и исправних!

Сав се осећао раздешен. »Опрости, Слободане!«
Нема праштања! Сутра ће му рећи — одлучи

Слободан — да не одобрава такав његов лично заврнут и приватистички морбидан однос према општој, дакле — принципијелној ствари. И рећи ће му да, упркос пријатељству које је у стању да му опрости и она зафркавања понеких другова (мада он, Слободан, то не воли), сад не уме да прогледа кроз прсте овој демобилисаности њега, Крајновића, демобилисаности и слабићству према свабама у осмици.

Крајновић је Слободану увек изгледао ведар борац чија је савитљива снага (типа *suaviter in modo*) била несаломљива упркос привидно мекушној крхковитости; и била израз неке страшно самосвесне а постојеће супериорности. Зато се сад и није мирио с ћошкавошћу у коју је запао тај једини прави његов идола из Базе (и сад — упркос свему — из Анекса). Зато он и не сме себи да допусти никаква колебања, мора, напротив, да искористи и своју снагу, знање, ауторитет како би ућуткао и Троскота и Витора и окупио око себе све другове жељне учења.

...Ах! (прескочи у мислима неколико исувише познатих му карика) Крајновић толико зна (отуд и овај почетни уздах) да му се знањем нико не може ни приближити а камоли досећи ту ризницу свих сазнања до којих се самостворени људски дух вићуо... Зато и не сме тако да се држи. Не сме.

...Ех, никад Слободан неће успети да накрца у себе сва она безбројна Крајновићева знања. И да прочита све оне количине књига (немогуће!) (Крајновић чита по шездесет страница на сат, док остали — највише тридесет), не би му вредело. Недостајао би му онај дар повезивања и разумевања чивеница...

Крајновић... (Да је Слободан на његовом месту, рекао би као прво и прво: »Другови, срамота!« И пошто би тиме ликвидирао малограбанска детињарења штрајкашког одбора и бившег Какома — што је последница још увек персистирајуће физичке

слабости — прешао би на следећу тачку дневног реда: Учити, учити, учити)...

Техничар Базе а можда и Анекса одмахну главом. Знао је: техника ће бити и ту његов позив. Каково читање: А ипак...

4

Ствари, изгледа, нису биле тако једноставне. Сутрадан, после слободне поподневне шетње, чим су врата четворке закључана, отпочело је искрцавање нових абрвоа прикупљених овог пута систематскије.

Били су још алармантнији. Да сукоб у умиваљци осмице узима најдраматичнији ток, уверили су се већ после првих обавештења које су четворкаши добили поразговаравши с неким од чланова штрајкашког комитета или Какома, с ким су пријатељевали, али све вести, састављене у мозаик, биле су више него поразне. Слободан је тог пута од Крајновића, нешто разговорљивијег и сличнијег старом себи, сазнао како је размимоилажење почело на изглед обично кад је прекјуче Троскот, седећи на сандучету у осмициној умиваљци, рекао врло мирно да предлаже као једину тачку дневног реда оцену штрајка и кад је одмах затим дао реч Витору, чије су се примедбе свима учиниле тачне, мада нису у довољној мери истицале да се извукло, у ствари, више но што се тражило (иако се није, одлазећи у борбу, руку на срце, веровало да ће се искамчити ни 60% постављених захтева). (— Дабоме! — сложио се Слободан). После Витора јавио се Братко, који се, неочекивано за неизлечиве загрижљивце само, сложио с предговорником (не поменувши ни једном током свог предугог говора Виторово име) (што је смешно ако не и жалосно, и то више жалосно, слаже се, а ипак лепо и поштено). За њим су се испоизјашњавали у том смислу и остали другови из Комитета и Одбора и све је изгледало да ће

се добро и брзо свршити кад се Троскот поново јавио и, смежуран као на три мрза стврнути чварак, почео да редом и поименице сваког назива издајцицом и штрајкбрехером и да све, запрепашене, уверава како је познато да се губава магарад нањуше и на век удаљености, и да је познато да све на свету убице добрих, добрих, је ли? другова какав је заиста то, је ли? то заиста био покојни професор Луковић, друг принципијелан, непоколебљив и одан један борац, иако интелектуалац, али срастао свим бићем крвно за радничку класу, и зато омрзнут од стране свих који скрећу лево и десно од линије и умеју да нађу неприципијелну платформу кад год је потребно да се нанесе, је ли? нанесе штета радничком покрету и да он, стога, предлаже прво минут ћутања у славу друга палог у борби...

После оног »слава му!« поћута, не баш претерано учвељена израза на изражајном иначе, стравично сад избораном лицу, па настави с још већом жестином да напада чланове штрајкашког одбора и Какома, све, па и Јернеја, који је тек у својој напредној речи променио став и потпуно подржао Троскотов суд о штрајку.

Витор не оста дужан Троскоту. Њега и Јернеја, који му се придружио, назвао је шпекулантима, пићарцијама и лешинарима, а затим испричао потанко све што су мање-више сви већ знали, цео ток преговора, закључак и повратак у зграду самица, где је, по договору, сваки од чланова штрајкашког одбора требало да прими храну тек пошто обавести своју страну спрата да је акција завршена победом, и да су то сви и учинили, тј. обавестили своју страну спрата, и да су после тога сви и узели чај с румом. Сви. Сем Троскота. А ако овај то није учинио, то није зато што није знао да је штрајк победнички закључен, него зато што је од самог почетка играо на пораз, што је незадовољан био овим изванредним и неоцењивим успехом колектива, па од беса и јада и није могао да једе смишљајући нове поганштине

против Какома. Али једно је не хтети сâм јести, а друго је натерати скоро целу страну једног спрата, осамнаест другова исцрпљених четрнаестодневним гладовањем, да продуже штрајк за још једну целу ноћ и цело јутро, све до девет сати.

Утврдивши ове познате чињенице, пређе у противнапад и рече да тако што ни најокорелији садист и целат не би учинио ни себи, а камоли својим рођеним друговима, али, ето, учинио је то овај ту Троскот, који се ту сад прави да једини зна шта је исправно, овај ту Троскот, који свима дели лекције и коме нико није добар и који би све њих из умиваљке у малој чаши воде попио, заједно с целим Анексом, како би то све, људе, цигле и даске, тамо у својим цревима поправио и усавршио и учинио достојним да разумеју неразумљиви критериј на основу којег он хоће да одреди, као крај штрајка, петнаести, а не четрнаести дан; како би, на основу такве лажи и произвољности, својим дебелим цревом оцењивао ко је штрајкбрехер и ко то није. Али чинећи то, он је десет пута гори од сваког дезертера, који се може правдати да је, замрачен страхом и паником, побегао из борбе, док Троскот, који кобајаги жали нашег палог друга Луковића, али непогресен одглауњеном тугом, не заборавља да демагогише, он који се од почетка ту продаје за оно што није, он је сам... он је баш оно што тврди да су други. »Он а не ја« — викнуо је Витор не заборављајући ефекте — »он је тај који је имао срца да нагна другове у продужену глад, на продужених 16 часова мучења, он је тај који је, ослашкучујући из своје самице целу ноћ њихове јечаје и шкргуте, уживао у игри коју је свима њима наместио, он је тај коме као да није било доста свих 14 дана и ноћи општих патњи и ужаса, него му их је још требало, ради задовољења личних рачуна. Јесте, о рачунима се ради. Зато хајде да се питамо мало не само ко је ко и ко је шта него, је ли, да се припитамо мало коме је могло да служи продужење штрајка за пуних 16 часова, и да се припитамо на кра-

ју, је ли, да се припитамо — то не замуцкујем ја, извините, ја то дословце цитирам њега па се понавља као он што се понавља, је ли, да се припитамо, онда, је ли то другарски или непријатељски чин, је ли терање осамнаестак другова да бесмислено продуже издасање на тихој ватри гладовања, објективно говорећи — чин класносвесног другарољупца или другаромрса, то да се припитамо пре но што одговоримо једино што се може, то јест да то није могао учинити друг и другар својих другова, не, то је могао учинити само интригант и лакташ, мржњом заслепљени котеријаш који објективно, рекло ми се шта се хоће, али тако му то сад дође, који тим што је учинио увлачи, и не желећи можда, али ко би све знао, који тиме увлачи своју људождерску стопу у траг класног непријатеља, а зашто? — питам се — а зашто ако не да би све нас упрљао и изблатио како би се сâм дочепао свих командних полуга и сам брао плодове наше заједничке борбе и победе.»

Још је сличних претераних ствари изговорено таквим немогућим речима — Витор о Троскоту, Троскот о Витору и обратно, и обртно од обратног! И увек импутирајући све зло и црњило противнику, да не кажем противнику, а себи сву доброту и белину.

Четворка је, збуњена, слушала препричавања свих тих ужаса, и, саслушавши их, није хтела да заузме став и да се подели. Од извесног тренутка чак није више хтела ни да коментарише тај ужас. Као да је ћутањем одбијала да прими све то и као пуку могућност, а не као истину. Одбрана неверицом ипак подсећа на завлачење главе у песак, а комунисти нису нојевци. Слободан се бојао да ће сви морати за који дан да поверују једном или другом од протагониста ове тако бесмислене и штегне борбе, у коју, сем њих двојице, остали као да и нису хтели да загази. Још не!

Али како су још ужасније приче о осмици настављале да на разне начине доцуркују током сле-

дећих четрдесет осам сати, на Слободанову иницијативу одржана је собна конференција четворке. Сви су говорници без потребе шапутали. Сви говорили кратко. Једногласно је донета одлука: а) да се као крај штрајка има сматрати четрнаести дан увече, кад је већина, по директиви штрајкашког комитета, примила храну, б) да се прекину узнемирујуће и комуниста недостојне међуоптужбе у осмици, ц) да стари Каком задржи до даљег руковођење и заложу се да обнови и оживи везу с Пољем, д) да се што хитније пошаљу Гаћи сви материјали о штрајку и око њега, е) да се, у очекивању Гаћине меродавне оцене, сазове казнионска партконференција (оправдања нема за њено одлагање), ф) да се што брже пређе на нормалан живот и рад.

Та је собна резолуција, умножена у дванаест примерака, послата у све собе истовремено, и готово све су је, сем осмице, сутрадан већ изгласале и прихватиле.

Под притиском општег расположења, и осмица је морала да попусти и из ње ускоро почну да стижу добре вести: да дискусије у умиваљци престају, ако и нису сасвим престале; да су изгубиле жешћину; да постају из часа у час све конструктивније; да је Каком увидео потребу да се пређе на свакодневни рад и учење; да у њему сад већ сарађују, један уз другог, Витор, Троскот, Братко (а то се баш резолуцијом четворке и хтело), да се Крајновић бацио на припремање наставног програма за будући рад.

Некако тад баш стигну наједном три пакета књига. Видело се по жиговима да су прилично лутали и мењали поштанске вагоне од Београда до Косовске Митровице, па Митровице Сремске, од Брезе до Базовика, одакле су пошли на Зеницу и Лепоглаву, оданде у Ниш, Пожаревац и Марибор,

док се најзад све три пошиљке нису вратиле у Базовик, где се један интелгентнији службеник ПТТ, вероватно симпатизер, сетио да је База надимак који су робијашци дали Базовику, а Анекс име оне касније сазидане зграде опасане својим засебним зидом, и послао све то управи, у којој цензору, увек пијаном Вортићу, није било тешко да у свом башмебриговићству удари печат »прегледано« и експедира све у Анекс.

За њега адреса, која је гласила: »Друговима у Анексу, База«, није представљала никакву загонетку.

Међу књигама које је наредник Звук, дежуран тог јутра, педантно прелистао у потрази за евентуално скривеним писмом међу страницама, био је цео Лењин на руском, укоричен у Балзака, и Стаљиново *Национално и Колонијално питање* на енглеском, савршено увезано у Текеријев *Вашар таштине*.

Не нашавши писмо, наредник Звук преда све то Крајновићу, који се једва савлада да не пољуби све пандуре и све решетке.

Први Какомов рефлекс била је директива да се све ово преведе и умножи, друга — да се то сместа и неодложно учини са Стаљином. До сутра да буде готово.

За време шетње Јернеј преброја »Енглезе« — било их је дванаесторо. Њихово је знање било пасивно, но познавали су — тврдило се — потребну терминологију на оба језика, а то је главно за преводбење такве књиге, чију би неододливо јасну ослободилачку поруку разумели сви живи и мртви, и да је на живом хауса језику или на мртвом санскриту.

Рокада се изврши касно по подне, кад су отворена врата за вечеру, и у четворци се нађу сад само преводиоци заједно с каллиграфима и с двојицом књиговезаца. После на брзину смандрљане вечере, књигу одмах рашију. Свакоме преводиоцу западе нешто мање од два табака. Људи се баце на посао. Пре тога је прихваћен нечији предлог да се она три пакетића драве и оно нешто сланине и сира — награде колек-

тива и Цезара за прековремени напоран рад — поделе накнадно, уколико подухват успе.

Пендулирајући између преводилаца и преписивача, Јернеј и Слободан су пазили да не дође до збрке при пагинацији. Што је било важно нарочито онда кад су се странице, искалиграфисане хемијским мастилом, стале да умножавају на гештетнеру у дванаест примерака и, после, да повезују.

Оба стола, горњи с преводиоцима, доњи с преписивачима, остала су прекривена хартијом кад је око поноћи Цезар сваком муну по комадић тврдог сира. Преводиоци и остали појели су га не дижући се с калупа, али Слободану не промаче да каллиграфи, који су јели некако накриво, *бочно*, то чине да би избегли мрве што се обавезно труне и хоће да замасте хартију. То га обрадова. Све је то, уосталом, урађено у два залагаја, после чега су руке обрисане о панталоне. Одмах се затим наставио посао.

Радило се грозничаво, усхићено понето, уз мала такмичења који ће преводилачко-преписивачки тандем за краће време лепше и читкије да заврши превод — препис странице. Сви су били узбуђени од сазнања да се ноћас ту догађа нешто што се нигде и никад на робији није десило: за дванаест сати има да се преведе и умножи цела једна књига (и те каква књига). Крила је давало очекивање да ће тај подвиг значити још један корак ка изласку Анекса из анонимата, ка освајању оне славе коју су имале већ и С. Митровица и Лепоглава.

Око два после поноћи преведене су и последње странице, око четири биле су преписане и умножене, а око шест двојица књиговезаца завршила су корицење свих дванаест књига. Два минута пре но што је зазвонило за устајање.

Сви су у четворци одахнули радосно, а Буза, студент психологије, предложи да се попије његова бочица колоњске воде. Одмах је неко разблажи, али многи су само лизнули тај алкохол и, згађени, понудили флашицу следећем. Дача Књиговезац, који отпи-

без премишљања два добра гутљаја, стаде ускоро да подригује с изразом мучнине, згуснуте нарочито око његових широких, масњикавих ноздрва. Затим Дежман, у смањеном већ кругу, потегну други пут и поче: »Не? препоручам се уместо сваког антиалкохолчара и њима сличних норцева.« Следећи не одби, али, гучнувши, стаде да малоумно маше руком испред ужаснутог израза на растуреном некако лицу. Но дискусија се ускоро заостри око другог питања. Неко примети да је данас, први пут после штрајка, за ручак — пасуљ. Дежман на то рече: »Не? Дивно«. И додаде да ће свима који су као он пили, флагуси морати да миришу на колоњску воду.

Гласови се поделе. Већина је тврдила да колоњска вода неће ништа изменити с обзиром да сви флагуси једнако смрде, јело се шта јело, и пило шта пило. Али како су мањинци, тј. колоњски мењшевици остали при своме, неко предложи да се то провери. Натерају Бузу да истресе у себе остатак из своје флашице и изаберу у жири, поред Даче и Илца, који су најупорније бранили теорију да етерична уља што творе мирисе не могу да се изгубе, двојицу трезвењака и једног неутралца. Општи је задатак гласно: стручно, дакако, испитати ствар и донети писмене закључке.

А онда сви прасну у смех.

Смејући се и изибу на мртву шетњу, горди, с осећањем да су учинили нешто јединствено, несвакидашње, нешто што само комунисти могу, па, поносни што су и тиме потврдили још једном ко су и шта су (спремни да ту одликујућу припадност илегалној партији доказују, ако треба, а изгледало им да треба, сваке секунде и сваког минута подвизима такве и свакакве врсте), начине она тридесет и четири круга, уморни, посивели за ноћ и ослабаснели. Одспавају после, до ручка — заиста пасуљ — који поједе с одушевљењем, мада су још увек звонили од сна.

Чим су опрали порције, прилегну поново. Само сад више нико не заспа.

На пола сата се не исплати. Али с преводом у вези добе опет до делимичног размештаја, па одмах до припрема за избор делегата. Приближавање партијске конференције давало је маха нади да ће се све свршити како треба, помирењем другова. Јернеј се пресели у четворку а Борбе се врати у осмицу.

Састанак собних јединица није свуда протекао тако глатко као у четворци, где је за делегата изабран, дабоме, Јернеј, ионако члан руководства. Али пре поподневне шетње сазна се некако да је у осмици синоћ опет дошло до гужве. »Шта је тим људима?« — питали су се четворкаши с огорчењем. После се показало да је та вест била нетачна.

Наглува нека слутња да није легло све зло што је плашило људе и изазивало стид, потискивала је спокојство, уносила зебње, морила многе. Праком, који није волео Витора, изјави бришући се тог јутра: »Треба онај Троскот још сто фуруна леба с нама да изеде усхте ли му се образа да изрезиаи и награди неког који је с нама толико злочорби посркао и злокреча испишао.« Да се и не спомену виторовци, који су, у паници, од парчића доцурелих непроверених вести о токовима ранијих састанака у осмици састављали неке разрогачене апокалиптичне жанр-слике, од којих се нису умели да одбране.

Неколико дезертера из штрајка имало је других брига, али се у четворци још ћутало о томе комплексу. Уосталом, они који су напустили борбу од 9. до 12. дана, а и они слабуњави који су дезертирали 13. и 14. пре закључења акције, теже су се опорављали од другова које савест није морала. Сем тога, били су незаситији од осталих. Вазда су, избежумљених очију, жвакали и пљуцкајући покушавали да с временз на време испричају понешто о ономе што су осећали пре но што их је свеоправдавајућа (надали су се) несвестица ошинула.

Албрехт је, равнодушан и на то, ипак почео да систематски ради и био већ истезирао синдикално питање за једногодишњаке и исто тако, само опшир-

није, за *трогодце*. Није марио хоће ли као дезертер бити кажњен, бринуо је много више, ако је уопште бринуо, о оном што ће му се десити за једно четири и по године кад одробија своје и кад се, као иманентна, јави опасност да га врате шупом у Италију црним кошуљама на ричинус, манганелу, нову робију или стрељање у леба. Али и он је с онима био који су сумњичаво погледали на Цезара кад би почео да дели нузужитак и нису одмицали од стола док се све то не би завршило, при чему је и он, дезертер број један, приговарао за ово или за оно, нарочито кад би приметно да је једна коцка шећера, дебља од друге, стављена у таву уз комадићак сланине, што се чинио већи од суседног. Тад би се Цезарова свита гладница гласно присећала доброг и *поштеног* (наглашено су уздихали) Луковића, који је, уверавали су, трљао над комадићем хартије две неједнаке коцкице све док их не би зблизачио до истоветности и онда сав шећерни прах покупио и ставио у неку од кеса за *црне дане*.

Док су се једно предвече гладнице тако присећале покојног Луковића, стиже писмо из осмице, јављајући да ће, у вези с претконференцијском активностима, представници Какома обићи собе. Конференција, речено је, треба да се одржи крајем недеље.

Опште је расположење у свим собама било, без обзира на све, ипак мање-више исто. Сем малог броја изузетака, огромна већина другова мислила је да би најбоље било да се ствар око штрајка преда комисији, што ће саслушати све које треба, испитати детаљно чињенице и онда изнети предлог одлуке. Дотле — учити. Зашто смо ту?

Сва је нада, изгледа, била положена у свестицавајуће врлине и мане времена. Да ли се тиме желело нагласити да се хоће мир и настављање учења и рада? Тачно, а ипак, да ли је то било оно битно и руководеће при постављању ових захтева? Два сата пре но што је Братко одржао и у четворци оне своје говоре, чим се отворила врата за шетњу, Троскот,

који је истрчао први из осмице на ходник, сјурно се низ степенице. Четворкапи су видели како је Троскот пришао Витору, који је, окружен Грујићем и још неким, силазио полако низ степенице, и ухватио га под руку. (Је ли зато дојурно до врата четворке први?)

— Не љути се — рекао је врло гласно — и ти и ја говорили смо о оном у шта смо убеђени!

— Баш ми га уз Калемегдан у шта си ти убеђен! Рекавши то гневно, Витор повуче своју руку и уз трзај прође крај њега.

Троскот оста запрепашћен тражећи да запамти лица оних који су то видели или могли видети.

— Значи, не сме се говорити оно што се мисли. Друг је за укидање слободе у Партији?

Ширећи руке, окрете се и побе низ ходник према улазу у мало четвртасто дворште ограбено високим зидовима од двапут печених цигли. Успут је, престижући људе на које није обраћао пажњу, неколико пута поновио и гестикулацију и речи.

6

У својству делегата, Братко прочита пред собном ћелијом скупљеном у умиваљци три предлога за једну одлуку. Ово још једном у кратком року потврди оправданост зебњи и порекну наде да су се у Какому смириле страсти.

Братко је одмах рекао да ниједна од три предложене одлуке нема потребну већину, али да је прва, мада необавезна, ипак изгласана релативно највећим бројем гласова, што, јасно (коме јасно?), ништа не значи (шта? одлука? подељеност Какома? релативна већина?).

Компликовао је, петљао нешто с *Пореклом породице*, цитирао нека општа места, верглао опширно и уопштено о идеализму и главножној дијалектици, коју је Маркс ставио с главе на ноге, и после 37 ми-

нута поново прочитао прву резолуцију, према којој се као крај штрајка имао да сматра 14. дан увече. И друга је, такође, исто оцењивала ствар, али се разликовала од прве неким блажим а можда и демагошким ставом према штрајкбрехерима. Место да, као прва резолуција, тражи за њих искључење, други је предлог захтевао образовање комисије која ће испитати сваки случај посебно и кажњавати само оне који су напустили штрајк при пуној »свести и духовној светлости«. Остали би били само партијски опоменути.

Трећи предлог разликовао се од првог и другог. По њему је штрајк завршен 15. дана. Чланови Какома или штрајкашког одбора који су примили храну раније имају се сматрати издајницима.

Је ли потребно рећи да је аутор првог предлога био Витор, другог — Братко, трећег Троскот?

Састанку у умиваљци присуствовало је дванаест четрнаестоданаца и један петнаестоданац. Пошто је делегат Какома дотле успео да изложи све тезе, стао је сад натенане да образлаже и брани своје схватање. Други је говор почео са: »Не пада снег да помори свет, него да свака зверка...« и затим прешао на анализу прилика пре штрајка, говорио о психичком терору Витора, који је, нисмо заборавили, називао издајником сваког који се не би сложио с њим а то је и разлог што је искамчио ону неприродну и лажну псеудовећину, безначајну уз то, довољну и у својој безначајности да поведе колектив у нетом завршени исфорсирани штрајк. У ту се сврху, наставио је, хтео да послужи дуплим књиговодством и да злоупотреби принцип децентрализма, то јест прво је у организацији успео да створи минималну већину, па је онда захваљујући њој, помоћу децентрализма принудио целу организацију да пред колективом гласа компактно као да је она једногласно за штрајк, иако то није била цела, него, као што је речено, само је њена минимална већина била за акцију, а и то... али нема се доказа... Но, тачно је доба-

цио друг Раденик, до тога није дошло захваљујући будности извесних другова, у које спада и он, Братко, али, укратко, Витор је увек, и независно од тог случаја, немилосрдно прибегавао злоупотреби принципа на којима почива раднички покрет.

Дуго је још говорио. Уз то, ако не сасвим неистинито, а оно само делимично тачно.

Као и увек, није ни сад никог убедио, чак, за чудо, ни Пракома. Но рекавши то опште, крмило речи и мисли испаде му из руку, и он је дуго шеврдао на све стране бацанан таласима асоцијација, најбаналнијих и најопштемеснијих. Тад Праком доби реч. И он је дуго причао о општим стварима ван теме. Узгред је поменуо резолуцију број један, заборавио шта је хтео да каже у вези с њом, па је неочекивано онда стао да развија своју теорију о идиотима, тј. интецима, који су криви за све, јер они погубно делују на Витора који је више несвесни пропелер неголи пролетер, и који је по много чему више налик на његовог, Пракомовог, оца неголи на њега, Пракома, чији је отац умео само да сина истресе покојној мајци Ради из гаћа у крило и да побегне попут пропелера а не да остане као пролетер другарици жени на мегдану. Али Витор није опет ни оно што Братко вели, јербо је Витор извојевао нама овај Анекс, много способнији од Базе за будуће лечење реуматизма, од кога старији пролетери одреда пате, с обзиром на њихов тежак живот...

Лазица Подсвест, а за њим — Есингер, нападну Братка, па Дежман — Витора.

Откуд то? — питао се Слободан — шта се то дешава с нама чим узмемо јавно реч? Зар умемо да говоримо само против? И то увек против одређеног неког? Зар тај наш начин, који је, у ствари, неспособност да мислећи останемо на плану мисли — није прави узрок свих спорова ту?

Обрадова се: ни опортунизам, ни вахабитизам. Просто неумешност. То. Треба о томе с Крајновићем. Па курсеве. Логика. Реторика.

Био је скоро радостан што је открио, учинило му се, корен зла; што је сад знао да низак ниво конкретног мишљења што барата ставовима као да су живи људи, и људима, друговима, као да су апстракције без осећања и мисли... Отуд судари, варнице... Добро, али откуд онда разлике у анализама, ставовима, оценама ситуације?... Постоје разлике, јасно... Но да су само оне у питању, не би долазило до свега тога. С Крајновићем треба су-тра... С њим о томе.

Већина у четворци (и у умиваљци прво, и у соби касније) не сложи се с Виторовом резолуцијом; не прихвати ни другу, ни трећу; једногласно (заједно с Пракомом) затражи другог известиоца. Дobar њен део је инсистирао да то буде сам Витор.

Братко се не увреди. Њега се уопште ничије мишљење није доимало. Сматрао је себе караваном из пословице, караваном који је осуђен да пословично пролази с лајавцима увек за петом.

7

Али уместо Витора сутрадан дође Троскот и једини састанак одржа са свима у соби.

У пуној типини коју је узалуд реметио бритки, ниски ветар напољу, цвокоти сувих мрвица хлеба у саставцима стоних плоча и цвићење пераја те светлости, глатке као испеглана кошуља, те светлости што се, заједно с развигором који ју је општро ухватио у решетке, равномерно распадала на једнаке квадрате, Троскот је почео да прича о Витору с нечим суздржљивим, нереторским и једноставно интимним, као што се говори у четири ока, с понављањем неке речи међу чије је рашље упадао цео или делимично, све док га рука следеће мисли, сита тог гажења по трбуху претходне, не би лупила у леђа, и он кренуо за њом ишчашен из свог трупкања у месту: »Витор и ја« — почео је — »нема човека кога сам више волео, био ми је као отац, као отац, као

отац... као учитељ и заштитник. Ја сам му пре свог хапшења слао овамо два писма. Једно, оно мартовско, што је, ако се сећате, потврдио да његов Каком води исправну политику, и оно од јануара прошле године, које даје одобрење за припрему ваше лањске првомајске успешне акције. Најбољи ми је пријатељ био. Јесте. Не кријем, зашто? Волео сам га и још га волим, мислили ви шта мислили, али тако је. Тачно. А сад?»

Није ни у ког гледао, али ћутао је неко време као да све одмерава. Кад продужи, чинио се узбуђенији: »На свакаква изненађења ми илегалци ваља да будемо спремни у данашње време. Не мислите да ја тражим искључење или бојкот. Не. Ја сам према њему сентименталан и тако даље, ја га волим и томе слично, али он није оно што сам мислио. Нећу ја да вас сад подсећам на разне случајеве из прошлости и садашњости радничког покрета, у који буржуј хоће да у свакој прилици убаци своје људе, да бисте ви помислили да ја тиме циљам на Витора. Ја, другови — увек отворено. Да ми неко чак покаже документе против Витора, ја бих помислио, макар то било и погрешно, али помислио бих — фалсификовали их да бисмо га ми избацили, ликвидирали. Документи, дабоме, не постоје. Тачно.«

Пауза је прешла могући реторски климакс. Кад је наставио, напетост је попустила. Чинило се да други човек говори о другом нечем, заправо о неком другом.

»Постоји« — рече — »али постоји ипак основано уверење међу добрим делом другова да је Витор све вас а и мене преварио. Нећу да опет спомињем његово држање, ствар је та, привремено, одложена, иако су га полицајци и преда мном хвалили: 'То је комуниста. Тај верује у револуцију. То је човек!' Кад то говоре батинаши, онда...«

Слободан зацвокота.

»Али ја сам« — продужи Троскот — »тад мислио, збунио је он полицајте својим начином. У почетку.

У почетку. А и после сам то мислио.« (Цвокот није пролазио, трајао је.) »Да. И после. И сад. Зато и не постављам ни себи ни вама будно питање: — Зашто не би буржуји благовремено делегирали свог човека у наше редове? Не труде ли се да то ураде? Реците? Не мора такав да проваљује — то му не би био задатак. — Његово би задужење било да седи, ради, робија и све друго као и ми, да се при том истиче, да стиче наше поверење, заузима све одговорније и членије положаје, и све тако до неког тренутка, рецимо, до револуције, кад би требало да почне његово право деловање. Зашто да не? Зашто се не би могло да помисли на тако нешто? Зар не бисмо и ми, на власти, тако поступили? Или бар пожелели да тако урадимо... Зар не бисмо? А онда, за такве постоје и сасвим друкчији узгредни задаци.« (Слободану је зима, ујасна зима, цвокотање без престанка.) »Спречавање јединства, разбијаштво, а? Замислимо такво једно задужење: „Изволи на робију и не дај им да се уједине и постану моћни!“ — Не гледај ме тако исколачено, не чудите ми се ни ви остали сувише! Имам, ваљда, права да мислим гласно. А онда, шта? О чему мислим? Размишљаам поводом нечег што објективно постоји.«

То је изговорио понет неком неочекиваном сурошошћу, неким несуздржаним гневом, на чијем рубу, канда, престаје сувисли смисао речи и почињу таме неконтролисаних нагона спремних да униште сваког ко стварно или замишљено угрожава затамњеног.

Ко угрожава Троскота? Чиме? У чему? Откуд му то осећање? Чему та густа, срдита мржња коју не крије? Коју не може или неће да сакрије? Има ли разлога? Да ли су довољни они објективни које спомиње? То нису разлози, то су субјективна убеђења. А она не спадају у материјалистичко тумачење појава. Ближи су идеалистичким тезама. Иако оперишћу објективностима, она нису објективна.

»Добро« — рече смиривши се запрепашћујуће брзо — »добро. Али позната вам је прича о оном

пољском контраобавештајном Пилсудском агенту који се пребацио у редове црвеноармејаца тамо негде осамнаесте године. Читали смо њу пре штрајка, у новинама. Тукао вам се пан тај храбро у Црвеној коњици и после код Царицина, данас Стаљинграда. Из Црвене армије је изишао као пуковник. И почео партијску каријеру, јесте, каријеру, јесте, каријеру, ушао у Цека Украјине. Е, па добро — требало је открити врло, врло, врло широку заверу шпијуна и диверзаната па да они провале и тог, тог бесног пса, тог пилсудчика.« (Ледено је доба отпочело: захватило је прво срца, па речи.) »Логично. Зашто, питам ја вас, светска буржоазија не би предузела за времена и овде код нас сличне мере? Зашто не би убацила свог човека? Зашто он не би, слободан и тако даље, стао на наше чело, па у правом часу по интересе својих слоодаваца, одвукао све нас куд не треба? Не верујете ми?« (ту поцрвене: у тишини што наста зачу... се ударање слободанових зуба) (зачу и преста).

— Верујемо у шта се веровати може! — устаде Лазица Подсвест а Праком добаци не дижући се: — Не хвата вук коња за реп, него за грло, а Витор с нама робија и једе прежгану злочорбу годинама. (Цвокот који се постидео себе није престајао — камуфлирао се, ситан, страховито брз, нечујан, илегалан, делотворан. Али сад је одједном престао, мада је и даље било све неподношљивије хладно. Прсти на ногама су га смрзнуто болели, као да их кидају, ломе.)

— Зар ниси и ти пре штрајка говорио то исто? — набусито га ушта Троскот.

— Једно је реч — шибица, друго реч — општар нож. Прва плане у сваби и двојицу опрљи. Друга на хладно другу часну главу одсеца.

— Тако је, друг. Разлика је то у диференцији! — добаци и Сер.

— Што се полиције тиче, знамо, треба бити опрезан! — продужи Троскот, одједном миран као да се никад није ни разгневио, као да је и он онај све-

тац који је носио звончиће на цокулама да би благовремено упозорио мраве и бубе да се с пута склоне јер их он не би за живу главу ни случајно да згази, као да је то што је рекао Праком одувек и била његова најинтимнија мисао; то и ништа друго. Отпоче у мекшем регистру и неко се понада добру. Али после првих реченица изгуби наду. Говорио је споро, наглашавао сваку реч:

— Ја вас никад не бих подсећао на оног пилсучика да сам од људи који, немајући доказе, оперишу клеветничким алузијама као неки другови који то овде и другде раде. Ја све отворено. И пошто ме вучете за језик, изволите целу истину: утврђено је да је Витор годинама обмањивао нашу Партију шаљући лажне извештаје и обмањивао вас тврдећи да му *Поље* одобрава рад. Међутим, поседујемо документ који доказује противно, то јест да је *Поље* давало свим друкчије директиве. Ето.

Троскот се укочио. Није гледао ни у ког. Нико у њега. Али — безвучни камен је пао у стишани вир; укоченост се преносила као зараза; тишина и мртвило ширили су се као кругови воде. Неко поче да дахће, па преста; неко други зацвокота и постиде се, преста; неко трећи хтеде да се дигне и оде у умиваљку, оста. Свима је било хладније но хладно. Сваки се скупљао у себе и смањивао не би ли се загрејао. Импаозија.

Пакао није остао у људима. Дошло је до експлозије.

Шта се то збива? — питао се Слободан, сав као смаћен. Пакао је дотле притискивао душе, сад се испољио, обузео све четрнаестоданаше и петнаестоданаше.

Још јутрос, још на шетњи сви који су одштрајковали у крај, осећали су се најближим друговима, без обзира на још увек постојеће групе и све остало што је раније било. После Троскотовог извештаја

изветрила је њихова људска, четрнаестоданашка другарска солидарност; онај њихов недоговорени, спонтани сажаљиво-суздржани став који су манифестовали првих дана према тринаестоданашима; онај неизнијансирани презир којим су они, јер су остали на попришту од почетка до краја, испољавали своју инфантилно нужну самосвест према дванаестоданашима кад би неко од њих, чак и најпокуњенија лица, пришао да нешто каже, упита; нескривено оно физичко гађење пред дезертерима који су при пуној свести побегли из борбе оставивши на цедилу своје другове већ првог или другог дана после пребацивања из скупне собе у самицу. Где је све оно топло људско, оно драго и блиско међу четрнаестоданашима што се успоставило само од себе и чинило неком баснословном али заслуженом наградом за муче, упорност и оданост, за понос и несаломљивост бораца, за другарство на страшно гладном месту, за све што се тако неизговорљиво а бесмучно и бескрајно завезало између другова који знају да сваки од њих више но себе воли људе (укључивши и дезертере или не?) (не, њих не) (зашто не и њих? другови су и они) (другови, а издали?) (не засад).

Трпељивост, другарство, па и јединство мишљења, дотле нетражено а постојеће у четворци, нестало као да никад није ни постојало.

Братковци су с малим изузецима сви пришли Троскоту. Виторовци су стали да се спорије осипају; али и код њих се доста изменило од часа кад је, под притиском Јернеја, сâм Братко повукао предлог своје резолуције. Зар је виторовштина изгубила сваки смисао с часом кад се Братко разоружао? Изгледа. А шта је онда с другом страном ствари? Како ће Витор да реагује? Шта ће с њим бити?

Срећом, одустајањем од посебне, своје, резолуције, нису престале све Браткове претензије. Помишљао је сад да преузме нову улогу и буде чинилац мирена између Витора и Троскота. Дошао је још једном у четворку и дуго говорио о потреби да свако,

без изузетка, треба одмах да призна све своје грешке, у противном да ће он остати при својој резолуцији као да повлачења није ни било.

— Какве грешке има Троскот да призна? — искрено плану Бановић, који се први од витороваца приклонио Троскоту, иако није престао да презире Братка.

— Ко их нема, тај није никад ништа ни радио! — добаџи Праком.

— Е, људи — зачуди се Сер — од Братка ја нисам видео ни срео веће врадаламе и чуднијег петљанца у радничком покрету. Ако одустане од своје резолуције, онда је и он дезертер, ако је дезертер и он који је одштрајковао до краја, онда је то и Троскот, који је одгладовао још један дан да би нас све могао сад да цуца у здрав мозак. Како Троскот не признаје грешке, онда грешник Братко прети да ће опет стати да витла својом резолуцијом. Све су то петљавине, другови, петљавине и прљаве ствари.

8

Партијска конференција заказана за наксутра одложена је и одлагана још два пута. Чекало се неко најављено Гађино писмо са оценом штрајка на основу материјала и анализа које су му већ поодавно послали не само Троскот, Витор, Братко него и Јернеј, Крајновић и још неколицина другова. За то су време, циркулишући наизменице, Братко, Троскот и Витор ноћивали свуд само не у осмици, где је званично требало да су. Обилазили су себе, излагали своје ставове, агитовали, али и покушавали да организују своја компактнија ударна језгра. На предлог двојке, у којој су били евентуалци у већини (коју су због тога сви у шали, без обзира да ли су патили или не од Пракомових фиксација, називали идиотском собом или идиотиштем), сва партијска одељења одлуче да се удвостручи број делегата за конференцију.

Тако западе и Слободану да, као други изабраник четворке уз Јернеја, оде у осмицу у недељу, после јутарње шетње. Било му је хладно, али очи су му пенушале као да ништа зло не слуги, ништа зло не очекује! Или је и он престајао да придаје важности једном у суштини личном — чинило му се све више — спору између два друга? Или је у себи преломлио ствар и одлучио да не заузима став у бици између вођа? Или је оравнодушио у толикој мери на све то да је могао да, једнак себи, мисли и о другом нечем? Или је, као и многи, одбијао да прихвати Троското-во тумачење ствари, али и престао да се пита је ли оно тачно? Или се, као и толики други, зажелело рада и учења и надао да ће конференција, донетом одлуком о свему потребном, да докрајчи непотребна надмудривања и натезања око штрајка и нареди да се све врати у предстање, нормалном животу.

Али тог јутра се време, што се већ било почело да распролеђава и раздрљује прошаравши чак и горње косе планина, одједном поколебало, покајало и, у очајном покушају немирења с новим, пожелело да се врати на старо, познато и навикло, па је из по-таје исуканим мразом све заковало, иако је март већ превалио више од две трећине својих ионако избројаних дана. А одавно је престало оно минимално јануарско-фебруарско ложење: не само Витору, свим говорницима је излазио дим из уста.

Док се читао дневни ред неким формално свечаним гласом (нико није имао ништа да дода и одузме ни гласу ни дневном реду), Слободан је осетио да ће да зацвокоће кад виде Витора како се диже да узме реч. У ствари, почео је да подноси свој извештај о раду партијске организације у времену од прошле конференције до данас. Чинио је то по свим прописима, у некој потпуно свечаној тишини. Поменио је укратко борбе, осврнуо се на победе, успехе. Набројао је три дуга штрајка глабу, пет протестних, шест демонстрација. У тим је борбама освојено право

на писање нузужитка (неограничено) и на пакете до 20 килограма. Последњом акцијом приграбљена је дозвола за пушење, по три цигарете на робијаша, што ће практично значити по 8 на пушача, уколико колектив буде одвојио средства за то; затим право на два писма месечно и коначно — продужење посете на пола сата, то јест на 45 минута, за родбину што путује више од 400 километара овамо и назад. Пребацивање у Анекс ваља сматрати као значајнији успех, јер ће оно омогућити најоптималнију организацију културно-просветног рада и претварање робије у прави универзитет. Досад је тај рад подсећао на онај по основним школама сеоског типа: сви разреди у једном одељењу. Сад можемо, према годинама робије, удесити распореде и програме и стриктно их спровести у живот. О томе ће касније говорити Крајновић, а...

— А шта је с јединством? — упита Троскот и лице му се скамени у очекивању neodговора.

Витор је прво завршио читање свог извештаја и ставио оних шест страница клозет-папира испуњених ситним рукописима пред себе на сто, па је тек онда дигао главу. Је ли се питао шта ко осећа, шта мисли, или је знао све што ће се десити? Изгледао је уморан, мање експлозиван, мањи, упадљиво мршавији а тежи, сабијенији. Двадесет и четворица присутних имали су прилике да поживе уз њега, да га упознају, да се изјасне. Је ли, мислећи о трагичном којим ће се неизбежно све то завршити продужи ли се и корак даље у том немогућем правцу, израчунавао последњи пут шансе? Је ли био начисто да је битку изгубио? Је ли наслутио да ће, у најбољем случају, имати десет гласова? Је ли се упитао зашто и шта то значи? Је ли закључио да је то недовољно? Је ли био начисто да више никаквим психолошким триковима неће збунити ниједног од преосталих делегата, махом окорелих братковаца и бивших чистиљштарца који имају разлога да послуже Троскотовој игри против њега?

Зграбио је извештај са стола и стрпао га у стражњи џеп панталона.

— Предлажем — рече широко отворених жагрећих очију — да место одговора одмах пређемо на гласање.

Чак се насмеши доброћудно:

— Што да губимо време!

Али Троскот, па Братко, па Јернеј дигну руке. Он обори главу, уздахну, ухвати се шакама за ивицу стола.

— У реду. Мислити о јединству, пред пуноправним гласачима-делегатима који ће се сложити са мном, али и пред онима који то неће ма шта ја рекао, па макар то било и оно за шта би сваки од њих погинуо као за своје најинтимније уверење, обавезује да се говори више за будућност неголи за садашњост!

Уздахну потом врло дубоко и поче полако да испушта пре дах но мисао: »То неће бити лако«.

— Одговори зато на питање — пресече га опет Троскот — шта је Каком урадио да до јединства дође? Не мислим на лажљиве извештаје које си ми слао у Поље?

— Шта је Каком урадио? — понови први део питања. — Урадио је... Ех! све и ништа! — замишљено је гледао у високе респетке најлењег прозора. Чинио се тром, без тонуза, лишен оне своје живости, оног светлауцања. — Тешко је урадити много за то кад извесне људе престижни интереси, неповерење у најближе другове, које долази од неверовања у себе, кад их инфериористичко осећање повређености, кад их сујета и неукост, кад их страх и заграбеност, кад их кукурикање пандура више неголи таласи догађаја што надом запљускују и ове зидове, кад их чињеница наше победе и невиђене чврстине што ју је условила — чине у толикој мери ограниченим и суровим да замрзе више сузљобника и сујаукника, сугладника и сухрабеника, више дру-

га неголи непријатеља. О мени је речено много што-шта намерно гадног, свесно лажног. Али свеједно, нећу да се бавим квалификовањем тога што ми је с много упорности и мало памети импутировано и сад, али и уочи ступања у акцију и током ње. Ја сам о свим тим оптужбама размишљао током штрајка и после и закључио...

— Поред мртвог Луковића? — избаци Троскот питање и доби одговор претерано миран, чак помало немаран, чак и суморан нешто:

— Не желим уопште да се осврћем на извесну врсту упадица. Не пада ми, такође, ни на крај памети да вас уверавам да нисам ништа од оног што неки другови тврде да сам. Иссувише дуго постојим као комунист да бих могао да замислим своје постојање изван редова странке. А знам шта знам.

— Откриј нам име свог газде и скрати причу!

— Видите? — не обрати се, уморан, ни десето-рици својих, ни осталима — хоће силом већине гласова да ме претворе у оно што знају да нисам исто тако добро као и ја што знам шта јесам. Кад помислим на све... Досаде и те ствари... Баво га знао. Јуче да се то десило, сутра... по свој бих прилици био онај стари, прихватио бих и ту битку... Данас ми се не спори око тога. Јесам ли рекао малочас да је та битка *јалова*? Нисам. Сад кажем то. Јуче, ни сутра, то сигурно не бих умео да изговорим. И данас знам да ниједна битка није јалова. Теоретски то некако знам, а друкчије осећам. Свеједно ми је, некако, све то, глупо, преурањено, бесперспективно. Зашто?

Слеже раменима.

— С почетка човек, као пијан, хоће да оствари све што лепо смишља, верује у људскост људске доброте, после се увери да све није овапалотиво, затим да су неке тачке његових маштања неодрживе, потом се бори само за она схватања која је кадар да материјализује, и постаје, тако рећи, дневничар револуционарне праксе. Али и та лажна мудрост пре-

стаје. Борац долази себи, идеали се, блиски и далеки, разбукте подједнако снажно. Себичњаштво им подмеће ногу. Не смета. Хуља је безброј. Не мари. То траје. Колико? Како кад. Повремено се враћа мурлуку. Човек губи стрпљење, издаје га нада, почиње да сумња у своје мисли. До врага доброта! Сумња се страховито брзо шири. Она захвата уверења, па и смисао ствари за коју се залаже. Безброј је варијетета хуља и ниткова. Нека. Наставља ипак да се бори. Непосустало. Неко време. Још се верује у оне који су добри, у пријатеље. Не губи се ни вера у себе. Бори се. Али најбе тренутак, као овај, упада у собу без куцања, напада вољу. Чини се да се тад не верује ни у шта. Нема смисла све то. Накупило се разлога, горчина. Одлука пада: овај нитковлук, овог жежа нећу више да гутам. И тачка. Знам, сат-два касније нећу тако осећати. Сад тако осећам и мислим. Узалуда је све што ми можете рећи, све што сам говорим себи. Знам, већих и бољикавијих сам сварио но што је жеж којим ме Троскот нутка от- како је дошао. Овог не желим. С Троскотом не могу више, против њега немам засад никаквих изгледа. Доцкан је. Утисак само? Можда. Преснажан је тај утисак. И кад бих хтео да се борим, био бих спречен. Већина би ме разнела на парчиће, знам вас. Не што се бојим такве судбине. Знам да ћете ме од блата после правити. Бићу за вас постхумни светац. Хвала. Толико их је. Али хуље и ниткове материца људског рода не престаје да избацује у све већим серијама. Све вам опраштам. Из снаге, не из слабости. Снажан сам, али уморан. Верујте. И Троскоту опраштам по- нешто: глуп је, глуп и слеп. Не опраштам му ипак неке стварчице. Сад нећу. Ситне. Приватне. Али ни о томе сад нећу. Немам право, кажеш? У реду. Немам. Битку нисам ипак изгубио. И ма како то што тврдим изгледало некима безумно, понављам: нисам ја поражен, Троскот је то. Ви који га подржавате нисте тога још свесни. Али ја сам сигуран — доћи ће и тај дан, избацићете га из своје средине као

страно тело. Страно? Да. Стран је он овој нашој Партији, стран је револуцији. Залутао? Не. Не мора да је то. Али ма колико се чинио користан и неизбежан, сигуран сам да ће вам се, раније или касније, јавити истина о њему: ни користан, ни неопходан вам није. Нека ме и не буде више међу живима кад ви прогледате. Убеђен сам да ћете прогледати, схватити и опростити. Знам све унапред. И сам сам се служио отровчићима. Истина, умакао сам у те зделице, место ножа, врх свог језика. Забављале ме те игре. И волео њима друга да забављам. Своје, и оне које сам пецкао. Више случајно но систематски. Нисам пријатељ организованог злочина. Поготово не кад се лажно поставља, кад се издаје за светачке мошти и нуди као ражњић од анђeosког меса. Не вичите ви тамо! Не кривите лица! Пустите ме да завршим. Нећу још дуго. Поменуо сам раније речи хуља и нитков. Ради се о нечем другом, горем, али не верујем ни да је у питању манија гоњења. Троскот није луд, иако неки његови поступци личе на лудачке. Препун је себе. У његовој свести има места само за њега. Он мало шта схвата, а оно што *разуме*, то увек има преупрошћено, искривљено, изврнуто. Он себе изједначаје с целим покретом. А интересе покрета у стању је да подреди задовољењу своје таштине. Молим, упрошћујем и ја. Знам. Али прегадно ми је исуввише да трошим фосфора на свестрано осветљавање нечег што се почиње да испољава као болест у нашем покрету, болест коју многи лоши другови и лошији доктори тумаче као израз здравља. Убеђен сам да ће доћи дан када ће они грести своја чела и образе од срама. Сад им је прерано намигивати. Свеједно ми је хоћу ли бити проглашен за оваквог или онаквог опортунисту или, како је већ речено — објективног полицајца. Глупости! Ако после свега неко може да дође на помисао да вас може убедити у то, жалосније је по вас то његово убеђење неголи по њега. Запамтите, као партија ми живимо и одржавамо се у овим условима искључиво међусобним

поверењем, само оданошћу што вуче своје корене из људске и другарске љубави. Неверовање другу поткопава темеље на којима смо се тако високо дигли. Знам, понекад сам и ја заборављао на љубав и поверење. Можда желим да себе казним, па се зато сад и препуштам без отпора вашим очњацима. Без отпора? Не. Али док смрадни и хладни ветар дува, затварају се очи и уста. Ви сте зажмурили, ја ћу — ућутати. Ви ме не можете чути. Суввише је гласан тај ветар. Но и он ће престати. Ко зна, можда ћете тад разумети бистро и оно што сад само може да се нагаба. Ко зна, можда није у питању оно што мислим да јесте; можда сам, гледајући вас, спознао себе и осудио, не зато што с вама не бих више могао, него што са собом више не умем и, можда, не желим. Нисам ли Братка и братковце називао и ја разним именима? Али, руку на срце, ја сам то изговарао изазван, или у временском теснацу, кад је брзим, прубим ефектима требало освојити вашу подршку и постићи оно за шта није било више часа да се учини нормалном аргументацијом. Признајем, ја сам такође на махове веровао да само ја видим најбољи и једини пут којим треба ићи. Изгледа да се такве заблуде данас намећу саме од себе. Вероватно их овај живот између зидова што нас обвijaју и стишћу стражарницама и пушкарницама као омчом чини неизбежнијим. Све је то појмљиво, све је то... унапред срачунато. Што да не? Зашто би робијање било мање болно од пендречења, или од продуженог гладовања? Непријатељ не мора увек да нам задаје бол својом руком, иако је његова улога сводљива на Ђаволову: да одржава ватру под казанима у којима се сами варимо и сами прождиремо. Изоловани од свега лепог у свету, можемо ли надује остати лепо? Како да то сазнамо? Како да то проверимо, ми, опасани високим зидовима? Онстран тог камена и гвозба, тог бетона и тих цигала, људи се воле, људи су добри, пожртвовани, племенити, али ту, ту није тешко изгубити смисао за мере, критерије истине, ча-

сти, морала. У окружењу непријатеља, у изолованости од антејских додира што дају светлост срцу и духу, не преостаје нам друго дола да кружимо стазом коју нам је непријатељ одредио, предвидевши и то сад, и то уједање самих себе за сопствене репове, то бесно псеће понашање... Можда... Зашто да не? Нисмо ли наносећи бол дошли на свет? Можда свако рабање, пролазећи кроз уске ходнике, задаје бол дрхтавом месу од којег смо? Можда смо ми борци — мајке на поробају у сталним трудовима рабања — тако и друкчији од других, цели — само бол, перманентни бол, увеличани бол, и можда се зато тако немогуће и понашамо. Наш живот је крик, врисак, који цепа процепана грла...

Не знам зашто толико говорим о томе? Преапстрактно је то. Излишно. Баво га знао, можда то чиним последњи пут па зато... Осећам потребу да сам до краја схватим понешто од свега. Залагао сам се за јединство а, видите, јединство сам схватао као послушност свему што једино ја предлажем! Смешно је такво схватање јединства — где је у праву само један. Али, хајде, је ли замисливо јединство где свако вуче на своју страну? Дакле? Јединство је потребно акцији чији је циљ људскост и слобода... Ето, ту су кљуса. Ту мука. Је ли то наша локална самомука? Је ли то она судбинска, безизлазна трагика? Је ли нас то наочњаци времена гоне да видимо само испред себе и само од карике до карике задатка? Не питајте ме ништа? Вечерас ја постављам питања. Ноћас не дајем одговоре. Сваки би од њих упростио живу сложеност. Сваки би ме унесрећио.

Слободану, који је горео од узбуђења и горког неког заноса, у једном се тренутку учинило да Витор ипак игра и за гласове.

Можда је одиста у његовим речима било и те намере. Зашто је не би било? Борити се макар и тако, у издубљеном, али борити се за своје уверење није непоштена ствар. Витор је то чинио часно и

Слободан је веровао свим његовим речима, иако је убеђен био да је Витор, износећи своје уморно, суморно и тобож неборбено расположење, и те како оран за борбу и жељан да ангажује и мобилише. Борац то чини увек, и онда кад сам не верује да то хоће и ради. Испрпљен до смрти, на самрти он ће да упрегне и самрт у кола наде и неумора. Зашто би га једини он између свих ту слушао са једва устављеним гласним грцајем у грлу, са тек небљунулом сузом из ока? Нема ли утисак да се сви налазе, иако препукли, на сечиву речи коју очекују од Витора да је изрекне речју којом ће, чим буде изговорена, бити саопштена формула сливања свих њих из Анекса у другарско јединство бораца који се воле, схватају и који имају поверења једни у друге? Тек што их тај Сезаме монолитности није објединио, тек што се све руке нису рашириле да загрле све...

Али чуда се не дешавају више. Витор је говорио суздржано, тужно, а ипак одсутан и од самог себе, неузбуђен својом тугом. Због тога је, изгледа, узбуђивао више но иначе. Своје гласаче. И несвоје. Можда се чуда и догађају упркос свему? Можда ће се сад десити то једино чудо. Промукли се Виторов глас непрестано ломео и понирио као да је губио ако не храброст, а оно уверење да је ичему нужен. Његов је велики централни себоречни круг на темену једини светлуцао. Понекад би немирно завртео главом, чија је гола затегнута кожа била глатка, не и масњикава. Понекад би читавих пет минута остајао непомичан, без покрета на лицу, али речитост га његова није напуштала: остајао је убедљив упркос очајању, дрзак и полетан упркос трагичи.

Па ипак...

Али редом.

Јернеј се, мада нескривено понет и растужен Виторовим речима, испољио као чисти троскотовац. И против својих осећања. Да, против самог себе. Опстрије и одлучније од Братка, који је пре њега а

одмах после Троскота говорио, затражио је да конференција осуди политику Витора јер није водила јединству. Не образлажући тај свој захтев, постави и други, наиме да конференција окрене своје лице будућности. Виторово руковођење је ствар скроз давнопрошла. Као и питање штрајка. Треба се позабавити озбиљније разрадом перспективног плана и генералне линије која ће помоћи да се невоља робије претвори у врлину слободе, учења и рушења зидова.

Дуго се забавио читањем свог плана у коме се предвиђао састав соба по годинама робије, са детаљним списковима распореда људи по нивоу и дужини робијања, и разрађивао програм рада. Зачуђујуће је било што је његов план, у суштини сачињен од истих елемената од којих и Крајновићев, био ипак другачији. Чинио се систематичнијим, ефикаснијим, јаснијим, лакшим и, према томе, употребљивијим. Захваљујући томе, дискусија се удаљи привремено од теме Витора, што је — тога је тек касније постао свестан — било врло лукаво. Убрзо она узе други обрт, окрену се одиста будућности претвореној у нешто предивно, налик на научну фаланстерију, на динамитно-револуционарни град сунца, на ципанго марксизма-лењинизма, који ће на текућој траци дана и ноћи, захваљујући катедрама, да накрца и надене знањем борце жељне само оног свега што помаже остваривању задатака на дневном реду.

Резултат гласања: Троскот секретар, Витор, Братко и Јернеј чланови ужег руководства, а ширег — Крајновић, Грујић, Есингер, др Мирковић и Борбе Судар (човек кога су многи старији другови знали и ценили; човек, уосталом, налик на своје презиме: одлучан, храбар и ћутљив, друг који долази, ето, по трећи пут од 1919. године на робију).

Слободан, као техничар, присуствоваће неким седницама Какома, с правом дискусије, без права гласања, и остаће у четворци, у коју се усељава уже руководство, а шире се растура по осталим собама, тако да сваки од њих покрије бар по две.

Витор устаде после читања резултата избора и изјави да се захваљује на поверењу, али да би хтео да преостало време посвети изграђивању себе и солиднијем самообразовном раду, за који није имао досад времена, ни напољу, ни ту.

После краћег натезања његова оставка буде уважена и Барбуловић, прозван Цезар, уђе у шире руководство, у својству шефа Централне економске јединице, ЦЕЗ-а. У уже не уђе засад нико.

Вечера коју је Цезар поделио била је заиста банкетска. Сем сланине и четвртине јабуке парменке, добило се и понешто личког сира, комадићак ужичке пршуте, провидна али миришљава кришчица зимске саламе и по пола кекса. Крајновић је добио комад на ком је писало »petit« а Слободан »beigte« (пио је једном чај с Јеленом у једној посластичарници. Слабо обучена, смрзла се после шетње удавоје, па јој се пио чај и јео кекс, који је умакала у ружичасто топло пиће; и гледала забављено и насмејано како се кексићи натапају ружичасто прозрочном течношћу и престају да буду крути и крти, тврди и ломни, како полако, полако мекшају, савијају се у лук што се чини прво као од жвакаће гуме, док се, одједном, сав не иструни и не отопи променивши нагло конзистенцију: еластичност за трошне трошке и смрвљене мрве. Јелена је, одсутна, ловила по талогу кашичицу и сркутала чај слатко замршљена изразица на лицу, како је видеала да то чини Danielle Darieux у једном филму).

По вечери се мало певало; сем Барбуловића, нико није био добар певач. Онда се рано легло. Сутрадан је, уз прећутну приволу пандура који су се изгубили оставивши отворена врата соба и раштела између спратова, извршен коначан размештај по списковима, које су умножили у дванаест примерака Јернеј и Слободан и предали током јутарње шетње секретарима соба на извршење. Идућих дана је Слободан хтео да потражи Витора на шетњи, осећао је да треба да му даде на знање како га воли, како се

ништа није променило у том погледу иако није више секретар Какома, како он за њега остаје онај стари, велики друг, али...

Већ током поподнева одржани су први часови према Крајновић-Јернејевом програму.

Предмет: национално и колонијално питање — прорађивао се по собама у три фазе: предавање, рад по кружоцима, консултације. Све је то кренуло с места без напора, захуктало се брзо, обузело људе до те мере да многи нису ни приметили кад је у паузи између два предавања саопштено нешто у вези с Витором и Братком, који су... Или не, биће да је један од њих упутио неколико речи на адресу новог руководства, из чијег је ужег дела испао други, који је остао у ширем Какому после добровољне рокаде са Есингером, који је дошао на његово место у биро Какома.

Рад по кружоцима био је узео толико маха да се у разговорима престао да помиње штрајк, па и нова вест о Витору прође сасвим неопажено у неким собама са млађим друговима. Ипак, шесторица затраже објашњења, која су стигла, али тек пошто је већина већ сазнала да је Витор, *на лични захтев*, отишао да живи у самици.

Тиме је његов случај ликвидан као случај. Комисија што је требало да испита Виторов сукоб са Троскотом по личној линији, састала се двапут и постојала је још неко време, али нико није приметио да је престала да ради откад је Витор нестао са заједничких шетњи.

Шетао је сам, после свих. Најчешће би, кажу, сео негде на степениште, невидљиво из четворке, и читао.

Неко би га се сетио понекад кад би га, стојећи на вјелову, угледао самог да седи или шета. С почетка су му ти махали, причали с њим. После се чуло да Каком то забрањује јер не жели да се индивидуалним испуцањима провоцира Управа. Свака појединачна казна погодила би сада цео колектив. Понеко би му, упркос томе, махнуо руком. Но и ти су се све ребе

пењали на прозор. Сем тога, Витор није гледао у вис. Онда се некако чуло да је он под бојкотом. Нико није знао кад, ни зашто, и да ли је заиста баш икад ико прогласио тај бојкот? Кога да питаш? Смешно. Кад? Нико није имао времена. Крајновић га је ипак нашао и упитао Јернеја да ли је истина то што се прича у вези с Витором. Троскот, који се ту створио, погледао га укочено:

— Јеси ли луд? — упитао га најзад кад је дошао до речи.

— Зашто бих био луд?

Троскот не одговори. Окрене се и одгегла полако, широко, пут умиваљке. Слободан је обојици био окренут леђима, лицем према полеђини књига на полици.

Нови су догађаји наилазили и они су гонили колектив да о њима продискутује и заузима ставове о њима.

Чињеница је да о Виторовом случају није било времена да се мисли. Свакако није сасвим тачно да нико није хтео о њему да размишља. Далеко од очију, поводе није више сам пружао, а о прошлости — доносило. Отишао је човек у самицу по својој вољи! И онда, шта? Кога се то тиче, не? Тицало се! Али како се нико није умео да бави оним делом себе кога се таква врста туђих ствари тиче, како нико није још долазио на мисао да начини мост између тог дела себе и само привременог, начуло се и јуче, Виторовог самичарења, нико није ни стизао да говори о свему томе са другим и другима и утврди да ипак многи пре него што заспе постављају себи питање: како је и зашто је један наш друг претпоставио самоћу заједничком животу?

Променило се штошта отад, само је Слободан остао доследан: техничарећи, имао је оправдања, не много јасног, али некаквог је оправдања имао да јавно

не иступа. Гласао је са осталима који у својој говорљивости дуго нису ни примећивали да он на скуповима не узима реч, па му ни замерали нису ћутања ни после праска метка из старе аустријске манлихерке модел 1876, којим је свакако закључена једна епоха и најављена нова, под неоспореним отад и неоспораним више руководством Троскота.

Конституисањем новог бироа излишне су дискусије замрле, универзитет прорадио. Захваљујући условима извојеваним ранијим борбама, књигама што су стизале на разне начине и извесном либерализму Управе, која је већ после штрајка, но нарочито после оне нежељене, испровоциране погибије, стала да гледа кроз прсте на унутрашњи живот робијаша, заинтересована када само да пази да нико не побегне, тј. да »бројно стање штима«, успео се за релативно кратко време да направи нов, још прецизнији и свакако бољи план рада, истраженије тестирањем општеобразовни ниво и интелигенција, без обзира на школске квалификације.

Држећи у тајности резултате дискретно спроведених испитивања, извршен је распоред по собама не само према дужини робијања, а све је то реализовано тако да се нико није осетио ни повређен, ни запостављен. Напротив, и они другови који су имали да робијају још две целе па и три године, а који су отпремљени у собе с експресним, примарним политичко-општеобразовним програмом (предвиђеним за неразвијеније који остају још шест или највише дванаест месеци), били су задовољни јер им је сам Троскот на шетњи или у умиваљци рекао у четири ока да су делегирани тамо да као повереници Какома, да као нека врста комесара ненаметљиво и неупадљиво мотре на држање и понашање другова у соби и да су задужени да о сваком од њих, после пажљивог проучавања, доставе лично Троскоту или Јернеју све уочене карактеристике, врлине, мане, квалитет и врсту оданости, идеолошку чистоту, спремност да у свим приликама бране политику руководства, једном

речи — да обавештавају о нивоу партијности сваког Друга у соби која им је поверена.

Троскот се променио: лице му постало шире иако се није угојио, боре дубље иако им се број није повећао. Кожа му је остала и даље посна, али очи би му се стврдуле, нарочито кад их широм отвори. Али то је чинио све ређе. Тад би се предмет његовог гледања осетио засут бодљикавим зракастим искрицама налик на трње и никад не би одолео искушењу да не обори главу и, увучена врата, не призна кривицу. Тога је, дабоме, бивало све мање. Као што је и сам Троскот све мање замуцкивао на скуповима, изговарајући и даље реч по реч, скоро никад фразу и целу мисао у једном даху. Но мање је но раније, говорећи, ваљао вилицом, над којом се ипак већ тада почињао да кочи један неприсан и крт осмех што је откривао мостове с лажним зубима, причвршћеним за десни о очњаци у златним крунама. Понекад се чинило да ти златни раскидачи додају суровост његовом изразу, понекад да је та суровост лажна и безопасна да су му уједи.

На страну то што се чинило а није морало бити тачно, чињеница је да су се *катедра*е тако захуктале и почеле да дају тако видљиво добре резултате да је већ крајем пролећа, на почетку другог семестра, лично Троскот, обраћајући се дугогодишњацима, рекао да је универзитет у Анексу на нивоу московског КУНЗ-а, славног Комунистичког Универзитета Народа Запада (који су похаћали и он лично и још понеки од другова ту) (што они могу да потврде јер су га и они похаћали) и да је, по мишљењу неких ту бивших Митровчана, далеко бољи од митровачког, мада је опет тај митровачки универзитет робијаша комуниста, захваљујући Моши, Прици, Кершованију, Бујићу, Моми Борбевићу и другима, с разлогом славан у земљи и у свој Коминтерни. То је оцена бироа, али и самог Цека, који је у својој последњој поруци написао... Прочитај, Јернеје...

Јернеј је устао и, набравши усправну бору на сред младалачки глатког а строгог чела, енергично отворио руком ушивену и у плаву хартију за паковање укоричену свешчицу од клозет-папира и прочитао: »Гаћа је задовољан организацијом, програмом, радом и успесима ваших катедрала, које су за релативно кратко време дале, како извештавате а како смо се и сами имали прилике да уверимо, најбоље резултате, иако...«

— Не то... — прекиде га Троскот — оно о Митровици.

— Да — сложи се Јернеј и почне да листа по својој свесци.

— У сваком случају, можете ми веровати да смо, захваљујући исправној политици бироа, успели да заузмемо прво место међу робијашницама у земљи, а ако узмемо у обзир и услове под којима смо све то извели, није тешко замислити да смо објективно најбољи комунистички универзитет у Коминтерни...

Троскот га опет прекиде: — То је наше. Читај њихово!

— Нашао сам — устаде опет Јернеј и на знак Троскотов поче да чита. — »Ваш програм нам се чини бољим од иједног који смо имали прилике да проучимо, нарочито...«

— То није потребно! — прекиде га опет Троскот — само оно о Митровици.

— »... па смо га преписали и послали друговима у М. С.« — шифра за Сремску Митровицу — »с препоруком да га, прилагођеног својим потребама и условима, усвоје.«

— Ето! — закључи Троскот свој говор — наша борба није била узалудна. Другови који су положили своје животе за наше јединство, Витор, који се сав уградио у њега, Луковић, који је до последњег даха остао на попришту, нека почивају на миру. Биро, Каком, партијска организација и цео колектив знају да ће само постижући још боље резултате у култури и идеологији, цементирати јединство и појачати наш

углед у међународном револуционарном покрету. Нека вам следећи семестри буду још успешнији.

Али одмах после конференције почело је и неко мукло повлачење у себе...

... не мислећи више гласно, мислило се на Витора. Бар кад је бивало времена. Тачно је да га није било, а ипак, откад је Троскот постао секретар, осетила се тако наметљиво разлика између њих двојице да се и нехотице размишљало о вредностима онога што се изгубило, иако су се осећале предности и благодети овог што се добило.

Нестајала је сценичност коју је Витор носио са собом, ишчилела склоност за ефекте и ископнео укус за бравурозне пируете, које се чинило да је Витор изводио са запаљеним бакљама на бурету динамита. Изгубила се тиме и она унутрашња напетост што није давала људима да се смире. Под Виторовим руководством нико није стизао да мисли на своје тело у оном смислу у ком то криминалци мисле недељом кад се ражале над собом, па у понедељак навале на лекарску за 200 одсто више но што их је стварно болесних. Увек под паром, увек с неким непосредним задатком, увек с неким циљем на виду, нико пре није рачунао колико ће још да робија. Постојало је само време од угла једног задатка, као видног циља, до следећег угла циља. Психолошки то преодолевање неких од услова казне значило је оправдано убеђење да нико од робијаша, иако затворен, није избачен из фронта борбе своје класе. Учило се, али ни накрцавање знањем није представљало оно битно, оно најбитније. Волело се навијачки и мрзело срдачно. Виторовци нису трпели братковце, ови — виторовце, а седело се у истим јединицама, лежало кривет до кревета, ручавало за истим столом, дружило се између себе упркос вербалним чаркањима.

Истина, дешавало се, у временима јачих размимо-
глажења пред акцијама на помолу, да су људи из
супротстављених група престајали да говоре, заузети
ћошкарешем и кликашењем, што се сводило на ого-
варања и врбовања. Тад се добијао утисак да се мрзе
између себе, што није било сасвим тачно. Дежмана
је иритирао Пататокин шлогирани осмех, њега Јер-
нејев планинарски начин хода на прстима, Јернеја —
Витор, Витора — Браткова равна асфалтирана оп-
ширност, овог опет Крајновићева лежерност, мета-
форичност, клискост и понекад двосеклост његових
мисли.

Али они који се нису слагали с Витором или
с ким било од витороваца нису обавезивани да се
и са ким од њих и сложе ван акционог саучество-
вања. Ко је имао разумевања за бравуре, општар, за-
биберен језик, вешт, запаљив начин излагања, бр-
зину и неочекиваност обрта, тај је, природно, бивао
на Виторовој страни. Уз право на све могуће ре-
зерве. Ако му се у свему дивно, могао је то слободно
да испољи. И обратно: ако би се понеком учинило
да су те врлине привидне, да су остаци из социјал-
патриотског арсенала, да ми, из педагошких разлога,
треба да смо обзирнији у говору, да, из политичких
обзира, не смемо себи да дозволимо вребање оних с
којима се не слажемо, постајали су братковци и то
остајали свакако не због начина на који је њихов
идол излагао своје ставове. Речитост за речитост, ва-
жно је једино оно што се каже. Сем тога, Витор није
претендовао да је научно и истинито све што изго-
вори само зато што је он то рекао у својству секре-
тара Какома. Није се љутио кад би му се ма ко
супротставио, чак и кад би то учинио и против
става партијске већине. Сматрао је природним да
тако буде јер су и људи различита срца, глава, па и
укуса, и заиста не би имало смисла говорити о сло-
боди и борити се за њу, а хтети да се стрпају сви
под исту капу, под исти кров, и да се, на крају, на-
терају да седну за исти сто с истим јеловником за

све, и с једном једином мањерком и лажицом. Оно
за чим су понеки почели да жале сад откако Витора
више није било ни у једној од скућених соба, био је
упадљив недостатак спонтане, пркосне игре и оног
спортски схваћеног надметања и изазивања.

Било је, дабоме, и другога који нису жалили за
њим. Али факат да се ускоро није смело одвалити
нешто неодговорно ни у шали а да се не постане
предмет озбиљних критичких анализа и дискусија
(под мравље нехуморном паролом да смо политичари
а не мангупи) унео је сасвим друкчију климу у собе.
Полако је нестајало атмосфере лепих пријатељевања
и исто тако свесрдно разборитих непријатељевања.
Све је звало, вукло и привлачило горе, оном врху на
ком је, окружен својим бироом, стајао усамљени Тро-
скот, даљек, неприкосновен, али принципијелан и оз-
биљан. Да ли је хтео да се издовоји? Самим тим што
се с њим није могло причати ни о чем другом сем
о политичким стварима, и то робијашко-политичким,
што га се остало није тицало — он је морао бити
свестан да се усамљује. Чињеница је да ништа није
предузимао против тога. Иако су сви робијашки при-
родно били и политичари у смислу у ком се та реч
употребљава и употребила већ кад се малочас поми-
њала његова неспособност да прича било о чему што
нема везе са политиком Анекса, нико од њих није
био свих 24 сата на дан само то, политичар. Имали
су и других својих обузетости. Многи су, сем учења,
тражили у књигама и налазили уживања, па и не-
ких знања која су им недостајала. Али дискусије о
књигама, тако честе, опште и противречне раније,
престале су с часом кад је још у Бази Троскот ис-
критиковао на мртво име *Шпијун Кента*, одбацивши
тај роман као глупост над глупостима: »Који је шпи-
јун таква будала да води дневник?« Узалуд му је
Крајновић тад, а и касније, покушавао да објасни
условност исповедне технике, њену лакшу уверљи-
вост итд. »Ниједан илегалца не води дневник. Сам
себи да намакне омчу и одгурне шамлицу. Таман.«

Изгледајући каприциозан и субјективан, Витор је увек био спреман да пређе преко личних увреда и да никад на шетњи не замери диспутанту који је противречио, чак и кад је то чинио не бирајући речи. Спор се завршавао у соби. Троскот је имао страшно памћење за све вербалне повреде неприкосновености ауторитета своје личности. У свако време био је у стању да понеку од речи изречених и забрављених, стави другу као хрен под нос.

Смисао за практично и корисно, јако наглашен код Троскота, није престајао да привлачи: »Он разголићава проблеме ,до акта«, рекао је једном Венче. Не акта. Зашто акта? »А избегава само сваку проблематичност« — додао је Дежман и употпунио себе — »упрошћава и поједностављује. То је добро.« »Шта је добро?« — упитао је Крајновић — »замаглити сложеност ствари? Скривати од људи комплексност њихове природе?«

Присутни су то схватили као силогистичку палу.

Ускоро се, захваљујући можда више Јернеју но Троскоту, јавиле очигледне предности текућег начина живота и рада. Оне би се, условљене новим приликама као и концентрисаном раду са собама-разредима, манифестовале и да је Витор остао на челу Какома. Иако је то могло бити прочито за сваког, успех је приписиван искључиво Троскоту и генералној линији коју је он инаугурисао.

Свака је соба постала научна јединица која је имала свог шефа катедре и одговорног политичког радника па, живећи културно и радно као самостално тело у савезу свих соба, била уједно и политички јединствен организам.

У четворки се налазио Троскот са својим политичким, техничким и културно-просветним штабом. Ту би био позван да проборава последњу недељу-две пред излазак — понеко од људи који су му уливали поверење да ће се вани наставити да развијају како треба. Ти који су, по његовој процени, имали услове неопходне за уздизање што ће их уврстити у че-

личну легију партијских кадрова, били су предмет зависти оних који су уочи изласка позивани да бораве само дан или два у четворци. Сам Троскот, проводећи све време у умивалци с излазницима, није ништа друго ни радио; о природи тих разговора он није полагао рачуна; уосталом, нико му их није ни тражио.

Та Троскотова пажња (да ли се могло то тако назвати?) заимпоновала је одмах с почетка, пре него што се знало да су преласци к њему уочи изласка основно у његовом систему рада, јединог његовог рада коме је придавао прворазредан значај. Говорити с Витором било је некад пријатно, некад не, али није давало ником ни угледа, нити га је ауреолисало тајанством што претпоставља постојање вере у изузетне моћи сабеседника. Нити му је самом доносило извесно осећање да је повлашћен. Прошетати се круг-два с Троскотом повећавало је значај друга који је правио друштво секретару бироа, већ прозваном Секбир. Првих дана тог су повлашћеног салетали питањима: »Шта ти је рекао Секбир?«

Ако тај не би одговорио јер му није богзна шта речено, јер је можда чак био и лако изгрђен, остали би га почињали поштовати, трудили се чак да у собним дискусијама нагласе да се с њим слажу. Штавише, почињали су се, и несвесни тога, прибојавати таквог другара, тј. почињали су се прилагођавати њему. С разлогом. Јер је убрзо постало некако познато, а да нико није о томе ни реч рекао, да је Троскот организовао у свакој соби невидљиво присутну а све општију службу информација. У почетку су се тиме потајно бавили по двојица који нису смели да знају један за другог, али су обавештавали биро и његовог секретара и о оној људској страни живота коју извештаји собних секретара, уперених фарова искључиво на ток јавних дискусија, нису могли да дочарају. С временом се у Троскотове руке слило сазнање о свему шта би ко рекао и онако, без много везе, што му се отело у шали, за време шаха или зује,

приликом дељења хране или изласка на шетњу. Са-
знао је тако да је Братко рекао Прелићу, улазећи у
двојку: »Шта си се укипио на вратима као Троско-
тов споменик, пусти ме да прођем«, или да је Крај-
новић у кружоку, за време контролног часа, преко-
ревао Венчета с намером да му се подсмехне: »Шта
ми ту замуцкујеш као Троскот, пре ниси тако«. Исто-
тог дана кад су то били изrekli (Братко одмах по-
сле одласка Слободана у болницу Базе, а Крајновић
— уочи његовог повратка оданде) обојица су поз-
вани да преноће у четворци.

Пандурима нису промицале ни те замене за ноћ-
-две. Али су се, на основу првих неповучених инструк-
ција Управе, а касније донекле и на своју одговор-
ност, правили невешти држећи се свог: *главно је да
бројно стање штима.*

— Шта ти је рекао? — упита Слободан Крајно-
вића.

— Ништа. Гаскали смо два сата и он ми је тек
при крају казао да нема смисла да зезам Венчета
што замуцкује. Ништа друго. Био је љубазан, и под-
сетио ме да се сећа свега што сам с тобом причао
за време штрајка у самици. (Слободан осети да му
се срце стегну, да затим убрзано залупа и помисли
с огорчењем: »Мора да сам јако поцрвенео«, али све
то брзо прође, замењено осећањем пријатности што
је долазило од сазнања да се Троскот сећа њиховог
заједничког штрајковања у троје.) — Тврдио је да
нам је захвалан због оног: време му је брже прола-
зило, понешто је ново чуо, забављала га и Слободана
питања и његови, Крајновићеви, одговори, без
обзира да ли их је одобравао или није!

— И уопште — закључи Крајновић — био је
срдачан као никад. — Добар је он! — рече Слобо-
дан. Крајновић не одговори ништа на ту тврђу, на-
лик више на једно несигурно питање (упућено коме?
себи? зашто?) (слабији нема права да каже да је
јачи добар, сем ако није подлац), него настави од-
једном да прича о неким добрим доскора друговима

који су, у жељи да заштите себе од непријатних пре-
коносирања и осталих рибањаца, а схвативши шта
се тражи, почели самоиницијативно да обавештавају
Троскота и Јернеја, Троскотову десну руку, о свему
што би ко било где у вези с ма чим рекао.

Сад Слободан не рече ништа. Знао је он да су се
код Троскота и Јернеја, у кратком року почела да
стичу сва обавештења о сваком, па је Троскот могао
да суверено изриче свакоме и тип казне: усмени риба-
њац, јавна самокритика или привремено искључе-
ње. А та је три степена први пут применио доста
после Виторове несреће, не онда кад је његова смрт
још болела и узнемиравала људе толико да су, забо-
рављајући у гневу на Управу, на страх и тугу, на
Секбирове потајне откуцаре, упркос ушима начуље-
ним свуд око себе, давали ипак одушка својој срди
ако не и сузама.

Братко, гад још увек члан ширег Какома, морао
је први, средином јесени, да се јавно раскритикује.
Одбијао је с почетка. Како је баш у то време лежао
укочен од реуматизма, Троскот је пришао његовом
кревету и после пола сата разговора, који нико није
чуо и коме нико није присуствовао, пала је, канда,
одлука. На састанку одржаном те исте вечери, чет-
ворка је присуствовала првом спектаклу те врсте.
Самокритика је отад постала саставни део новог
стила.

— Самопуљвачког? — Не! Не — одговорио му
је Крајновић онда кад га је, по повратку из болнице,
Слободан упитао за новости — не мора.

Али Братко је оптужио себе да је недостојан
да буде члан ове Партије, будући да је завидљив и
амбициозан. Њему су чак, одмах после преласка у
Анекс, падале на памет ноћу и мисли о томе, стид
га је сад, да физички уништи Троскота и у вези с
таквим прним идејама помишљао је чак и да се по-
веже с Витором и с њим да направи беспринципије-
лан лево-десни блок.

Изгледао је страшан. Лице, сивобело, подсећало

је на покисло тесто извађено из корита и обешено на плат да се, висећи низ врљике, осуши. Али после те узнемирујуће приредбе, људи су, све мање брињући о личним мукама и судбинама, обузети новим проблемима, престали да мисле на старе, на Виторову погибију («Каж ми како је до тог дошло? Зна ли се зашто?» «Не знам ништа више од осталих. Грујић је гледао кроз прозор кад се то десило. Витор је почео да се игра. Бацио је грудву-две на панџура и овај га је убио.» «Грозно!» — уздахнуо је Слободан — «много сам га волео.» «И он нас!» — одговори му Крајновић.) Браткови су образи висили низ кости његовог лица, али сасвим мирна уста једва су му се померала, очи, укочене, биле су му исувише бесузне а капци су му подрхтавали као да су гландани и дубљени унутрашњим струјама. Но ужасније од свега: нико није имао разлога да посумња у истинитост његове самооптужбе. (Јернеј је, другом приликом, доста касније, слично поновио Слободану: «Најежио сам се не толико због Браткових, комунисте недостојних, мисли и речи колико од помисли да је сваки од нас и уопште свако могао у неком тренутку да помисли тако нешто. Мислим на оно о убиству и томе слично. Касније сам се примирио. Постало ми је јасно да није у питању исто чак и кад најбе иста примисао. Све зависи од тога да ли је изазвана дубоком срџбом, пролазним бесом, нерасположењем или просто неком асоцијативном индоленцијом. Сваком се могу да десе и горе ствари. Па и самом мени, који бих сто живота дневно дао за Троскота. Зашто бих ја баш био имун од таквих несвесних беспоследичних примисли и поджеља. Али ако неко дође до закључка да се због њих јавно раскрићује и самооптужи, онда није у питању краткотрајан блесак што се неодговорно може да провуче и кроз главу свесну свих одговорности. Таква идентификована подмисао, ма колико мутна, неће насрнути на препреку без партијског идентитета. Она тражи одређену жртву.»)

Док је Братко говорио — настављао је Крајновић — осећало се огорчење на готово свим лицима. Само је Братково било тужно и самозадовољно потиштено. Затражио је да му се прими оставка на чланство у Какому, да моли колектив да му допусти да одсад испашта у самици. Но то му није дозвољено на интервенцију самог Троскота, који је најчовекољубивије иступио после неких брбљиваца што су тражили малтене Браткову главу. Назвао је Бановића *левым лудаком* а Милоша и Есингера *воловима*. («Зашто?» «Били су скочили по ћебе да одмах, на лицу места, задаве Братка, непријатеља радничке класе, атентатора на другове, убицу најбољих синова Партије!» «Је ли то могуће?» «Зашто не би било? Под условом да се поверује да је Братко био оно што је тврдио да је био.» «Није!» «Дабоме да није. Али, хајде, докажи то будалама и воловима какви су испали она тројица.» «Никада не бих то рекао. За Есингера нарочито не бих. Бистар и миран, мало превише сентименталан.» «Такав је некад био. Не више. Троскот их је рукама задржавао.»)

После тог успелог јер потресног самокритичног иступа, сутрадан већ, Венче је за доручком стао да прича да је недостојан да остане члан Партије јер је сваког дана штрајка по десетак пута дневно смишљао како да дезертира и подвали друговима и прикаже свесно бежање из борбе као невестицу, коју би непријатељска панџурија потврдила тиме што би га пребацила, псеудобесвесног, у болницу.

Место да се дигне по ћебе и да га задави, и Есингер лично призна, срчући прежгану супу, да су и њему падале на памет и горе мисли, а Бановић рече да је једном у самици, уочи 14. ноћи, не, 13. ноћи, гласно заурлао: «Где си, штрајкашки комитету, да те поједем.» Праком је промумлао из свог тесног баса да је и он лично један гад, јер је сумњао у Троскота кад је на почетку, после штрајка, говорио све оно што је говорио о Витору и да је то све донедавно био, али сад да му је порасла класна свест и да је

схватио вредност таквог једног друга какав је Троскот и каквог само мајка Партија може да роди. На шта Лазица Подсвест изјави да је донедавно мислио, а ви, ето, урадите са мношћом шта хоћете: стрељајте! обесите! али, ето, био сам уверен да је Троскот ружан човек и да се тек пре неки дан, посматрајући га пажљивије, уверио како је он заправо леп мушкарац, како његова лепота није помодна него партијска и да др Мирковић није имао право... (мада се он сложио с њим тек кад је рекао да комуниста не мора обавезно да буде леп мушкарац) (откуда не мора, кад је Троскот леп!). Тада је и скоро посенилели Рапшар пљунуо испред себе и почео да се удара песницом у прса и јадикuje. Нико ни од осталих није више мислио да не изблати себе и, понет том заразом, једва чекао да предговорник заврши како би он почео да се исповеда, али је Јернеј, свестан одједном опасности, одјуррио у умиваљку по Троскота, јединог још кадрога да ту лавину унутрашњег блата заустави, и спречи несрећу изазвану зрачењем Браткове самокритике у дози што се сручила претерано на незаптитиену осетљивост другова и изазвала све ове њихове неконтролисане испаде. Троскот их је убрзо све смирио. Рекао је да ми нисмо ловци на примисли, да ни мисли нису важне за нас, важно је само шта се ради. »Пракса, и ништа више!«

Но после као да су сви за неко време — нарочито у четворци — изгубили неке од основних критерија истине, заборавили на разлике између халуцинација и ироније, апсурда субјективности и тоталније стварности. Престале су гласне самокритике, али је четворка тих дана ипак продужила да бордижа између обала фантастике и хистериче; људи су с неким баволским уживањем настављали да се самопљувачки гледају ако су и престали да самопљувачки говоре. Троскот је напустио умиваљку, у којој је догле проводио цео дан с понеки излазником или с Јернејем, и стао да нечујно шетка дном собе, поред полица с књигама. Ноге у нечујним филцима приглавцима

вукао је тромо и уморно као да су му од олова. Али је у једном другом часу, кад су самоунаказујући нагони хтели да опет пређу на дело вербалних самооптужби, хитро пришао столу, позвао собу да се окупи, узео реч. Говорио је кратко (људи би га слушали и целу ноћ јер је понекад умео занимљиво да прича), али оно што је рекао учинило се и самом Крајновићу потресно у својој припростој и невиној — изгледало је — једноставности. Свако је од нас — то је и смисао оног што је рекао — почео свој људски живот као дете. Нико није одмах по рођењу ништа знао и сви смо се на почетку из дупка умели само да чудимо свему непознатом око себе. Порасли смо, престали да се чудимо, почели да разумевамо. То исто важи и за мисли нас одраслих људи а комуниста с младим стажем. Кад приступамо покрету, без обзира на године и на знања стицана по школама животног искуства, сви смо ми као деца. Помало неодговорни и несташни, помало зли. Партија, која је свима мајка, ако нас и кара, не чини то зато што нас не воли, напротив. (Нема шта, ипак човекоубац!) Иако ће он бити принуђен да у вези с понечим што су рекли другови у нападу искренности — влаина која само нас краси — поразмисли још, о томе какве казне треба донети о онима што их, објективно говорећи, заслужују, не значи да ће то учинити зато што он те другове мање воли од оних које неће казнити.

Неко су се време у све већој тишини очекивале са зебњом најављене казне. Како нису долазиле, а није било човека, без обзира да ли је већ шта самоупрљајуће рекао или се тек спремао да то саопшти, који их није очекивао, сваки је четворкаш, и не само он, сусрећући Троскотов мркопреки или одсутно-зракасти поглед, откривао у њему критику, казну или бар тежак прекор за себе. Од тог времена и датира заправо онај општи преокрет што се манифестовао неким све опширним детињастим понашањем одраслих људи; свако се трудио да заслужи

наклоност на једини начин на који је то било могуће: оданошћу и поверењем у све што би Троскот рекао, предложио, наредио или учинио. Било је и таквих који су, јурећи испред руде, покушавали да за мрву јавно испољене наклоности или за мањи број капљица ненаклоности нагабају и чине оно што су наслутити само могли да је Троскотова интенција, жеља, намера. Троскот није значио живот, он је давао само бумашку за право на живот достојан комунисте.

Заувек су, када, прошле године дискусија у којима је свако осећао себе позваним да докраја каже шта мисли и мисли докраја оно што каже. Не да се сад поступао друкчије...

То јест...

И сад се мислило што се говорило, и сад се радило оно што се мислило. Али мислио је, у ствари, само Троскот. Остали су се слагали, не налазећи у томе ничег ни увредљивог ни мањевредног. Оно фосфора што се пре трошило да би свако нашао себе и формулисао свој став (мање-више сличан ставу групе с којом је гласао кад би долазило до гласања, али с којом се нико никад није докраја изједначио) сад се употребљавало да би се открили све нови и нови аргументи за објашњења оправданости Троскотових теза.

Против кога?

То је друго питање.

Против нас у нама?

Можда. На ту претпоставку наводи, донекле бар, чињеница да је већина другова некад почињала сваку своју реплику, у дијалозима јавним или приватним, једним: *ја мислим* или: *ја не мислим* или: *не? ја...*

Сад се више нису чули такви почеци (сем, изузетно, од Дежмана) (али код њега је то »не« структурални један тик, грч, риктус).

Схватило се да је у оним виторовским временима, која су се неким друговима почела да чине

све мрачнијим и партијски све мање вредним, било закономерно мислити *против*, али да је сад нужно научити да се мисли *за* и у *прилог* нечему, ако не и отворено у *прилог* некоме.

Док му је Крајновић излагао све што се десило за време његовог лежања у болници и коментаришао тако опрезно све те догађаје, Слободан се питао да ли је то Крајновићева званична, тј. спољна верзија догађаја или искрено тумачење ствари и прилика. Знао је да на њему још увек лежи сумња да је виторовац који се није довољно раскритиковао. Говори ли тако зато? Да би га Троскот оставио на миру? Којешта. Нема у свему што му је испричао ничег ласкавог, па скоро ничег што би се могло схватити као Крајновићево солидарисање с Троскотом. Не с Троскотом. Али ни с Братком (у реду то). Не, није ничим давао повода ни да се верује да виторише. Зашто би? Зар су те ствари његов проблем?

Уосталом, нису ли сви други подвлачили стално разлике између ранијег и садашњег стила руковођења, тврдећи да су сад срећни што нема више дангубљења ни бесконачних дискусија, пуних мржње и неоснованих сумњицења, и што нема више ни спољних парада? Значи ли — упита се забринуто — да је ико од оних који су гласно хвалили Троскотов начин секретарисања био неискрен? Не! — одговори себи — али у овом свеопштем, претерано наметљивом лаудамусовању, Крајновићева одмереност деловала је у позитивном смислу убедљивије протроскотовски. Бар у први мах. Било је то одсудно за Слободаново коначно опредељење. Похвале Троскоту почеле су да му иду и на живце, али дивио се и научио да воли Троскота. Путао је ипак и радио само свој посао.

Известан ред и напорна учења донела су, свакако, добра. Политички, колектив није никад био јединственији. Његова историја је тиме престајала.

Остајало је да се са сваким даном све дубље и научније спозна законитост живота у робијашници

класног непријатеља, како би се са што мање напора водила своја политика, револуционарна, робиташка политика против Управе.

Та се све дубља и научнија спознаја јављала и као једини могући ту вид слободе, без обзира на ретке, резе, локоте, браве. Немоћне су те препреке биле да зауставе, на пример, редовно дотурање новина што су стизале сваког дана сем недеље. А и Јернејев штос са правим радиом био је више него смео и духовит.

Лукавство ума! га је остварило користећи се постојећим чињеницама: пандури су остављали пакете сваког јутра пред канцеларијом команданта Анекса, у ходнику крај четворке. Али без Троскотовог рада с излазницима не би се дошло на помисао да се тако нешто изведе. Тек, договорено је то све с једним другом који је требало да изиђе сутрадан по партијској конференцији. Троскот му је ставио као задатак на срце да, чим изиђе, пошаље нешто кабасте хране и да је спакује у Филипсову оригиналну кутију.

У исту такву у какву ће, три дана касније, запакovati радио-пријемник и адресирати га, као и оне сланине и хлебова, на име Грујића, који догле ни од кога ништа није примио.

Тачно три дана пошто је прва пошљика са сланином и двопеком стигла, дежурни чистач дојурио је да јави Јернеју и Грујићу да се у гомили јутрошњих пакета налази и Филипсова кутија. Јернеј је одјурио на трећи спрат да пренесе договорену шифру за инсценирање свађе с дреком и брзо се вратио. Ускоро је дерача отпочела. Док су се пандури узверали уз степенице, кутија с радио-апаратом замењена је оном првом, у којој је био пакет што је стигао раније, тачно пре три дана, како је било и договорено.

Отада су собе имале сваког јутра шапирографисане Голуб-вести. Не само Радио-Београда него и из целог света, то јест и из Москве. Била је то највећа радост, права свечаност: истог дана кад су вести

емитоване, читане су и у Анексу. (Агентство Тасс предајот...) Истина, оне су биле пропагандне више неголи информативне. — Ако! — рекао је Троскот касније, на растужену примедбу о неинформативности — добре пропаганде никад није довољно. Информације о себи нек скупљају буржуји. Ми нећемо да непријатеље обавештавамо о себи. Разумеш? Окружују нас ионако. А што се првог тиче, нека смо стопут добри комунисти, пропаганда ће нам само учврстити уверење. Уосталом, ко каже да су сви комунисти добри комунисти? — Ту? — зачудио се и све ћутљивији Грујић, ни налик на оног каквог га је Слободан упознао у судском затвору, Грујић, који је, стојећи лево од Слободана, присуствовао том разговору Троскота с Крајновићем. — Ко каже — одговори му Троскот — да се Голуб чита само ту?

Слободан је знао да Голуб има крила, и да, одамах по читању овде, налази путеве до другова који су у међувремену изишли и активизирали се у својим месним организацијама. Грујић, који се бавио у последње време шифрама, отварао је њихова писма, која су била, у ствари, прави извештаји о раду њихових организација, али понекад и дневници са састанака с њиховим тамо проблемима. Понеки су, достављајући такве материјале Троскоту, тражили од њега савет и помоћ као од искуснијег друга.

Али, сем Голуб-вести, четворка је прва после јутарње шетње примала и ушверцоване новине. То је Слободанов посао.

Он је и удесио то с новинама. Још док је лежао у болници, после првог напада слепог прева. Сем тога, цигарете су долазиле — три на обичног пушача, четири на страшног. Захваљујући трустовима, пушила се драва по 10—12 пута на дан. Палило се и даље фекетом, јер се испоставило да би издаци за пибице неподношљиво оптеретили буџет колектива.

Јернеј, онако општар и сигуран у себе а суздржано брз и живахан, није се задовољавао тиме само: неколико месеци касније предложио је да се, на сли-

чан начин као и *Голуб*, убаца и једна војничка одајна станица. Ако би покривала 50 km укруг, било би лако на обронцима недалеке планине инсталирати још један пријемно-одајни пункт преко кога би ишле директиве у казниону и из ње. Али то Крајновић није испричао Слободану јер то није ни знао. Онај који је знао за то био је Слободан, коме је конспирација напунила уста водом не само за планове у вези с том емисионом централом. Поверивши му тај план, који је требало да Слободан оствари после завршетка радова на Капилару, поверио му је и тајну сврху Капилара. Не све што се тек на крају дознало. Али рекао му је да ће кроз завршени Капилар доћи, за три ноћи, делегати *Поља*, који ће одржати у четворци Обласну конференцију, сменити опортунистичко руководство вани и изабрати ново с Троскотом на челу. То му је речено уочи напада на Крајновића.

Но све су то знатно касније ствари. Слободан се радо сећао ових првих дана после преласка у Анекс, када је, док је Троскот шеткао дном собе у којој је гостовао још пре напада на Витора, стао пред будућег секретара бироа.

— Друже Троскоте, треба да разговарамо на само.

Ошинуо га је изненађено оним својим левкастим очима, али ништа није рекао, продужио је полако да шетка. Слободан је корачао за њим.

— Шта чекаш! — застаде, окрену му се и прострели га још једном набусито — говори!

— Не могу овде! — одврати, и Троскот га поново изненађено одмери, па му с нескривеном досадом окрену леђа, уздахну и први уђе у умиваљку.

Чим му је рекао о чему се ради, Троскот изгуби онај узвишено мргодни и прекорно угњављени израз. У једном тренутку провири из умиваљке и одмах се врати. Јернеј се затим створио крај њих.

— Нико да не улази док не кажем!

— Разумем!

— Ни ти.

— Нико. Разумео сам.

Троскот поглади Јернеја по краткој коси и овај се пркосно насмеши. Од тог осмеха као да му се загвинтале још чвршће ноге у паркет пред вратима умиваљке.

После три сата Троскот изиђе. Јернеј се није померио био ни за милиметар.

Стајао је онако како је остављен. Слободан га је погледао с дивљењем нелишеним извесне количине зависти. Такав би хтео и сам да буде. Ефикасан, чистих потеза. То је код Јернеја била, знао је већ, последица једне осиромашујуће али и те како нужне потребе да се борац апсолутно концентрише на задатак.

Ништа изван задатка, ништа пре њега, ништа после није постојало за Јернеја. Од часа кад би му се рекло да нешто учини, он је постајао оруђе, воља, циљ. Имао је способност апсолутне присутности, врлину да у одређени трен и задати посао сажме сву своју енергију. При томе је, онако млад а дифузно извучених прста, с носем мало повијеним и нешто раширенијих пора на дечачки танким ноздрвама, с уснама што су се знале да скупе и опусте на један изузетно занимљив и изражајан начин, корачао еластичним ходом планинара који балансирају дижући се на прсте једне ноге док другу привлаче, али је умео и да стоји као закована ствар. С оним наочарима оивиченим плехом који му је остављао прљаве трагове на седлу носа а понекад, чинило се, и на дужицама очију живахних и тврдах иза увек врло светлуцавих стакала, био је у стању да својим оштрим и читким рукописом, служећи се куди-пенкалом са стакленим пером, напише, ако му се нареди тј. рекне, најсуровије или најпатетичније чланке за *Б* у *А*: **А** (Беџа) (заправо, Бољшевик у Анексу). Сећа се како је још у Бази својом луцидном критиком сахранио просто Гросманову теорију криза.

Употребљив је био у највећој мери у техници, али и у економији и социологији. У филозофији, то

су и други знали, није успевао да буде најбољи, без обзира на неколико ранијих усмених покушаја да надјача Крајновића (али њему, Крајновићу, тешко би било и у свој Коминтерни наћи достојна партнера за дискусије о питањима филозофије. И не само за њих).

То је свакако и зато што Јернеј није сам стизао све да савлада. Јер није било задатка који не би узео да изврши. Западало му је ипак све што је валао брзо и добро урадити. Отуд и она његова претерана запосленост свим и свачим. Организациона и партијско-политичка задужења извршавао је сам. Техничка је препуштао Слободану, научна контролисао, филозофска — није стизао. Две ноге не доспевају свуда, две руке не могу саме све да ураде, нити једна глава све да сазна и обухвати.

Штета, мислио је Крајновић некад. Да се Јернеј посветио теоретским проучавањима, постигао би одличне резултате. Није ли, после шест дана рада, успео да надјача у економији и самог благог Јерковића, званог »Јагње с пет ногу«, иако је то *Јагње с пет ногу* био а и остао, упркос томе, главни економски жрец, консултант самог Какома и предавач. А треба знати да је Јерковић био суперквалификован економски стручњак, доктор економије Франкфуртског универзитета, на коме је, у својој дисертацији, с лењинистичких позиција сахранио Кауцког, Сомбарта и друге лакеје буржујских схватања аграрног питања. Није ли он у тој области, по мишљењу великог броја људи, упио и самог Евгенија Варгу с целим његовим институтом? Написао је тај Јерковић својевремено неку студију и то штампао. У пристojној другарској и научној критици ставио је у сумњу неке Варгине анализе и закључке о природи криза. Тад су га многи прекоревали: Каква мегаломанија, ти, бре, да се поредиш са Варгом, који руководи целим једним институтом у ком раде бригада најбољих стручњака! Али се показало да су му чињенице дале за право. И сам је Варга извршио самокритичку исправку сво-

јих теза. Можда није знао за Јерковићев чланак. Али се раскритиковао као да га је проучио. Не само да се Јернеј показао, дакле, бољим економистом и од суперстручњака Варге, пораженог од стране Јерковића, кога је Јернеј надјачао, него је, исто после неколико дана критичког проучавања података побраних код Шишића и Јиричека, успео да покупљене чињенице осветли марксистичким фаровима и да историји Немањића, коју дотле није познавао, даде исправније тумачење од великог историољупца Плеше, званог, упркос бујној коси, Челоња (да се не би рекло Белоња). (А тај исти Челоња знао је своју науку боље од ма ког професора буржоаских универзитета.)

Имао се утисак да Јернеј не воли да импровизује ни да се служи приближним формулацијама. Стигао би ипак увек да се припреми, при чему се вазда служио изворима (Марксом, Лењином или Стаљином). Увек само оним њиховим књигама и оним у њима поглављима која су највише одговарала сврси.

Крајновићу, који је поседовао бескрајно шира, прецизнија, разнороднија знања, није претерано тешко било да утврди да Јернеј није прочитао цео Капитал, да је прорадио само ренту из III књиге и 9. главу из I, и да је и из Хилфердинга исто знао једино оне делове који су му били потребни за поменућу дискусију против Јерковића. Али иначе, на кружоцима, Јернеј се истицао оштроумношћу и инвентивношћу, нарочито у анализи чињеница. Прошлех или садашњих. С једном изузетном брзином запажања насртао је на слабости противника у репликама које је давао живо, са задовољством, али и са ватреношћу и убедљивошћу неког ко то не ради из спорта, него из осећања неке одговорности, тако неумитне да је некима изгледало да се она изједначаје с нужношћу.

Кад су сви полегали, Троскот, Јернеј и Слободан су се задржали врло дуго у умивалци.

Неколико дана касније дошло је, на одлуку Кракома, до новог прегруписавања. Неки су отишли из четворке, други дошли у њу. Слободан је остао у четворци. И у њу се и вратио после болнице у коју га је отерао напад слепог црева.

11

Чим га је на повратку угледао у вратима, Крајновић је поскочио, срушио бокал с водом на рукопис, оборио клупу и између свих тих услова, некако крат, танких ногу а широка, мало искривљена препуна прудна коша из ког је ницала као цвет његова свежа а велика бебаста глава са десном слепоочницом што је једина откривала његове године проширеним порамом и кожом без тургора, потрча Слободану у сусрет. »Здраво, малишо! Знам све, и да сад треба да поживиш неко време на дијети. Чекај!« — и, не успевајући да се скраси, отрча до Цезара, који му, сањив још (будио се увек касно и до подне није ваљао ни себи ни другима), даде кључ, што Крајновића одведе до отворених врата, и одатле завојитим гвозденим степеницама на таван, где је у једној празној ћелији, некад намењеној ко зна чему, била смештена, коначно призната, општа остава колектива. Како уђе и осети онај мирис плећки сланине, ноздрве му се сладострасно рашириле, у другој би прилици можда и покушао да стрпа неку кожурницу у уста или кекс (који је такође мирисао на димљену сланину) (ту доминанту и мирис једва проткан танким цијуцима тегле киселих краставаца, и још ненаметљивијим звуком кутије с пакетом бутера) али овог пута је журно тражио да се пробије иза плећки до стелаже на којој му је Цезар још синоћ рекао да се налази стакло са слатким од ружа. Пробијао се између мирисних плећки и дватри судука зимске саламе што су се заљубала као оне завесе од перли у тропским неким берберицама — и он се за тренутак пресели у неке биос-

копски осунчане пределе где се пије виски из дугих ознојених чаша и где се (знао је и то из биоскопа) тако снажно а уморно грле жене — лепих очију и увек претерано савршено очешљане косе, жене у хаљинама из ексклузивне колекције Schiapparellia, где се песницама и револверима савлађују препреке — но утом угледа трбушасто стакло са слатким од ружа које му је сестра скувала и послала а Цезар га сачувао за неког болесника и одолео — на срећу — свим досадашњим молбено халапљивим аргументима Крајновића, који је на почетку захтевао да се то слатко подели свима на равне делове.

На срећу, одолео му је. Сад је презадовољан био што ће Слободан имати нешто добро да уз своју врло јадну дијету (од барених кромпира сваки дан и куваног меса двапут недељно) (а без сланине или зрелог сира, једино што се исплати да се узме као нузужитак уз посне ерарске чорбуљаке) (али и од тог не сме више једино што ваља — пасуљ). Журило му се. Зграбио је лепљиво стакло, успут лизнуо прст, испустио одмах једно задовољно »mmm« иако никог није било у близини, и појурio низ завојите степенице. Носио је, као и сви робијаши, потковане цокуле, и Цезар, који је устао био иако му се није устајало и изишао из собе да би пред пандуријом подупро својим ауторитетом Крајновићев боравак на тавану, јер је он, Цезар, имао само право на тавански кључ, видео је прво, онако бунован, како су испод Крајновићевих цокула синуле искре и одмах му би све јасно, још пре него што угледа Крајновића како се, јаче поцрвенелих печата на јагодицама, уз један намрштен осмех, помало искривљен али ипак осмех, котрља низ степенице, више суља но котрља. Иако се то одвијало брзо, Цезар је приметио како Крајновић чини притом чудне и напорне акробације и без сврхе како премешта из руке у руку стакло, као да му је највише стало да га не испусти, а не главу да сачува.

И тако дигнуте леве руке, све суљајући се, и пристиже пред Цезарове ноге.

Одмах му притрча да га подигне, али Крајновић процеди: »Теглу! Теглу!« и тек кад је економ узне стави на под, Крајновић се намршти и рече: »Чини ми се да ми се нешто сломило. Помози ми да се дигнем.« И онесвести се. Не надуго.

Одиста, напрсло му је једно вито ребро, али под пазухом је био сав упруван и модар. Више није могао да ради оно што је радио незабушантски, никад замењен, никад тражећи замену, чак ни кад би имао температуру. Редовно је носио чабар, рибао под, прао прозоре и остало чиме су хигијеничари оптеретили ионако тежак робијашки живот. »У име научно-интечних мојих предрасуда« — пецкао их је некад — »ништа не презирем тако интензивно као покондилено презирање сервилних и прљавих послова.«

После једног дана вратио се и он из робијашке болнице у Бази па, иако је носио и даље чврст, полутипсани завој, поче да ради своје ствари као и пре пада. То јест, по целу ноћ да не леже у кревет. Тек пред зору би се опустио на пола сата и одспавао мало, али она уобичајена његова поза што га савијала преко стола сад га је исувише болела. Но недељу дана касније престаде да леже у кревет. Наставио је по старом.

12

Оних неколико дана што су провели лежећи по неколико сати дању један уз другог сигурно је продубило њихово пријатељство. Гледан са стране, Крајновић је остављао утисак да, сав срећан, немилоче прича мање што му причање причињава задовољство, више што види и открива на Слободановом лицу, упалом, смањеном и свем као стиснута песница, лицу шкртом у променама, стално задивљену пажњу; лицу што му је постало утолико драже у-

лико му је, и таквом стегнутом и без мимског дара, успевало да измами захвалне осмехе признања.

Слободану је одиста недостајала спонтаност, што је нуспродукт осећања самог себе као слободе, која, кад овлада човеком, претвара његову главу у представу на отвореној бини; а дела — у јавне гестове пожртвовања. Он је patio и бивао бескрајно љубоморан кад би Крајновић, свакодневнијих неких дана, остајући доследан обичајима своје расејаности (што је, у ствари, долазило само од силне којом га је обузимала нека друга мисао или потреба), изненада прекидао започети разговор са својим другом, појурио библиотеци или столу, успут заборављао камо се то упутио и, обазирјући се око себе, хватао првог на ког би натрапао испод руке, па настављао да му прича с истим одушевљењем и занетим изразом као што је то чинио малопре.

Слободан је знао све зашто га је Крајновић остављао, зашто је поскочио и појурио, камо се то био упутио...

Али ништа му то знање није вредело. Осећао се у тим тренуцима презрен, напуштен, безвредан: обезврећен тим напуштањем.

Тад би га спопао бес, и љут би гњурао главу у јастук заклињући се у себи да ће рећи све Крајновићу, чим му идући пут приђе, рећи ће му да је њему, Слободану, мука од тих изводијада за примитивну публику тргова, на којима су пре три хиљаде година ординирали перипатетичари и софисти, и нека престане већ једном с тим ловљењем задивљених згражавања примитивне публике, и да му је заиста, заиста за цео живот савршено довољно те његове слабости да изиграва расејанца како би уверио остале да уме да мисли као прави мислилац, јер је расејаност ствар феудална, јер има за премису, с једне стране, постојање слугу, који расејани не смеју бити и који су дужни да уместо господара раде јер друго не знају, и, с друге — постојање господара који свашта знају и који зато и не треба да прљају руке

оним нижеразредним, механичким пословима. Падајући у мислима све више у ватру, доносио је неопозиву одлуку да му каже да се вара ако мисли да ико може да обавља место њега његове, рецимо, биолошке послове, његову, на пример, нужду, да то мора сâм и да га зато одсад па надаље моли нека га остави на миру и моли нека га не нервира ако жели да и даље пријатељују, и надасве моли да га убудуће не нервира тим већ смешним и бедним заборављањима камо је то кобајаги пошао, кад цела соба зна да је пошао у нужник и да је смешно видети како човек у његовим годинама скакуће као јарац кад му је сила и да то није смешно, већ жалосно, с обзиром да и сâм зна да је болестан од гастритиса, а и цела соба то зна и зато му се и смеје, па је смешно његово извођење да као једини он не зна ни зашто напушта пријатеља или неког другог сабеседника и зашто прекида мисао на пола речи... Али нека се не чуди и не пита шта је то осталима, ни зашто се тако блесаво смеју; нека зна: смеју му се јер знају напамет цео његов програм и тачку прекинутог разговора на пола речи и тачку јарећег пуцкања у месту и тачку трчања у нужник и тачку тобожњег заборављања камо је то пошао и тачку оклевања и, кобајаги, збуњеног освртања и тачку хватања првог ко наиђе под руку и тачку настављања прекинуте мисли и тачку реченице што почиње тачно другом половином речи, оном коју малочас, пре тог кловерараја, није изговорио.

Све те критичке примедбе и киселе заједљивости испариле би ни у шта чим би се Крајновић вратио и онако волубилно почео да њему само, изабраном и издвојеном, ако не и увеличаном и означајеном овим избором, наставља да прича започето или оно што му се десило после ове или оне ескападе. Истог је часа и она престајала да се Слободану чини циркусантском.

Минут-два касније смејао се чим би се Крајновић смејао и, пратећи пажљиво његово пуно и румено

лице, све од живих и врло променљивих покрета, покушавао да сâм намакне на своју тврду и кошчату главу без мяса сву ону флору и фауну израза што су, у својој огледалској двострукости — огледала очију у којима се огледају огледала мисли — одзрцаљивала савршено и унутрашња расположења и стања и оно што је, преображавајући их, Крајновић сматрао да треба да буду.

Имитација тог сталног сүстизања израза, значења и конвенција није успевала ником, ако и претпоставимо да је, сем Слободана, било иког ко би то покушао да опонаша. Па ни оном ко то није. Слободану су само очи пенушале од одушевљења. То је различито, иако у понечем слично: неопонашљиво. Тад би му очи пениле као да је потпуно заборавио да је икад хтео да изгрди свог пријатеља и да му каже још и то да један револуционар, који мора бити савршен илегалцац и, према томе, држати стотине адреса, имена, јавки, поштанских сандучића, лозинки и одзива у глави и ништа од свега тога на цедуљици, мора да вежба и своје памћење и не сме да своју расејаност сматра врлином у којој ужива.

Али нека, бољих пријатеља од ове двојице није било на робији, где је пријатељстава изгледало да има све више у последње време. Но оно што их је карактерисало није био уобичајени однос одозго на доле или одоздо нагоре (поверење команданта Троскота у флигел-аџутанта Јернеја) (и, обратом, Јернејева слепа вера у непогрешивост сваког Троскотовог геста, потеза, наређења).

Па ипак, зар је могућа потпуна равноправност између два по дефиницији неједнака бића? Какве су равноправности могле да се јаве између чврстог и плачног металца Есингера и оног Боке Перовића, званог, не зна се зашто, Пататока, с оним пататокасто узетим, и, рекло би се — шлогираним лицем, вечито на задатку опрезног и притајеног лова на неки предмет коме неодложно мора да промени употребу не преображавајући му много облик. Есингер и он нису

скоро никад причали, понекад су играли шаха, понекад учили заједно, шетали скупа, али нико ни по чему не би могао да закључи да су одани један другом и да се и та бесплатна приврженост може да испољи само у невољи, никад у дану кад је све потаман и кад све тако тамани осећања да се све чини равно и глатко, чак и амбиси.

Незадовољан собом, Слободан ослушну, разабра нервозно зујање муве која га не нападе, пресита. Полети само у плитком луку над његовом главом и, долазећи од прашњавог прозора, неста пут стола с подневним још мрвама. Али тад помисли реченицама које је неко у њему читао: Крајновић ми није само друг кога ми је класа понудила, он ми је и пријатељ кога сам изабрао између свих другова растуриених широм партијских одреда свуд по свету и између свих другова ту у Анексу, које су ћудљиве провале и још ћудљивије пресуде довукле а борбе преместиле у ову зграду, и између свих које је биро с Троскотом на челу, а на предлог вођства катедри, распоредио у четворку. Мој друг Крајновић, јер друг ми је и пријатељ, најдражи ми је и најближи. Ако се нисам од првог тренутка по доласку везао за њега дубоким пријатељством, то је разумљиво: Витор је исувише распаљивао младоскојевске нагоне, као и слабост према спектакуларности, од које пати свако борбено неискуство. Витор прво, а онда све оно тешко и велико што се отад десило и дешава.

Прекину се то читање, а он утону у мутеж незадовољства робом.

Нико није знао шта је Крајновић открио у Слободану, свима је могло бити јасно шта је одушевљавало младунца за искусног, неаскетског, скоро бонвиванског револуционара, ведрога у невољи, жовијалног у тегобама, човека тако свестрано и силовито

даровитог да је у свим областима знања, незнања и осећања био далеко најпоткованији а у оним према којима је имао упорнијег интересовања, остао и био без премца. Тип је то био нарочит. Укратко, кад га гледаш целог и упоредиш са црнокосим око њега, обавезно помислиш: рабамо се проседи ван затвора; старећи, коса нам тамни у тамници.

Све његово деловало је младалачки ненапорно и неизмучено — и предавања о најзаврзастижим предметима и одољевање тегобама и памћење неопходно и расипничко оргијање с нужним као да је излупно. Његове закључујуће, синтетичне мисли на бази познавања чињеница долазиле су му »саме од себе«, увек осмехнуте некако и увек без зноја и жуљева («Да неко ради руком колико он мозгом» — говорио је Грујић још у почетку за њега — »тај би имао дланове зарожане као копита, а он — ни жуљиха на челу испршпеном као бедем иза ког се стално осећају нека мождано сива дамарања«. »Не!« — помисли Бановић — »светлауцања«). За разлику од другга Дежмана, који би пољубичавио по лицу и телу чим би се жива спустила испод плус четири, Крајновић ни на минус двадесет не би зацвотоао, нити би се потрудио да правилно закопча сва дугмета на сивом копорану. Раздрљен, шљампав, квргавих прстију, он их није завлачио у цеп, него је и тад, на минус двадесет, настављао да шета с рукама на леђима. И за тих је суперхладних јутара прелазео супериорно преко осећаја зиме као преко нечег неодређујућег. Мисао коју је у датом часу мислио једино га је целог обузимала. Апсолутни атеист, протумачио је он једном неке материјалисте (француске ли? грчке ли? баво ће га знати!) овим речима: *бити апсолутни атеист значи не веровати ни у шта што изван човека трансцендира човека*. Те његове речи многи су запамтили, чак и Венче, јер су се некако одмах залепиле за Крајновића, одговарајући му и објашњавајући га потпуно. Веровао је само у бескрај човекових моћи и, будући нескривено осећајан, није требало

себе да силује да би био човек. У свим приликама, у оним лаким и у оним тешким, показивао је само оно радосно лице напредне бебе. На бебу је подсећао заиста, све док год би му она остарела десна слепочница остајала у сенци. Дотле се чинило да сав пркоси свим људима и свим временима надљудском својом неком надареношћу, којом се, као и својим замишљеним и помало одсутним весељем, опирао злу што изазива и чика баш тим својим неегзибиционистичким спонтаним осмехивањем. Оно се, лебдећи, чинило да долази од сувишка виталности и невидљивог здравља које извире као лава из кратера његовог немирења с ограничностима. Није тајна: изазива је понекад, и не хотећи, притуљене јарости, немотивисане презире, нескривене зависти.

Слободан о свему томе није досад мислио. Али знао је да није остало непримећено да су од почетка обојица осећала ону необјашњиву привлачност на чијој основи и настају велика пријатељства; привлачност што је, у овом случају, једном давала импулса да боље размисља, осећајући да га други беспредрасудно схвата, прати и да му одобрава; а другом, оном који је углавном слушао, стварала утисак да препознаје неке своје мутне и никад докраја изговорене слутње управо у речима што су, јасно и без икаквог напора надолazeћи, казивале оно што се, ето, и у слушаоцу и ученику Слободану, одвезано и изговорено посредством Крајновића, чинило одмах или касније као сопствена, вајкадашња мисао.

Пријатељство се не своди само на то. Постоје разне чињенице што су се испонадепавале током последњих недеља ако не месеца, а које су сваком посматрачу указивале на све већу дубину тог ничим помућеног и непомућивог — изгледало је — пријатељства, пуног разлога за обострано поносно задовољство собом, пријатељством, тим избором између другова које ти је цела класа понудила, а непријатељ, који никад не успева да оствари све зло које хоће, истргао из њеног топлог крила и опасао зидо-

вима и решеткама да би двојици људи омогућио да се пријатељски заволе.

И буду немирни баш зато. Слободану је одједном било јасно шта значи то незадовољство собом. Забринут је за Крајновића и Грујића, који је полако губио ону своју агитаторску лакоречивост и живахну способност да уради све што треба у часу кад треба. Одсутан, утонуо у фиксне неке мисли, тупео је, чинило се, за све. Видећи га једном замишљеног на прозору умиваљке, Слободан му приђе.

Десило се то на недељу дана после Слободановог повратка из болнице у Бази.

»Јеси ли чуо за новост?« рече му несувисло Грујић кад га Слободан упита шта му је.

14

Пред Грујићем је данима већ стајао Витор као жив, с оним ужагрелим, ујареним очима, оним лицем под паром, оним брцима од коњских струна. Смешио се, сисао своје брке сврнуте под усне, цевчио их као што би то чинио читав један разред који би на безброј сламчица уносио у себе бескрајну чашу лимунаде. Јесте, његов је осмех имао нешто накисело. И нагорко. Судбина што га чекала невидљива за углом предујмила му је и сад, као живом, нешто од тог свог смртног укуса.

Погледа уоколо, угледа Троскота како спава, али и сад му се, испружен на леђима, чинио да шетка дном собе. Дабоме, уз Јернеја. Сврну очи: Крајновић је читао за столом, стиснутих руку међу шиљатим коленима. Прекопута њега није се налазила Слободанова глава, оштра, степњена лица, пенушавих очију. Нема га последњих дана.

Витор као да му у том часу приђе са стране ваздуха, с леба однекле, и као да једва чујно изговори:

»Хоћеш ли да видиш како сам погинуо?»
»Нећу« — рече — »знам.«

Али већ га је гледао како се одваја од пандура који га је пратио у стационар, где је, одлазећи на последње превијање, требало да се подвргне рендгенском прегледу. Недељу дана пре тога одржана је партијска конференција на којој је и дао оставку. Њему је рекао: »Нећу да ме за неколико дана искључе као штрајкбрехера већином гласова из Партије!« Бојао се тога. Једино чега се икад бојао, а што му се није стигло да деси: погинуо је, предухитривши тиме веће зло.

Остане ли у скупој соби — говорио му је одмах после конференције — искључиће га јавно из Партије, затим и из колектива. После две-три недеље неко ће га изударати и то ће учинити тако »спретно« да ће сва кривица пасти на испровоцираног Витора, који ће, том приликом, бити оптужен да је окинуо нешто гадно против Троскота, дакле против Партије. Већина ће тад одлучити да треба прогласити бојкот над њим и истерати га из скупе собе. То значи, говорио му је те ноћи, они ће га приморати да се понизи пред Управом молећи је да га пребаци у самицу, што му она, Управа, ликујући, неће учинити док он не затражи и формално њену заштиту од колектива изјавивши да се посвађао с друговима и да му прети опасност.

Само ће у том случају добити као награду самицу, која је казна.

Међутим, ако је сад на хладно затражи с мотивацијом *живци*, Управа ће му је дати, не знајући да више не представља никог.

Како да не оде у самицу — одговарао је Грујићу — кад зна шта долази после бојкота, туче, увреда, захтева за протеривање из собе, поновљене организовано-спонтане туче а можда и покушаја Троскотових мамелука да га самоиницијативно ћебују у сну, запуше му уста, везаном му намакну у умивалци штрангу око врата и пуге да висе до сутра, кад би

први који би ушао да се опере, згрожен у својој непућеној невиности, викнуо: »Витор се обесио.«

Очи су му жаграле више но икад, јабучица играла.

Не. Витор је урадио непромишљено оно што му је, захваћеном паником и делиријем ван интерпретације, могло пасти на памет да уради како би спречио зло што је веровао да га неминовно чека. Али...

Не оног преподнева (за које је знао да му је последње), али који дан раније, на истом месту где је у ватри пао, недалеко од брисаног простора претпролећних црних њива, путељком између казнионе и града, он се исто тако неочекивано одлучио и на то последње. Зашто да и сад пешачи из самице до града и назад у самицу? Што ће му рендген, битка је ионако изгубљена. Сагнуо се, узео прегршт снега обема везаним рукама и, окренувши се пандуру на два корака иза себе, бацио му грудву на прса. Изненађен, стари се пандур тргнуо, пушка му јадно склизну с рамена и Витор се последњи пут насмеја рзаво, аутентично, неукротиво.

Грујић се и тог јутра био попео на прозор. У то су време сваког јутра слетала два пара дивљих голубова на симс по мрвице које је ту стављао.

Увек у тај час.

Изграбених набавних рефлекса, голубови су пословно долетели, прошеткали се између мрвица робушијашког хлеба, отклаљали, појели их, одлетали.

Утом га је и угледао изван зидова, на 200 метара од казнионе. Витор је, везаних руку, залопатао у снег, дигао позамашни грумен и бацио га некако одлучно а неснажно пандуру у лице, дотрчао до њега, размазао га новом грудвом, засуо га чак и по изненађеном потиљку. За то се време смејао ржући продорно, високо. Учинивши то, дигао је, као боксер, обе везане руке према казниони, на чијим је решеткама у сенци могао да наслути контуре једног лица (иако није разазнавао ко је тај жељени сведок његове последње циркусантске шале, знао је да је то Грујић), везаним се рукама луци два-три пута по кошуљи на

месту где је у кеси око врата некад држао тајна писма и најстроже поверљиве материјале. Учинивши то, укочи се. И укочен, понови то, гледајући у прозор. Грујић пружи руку кроз решетке. На што Витор зарза гласније два-трипут и наже да бежи преко пространих црних јесењашњих бразда, тек ту и тамо избалих из остарелих снежних језика. Није учинио ни десетак тешких корака, за које је време Грујић стигао да се упита: Ако није луд, зашто бежи преко њива, где га мека, глибава земља задржава? Зашто није зајдио путељком?

Да, у једном тренутку му се учинило да би Витору успело бекство било решење и излаз из невоље. Скинуо би он већ, бежећи, ланце, заменио одело, докопао се прве јавке, дошао до везе с Паћом, испричао му како је текла ствар са штрајком и шта је све Троскот урадио, и шта да га уништи јер му није било доста да га свргне... И онда би доплато писмо: »...Образујте комисију од објективних некомпромитованих другова...«

Али Витор није стигао да учини ни десетак корака: застао је, почекао и, подижући руке до лица, као да би да се заштити од нечег или да просто обрише зној, окренуо полупрофил пандур у стази, спустио везане руке (то што су биле везане, скупило му рамена и оставило сад прецизан утисак да то раменима шпити лице од метка). Али смејао се, колико се могло видети, затурао је главу забацујући је као кад се зацењивао рзавим својим пастувским смехом. Не зна је ли деловао изазивачки. Можда је нешто и говорио. У сваком случају, радио је што није смео. Пандур га је звао све енергичније (судећи по мицању вилица, отварању уста, али и по гестовима његове, пандурске, леве руке налик на оне покрете којима се вабе одбегли пси: »Овамо! Чујеш ли? Назад кад ти кажем!«).

Витору је морало бити врло смешно то што га пандур зове себи на исти начин на који то чине деца вабећи вучјака који им се отргнуо с каиша-бича. Сме-

јао се претерано, несувисло: можда, али је и одговарао. Пара му је оштрим, стакато избљувцима лопила једно време из уста. Да ли је рекао старом пандур:

»Шта ти пада на памет, будало! Кад се једанпут оттем, мене више нико не ухвати.«

Да ли му је овај одговорио:

»Врати се или пуцам.«

Да ли му је на то Витор одвратио:

»Пуцај кад не знаш ништа паметније. Пуцај и убиј човека! Баш да видим умеш ли то за хиљадарку месечно.«

Не зна се. Мада би Грујић главу дао да су то морале бити последње Виторове речи, јер се после њих пандур гневно машио за пушку, дигао је и убадио метак у цев. Изгледао је решен да пуца.

Витору то није сметало да му окрене леђа. Као да је чекао само тај звук метка који је онако шкргутаво претећи морао ући у цев. Мирно је сад продужио преко поља.

— Враћај се! — чуо се овог пута продорни пандуров тенор. Грујић није чуо остало. Можда је стари пандур рекао: »Не гони ме да крвавим руке.«

— А ти хајде са мном — допирао је и Виторов глас — заједно ћемо се лакше пробити до извесног места, где ћемо бити безбедни.

То је Витор викао са шакама на устима, окренут прозору Анекса. Ветар му је дувао у леђа.

Те је речи Грујић начуо. Дотле је, хипнотисан, зурео у друга без покрета, укочен. Ако је ишта мислио, мислио је да сањари, али тад се уплашено окренуо соби и угледао Троскота тамо, на својој стази, у дну, крај књига које сам није никад читао.

— Витора убијају! — раздерао се.

— Ко? — учинио је Троскот прекинувши шетање. Лажна вилица му је сурово шкљоцнула као да је од метала.

— Пандур! — рекао је Грујић несувисло. — Пандур! — исправио се одмах, али Троскот је био

већ на прозору, одакле је стигао да види како Витор мирно наставља да корача преко поља и видео пандура како удара ногом о земљу зовући га и приноси кундак образу с оком већ на мушцици.

— Убијају нам друга! Не дајмо га! — раздрао се Троскот и сва се соба, заурлавши, покрену и у скоку набе на прозорима. Крајновић је такође стигао да види усправног Витора, који је свакако чуо тај општи урлик. Последње што је видео било је и прво: двеста метара одаваде дизао је обе везане руке као боксери после победе на рингу и, упавши до појаса у неко улегнуће пуно снега, и из те је ступице окренуо колективну насмејану главу. Узгред се чуо из јаме и помагао се овлаш, везаним рукама, као да му и није сасвим стало да изиђе оданде.

Како је успео да изиђе?

Изишао је, чак је и продужио.

Али пандур, опинут оном котрљавом, лавинском гравом гласова, свим оним рукама што су се претећи провукле кроз решетке, збуњен и уплашен, већ је опалио, промашио, репетирао и, нишпанећи сад ћутке, одједном непомичан као кип, погодио човека на тридесетак метара од себе, међу плећке.

Витор је продужио на изглед мирно, иако је дао знак. Али је учинио само два корака, па онда стао изненађен, забрзао, трзајући се већ јадно, беспомоћно, и онда нагло окренуо главу у правцу пушке. За време тог окретања Крајновићу се учинило да му је лице увређено на тог незнанка што га узнемирује док он мирно корзира пољем. Што га тако подлачки удара у леђа?

И тако, полуокренут нама, наузнак је пао. Не на колена прво — никад он никог није молио — ни смрт. Пао је неочекивано, крут у коленима, на десну страну тела, на ребра, на бутну кост. Пљеснуо је свом дужином у снег.

Затекли су га искривљене главе, искежених зуба, сужена носа.

Грујић је први дотрчао до њега, стигао је да му, непримећен, стргне с врата танку узицу, низ коју је висила она платнена кеса.

На једном само месту снег се обојио сасвим бледо, скоро ружичасто.

Пола сата касније, после жестоких преговора с командантом зграде, тамничарем и управником, пуштени су и остали чланови Какома и низ других да га лично пренесу у Анекс. Учинили су то певајући »Ви жертвоју пали«. Све до сутра у десет, кад су га гробари-криминалци однели у зелени борик, смењивале су се крај леша на сандуцима, по наређењу Какома и по споразуму с управником, који се уплашио последица тог убиства, укочене страже без оружја.

Те су неме страже чуване такође. Удвостручени број наоружаних пандура индиректно је одавао част Витору, бдијући с прага њихове собе и одонуд, иза закључаних раштела, за којима су забрављена тешка врата што воде у двориште опасано високим зидовима. Добили су задатак да не провоцирају и пазе само да не дође до побуне.

Покривен танким ћебетом до браде, Витор је лежао, прав, на празним сандуцима шећера. Мало накривљене главе, као дигнутих обрва, јако смршала лица, чинило се да ипак није сасвим мртав.

Грујић се, стојећи над његовом главом, сагао кад је, уплаканих очију а крут, крући од мртвог Витора, наишао Есингер да га смени после првих пола сата, сагао се, брзо пољубио Витора у хладно чело, али је, поклекнувши, клизнуо лицем наниже, дотакао његове бркове и осетио како су га заголицали по образу, као да га тиме оне још увек живе његове коњске струне хоће да позову на смејање.

Опрости! — промрмљао је.

Отад се Грујић није насмејао, па нити насмешио. Почео је да живи повучено. На седници Какома је долазио, уста није отварао. Био премештен у петицу. Исто. Враћен у четворку после месец дана. Исти.

Не Каком, Удружење се позабавило њим. Поверовало да је решило његов проблем.

Али одмах затим се јавио други, још хитнији. Требало је и то питање решити.

Хоће ли успети?

Ко? Удружење? Какво Удружење?

15

Зид је остао незадовољан собом. Јеленина љубав према Грујићу испољила се док су први пут Слободану, скоро ван свести, мењали сваких пола сата неисцебене хладне чаршаве у које су га целог уматали. Био је у полубунилу кад му је неко радосно рекао да је Јелена била Грујићу у посети. Обе Јеленине дојке цикнуле су уплашено и пред њим се сакриле наједном у мишију рупу. А после, кад је све схватио како треба, било је после. Требало је живети и борити се.

Живело се ионако од оног после, у том после. Живело се — Крајновић има право — без неког талента за живљење. Причале се старе приче: »Деда и баба били су ми растављени 25 година од стола и постеље и за то време изродили осамнаесторо деце.« »Како?« — запрепастио би се Венче. »На поду!« одговорио би увек на то патетични и зимоморни Дежман место оног који је причао и, узвинувши једну обрву, објаснио: »Чуо си већ толико пута да су им сто и кревет били законом забрањени.« »Врло важно, забрањени!« — рече Пататока у пролазу — »направио бих им ја кревет и сто који би личили на под и на лилихип или на шта год хоћеш!« »Нису они имали твоју сналажљивост« — Дежман је гледао напето за Пататоком, који, удаљујући се, диже неприметно са стола нечије наочари. »Свршено је с предметношћу, здраво, трансценденцијо!« — насмеши се Крајновић и погледа у узето лице Пататоке, који, от-

92

кривен, спусти равнодушно наочари на сто исто онако неприметно како их је дигао, па чак и протаре руке као да их пере.

— Шта ти требале?

— За дурбин — намршти се Пататока — не умем да крадем.

— Треба талента и за то. Највише га треба за живљење.

Дежман је, приближивши им се, схватио Крајновићеве речи као неслагање с нечим што је негде рекао Енгелс, па, страстан дискусант, прихвати оно што је сматрао баченом рукавицом те рече оним неоправдано или оправдано сажалјивим гласом којим се обраћају понекад деци одрасле старе чике: »Упркос свему, и Пататока, који је, као и свако, од рођења осуђен на смрт, има животног талента.« »Како да нема?« смешио се и даље Крајновић — »зар не робија?« »Да знаш да и за то треба дара!« »Довољан је и обичан првомајски летак, једна парола, једна сувишна реч под батинома...« »Остави биографске податке за после!« — рече Јернеј наилазећи. »Он је филозофичар« — објасни Венче — »зато је увек и тужан. Зашто су филозофичари и остали уметници увек некако...« »Уметници су то твоје некако кад су окренути прошлости« — одговори му Јернеј и узе с полице једну књигу *Раних радова* на немачком, издање МЕЛ-Института и закључи: »И мртваци су тужни.«

Ко зна шта би Дежман рекао на то, напето дигнуте десне обрве, да га Крајновић не предухитри: »Уметници, као и филозофи, треба да узнемирују.« »Је ли?« — окрену му се Јернеј дубоко усечене усправне боре над сањалачким а ефикасним погледом. »Је ли?« — понови уздржавајући се једва да не насрне на тог анархичног циника — то му је Крајновић био, то и ништа друго — »кога то треба да узнемирују?« »Оне који то понекад јесу иако се праве да нису.« »Је ли то алузија на Виторову погибију. Је ли? Да нисам ја пуцао у њега?«

Јернеј је цедио та стишана већ питања кроз по-

93

белеле усне, али чинило се да виче док се цептећи уносио Крајновићу у широко бебасто лице ружичастих јагодица.

— Чиме сам те подстакао да тако што помислиш? — узбуњен се сад Крајновић.

— Знамо ми вас. Кријте до миле воље своје змијске ноге, ми ћемо вас, разбијаче јединства, једног дана све раскринкати. Све! До последњег!

Јернеј се обазре и прелети преко присутних очима пуним сањалачких неких муња. Тад Слободан, однекуд иза његових леђа, упита мирно: »Које вас? Виторовце? Реци!« Апострофиран, Јернеј му се у силовитом скоку окрену и избречну:

— Ко тебе пита, виторовска вашко? Боље — ћути.

— Нећу! — покушавао је да се и он петронијевски насмеши. — Витора је после трагичне погибије Каком лично прогласио за оца јединства и ја сам хтео да кажем само да не можеш окривити никога за грехе виторовштине, то јест јединства, сем ако нећеш да се јавно супротставиш ставу бироа чији си члан.

Смех дочека ову логички добро изведену параду, па и Јернеј, који, уверивши се да се сви смеју, промени нагло одлуку и место да дочека на нож тај Слободанов разоружавајући закључак развуче усне у некакав осмех, стави му мирољубиво руку на раме и рече благо: »Нисам на тебе мислио!«

— Рекао си!

— Изазван! Знаш добро.

— Немам ја шта да знам ни добро, ни лоше. Али ако је Витор уградио себе у темеље јединства, како си говорио у време Браткове самокритике, сећаш се, онда...

— У реду. У реду! — рече, и пожури дну собе, приметивши да је Троскот изишао из умиваљке и почео да га, непомичан као бронзани споменик на тргу, тражи погледом.

Нагла перфорација слепог црева, уследила двадесетак дана после Виторове погибије, две недеље после повратка Слободана из болнице у Бази, а три дана после прве Јеленине посете Грујићу, приморала је казнионског лекара, истина тек сутрадан, да га пребаци у месни стационар и, оданде, хитно, возом у најближу окружну болницу: право на операциони сто.

И њему су тамо рекли: »Минут још, и ви не бисте остали живи!«

Слушајући Крајновића после повратка из казнионске болнице, док му је препричавао догађаје који су се збили за време његовог првог једнонедељног одсуства, Слободан је остајао врло пажљив. Касније кад су обојица устали а Крајновић наставио да на одређено заједљив начин тумачи понашање Секбира, тј. секретара бироа, Слободан је престајао да чује, иако је изгледало да слуша, или га је несвесно прекидао неким питањем ван теме. Попрвенео је кад га је Крајновић једном упитао:

— Шта ти је, бојиш ли се?

— Чега?

— Не знам.

— Онда... Не разумем твоје питање...

— Зар сам питао?

— Да. Да ли је камен пуцао у фебруару кад сам рођен?

— Не знам да сам те то питао.

Нико није рачунао да ће Слободан у окружној болници да остане дуже од месец дана. Али остао је, поднео две операције и, целе седмице у бунилу, пролебдео између живота и смрти.

Грујић је стајао на сивозеленом, увек влажном цементном валову, и тог поднева, кад су у стационар односили Слободана покривеног до браде новим новцатим, за ту прилику малочас разду-

женим коњским њебетом с уском тробојком утканом по дужини. Чинило се да без икаквих мисли посматра само како, удаљујући се, главе носача-слободњака све више тону у сурну масу њихових савијених леђа упркос апријској сузној прозрачности. Али свестан неке уопштене безазленисти, прекоревашо се што ипак није искористио ову прилику, дао Слободану оригинал Виторовог тестаментa и рекао му само да ће Коста доћи да га узме. Не би га тиме увукао у ствар коју је решио сам да доведе до краја. Ако би се ишта провалило, боље сам да страда неголи да увлачи у то и Слободана... Пренаиван је за те игре. Преромантичан и предослован.

Узалуд се уверавао да је боље тако, знао је да је боље, а ипак не одоле да брзо и коначно не пребаци себи кукавичлук, онемогућујући управо том брзом коначношћу да слегашем рамена, одмахивашем или вербалним одрицањем ублажи ако не и порекне малочашну осуду. Знао је притом да тако нешто није у питању, а ипак је кукавица: друговима не би се смело ништа иза леђа.

Ништа не мари што је пре шеснаест дана послао први препис, пре десет — други. Сигуран је, штавише, да одговор мора да стигне за који дан, а без Гашиног одобрења како да...

А онда, и Слободан се тако грчио да ништа не би разумео од свега што би му рекао. Најзад, како да полунесвесашен, болесном, од болова избежумљеном човеку повери оригинал...

А досад — исправи се на ту закасну самокритичност — за друго није било изгледа. Замисли скупљену собу и себе како пред колективом чита Виторов тестамент. Нико му не би поверовао, и да је оригинал при руци, и да се сви сеђају Виторовог рукописа. Сва срећа што га је преписао одмах по Виторовој погибији, између прве и друге почасне страже. И имао је тај препис при себи кад је стајао с последњом групом и наишао Брка, збуњен и блед.

Бутке је пришао Есингеру и руковао се, као да хоће да му изјави саучешће. Па Јернеју, Крајновићу и њему. Не зна зашто му је тад тупнуо у широку, врелу шаку оних неколико преписаних клозет-папирића, али тад му их је турнио у шаку и — шапнуо: »Гаши. Одмах!«

Гаша то мора да зна! Мора!

Виторови закључци нек и не буду прихваћени, али Гаша мора знати зашто је друг какав је Витор био, извршио самоубиство пандурском руком. У реду, туђа је рука пуцала. Тако је ваљало. Човек као Витор не би својом никад себи прекратио живот. И самоубиством из очајања он би да укида очајања, мобилише и очврсне друге. Чињеница је: да је на тај начин хтео да скрене пажњу Партији на оно што у свом тестаменту назива *троскотством*, и хтео да својом гласном погибијом протестује против појава које је сматрао злом.

Чудно како је мало података дао о својим осећањима. Другог је дана својевољне самике записао само: »Пасуљ за ручак — среда, значи. Док једем, не бојим се. Али нисам могао ни кашкицу да умочим у ту ретку, посну кашу, а камоли да нешто поједем.«

Ипак, забележио је да прве три ноћи није ока склопио, да је седео све време укочено испитујући се (као ја сада?) да ли је добро урадио што се повукао (ја сад не испитујем себе!), није ли погрешно (себе испитујеш, себе!) што је оставио другове на цедилу, што је дезертирао. Закључио није ништа. Рекао је само да, у приликама које су завладале, он није могао ништа паметније да уради него да се повуче и допусти Троскоту да несметано узме маха, уверен да ће анексистична снага да се у правом часу сами обрачунају с оним што је сматрао највећом опасношћу по Партију. Прва три дана је дању и ноћу цвокотао само. А онда је чуо бубњање срца: по један дамар на три па и четири оитна белозуба цвокота. Колико је цвокотао тако упаничено, ужаснуто? Не зна...

»Не знам. Али било ми је бар јасно да је то од страха. Ја? Да. Другови мили, Ђаћо, Партијо моја једина, себи сам изгледао као дечје пелене ујутро: сав посран, уваљан у какицу и мокраћницу. Те сам, четврте, ноћи и први пут заспао. Пре тога сам вечерао неки смрдљиви цушпајз од промрзлих, тврдих и погано сладуњавастих кромпира. Пробудила ме лупњава срца, ја, постан и крут, вратио сам се мислима; као да се између одлуке да се повучем у самицу и моје људске способности да све што се збива појмим или покушам да појмим био подигао зид, довољно густ да ништа не дофилтрира до мене; ех, та се сад опна зида сама од себе изгубила. Стањила се прво и транспарачила. Онда сам покретом главе пробио с ону страну себе и први пут схватио да се ужасно бојим...

Мила моја драга и слатка Партијо, ја — уваљан до гуше у какицу, али за тебе сам се уплашио. Но редом ваља.

Кад је прснула она опница о којој сам ти рекао да се дигла између мене и света, спречавајући ме да мислим, чим се слегао прах што се био узвитао, угледао сам Троскота прво. Стајао је високо, не додирујући земљу. Чинило се да јаше и да се смешка откривајући своје никад тако блиставе, лажне зубе попрскане росом. Ипак, осмех му је деловао зубато, иако је и у мене гледао умиљато. Осврнуо сам се одмах. Било ме страх да и ти, сва прогоњена са свих страна, не наседнеш тој привидној мекоти његовог погледа што је ублажавао светлцуаву оштрину његових раскидача и секутића и не помислиш:

— Ето мени заштитника, ето чврсте руке, ето мени ослонца!

Схватам те, рођена моја Партијо. Петнаест те година прогањају полицијски вучјаци и сличне доге, сва сопнеш и трепериш, уморна си, па је близу памети помислити да и теби, тако неуморно олажаваној и изуједаној, ништа не може да изгледа тако привлачно као чврстина и строгост које он нуди: он — но-

силац твоздене дисциплине, челичног руковођења, реда у Партији, јасноће, безбедности; он — противник хистериче, јалових надмудривања, узбурканих живаца; он — крманопш који окреће кљун твог брода прамцем према најосетљивијој и најслабијој тачки у распореду непријатеља; он — свезнајућ ако не свемоћан, он свемоћан — јер свезнајућ...

Његова је рука чврста, тачно, али душа му је лишена праве љубави према људима, тог корена који храни наша опредељења и подвиге. Разумеј, кћери моја, то је лажни мушкарац, иако изгледа суров и снажан. Нису довољни мишићи да би се било мушко, много нежности треба зато. Много је љубави нужно, њу не познају ташти. А он је претерано ташт, слеп према сопственој шупљини, он нема тачну представу о себи, предимензионирана је она, та његова представа о њему преувеличаном.

А није ни то све.

Тешко да ћу ти објаснити оно што желим. Одуштајем. Нисам хтео да кажем да је издајник, јер та реч има врло прецизно значење, али, ипак, издаје он твоје човекољубље, драга моја Партијо! Схваташ? Он може и да те брани, и да ти послужи, користи и све, али то ће чинити само док се подударају те твоје општељудске потребе и његови најличнији интереси. Но дозволиш ли да те брани и одбрани, ти ћеш из окршљаја у које си ушла под његовом командом, изићи друкчија, ни налик на тебе коју волимо сви јер си нам мајка и сестра, драгана и другарица, наша садашњост и будућност.

Узбуђен сам...

Свануо је мој пети дан својевољне самице, тог пораз...

Зашто сам се повукао? Просто и глупо: није било шансе да добијем потребан број гласова против Троскота. Делегати су ми гласањем изразили извесно поверење, али њему нису — неповерење. Напротив, изабран је за секретара. То је оно најужасније. Држећи командну полуку у руци, он ће, пре но што

учини и најмањи корак у правцу непријатеља, хтети да провери чврстину своје војске.

Нисам случајно употребио реч војска. Она са жимље и његов однос према чланству: наређење — извршење, о командантовом се не дискутује. Разумем то, али он не схвата да се Партија не уме липити децентрализма а да се не лиши и свог омисла, ослободилачког и људског, јер дем., и скраћен, значи демократизам, тј. равноправност, а централизам — одлуку већине, а не командантско издавање наређења. Ако се изгуби и то окрњено дем. и остане само централизам сведен на командовање, онда се и политичка странка твојих најсвеснијих синова може да претвори у завереничко терористичку секту.

Његово евентуално позивање на услове илегалности КПЈ, као и на заокружење у коме се налази велика и моћна отаџбина пролетера, даје само привидно за право њему, и не само њему него и онима који су склони да изаберу лакши пут, браќајући лакоћу са исправношћу, иако је Лењин говорио о цикцаку успона који предстоји (у говору поводом увођења НЕП-а).

Шести дан својевољне самице. Шта ту радим? Тражићу да се вратим у собу. Није мене ту довео и ућуткао страх од искључења из Партије и колектива, страх од бојкота или ћебовања — како сам намерно дошапнуо неким напуштајући собу. Ту сам из очајања због општег неопшора другова пред Троскотовим програмом, привлачним јер је једноставан на изглед. Субјективно, већина је потпуно разоружана пред њим и спремна да засад њему само одговара на јектенија са *амин* једино и са *алелуја*.

Аминовање и алелујисање далеко су од демократизма, нужног нама из простог разлога што нико, ма колико уман и паметан био, не може сам да сагледа све изгледе једног проблема и сам увек да одређује шта, кад и како треба учинити. Стотина види и чује боље од једног и, ако се тој стотини завежу очи и

запуше уши, није вероватно да ће их једини окати и ухвати довести камо треба...

Извините, узбуђен сам...

Седмог сам дана наставио да размишљам о истом. Закључио сам да неке наше слабости чине привидну снагу Троскота. У нашим напорима без починка, у појмљивом умору после година илегалности, полицијских мука, пресуда и робијања, у тоталној исцрпљености, у непрестаном притиску страха на иста места истих живаца — треба тражити изговоре за симпатије с којима апсолутна већина прихвата тај његов нови стил руковођења. Ако му као хипнотисана даје своје поверење — не варајмо се! — не чини то у пуној мери способна да процени све штетне последице које неће закаснити да се јаве. Или их је, можда, свесна, али је та већина мислила да није лоше ослободити се за неко време неких терета, какав сам ја, вероватно, био за многе, иако не за већину. Али сад, можда, за неко време само, већина жели да провери ону реч: бриго моја, прећи на другог! Каква заблуда. Претпоставимо ли да је тако, да је привремено предала своја права у руке Троскота, убеђен сам да их он њој неће вратити када му их она, већина, после предаха затражи. А лишена тих права (да се у Партији, која је наш дом, слободно осећа, мисли, говори, сања, али и за чије се идеале бори), нико из данашње троскотовске већине неће више бити оно што јесте, а камоли да ће Партија бити оно што треба да буде. — Ни за ког од нас неће бити ни видовитих идеала, ни свега што нас је гонило да, жртвујући себе, кујемо перспективу среће за све друге...

Нисам субјективан...

Сву сам ноћ, све до зоре тог седмог дана, испитивао поново себе, подвргавајући озбиљној провери сваки свој аргумент, сваку своју реч. Закључио сам да не преувеличавам негативна својства Троскота. Он је тачно онакав каквим га видим. Могуће је само да, изолиран од света изван зидова, од своје класе и

живог тела своје Партије, ја преувеличавам његов значај и његовој личности придајем размере које она нема. Свестан сам да смо ту, на робији, осуђени да оно мало живота што нам запада, дигнемо до значаја целокупног живота, како бисмо поверовали у реалност тих патрљака и могли да се задовољимо и утолимо мрвицама што нам стоје на располагању, као да су оне све што нам може да понуди животна гозба. Без тих психолошко-оптичких самообмана, што и у робијашком кругу умеју да открију могућности процвата слободе, не бисмо умели да се помиримо са инвалидираношћу на коју смо осуђени, сви подјармљени и угњетени изван зидова.

Но на страну то (тога сам све време био свестан и при самоиспитивању), питам се да ли ипак не преувеличавам Троскотове негативне црте. Одговарам негативно:

— Не, другови, Бавола нисам нацртао цртег но што је.

Од првог дана он је, користећи се ауторитетом што му је давала последња функција коју је вршио у покрету вани, заиграо на карту: само сам ја болшевик, само ја знам шта је исправно, шта није, само сам ја револуционар, досадашњи ваши руководиоци сви су одреда издајце, шпијуни, опортунисти, нуле.

При чему се стао одмах од почетка да служи интригама, недопустивим лажима, клеветатама и подвалама, углавном простачким, али зато делотворнијим но што би то биле оне рафинованије. Није се либио да то чини ни током штрајка главу, откривајући бестидно да му је мање стало до општих пробити неголи до себичних и личних интересчића будућег секретара Какома. Још пре но што је изабран за руководиоца, он је, користећи се чињеницом да је био члан штрајкашког комитета и ауторитетом партијског функционера, завео доушнички систем по собама, тражећи од великог броја тиме поласканих другова да му откуцавају не само шта другови го-

воре него, на првом месту, шта ко мисли и казује о њему.

Девети дан.

Мој пораз је привремен, али тоталан: њега ми није нанео толико он колико спремност другова да служе оном што он носи. Партијска конференција је представљала пуку формалност. Он је формулом чврстог руковођења и осталим што је то значило у пракси поласкао, можда, укусу другова за двоструко и троструко шифрирану игру илегале у илегали, али и поразио ону формулу Партије за коју сам се ја залагао и која, мислим, да јесте једино могућа. Још пре партијске конференције било ми је јасно да ми не преостаје друго доли да одем у самицу, у очекивању одговора на писмо које сам Вам хтео да пошаљем одмах после првих дискусија. Написано је, послано, али нисам сигуран да ли сте га примили. Иако сам га, у својству секретара Какома, предао на обраду шифранту, мислим да га је он дао Јернеју, који га је требало да преда Слободану. Мислим да до Брке није стигло. Или, ако је нешто и стигло, то није текст који сам ја написао. Али то се десило релативно давно. Ваше ћутање ме уверава у исправност ових мојих претпоставки.

Оно што мене сад мучи — друго је, и гласи: да ли је засвобеност другова Троскотом последица његовог личног шарма и сплеткарошких врлина, или је то резултат разумевања нужности нове формуле, нужности коју већина боље схвата од мене? Ако је реч о нечем што намеће троскотизам као фазу нашег покрета, онда ја не бих смео да сувише продужим свој својевољни боравак у самици...

Нешто треба учинити.

Не знам још шта, али нешто, свакако, што ће да одјекне, тргне људе и припреми их за касније ослобођење од троскотизма, био он случајно нешто, био он незаконмерна избежност.

У сваком случају, лично ја не могу да се поми-

рим с тим стилом и тим методама. Не значи да могу да у недоглед продужим самичарење, изван друштва које је моје друштво и изван живота који је мој живот, али сваким живцем и сваком својој ћелијом осећам да с њим не могу више да корачам заједно.

Не брините. Ништа што ми се гласно евентуално може да деси, неће вас ни осрамотити, нити вам може штетити. Напротив. Чак може и помоћи Троскоту да се учврсти у седлу и да бескрупулозније завада.

Далеко од тога да сам рекао све што ми лежи на срцу, ја само хоћу да сведем проблем, како бих ишчупао суштину која представља актуелну фазу једне робијашнице. Болест је то у радничком покрету, свакако, болест слична опортунизму, иако не личи на његове класичне видове; слична левичарењу; тој дечијој болести комунизма, иако пред непријатељем не витла левим фразама.

Нисам Лењин и симптоми које сам Вам описао (неповерење у човека, безобзирност, нехуман однос према легитимним људским жељама, разуларена амбиција, подивљала таштина, итд., итд.) можда представљају пубертетску кризу једне радничке странке, али називи у овом случају мање су важни од појаве самог случаја.

Страх ме прошао. Не бојим се. Не пристајем да на дуже подносим ту деформацију, ту гадну израслину, ту влажну, смрдљиву гукну на блиставом телу наших идеала. Како ми је? То сигурно не спада у ствари које су релевантне за вас. Није ми лако. Није...

Решио сам да завршим са...»

— На ту је последњу недовршену Виторову реченицу — закључи Грујић — ставио тачку пуцањ из старе манџер-пушке модел 1876.

Но допуни се пре но што сиће са валова: — Тачку иза које треба да отпочне ново поглавље. Под тим условом — тачку.

Троскот с Јернејем уће утом у умивалку.

— Ах, ти си? — промрмља Троскот не погледавши га — шта радиш ту сам? — Јернеј није скидао поглед с њега.

— Молим те, изиђи! Имамо важна посла! — рече.

Није скидао поглед с њега све док се врата нису затворила. Тад извуче савијено и јодирано писмо из цела:

— Шта кажу они опортунисти из Обласног?

— Именују комисију која треба да испита...

— Будаде! — намршти се и отпљуну — прочитај! Или не, не треба, знам напамет шта су нам отпдали. Мораш дознати ко ту одржава с њима личну везу!

— Можда Крајновић?

— Он? — замисли се неко време, укочен, напет...

— Једна претпоставка...

— Погрешна. Испитај, за сваки случај, и Синицу и уопште... Све. Онај који нам је на изглед најближи, који најневиније изгледа, онај нам, највероватније, и смешта. Зато и мислим да то није онај Крајновић. Остани сутра за време шетње у соби... Фиоке, знаш...

— Разумем.

ГЛАВА ДРУГА

1

Све се десило неочекивано. Бол, спрва неодређен и подношљив, све прецизнији после, постајао је неиздржљив. Савијен, легао је на кревет, стењао, али на питање Крајновића и других одговарао евазивно: »Проћи ће« и: »Ништа нарочито«, као да је такав начин одговарања једино достојан комунисте. »Говори шта ти је?« — појавио се и Троскот с Јернејем, али Крајновић, који се није одмицао од његове постеље, рече јетко: »Дружић мисли да је питање чисти да се добро држи пред бацилима као да су и они агенти класног.« Дође и сасвим ћелави др Мирковић из деветке, изблиза прихватаљивијих и логичнијих црта лица но што су се издаље чиниле (изгледајући као да су на брзину и у некој лакој забуну набацане на невешт цртеж овала).

Он поче да га пипа завлачећи му прсте испод косталног лука у потражњи за рубом цигерике. Док је то радио, гледао је у празно пред собом, уједао доњу усну и преслишавао више себе неголи симптоме: »Диши дубоко, опусти мишиће, не могу ништа да напишам.« На то му Крајновић рече: »Кад је, после атентата, Лењину предложио Стаљин да позове на конзилиј и једног лекара, доброг друга, иначе одавног и пријатног, Лењин је завапио: »Никако! Дај мени доброг лекара, а тог твог доктора пошљи у

неки рејон за секретара«, па, окрећући се др Мирковићу, дода: »Не мучи Слободана! Узала да га гњечиш.« На шта др Мирковић рече без рефлекса за дијалог: »Мислим да би заиста требало сазвати конзилијум. Ради се о атипичном нападу хепатитиса. Али не искључујем ни бубонску кугу, па ни нешто треће — заборавио сам како се зове... Можда је ипак само то треће.«

Слободан је у два маха губио свест, а једном, долазећи себи, констатовао је врло мутно да га дижу с пода, и извлаче испод кревета, где се сакрио ни сам не зна кад и како.

Чим га нови, буцмасти и провинцијално можда мање упрошћено доброћудни а више компијски љубазни, казнионски лекар погледа, рече: »Слепо прево. Перфорација.« Ускоро Слободан чу удаљену лупу. Не зна колико су трајали разговори и преговори с дежурним пандуром, после с тамничарем, па телефонски с Управом, па управницима с Београдом, али око два по подне појаве се прави болничари с носилима. Већ га је много мање болело, па је, као да је опет у питању част, стао да убеђује Јернеја, а и Крајновића, да је све прошло, али Троскот је инсистирао, а о наређењима се не дискутује.

Износили су га кад му Пататока, киптећи од здравља, доноси: »Донеси нам неку укосницу а и доста завоја, требаће ми.«

Венче, који се проби до носила, поправи му ћебе и, опет сав заједрио а гонбоцаст, рече с артикулацијама којима се изговарају судбоносне поруке: »Не заборави слике за мој албум. Тамо има правих болничарки!«

— Да не би ти место њега под нож? — насмеја се Лазица.

— Бих!

До стационара, удаљеног осам километара од казнице, напад се понови.

Зато се пријемних формалности и не сећа. Ни воза којим је, лежећи на поду поштанског вагона,

пребачен у оближње окружно место. Ни болнице, болничког павиљона. Зна да је после рендгена лежао на колицима с гуменим точковима и нечујно пролазио ходницима без краја. Над њим је неко псовао: »Проклете аспириције!« И сећа се сестре или лекарке насмешених ружичастих усана са пуним шприцом у руци. Али тек што му поче да даје инјекцију у вену на долактици, учини му се да јој се руж одвоји од усана и да, лебдећи насмешен, оставља иза себе све озбиљније и блебе усне што су се повлачиле све док их, тренутак касније, није збрисао мрак, који хрули тако потпуно да више није имао никакво осећање ни икакву мисао док не угледа неки жути светли бол и помисли: *сијалица*.

Не би знао кад су и како почеле речи. Али неко је пре тога стао да прича приче жрапавим гласом деде који није био ничији деда, иако је деда био (чак и друго: више баба него деда). Но то није важно ни колико црно испод нокта председника тајног друштва. Дајем му реч:

»Продужи, друже!«

— Није важно ко сам, живим ту с осталима, још четири године имам да одувам, после ћу на тзв. слободу, да се поново борим и поново неког 1. маја, 7. новембра, 22. јануара (на Ел-ел-ел-дан) будем ухапшен, претучен, осуђен, поново одробајам пресуду у крај, поново изиђем и поново — илегал, маршица, тзв. мара, и марисање — такође — мара, поново Државни суд *за-за-др*, па самица и скупна са курсевима из разних предмета *по питањима* врло разним, од синдикалног до сељачког, а ја више ни радник, ни сељак, ни интек, или — идиот, свеједно, посла и заната више немам, професију — ја заборавио, професионални револуционер постао.

Ко само једном омирише робију и схвати да бити жртва значи моћи не пристати на смрдљиви живот какав се углавном јадно води по милости богова финансија и продукције, тај више неће никад пристати да малограбанише и не будућњари, ако је

човек, то јест човечанство у вечној некој буни против немилости, на коју је осуђено беднујући, живота-рећи, љубавишући од колевке до гроба. А то од — до, то откад човек зна за себе, то дражи, гони га да не пристаје и не престаје да се бори док дише, па зато ни ја друге перспективе немам и не желим да имам доли тог у пророчном кругу: илегал-полиција-мара-робија, — илегал-полиција-мара-робија, — илегал-ла... Све док трајем.

Стари је умро!

Живео нови!

А револуција?

То су ушители новог Председника тајног друштва »Пст!«

Дакако, дакако, стићи ће и револуција, али одавно слутим да ћемо се мимоићи и да је ја, макар јој сваки дан излазио у сретање, нећу никад да дочекам.

Ко зна, можда и хоће неко од нас да је доживи! Сањао сам чак једном да сам лично ја изишао био на станицу, али, не располажући њеним личним описом, нисам је препознао (глупост! то с личним описом! али зебња остаје).

Револуција је прошла крај мене, отишла у град на трг и, распаковавши се тамо под спомеником, извукла из свог пртљага сав цумбус и русвај који је с почетка и направила, а ја, као становник једног острва на које претендују оба континента између којих се налази, ја тзв. кретен с не-крете и не-фретете него Фритате, тј. фри-ганице или слободне границе без тате, стојим на перону и чекам и чекам и чекам. Иза мене се вијоре заставе, грлени катапулти избацују пароле, оре се чекићастосрпни поклици, прскају излози буржујских банака и велетрговина, а ја — глув, слеп, чекам и даље као коњска глава с магарећим ушима.

Не, нисте ме препознали (који човек има коњску главу с магарећим ушима?). Не желим да ме препознате. Добро је то. Из многих разлога морам остати

неидентификован, као онај који се није либио да повеша рибе о гране и натера их да зацвркнућу, како бисте (у вези с мојим идентитетом) остали онај пословични Влак који не може да се сети.

Добро, драги моји Власи, на робији је, између осталог, и досадно. (Али где то није? На такозваној слободи то исто важи, само мало друкчије, тј. још досадније.) Истина, ја робијам већ стохиљадити пут. (Не мислите да сам се тиме одао. Има нас овде и репетената, али има нас и таквих који ће, ако то још и нису, поживе ли, ипак то једном постати, који то, дакле, бар виртуелно, већ јесу. Зато продужујем причање досаде кад баво лови муве и једе оне попове који јариће брсте кад не крсте.) (А који то допови не чине?)

Смените Председника »Пста«. Новог нам дајте!

А досада вам је драги моји неопредељени још људи, права мамуза за олењалу и олињалу бедовију маште без јахача и подстицаја некаквих мамуза. Без њих би све мутеж постало — у месту: жеље, жељице, нагони, нагончићи и остала мукла нерасположења. Досадно. Хоћете ли да самоубијемо досаду? Тако је неко од нас и дошао на помисао да организује ово наше Удружење, неорганизовано на изглед.

Хоћемо новог Председника »Пста«!

Баволски смо ми свет. Да ли би икојој другој врсти људи пало на ум да стави под рефлекторе, рецимо, свести и оно што јој према постојећим дефиницијама — измиче? Или да оним што зна о себи као ласом ухвати незнаницу себе? Или да...

Добија реч нови Председник: »Другови!«

Тек то је наше Удружење одавно основано.

Илегално према Управи, оно је једва било толерисано и од стране Какома, који нас је презаполитизовао и свезаполитиковао и раније, али поготово откад се Троскот на његовом челу онако сугестивно антизаскотио на сваком спрату бића са она своја три трострука јединства акције: а) личноунутрашње: »Морамо сви бити психички монолитни!«; б) опште-

унутрашње: »Колектив мора да има исте мисли, исте рефлексе»; ц) спољноунутрашње и, обратно, унутрашњоспољње: »Против класног постојиш цео, дакле ни ту нема враћања».

На то све ваља додати још и удар троструке дисциплине и, зна се, стоструке самоконтроле, па је и на одговарајућим одговорним и неодговорним местима примећено да је нестао некадашњи смисао за хумор, који је благотворан мање по смеху, више по извесној благородној опуштености нужној живљењу и на робији, где је, и без обзира на идеале Тросковог Какома, одувек владало сасвим разумљиво стање општег презања, вечно затегнутих опруга воље, свести, сазнања. Укратко: где се, независно од свега, превише владало собом. Тј. — над собом. Тј. — против себе.

Не критикујем ништа, не оговарам никог. Тако како је, тако ваља и да буде. Друкчије не може. Споља.

Али нико ме неће уверити да не прскају и челичне опруге предуго затегнуте на мразу терора у белим, дакако, робијашницама, а камоли људски живци прошли кроз толика искушења. Отуд и релативно салутарна моја идеја, после напуштања Базе, да се Удружење активира и ту, у Анексу, макар се морали због свега измењеног спустити још неколико спратова ниже, у мрак стопостотне троструке илегалности — према Управи, Какому, самом себи...

— Али, молим вас, како...

— Разумем. Но све и јесте у томе. Ах, привиди, привиди, еј, субјективизму! Оно што ми не видимо не значи да други не уочавају, не! Али оно што ја не схватам, хоће ли разумети други? Свест сваког од нас неоспорно светли за себе и осветљава друге. То није много. Слажем се. Али ако се сваки појединачни мрак који је свикао да се одупре светлости једне свеће обасја рефлекторима од двеста и више људскоробијашких луксјединица, а? шта онда? ништа, али ето ти одране црне коже с нагона и других ира-

ционалија, ето ти раскринканог непријатеља положеног на обе плећке, ето ти оправдања за нашу активност, коју, без обзира на све, ваља разумети и као једну активност Какома или једну његову помоћну службу чији је задатак дубинско прилагођење другова његовој линији.

Је ли председник »Пста!« — постао Троскот?

Пст! О томе је забрањено говорити!

Раније била је то скоро легална организација с другим циљевима. Њен је први јавно признати председник био покојни професор Луковић. Тад се друштво звало — *Јелен у басту*. Безвезно. Председников тадањи надимак био је, кажу: *Дванаестерац*. Смисао друштва произлазио је јасно из његовог другог званичног имена: *Клуб рогања*. И шале и шалови, вицеви и полувицови, дозвољени у то време и на рачун начина говора мањинаца, омогућавали су директоријуму да учлани сваког из колектива и сваком изда неопипљиву значку хеликопитара (како неко назва хеликоптер), што му је пружала шансу да, као Ласло, одлети кући и стигне пре неког Питера, задара и паликуће који му се у његовом одсуству уграбивао у његову другарица Гизела-купус, нарочито онда кад је дотична боловала од запаљења средоземног увета а зими била река смрзлотина, па Тиса није могло ићи на леђа, то јесте лађа, леђа, свеједно јесте то, будало један, шта смејеш се кад разумиш ти мене шта сам казало...

Удружење, разумели сте, у први је мах замишљено као инјекција морфијума што ће шалама да ублажи болове и повреде које мушкој таштини, свој од предсалварзанских, патријархалних предрасуда, задаје евентуално обавезно »неверство« и »издаја« њихових жена и девојака. С временом се још у Бази утврдило да најбоље стишава патње младих Вертера и других гониветрова уопштавање оног што је сваки коме се то могло да деси (а коме не?) или већ десило (а коме није?) био склоп да схвати као оправдану критику сопствене мушкости. Последице тих патњи биле би

жалосне. То се управо и хтело оснивањем Друштва да избегне.

Постојали су и други разлози, практичнији. Такав се рањеник повлачио у себе, претварао у куњавка који, кењајући над личном несрећом, није више ништа корисно умео да пружи друштву и његовој Партији.

Увидело се, истина, да се скидањем делова с тајних зебњи мушкости на утару робијања девалвира вредност саме љубави. Мање зло. Зато се и дозвољавало вицкарење на рачун свега у вези с тим подметима (мушким) и предметом (женским), па је и сам Крајновић, у току једне године, направио чивија на рачун Венчетовог кексхарема колико их нема ни десетогодишњи комплет ма ког светског хумористичког листа.

Да не споменем шалове (једнина: шала) на рачун Кавурића. Њему је (тобож) дозвољено да само 1. априла прави вицове без страха да ће, као у остала 364 дана у години, при сваком свом хумористичком покушају добити батине.

Али шалови опет на страну, мада од њих нико није остао задављен као Исидора Дункан од свог шала, полудејално удружење *Јелен у басту* (касније »Пст!«) доносило је олакшање чак и онда кад су субјективно неантикакомунујући и непротивкакићући, његови чланови јавно или у четири ока прекоревани за анархоидност и распуштеност. Ти другови, које ни дисциплина, ни јединство, ни постхумно проглашење Витора за оца и свеца јединства, Витора, у ког се стао да куне и сам Троскот, нису умолити, потајно су се учлањавали у Баст или Бст (ако би неко опонашао Венчетов изговор) или Пст (услед једначења сугласника) и тамо, у зони резервисаној за састанке, на спрату можда и нижем но што је ниво подсвести, дозвољавали себи да се подсмевају свему, на првом месту себи самим.

И Троскот?

Што да не!

Али о том ни потом. Нужно је само објаснити да је Удружење, у вези са насталим променама, само себе аутоматски тако рећи реорганизовало, иако је званично избрисано из списка познатих и постојећих делатности и задужења у колективу, па чак и осуђено као израз малограђанског, приватистичког и објективно разбијачког духа. Према томе, не као Удружење, него као стање духа, као расположење, *Јелен у басту* наставио је своју егзистенцију у духу, своју тако рећи непостојећу, тј. апстрактну егзистенцију, а да нико од нас који смо настављали да сањамо и желимо немогуће, то јест да се не шалимо, шалећи се на изглед, није био уверен да је зато објективно противник јединства и свега осталог нужног и лаког.

Ако с плана свести апсурдни прохтеви нашег руководећег тела нису нас, смејалице, умели да увере да смо оно што нисмо, не значи да смо иједне секунде мислили да Каком и Троскот нису у праву да траже од нас оно што траже. Слушајући их, ми смо се истински слагали с њима, тамо где то слагање нешто и значи. Али нови човек схваћен као хомункулус из епрувете, као антологија врлина припитомљених попут фазанских петлова-пешака подрезаних ако не и подземних крила, као апсолутно дестилисана вода свести из прве руке — настајао је и, у неким случајевима, и постојао као жеља којој смо се трудили да будемо слични да бисмо задовољили стварни Каком, али и онај у нашој свести, којима смо, чинило нам се, били задовољни, изједначујући први са Коминтерном а други са суштином оних уверења због којих смо робијали радије но пристајали да их се одрекнемо или да их, не борећи се, прикривамо. То не значи, ипак, да се такво биће из реторте јављало у стварности узетој тоталније, али сретали смо га и у понеким стварностима појединачног човека борца из разлога који имају везе с личним тајнама, не с претпоставкама њихових вођа о томе шта је човек, и какав он треба да буде. На

крају крајева, оно што смо, морало се постати (нико од нас није био Форду женин брат ни Моргану — син, него смо сви били деца радних људи, а и сами — радни људи) и шта ту тај тупањанински псеудо-тупеж: те, не знам, овакав си, онакав си! Пусти нас, јавни Троскоте, да будемо какви јесмо, утолико пре што на полицији не издајемо, што из штрајка не дезертирамо (дезинтерирамо — Ласлова варијација), па ако су нас наше другарице жене оставиле, то је, непосредно, ствар оних који су остављени, а посредно тек ствар Удружења, чија се активност никог не тиче; једном речју, то је све наша најприватнија ствар, која не смета, која нас не опредељује политички као ни рад срца или лучење жучи. Да не споменемо слепо прево, перфорирано или не, али исто код људи с једне или с друге стране барикаде.

Знам, све знам. Разлози Какома и моји су, и наши. Нема то везе с борбом. Нису, према томе, потребни знаци биолошке једнакости између противника и нас. Нужно је наглашавати разлике, оне друштвене, оне непомирљиве. У реду. Али, потребне или не, и сличности постоје. Тајне, оне могу да зададу ударе и нанесу борцу невоље.

Постојимо да биомо помогли друговима, ето. Ако морамо тога ради да довлачимо у свест и понешто што нам се, из појмљивих разлога, чини изливним ако не и опасним, тим горе по оне који се тим психонужничарским послом баве из љубави према својима.

Ко је најновији председник Удружења? — то се питају многи.

Сви са мном разговарају, и ја знам о свима много штошта, али ја сам оваплоћење дискреције, и кад се активисти Директоријума, који такође знају доста прилично непријатних ствари о многима ту, сувише гласно разгаламе и запрети опасност да се деконструишу, ја им зачас затворим уста. Довољно им је да осете моје присуство. То се дешава под спе-

цијалним, рекао бих, изузетним околностима, које гарантују и моју и њихову анонимност.

Нека и оне, те околности, остану скривене. Не само зато да бих прешао на причу.

2

Реч има председник »Иста«, друг Троскот:

Опет ти! Опраштам ти, због болести! И зато што те нико није чуо. Добро! И куш одсад! Прича почиње једног недељног јутра. Међу онима који су очекивали посету налазио се и Слободан, који је, под улицајем Крајновића, постао један заклето антихигијеничар. Али купио се често и, примећено је, радо. Тек, Клуб је (једно од легалних имена Удружења) званично упозорен с разних страна да он уочи посета устаје пре свих, па тихо и све на прстима правац у умиваљку, где се под врло танким (и нечујним) млазом пере донекле, однекле, па испира и само оно своје младићко некае, као да ће у истинску швалерирацију, а не на посету од 30 минута.

То раде понекад и други, али то су они који очекују верне им (хм!) жене а не безвезне куме, како сам обавештен да чини бедни Слободан, који, према тврђењима свих што то однекуд тачно знају, није никад ту своју девојку ни пољубио честито а камоли шта друго, битније. За људе од извесног искуства, ако не баш и прворазредне зналце, и то је било довољно да закључе шта треба. А то што би он за време посете гледао у њу умундирен у сушту пристojност, у лаж, у љубазност и обавезно смешење, шиљокуранско премирање и превртање побелелих очију, имало је један једини смисао: заљубљен човек, пропала ствар. Ако се прао пред састанак с вољеном, не значи да она њему није никла у стакленој башти сна, где састанака нема и прања не служе. Ако је он тога био несвестан, је ли бар она била свесна тога или нечег другог?

Чим сам се то упитао, помислио сам нешто Баволски злобно, тј. нужно, ако не и духовито. Требало би ту нешто урадити, на пример — задраматизовати.

Слободан је један од оних који се понашају као да најискреније верују да нису обични људи. Заборавити се, дакле изгубити смисао за елементарне реалности — штетно је: утолико пре што је све више таквих међу нама. Нешто ваља урадити! Пробудити спаваче. Као Председник осећао сам потребу да нечим скандалозним, нечим што ће деловати као удар отрежњења, убедим Каком и сваког редом на опасност у коју сви срљамо заборавимо ли на неколико основних људских постулатића. И сам примећујем да бих понекад, чини ми се, волео да сви постанемо оно што смо звали монолитан лик, нови човек, а не да се тако, у дивљем браку сами са собом и својим полуткама, вртимо укрут око исте врбе.

Бавола, мене неће нико жедна преко воде. Ни ја сам. А ипак, ко од нас не би волео да је јуродивко чистоте, светац посног лица и празних муда, архитекта будуће људске душе, плански сто посто свесне и једном циљу усмерене, без трунке колебања пред задацима које сервира свакодневно кретање текуће траке друштвених обавеза у славу бескрајног незадрживог прогреса правцем у неоодољиву бескласност?

Помислио сам, сазнавши да је и тог недељног јутра Слободан отперјао у умиваљку: »Удешавај ми се, братац, удешавај«.

Оно даље — цензурирано је за вас, не и за мене, који казујем шта мислим да је довољно за паметне, а за оне који то нису... молим, одавде до Луднице стазу су утрли сви који су мислили да личним неприлагођењем протестују против чињеничних ненормалности робијашких услова на које нас осуђује непријатељ, дабоме, не на оне услове које Каком и наша ствар захтевају од нас, тражећи да будемо оно што нисмо — једна вечита антибиологија без ичег спонтаног.

Троскотов Каком то теоретски не поставља пред нас. Он даје задужења: Ти ово, ти оно. Али ма колико то изгледало невероватно, филозофски теоретичар троскотовске *ти-ово-и-ти-оно-праксе* јесте Крајновић, чија уопштавања пледирају управо за тако нешто. Не проповеда ли он да је »човек противприродно биће«; »не доказује ли то његова цела историја?«, »то стално отимање из кљуца природе, нагона и сличног спонтаног«.

Да Троскот има чула за ствари у вези с чистим мишљењем, он би позлатио Крајновића место што зазира од њега; прогласио би га својом левом руком, као што је Јернеја већ произвео за своју десну! И ником ништа што левица не би знала шта ради десница, која заједно са Слободаном вечито конспирише, вечито улази и излази у нужник и умиваљку; где у последње време проводи с њим по целу ноћ. Мистериозан је Јернеј, понекад мало заговнаних руку па чак и наочара у седлу затегнутог носића, али вада напетих ноздрва изнад тврдо стиснутих усана. Очи му — невиђене иза задимљених наочара, гледају и све виде. Шта? Битно? Не, Јернеју! Али и теби ће једном попустити кочнице.

Но почео сам о Слободану.

Ех, Слободане! Знам, па шта? Завршићу и с тобом у право време.

А ни име ни презиме — право. Признао је то Троскоту и Јернеју кад је чуо да су у самице стигли неки његови некадашњи школски другови који су га знали под именом и презименом што је носио док је још инвалид са Цера био жив а он још незаскојевљен. Али сад, њему подвојених саосећања, ипчашеном из свих нормалних односа, шта је значила ма која истина о њему или уопште ма која истина кад он, некадашњи, не постоји више, а то што место некадашње целовитости егзистира не може бити задужено да брине о њима, нецеловитим полуистинама, о лажи или ма о чему.

Вара се ко мисли да је циљ нашег Удружења био само терање бриге на весеље. Шегачили смо се са својом судбином »преварених« мужјака и пригодним теоријама доказивали да оно мало слуги што исцури из мушке канализационооплођујуће цевнице у женску не обавезује ниједног од партнера у игри тим справицама на којекакве верности. Било је другова који су тврдили да је љубав — нека врста психичке шпанске муве и да је она пуко ратно лукавство у које, као у кљуса, упадају аматери плођења да би управо њих, незаинтересоване сувише за то, и уопште за ма које задужење, натерало да га извршују мислећи да делују по својој личној вољи, не по генеричкој. Циљ теорија и вицева који су циркулисали међу нама био је да извучу другове пале у стање које је неко од нас, с релативним правом, назвао будошћом парализом душе. Знали смо да претходи већим или мањим разарањима којима је подлегло већ неколико добрих другова.

Не хвалим Удружење, далеко је од мене помицао да смо нека врста научних или шарлатанских психијатара, да смо подврста динаовског првеног крста душе, да смо неки слузави косовско-девојачки комплексирани првенопомоћни крајпуташи на чвору црне смрче усред једне од робијашница овог века, али, независно од свих тих ограда, неколико је наших интервенција успело да заиста помогне друговима заоштијаним непокретним ветром очајања. Да, пошло нам је за руком да их извучемо из мртвила што претходи озбиљнијим поремећењима. Нико од нас није претендовао ни пре ни после тога да је научник, специјалиста, нити се ико почео после тога да занима за ствари душе, али наслеђена искуства безбројних колена људи на мукама изазваним сличним принудним усамљењима и онечовечењима јављала се као неко брижно сазнање да, рецимо, ниједног друга не треба пустити да ћутке сам оджваће гвожђе

својих тегоба; да не треба ништа мучно или распињуће скривати како се не би нарушила она сложена хармонија без које је незамислива здрава личност. Поготово не у свету састављеном од илегалца навиклих да прећуткују све тајне и одолевају свим наортајима болова.

Још један аргумент у прилог Удружењу.

Тешкоће на које је оно наилазило у свом раду биле су огромне. Оуглаали на физичка и остала мучења, без исповедних порива, без склоности ка поверењу, нужном сагледавању себе, увек на опрезу, спремни на увлачење у пужеваљу кућицу душе пред сваким пасионалнијим стањем што би пуж-мужнуло рогом напоље, ти специјалисти тајне оматали су у пелерине мутизма сваку бебу свог бољег или горег расположења и остајали мајстори дистанце и неинтимности, једном речи — практичари конспирације. Међу таквом публиком ваљало је деловати.

Троскот свести и Какома то није схватао. Иако политичар по вокацији, не само по класној свести, одбијао је сваки разговор о свему што се није дешавало на нивоу одређене практичне делатности (а и њих, чујних, видљивих и опипљивих, има безброј), али кад су неки другови хтели да му изнесу нашу забринутост пред све очитијим затварањем неких другова у себе, кад смо се, следствено, нашла пред губитком још понеког друга кога смо волели и ценили, мислим на Грујића, ја сам се успротивио. Знао сам одлично Троскота. Боље но ико ту. Неће он пристати, не вреди ни покушати с легализацијом.

Иако је и међу некима од нас владало мишљење да је Грујић почео да се држи тако одсутно и отуђено у вези с Виторовом погибијом, било је и других тумачења, исто тако прихватљивих и не.

Једно су вече тако тројица наших повели разговор о Грујићу. Трећи сам био ја, који сам се и обратио свом деснокрилом абутанту, упитавши га зашто се то поменути тако чудновато држи.

— Јесте! — одговори тај, спреман да ми увек

верује и да се увек сложи са мнош — врло чудновато!
Пути сатима.

— Истина! То јест — истина! — рече левокрилни члан мог потподрумског Какома — никад се не зна о чему мисли и на шта се спрема. Ја сам сигуран да нас не воли.

— Па он је с нама у бироу Комитета »Пста«! — рекнем зачуђено.

— Амбиција има ту мањкаву врлину — допуни се левокрилни, закључивши у лету да би то могла бити мисао блиска мојој оцени Грујићевог стања — да никада није задовољна оним што је остварено, будући да човек увек може да замисли веће, лепше и боље.

— Не! Не! — успротивим му се из жеље да не наседнем ласкању — размишљао сам о њему. Бојим се да је друго у питању.

— Ти још увек верујеш у моћ Удружења?

— Како верујеш? На његовом смо спрату.

— Може бити! — уздахну деснокрилни — ни сам приметио. Али нико му никад не пише.

— Тачно, нема ни породице, ни девојке.

— Стварно, нема ни породице, ни девојке! — поновим, на шта се деснокрилни насмеши кроз сузе што га облију.

— Тим боље! Бар му нико не набија рогове.

— Знам и ја шта је боље! — рекнем — испод рогова је чело, а испод чела — душа, али не примати ни од ког ништа, то није добро.

— Свакако. Па се и чудим вулгарности с којом ти се наједном супротставља Есингер, који тако често говори против кереће мушке природе, а сад сам кевће с позиција патријархалног морала. Друг Ес...

— Без имена, молим. Каква је то деконспирација?

— Опрости. Омашка. Шта предлажеш, предводниче, да предузмемо?

— Сва тројица утонемо у мисли, али на спрату под-
свести.

Сутрадан предложим:

— Како би било да му организујемо писма споља.

Први од наших који буде изишао има да се побрине да задужи неку другарицу да му пише...

Сем оног о чијој се кожи радило — прихваћено. Хоћу да кажем, прихваћено — једногласно.

Постојале су извесне индикације. Помислило се већ на неку одређену девојку. Извештај с баш не тако давне посете одржане паралелно са Слободановом указује да се она његова врапчје врцава девојчица све време распитивала за Грујића и само за Грујића: »Па како он? а оне његове спиралне звезде? шта ради? учи ли пуно? Је л' да је то страшно паметан и искусан друг? Ч. Р.«

Узалуд се Слободан трудио да ту ајкулицу од женскице наведе на разговор о себи, о себи и њој, она, као да су је сву пундравци изровали, ни о чему другом није могла ни хтела сем о Грујићу, на шта је и сам наш дечкић био принуђен да каже да ће му пренети поздраве и рећи да јој пише, кад је већ тај њен Грујић толико занима. Али, дабоме, та суздржано љутита Слободанова изјава изазва код ње, преплављене својим жељама и осећањима, толико усхићених плескања ручицама, толико ватрених поцкивања и жустрих аеропичних скакутања да се младићево лице смрачило и заледило до те мере да га није раскравио ни њен пољупчић на расстанку. Па није ни одржао реч. Заборавио човек.

Поставило се пред Удружење Лењинско питање: шта да се ради? Питање које је и Чернишевски узео за наслов романа што обрађује исто гореспоменуто, питање, то јест: *Шта да се ради?*

И док смо дискутовали, испитујући предности и недостатке предлаганих мера, открило нам се да би идеално решење представљало активирање везе између девојке и Грујића, за ког је њено такозвано девојачко срце ударало још од првог тренутка кад су се срели. (Није нам било тешко да накнадно дознамо све детаље и околности под којима се то догодило)

(утолико пре што је на основу тих и других чињеница било очигледно да се сме закључити да и сам Грујић није остао равнодушан према куми, о којој се повремено распитивао и којој је стално као заборављао име да би натерао Слободана да га изговори пред њим, како би после он, Грујић, могао да га, с нескривеним уживањем, неколико пута јавно наглас понови). Глупо? Да. Али тако је већ било. Давно пре штрајка Грујић је, испраћајући до врата Слободана, који је позван био на посету, рекао: »Па поздрави нам кумче-скојевче«. Али та су времена прошла откако му је Слободан, идући пут, у једном необјашњивом тренутку искрене исповедности, испричао оно што је веровао да је право стање: »Какво кумство, какви бакрачи, ја је волим, а и она мене«. Да смо били буднији, приметили бисмо већ тад да је то био повод суштинском клађењу њиховог односа. Добри су споља остали, више захваљујући Крајновићу, који их је обојицу држао у загрљају свог пријатељства, више, дакле, захваљујући Грујићевим обзирима према свезнању Крајновићевом, па и према сваком који гаји слично поштовање према памети и учености (а није било сумње ни за кога да је Крајновић био просто опчинио Слободана) неголи жељи једног или другог од Јелениних обожаваца да настави пријатељевање са супарником. Ипак, упркос стварнијој суздржљивости, захваљујући вези преко трећег, обојица су споља сачували осмехе и гестове некадашње ордачности, иако је за добар део чланства Удружења било јасно да су се осећајни садржаји под том кором осушили у толикој мери да више ни не звецкају испод љуске падне ли неком на памет да промућка гај орах.

Сви су ти подаци постојали, али, дифузни, нису гонили ни на закључке, ни на акцију.

Без дискусије је сад отпала ранија одлука да се Жуњац оптерети налогом да организује неку неодређену још скојевку за вођење кореспонденције с Грујићем.

На Пататокин предлог, одлучено је да се испита сам Слободан. Буде ли се утврдило да му је мање стало до Грујићу до Јелене, наложиће му се да обавезно испоручи све њене поздраве Грујићу и да му, после, сам сутерише (њему или њој?) да учини први корак. Учињено.

Јавила се друга тешкоћа. Како натерати Грујића да јој први напише писмо. Не само из обзира према Слободану. Решено је: нека она то учини. Жуњац нек јој пренесе ту одлуку преформулисану: »Грујић те пуно поздравља, мисли на тебе. Што му не би писала? Страшно би се обрадовао«. Али неко је тад приметио да девојкама обично теже пада да прве отпочну, и то због непревазиђеног осећања поноса заосталог из претфеудалних времена, осећања недостојног једне скојевке, о којој смо врло брзо сазнали да је одана, спретна, страховито енергична и храбра (нема задатка који није извршила на опште задовољство) (мада се у два-три наврата открила код ње и извесна доза својеглавости, коју јој треба за времена избити из њене главице, која је, узред буди речено, према мишљењу готово свих што су је видели о посетама или напољу — врло, врло љупка) (што у оно време није већ била реткост) (ако је и некад у покрету, под тешким ударима закона о заштити државе, број zgodних девојака био релативно минималан, данас, захваљујући масовности, скојевци се могу похвалити и прилично великим бројем сасвим, сасвим привлачних, првокласних другарица). Грујић је у вези са свим тим ускоро стао да показује знаке да ће попустити и први написати писмо.

У питању је била деликатна ствар. Удружење није хтело да узме на себе улогу макар и не много наметљивог саветника (а било је свесно да без таквог нечега неће Грујића спасти очајања). Да не споменем одбојност »Пста« према улози наредбодавца. А, ипак, откуд нам времена за дуга убеђивања и расправљања. Док смо се ипак на низу кратких састанака посвећених том питању колебали између разних све но-

вих и нових предлаганих варијаната, свесни безвредне директности сваке од њих, помогао нам је сам Слободан, који је једног дана саопштио: »У реду, другови. Одлучио сам да му пренесем њене поздраве. Рећи ћу му и да га је замолила да још пише. Јесте, замислите, рекла је.«

Учинио је то што је обећао нама, тако инсинуантно и убедљиво да му је Грујић одмах поверовао.

Да спасавајући Грујића уништавамо Слободана, то нам није падало још на памет. Толико је било наше веровање у истинитост информација којима смо, тајно од незаинтересованих, утврдили како је Грујић заљубљенији дубље од Слободана да нам је у оном часу све друго било неважно.

Грујић је у свом првом писму кавалерски прећутао њен позив и њене поздраве, штавише (а спадао је у оне који су се, с Крајновићем на челу, подсмевали свим политичким и осталим вереницама) прве су његове речи, упркос потпуној безличности, гласиле: »Драга наша робако«.

У том је писму он на врло уштогљен начин, савим лажно уштогљен за сваког другог читаоца, причао да је осетио потребу да се из нове-казнионе јави својима, онима који су му сем другова најближи; да би им казао само да му је релативно добро и обавестио их где се сад налази, јер их није заборавио и свију их се срдачно сећа. Знајући како се тешко напољу живи, поготово како је породицама које су, као његова, састављене од радних људи, он моли да се његове речи не схвате као позив да му ма ко од њих пошаље пакет, пошто, захваљујући другарском начину живота, њему ништа није потребно. Поздравља је још једном пуно, заједно са целом фамилијом, и жели јој све најбоље у животу и раду. И потпис само.

Нити воли те, нити твој, нити с поштовањем.

Ово је последње дошао у искушење да напише, али се сетио ње онако живахне и слатке, па је, постидевши се одједном, пожелео да јој ништа не по-

шаље, да писмо поцепа, какав је он то човек, себи већ почиње да личи на неког заводника малолетница. Још мало — па страшни Цек Трбосек.

Да није било мене, председника, који му придох, схвативши и у пролазу отприлике род и падеж његових мука, и да му узгред, после неколико реченица увода, не рекох да је добро што и он пише јер нам је потребно да што више учврстимо везе с Пољем (нек ми Удружење опрости ту лаж), он би сигурно поцепао своје писмо.

Напоменца: рекавши му да су везе срца и крви понекад чвршће у одсутним тренуцима неголи организационе и идејне, осетио сам да се он лећуо и да је већ хтео да ми (иначе познат по свом залагању на скуповима за шира схватања но што су званично она која и ја, силом прилика, морам јавно да браним) прочита вакељу у три чина о томе да би требало да припазим како се изражавам, с обзиром да моје речи показују једно тотално одсуство принципијелности и вере у нашу ствар, па, осетивши да се управо то спрема да ми каже, ударих неколико исправки у ону моју реченицу, неколико умирујућих *на жалост и засад је то тако*, и неколико *штоно Мануилски рече у свом реферату: када папа неће нама у Москву на ноге, треба ми њему у цркву светог Петра како бисмо натерали у фронт против фашизма ако не њега а оно заостале масе верника.*

То учини своје, смири га.

Али што јесте — јесте: несрећна љубав измени природу људску и претвори и искусног човека у наивка. Од паметног, комуникативног човека, од виртуоза агитације, од лукавог вештака кадрог да искористи све у сврху пропаганде, он је постао скоро туп и, баво ме однео ако лажем, скоро да је и глуп тад био. У сваком случају, није схватио да прилагођујем свој говор његовом некадашњем начину мишљења и да је цитат из Мануилског и да су они *на жалости* имитација његовог стила убеђивања прилагођавањем

тренутној пријемчивости оног кога сагитираваш да би га, смекшаног, превео на наше позиције.

Упркос сопственим осећањима, на која се није ни дотле ни одатле обзирао као на прво и најглавније (као скоро нико ту) (отуд и нужност нашег Удружења), био је спреман да уради све противно оном чему су га његове жеље природно вукле. Место да напише једно разарагао писамце, да јој каже како је, од тренутка кад ју је угледао, носи у себи живу, задржану у једном њеном тад учињеном покрету очију што су се широм отвориле и загледале у њега, и како га та два црна ока не престају да гледају и како се под њиховим упаљеним црним сноповима он мења и не усубује да више буде какав јесте, стално незадовољан собом, вечито у страху да јој се није свидео и не може свидети и како, не знајући какав би требало бити да би јој се свидео, он више не уме да буде...

И тако даље. И већ према томе како знамо да осећа и мисли заљубљен човек. Дабоме, ако уз све то и довољно познајемо тог човека да бисмо, у складу с тим познавањем, могли да формулишемо угао под којим он деформише и изговара оно генеричко опште узнемирење или она такозвана љубавна осећања што на почетку доносе несигурност која расте у управној сразмери с величином идеализације и непознавања бића у које смо се заљубили. Већ према томе.

Можда је он у једном магновењу помислио да напише баш такво једно писмо. Али је морао бити свестан и тад да се не би усудио да га легално пошаље преко цензуре. Ту је и застао. Јер пожелети да се партијски свети, илегални канали користе за приватне ствари у које спада и љубав — била би најужаснија blasfemiја и јерес. Тако му што и није пало на ум. Ни у сну. Не он: сан који би сањао да сања. Јер шта би Јернеј на до! Шта — Троскот!

Не, боље је што је написао оно дрвено писмо

и што је, пропуштено са стотинама сличних кроз цензуру, стигло камо је требало.

Двадесетак дана доцније (за то време је Грујићево постојање подсећало по многим спољним знацима на месечарско) стиже њен одговор. Предао сам му га ја, који сам тог дана био заостао у ходнику запричавши се с дежурним другом пуцаром, па ми је наредник Звук дао неколико писама за четворку. Иако нисам знао Јеленин рукопис, претрнуо сам угледавши га пре него што сам прочитао име Душана Грујића.

Знао сам да је то прво писмо њему откад је на робији. Прво писмо после шест година. Био сам радостан као да сам га ја добио. Али знао сам да бих све покварио да од тог интимног празника за њега (и мене, и мене!) направим спектакл за све нас. Ушао сам зато врло свакодневно у собу и успут, трудећи се да изгледам што неупадљивије, бацао писма на кревете оних којима су била намењена.

Грујић је, увијен у Бебе, круто седео на својој постељи и, држећи књигу у руци, пуштао, по свој прилици, да му речи и цели редови улазе несхваћени у очи. Уколико би закачио погледом неку реченицу, сигурно је није разумевао, затворен за све изузев за ону врсту летаргичне укочености на квадрат у коју је запао откако је изузетност његовог писма изједначена с осталим, неизузетним, предата цензору.

Неизвесност и зебња смењивали су се са нападима најпростачкијег самопсовања и очајања, али све је то ишчезло кад је Јеленино писмо неупадљиво такло ивицу његовог ћебета, нестало у исти час под њим, и он се тек онда као тргнуо и звернуо живахнулим очима на све стране, као да сам му то додао активiranу бомбу коју је задужен да држи непримећено од осталих под собом док не експлодира.

С дна собе, којом сам, после, по обичају стао да шеткам (друкчије не умем да размишљам) посматрао сам како је Грујић наставио да се прави да чита материјал који му је остао да лежи на дигнутим ко-

ленима. Тек после прилично времена почео је полако да завлачи руку испод покривача контролишући косим погледима не посматра ли га ко.

Небе се није ниједном одигло док је он испод његове површине наслепо вадио писмо из коверте. После, кад га је најзад, згужвано у песници, извукао испод покривача, ставио је још увек стиснуту руку на отворену страницу, отворио шаку, превукао њом преко странице, затворио свеску, ставио је под ја-стук што шушну (он се на то узнемирено обазре), узео из кутије другу неку свеску (ону у коју је записивао *Проблеме дијамата*), ставио је на колена, извукао неприметно писмо из прве, турио га у ову другу свеску и, с оловком коју извади из чепа до-ламице, одједном сав живнуо, наставио да прилежно проучава законе дијалектике, који, јединствени, важе за мишљење као и за целокупну природу.

Његово лице је зрачило док је читао. Све је изгледало озарено незаслуженом, чудотворном (не, чудовишном) срећом.

Могao сам у ходу дном четворке да оценим по увек истим покретима његових усана (што су се на једном месту редовно на исти начин почињале да смеше да би се, чим би стигао читајући од њеног потписа, увек на исти зачубен и усхићен начин малчице растварале, као воћка што сама прска од зрелине), да, бројећи, закључим: осми већ пут чита исти текст. Уочи сам да увек кад стигне писму до краја, диже окрилатео поглед који полеће према Крајновићу, као да то, понет извидницом очију, хоће и сам, цео, да крене к пријатељу пред ким ће да проспе велику новост, покаже писмо. Али увек би, чим би га угледао, остајао постићен, прикован за свој кревет.

Шта му је то она тако усхићујуће и збуњујуће написала? Без по муке би се то могло погодити. Чему? Препустимо тајне које то нису тајнама које то јесу.

Чим је добио право на следеће писмо, одговорио јој, и после неколико дана стигло је њено друго

писмо. Више није извео читав онај ритуал срамежљивог љубавника. Добио га је и под другим условима: пред свима. Намерно.

Слободан се, срећом, није налазио у соби; иначе би схватио благовремено а неприпремљено све, и ко зна како би поднео то јавно срамоћење пред свима. Питање је да ли би се осећао *уништеније*.

Десетак дана касније позван је Грујић на посету. Два исцрпна извештаја су ми сасвим јасно предочила све, његово и њено понашање. Паралелно с њим, на посети био је и један од наших искуснијих активиста.

Извештај № 1. Наслоњена дигнутим и огољеним лактовима на тамно бајцовану положену греду ограде што јој допирала изнад груди, вирила је главницом изнад тог парапета-грудобрана и врло је живахно гледала на све стране као да све то ту први пут види, као да никад досад није долазила у посету Слободану, као да претпрви пут открива пандура који шетка одсутно размаком од метра и по што дели ограду гостију од оне иза које треба да стану робити-јаци, као да није досад приметила постојање оне званичне слике краљевског кошилета са залезаном косом на челу (чије нелепе облике не сакрива ни интензивно накнадно ретуширање), као да није знала за тај црни асфалтни под, за решетке на свим прозорима, за саксију с неким влакнастим кактусом на сточићу између ограда за госте и улазних врата, иза којих се чуо жагор посетилаца што су још чекали у међудворишту. Држала се као да никад досад није видела тај белоокречени, грануирани малтер зидова.

Све је то она сад упијала у себе, повезивала тражећи неке тајанствене везе између оног што види и нечег што само она сад први пут открива и први пут зна да зна и осећа да осећа, али све је то чинила на један ваљда само њој својствен начин, који се састојао од безбројних брзих погледа што би их бацала на сваки предмет, од начина на који би све то,

ако се тако може рећи, брбљиво гледала и, погледавши, оживела нечим својим што оставља на све погледано неухватљив али неуклоњив траг. Тако зид није више био анониман, ни греда на коју је остала наслоњена, ни решетка. Све је то откад је ушла постојао друкчије, осетило своју личност. (Питање је да ли има смисла чинити и на потподрумском спрату таква у суштини анимистичка упоребења. Јер ми смо, зна се, против њих, ми марксисти.)

На жалост, моја је посета била завршена, али задржали ме ту незапосленог, јер је стари пандур Кићић побркао списак с именима, па сад отишао да исправи погрешку, а пандур Мићовић, курјак за посете, није смео да ме одведе из страха да ту не остави саму ову другарицу која чека оног кога јој је наменило, како сам чуо, Удружење. Добро је што ме није Кићић повео заједно с оним криминалцем који се презивао исто Грујић, као и наш добри друг у питању, члан Какома и шифрант његов, али не волим што за прилику да посматрам ту девојку имам да захвалим закрченом пандурском мозгу који не повезује могућности да би ме могао сместа да врати чим би њу извео у мало мебодвориште између зида и улаза у собу и закључао врата за њом. Али он мисли увек да зна што је његово и Мићовић је довео писца извештаја, Мићовић је дужан и да га одведе, а то не може пошто је Кићић увео њу, па је он, по пропису, мора и да изведе, Кићић, а не он, Мићовић, који је, толико и он зна знање, не сме саму да остави у соби за посете, мада је сам у њу није пустио. Друго се њега не тиче. Он њу није увео. Њу је Кићић. Он, Мићовић, задужен је да врати и доведе неког другог... чекај да погледа... да... Крајновића. И тачка.

Али да није било тог решеткастог и скочањеног начина мишљења, да му нису биле зативене мождане вијуге и коморе, ја не бих имао прилику да добро осмотрим ту девојку коју су волела два наша друга, а она само једног. Знао сам из обавештења

која сам добио од Председника да је поворљива, па сам помислио у једном тренутку да можда не би било лоше да изменимо неколико речи док ћутке чекамо повратак Кићића. Зато се и обратим пандуру (да сам и реч њој рекао и да ми је она ма шта изравно одговорила, одузели би јој заувек право на посете). Учинио сам то у нашем уобичајеном стилу, уобичајеном откако сви ми ту опонашамо свесно — (зашто само свесно? — прим. Председника) — Троскотов стил у жељи да преко њега макар споља личимо на тог највећег организатора и најспособнијег руководиоца кога је наш покрет досад на робији имао.

Своју вакељу отпочнем оним полипним звуком налик на усекњивање: шваћећи пандурску глупост, разгаламим се на Мићовићево дрвењаштво и ко ли га том систему мишљења у месту научи, да му бога божјег, кад би било много простије да ме је Кићић одвео, место да ту с тим пакетом чекам да се Кићић врати и да ме Мићовић одведе.

— Ћути, лопове! — промрмља пандур гледајући изваљеним очима у неодређено.

— Нисам ја лопов, ја сам комуниста! — отпостестујем због ње, на шта и осетих на себи један слатко узбуђен поглед, од кога ме свег прели крвава унутрашња топлота загревајући ме целог дужином свих жила, од грла до ануса, као после инјекције калцијума.

— Без намигивања! — плану. Мићовић ухвативши трептај мог десног очног капка.

— Трун! Какво намигивање!

— Какви сте, чико! — насмеши се на то она, рефлексно брза а строга као, и увређена као — шта допуштате себи да мислите о једној девојци. Није лепо то. Ја ако кажем мами какви сте ви, никад ме неће више пустити да доносим пакете њеном брату од ујне, који је с њом одрастао, а био би то грех, чикице, и срамота, али иако је моја мама болесна и узета већ годинама, она би пре пресвиснула од туге

но што би пустила мене саму да дођем овде где се униформисана лица тако мангупски и непристојно понашају према девојкама. Мене је мамица данас први пут и пустила сматрајући да сам одрасла и способна да донесем пакет свом једином ујаку тако рећи, кога, док сам била мала, нико и није посећивао, а и ко би, кад је мама одувек болесна, а ујка сем ње и мене другог од фамилије и нема.

Ту је причу, за мене бар очито измишљену, изрекла убедљиво, у једном даху, гласом који би, с обзиром на толико речи, морао бити школовано и стручно постављен да све то није трајало врло кратко с обзиром да је говорила суновратно брзо, иако дикцијски чисто, разговетно и сребрно.

Утом уђе Кићић. Не знам како, али још пре него што су се врата отворила, она је застала, обамрла и само је шкрипа шарки покрила пуцкетање оградне греде на коју се, отежала, наслонила кад је иза сиве пандурске боје угледала ону другу, робијашку, сурју. У том се часу десило нешто неочекивано: сва живост која се дотле заразно преносила са ње на све спада је, изветрила, нестала, а она се сва претворила у један обамро уздах без покрета и снаге.

II. извештај Удружењу: После дозвољеног пољупца са најстаријом својом сестром, готово мајком, ја сам, слушајући на пола ува њене увек исте приче, одговарао у пола гласа, уверавајући је да ми је добро и да не треба да брине о мени, јер то и сам умем да чиним а и други то раде, па, на неки начин, и сама Управа својом четом од 150 пандура и цео непријатељски систем, исувише лабилан да би себи дозволио луксуз да не брине о једној драгоцености каква сам ја, ако не у свести милионских маса радних људи који о мени стварном и мојим истинским прекупацијама немају појма (све сам то сестри одговорио већ 86. пут, али све је то слушала као да чује први пут), а оно у њеној, сестринством не претерано обасјаној свести. Но док сам то ритуално чинио, ја сам прилично изненађено посматрао и ослушкивао

трезни, мирни и врло стварни разговор који су водили Грујић и другарица Јелена.

Намерно кажем другарица, јер сам био обавештен о свему што је довело до овог састанка, а и сам сам умногоме био заинтересован — у питању је, тако рећи, судбина два човека према којима гајим интензивна пријатељска осећања. Волећи у Слободану оно талентованије за друго неголи што је то позив добровољне жртве, позив који је сам себи дао као животну улогу коју има да игра у стилу најтишичнијег прометејчића и највећег мученика, зато што је, служећи се аналитичком дисциплином, најдаље отишао у порицању свих својих спонтаних елана и нагона (трудио се да буде оно што мисли да треба бити), ја сам, ако не нешто мање можда но код Слободана (и свакако друкчије), волео у Грујићу политичарску видру по вокацији, људску видру ухваћену у процеп осећања, што су га толико заокупила у последње време да више није умео да изиђе на крај са собом и с њима, осећањима, жртва непредвиђено развезане ергеле жеља, за чије постојање није знао, о чијој сили није ништа слушао док се није нашао везан коњима за репове па се збуњено није престајао да осврће, обамро, растрзан на свих педесет страна света, света за који је дотле веровао да их има само две: нашу и непријатељску. Скамењен спољном и унутрашњом сложености осећања, неспособан ни да накнадно увиди и схвати своју непокретност, Грујић је још увек одбијао да се помири с тим одразом себе тако друкчијим од оног с којим је навикао да бивствује.

Морам додати да, за разлику од Председника и већине осталих из Удружења, ја нисам веровао да ће љупки Слободан, иако не Сабињанин, али ни Сибињанин, него Раденик, тако лако преболети ову заверу око отмице Сабињанке, релативно његове.

Зато сам и био толико изненађен кад сам, место очекиваног вампа невиности, место заводнице и хипнотисуће звечарке, угледао једну напола хипноти-

сану скојевку у врло конкретном фамилијарном разговору о тетка-Коси (очито алузија на Косту, који је изишао пре три месеца), која се, тетка Коса, одмах после прездрављења запослила. »Тим боље« — одговорио је Грујић — »однеси јој ову празну чабрицу« (да пандуру падне на памет да скине она три обручића од врбовог грања и растави качицу на њено данце и њене дуге, нашао би у профилу двеју њених дужица по неколико пифрованих извештаја или понеко од мојих предавања или других култпросв. материјала, слатих у последње време напоље на захтев бивших анексиста, да би послужили ћелијама и кружоцима за самоуздизање) »и замоли је да ми по теби идући пут пошаље исти кајмак као и прошлог пута.«

Она је на то врло озбиљно и ужасно смирено, не испуштајући га ниједног трена из ока, климнула полако главицом и, као да јој то није било доста да искаже сву спремност да то учини, додала сувишно: »Хоћу«, с јасним х-ом, које се не чује у обичном говору кад нема претензија да буде књишки. Откуда јој та књишкост ако не из уверења да оно што осећа сад није доживела у свом животу, него можда, и то делимично, само у неким књигама у којима је све то што се доживљује ипак милион пута слабије описано но што то она сад осећа, спремна не само да однесе и нетакнуту пронесе кроз све могуће и немогуће невоље ову чабрицу до тетка-Косе, тј. до друга Косте, него и спремна да учини сто хиљада пута теже и озбиљније ствари. Мора бити да се истовремено замишљаала и у таквој херојској акцији, али, истовремено, и прострта заувек пред суздржаним Грујићевим лицем са ћубом смеће кратко подшпане зрнасте косе и очима изрезаним у виду два мала опадајућа црна месеца: све се укочило. Гледала је само у те очи налик на лук дужинског акцента с густим трепавицама што су јој личиле на дуге и равнодлаке крајеве двеју сликарских четкица.

А онда најбоље и трећи њен преображај, такође

остварен изненада, али изведен такође без покрета. Но овај је наишао са изнебухлим сазнањем да ће до смрти бити његова другарица која има да ради и да се бори напољу и за њега који робија. То није изрекла, то није урадила. То је одлучено у њој. Постала је виша, тања, чвршћа. Није изгубила љупкост, с лица јој је само спала наглашена дотле женственост; остало је на овалу голо девојаштво, спремно на пожртвовану борбу докраја.

Поглед јој је и даље био закован за његове очи. Задржао се тако док јој није све побелело и док, мамузнута стидом, није одлепила с њих свој поглед; имао сам утисак да је посрнула иако није устала, иако је седела непомично. Али очи јој се после тога једва држале на метафоричким ногама. Што не значи да су поклепнуле, одвојене од његових очију. Она је само удахнула нешто неметафоричког зрака и насмешила се. Одлука је пала. Све што је имало да се убудуће догоди између ње и Грујића записано је тог часа глобално, без детаља, али тог су тренутка сви догађаји и све авантуре стајали мирно у двојним редовима као да су им се већ збили.

Оно што је било чудно, то није љубав којом се то двоје волело тако видљиво за све сем за њих саме, који су били и остали, ваљда, свесна и рационална бића, него силна љубавне среће што их је захватила, оркански заносећи обасјала, замрачила и раздирала испуњавајући тиме неко своје обећање о незаслуженој и ломној двојној потпуности над којом се ваља удвоје брижно савијати као жена над плодом у утроби: сви се љубавници осећају као трудне жене. Чудновато је како се њих двоје за то кратко време толико преобразило.

Није, наиме, било прошло ни шест минута од часа када су се угледали и, угледавши се, застали као укопани. Нису похранили једно другом у загрљај. До тога није дошло (то је накнадно потврдио и први извештај, који је, излазећи, застао на прагу собе за посете да тобож веже одвезану ципелу и, окренут

Грујићу, регистровао и ону силу која га је повукла њој и ону, о којој је јавио Други Известилац, што је њу бацила у наручје њему који је оклевао). (Али обојица су писали и о оној противној снази што их је пред обостраном задрхталошћу зауставила као »пред ивицом понора«. Један је рекао: »Пред ивицом смртне опасности«. Други: »Ивицом нечега, нечега тако силовитог што не би преживели, нечег ужасног што би ипак поднели, па су, дахћући од неразумљиве опасности коју су избегли, обоје почели да се гледају онако даљенички као да се гледају и запиткују неким страховито заинтересованим а као незаинтересованим замагљеним гласовима о тетки, ујни, о оној снахи, о овој заови, што су све биле, иако недоговорене, њима само ипак схватљиве шифре којима су једно другом хтели да саопште своју припадност свету ширем од овог који их је захватио и, захуктале, оборио, иако су стајали прави и дрвени једно напред другом. Бар до часа кад су се угледали у просторији за посете.)

Па ипак, за тих непуних шест-седам минута, десио се најодсуднији преображај који може да задеси душу и карактер једне жене.

Да. Жене. Тог часа је то постала.

Сви знамо, не само на основу шкртих обавештења увек врло дискретног Слободана, каква је девојчица била Јелена: сва од двоструко више покрета, сва од речи напретек, што су се, не успевајући да се задрже у устима, просипале низ свеже њене уснице; тако да се на тренутке чинило да је сва саздана више од тих речи испалих из кугије, пробијих на те зидове, неголи од пута, меса, костију. Али после тог трећег преображаја као да је постала сва од оних речи осталих у њој.

Некад се чинила саздана и од необавезних расположења — хајда да прошетам! па хајда да се пољубимо кад толико хоћеш! не, нећу! предомислила сам се! то је влажно као кијавица, то је сувише лепливо! просто, гадно ми је! (Слободан је рекао једном да

јој недостаје вијуга љубави, таленат нужен да девојка престане да осећа себе као нешто засебно, одвојено од свега, не припадајући ником и ничем.)

Али од тог часа Јелена, која се можда није никад упитала припада ли иком (веровала је да није ничија, ни своја), али Јелена којој је све што је дотле чинила била игра, нека врста предживота, ако не симулација живота, у ком се, живећи, није ни снашла ни нашаа, у ком ништа није одјекивало, схватила је да је пронађена, да ју је њој самој открио овај састанак с Грујићем (не онај давни, први, коначни, мада у пролазу), јесте, открио и извукло је сву тек сад њој самој на видело, њој самој на површину свести, одакле је и могла да баца један критичан, невиђен дотле поглед на саму себе, поглед којим је схватила своју вредност, и други мање критичан поглед, којим је разумела све своје недостатке и све што треба да уради да би их отклонила и заслужила част да буде пронађена.

Онај давни сусрет, у исто тако жандармски конципираној соби за посете каква је, изгледа, била и ова, онај ходник у ком су се први пут видели и ова соба сад — друго виђење — обасјали су је сву. И Грујића. Њега друкчије. Мушкарац је. Он је, изгледа, био начисто са собом — она или ниједна — (што му, међу нама, и није било тешко: друге и није било у његовом животу професионалног више робијаша неголи револуционара; не! шалим се! али више је година провео по робијама неголи напољу на револуционарном раду.)

Њу је и обасјао. Сад је знала да је од тренутка кад га је први пут угледала разумела да је то човек њеног живота. Мушкарчић који се родио ко зна где, ко зна кад, ко зна како. Осетила је да зна да се он родио да би она била његова жена; да се родио због ње, због ње и да је растао, играо клиса, кликера и лопте; ишао у неку сеоску школу и бежао из ње или из друге неке школе на периферији некаквог града; одмаштао који пут, као сви, некакав

лаки, све-потаман-живот какав се чита у филмским журналима да воде милијардери и још милијардерскије филмске звезде, одмаштао док је чекао на ред у берберници некаквог преграба кад свако хоће да се дотера за биоскоп суботом увече и шетњу недељом цео дан; убрзо сазнао за сурове, отрезњујуће законе правог марксовског живота с неумитним паролатама што важе за све који не поседују друго доли своју људску радну снагу, ону коју у износе на тржиште да је понуде онима што је рабују и израбују; почео да ради, да се бори, убеђује, организује, штрајкује, батина жуте као штрајкашка стража, бива откуцан, ухваћен, батинан, пуштен, отпуштен; настава исто другде у многонационалној Југославији: сачувај исти а форме — религиозно локалне — различито сличне, језици — скоро исти! па штрајкуј! туци се! подноси! трпи! стишњи зубе! бежи да те не ухвате! варај! лажи кад те ухвате! фремутј! лутај! а увек исто, увек у праву исти Карл Маркс, исти Енгелс — те две топае, драге брадоње, и онај ћелави Лењин, али мој Душко (боже, већ Душко) све тако, док једне зимске ноћи, по наређењу Партије, није прешао границу код Радгоне и освануо у Бечу, оданде, после 286 дана чекања на одобрење — у Москву, на КУНЗ, па после три године учења и практичног рада (лети по колхозима а остало време у КИМ-у), хајд натраг, преко исте Радгоне, па илегалан рад све док га нису провалили, осудили и осуђеног га поново подарили робијом — све у свему 18 година, што чини, с оним што је већ одвалио, још 12 година, а све то због ње; због ње, да би му она једног дана, после дванаест још година, постала другарица (ти подаци јој нису из главе, неки су од Слободана, који ју је у почетку засипао њима, да би се пред њом похвалио с каквим човеком дели собу у истражном судском затвору).

Али тад се и тргла и појмила зашто све то ипак није сасвим истинито. Његов се живот одвијао без ње. Родио се много пре ње и одредио пре но што

је она и пошла у школу. Зато она и није одмах ни схватила да се заљубила у њега чим га је видела. Зато што је он свој, старији, тајновитији, сав засебан.

Али љубав шта значи?

Значи баш позив да се уђе у то засебно и туђе, у тајновити свет одраслог, правог човека као да није туђ, засебан и паметан као тајна.

Како да уђе?

Не зна.

Осети страпан страх пред њим. Не, пред собом. Јер она је требало да уђе и постане исто што и он, захваљујући њему. Боји ли се? Не. Бојала се. Али више се не боји. Улази. Осећа да улази у њега. Продире. Сва је као пијана од тога. Сад је не би задржао ни страх. Волим. Ђути. Ништа нису још 12 година, млади смо, и ко зна, можда неће бити ни потребно да се одробија свих 12, може да дође до амнестије, до нечег, а ако ни до чега таквог и не дође сувише брзо, револуција ће доћи, тешко је замислити да може сувише брзо, али ипак, доћи ће пре но што одробијаш 12 година.

Ван тачних података, то казујем уживљавањем. Морала је мислити ако не све то, а оно слично, и то на један мутно уздамаран и маглен начин. Аутентичности ради додајем: она је располагала, за разлику од мене, својим мислима. Али оне су биле непрецизиране, окружене празнинама што се нису ни касније попуниле. Остала је поражена.

Знала је да је упала у љубавна кљуса из којих нема излаза и да је то страшно ако се посматра из неке тачке из које се види све онако како стварно јесте, иако њој тако није, али њој је свеједно што нема излаза, она га и не тражи и није јој потребан. А и кад би био, не би га хтела.

Тридесетак минута је трајао тај разговор између њих и врло су га дисциплиновано водили а докрајчили га с неком неочекиваном обостраном лажном тугом, удвострученом лажним олакшањем. На расстанку су, гледајући се у очи, пружили једно

другом руку, и отишла би не пољубивши се да се не закашљах и не рекох пандуру: »Хеј, стари, шта значи то? Зар фамилији не дозвољаваш да се пољуби?« »Ко им брани, нек се цмачу, мене неће од тог спопасти мука!« Грујић то схвати као упозорење у име конспирације па је привину лако и брзо себи, прислони образ уз њен, десни уз леви, па онда леви уз десни, и обоје у једном тренутку осете топлу пару уста, и обоје, уплашени, дотакавши се уснама носа и чела, изибоше живи и здрави, јадно опшамућени од тог првог додира.

Мрк, Грујић је корачао тврдо испред пандура стежући испод мишице мршави пакетић који му је донела. Она је, сва лака одлепшала, не, изветрила с празном чабрицом у оној руци у којој није држала испражњени цекер.

4

Следећег месеца није дошло до посета због акције вођене у Троскотовом стилу, акције што је тражила мање напора од нас, више смелости да се Управи стави уцењивачка листа захтева под грло, и то у тренутку кад је већ стигло наређење из Министарства да се попусти због све јачег притиска споља, акција што је трајала три дана и, између осталих ствари, довела до укидања мртве шетње и уклањања ограде између посетилаца и робијаша. Сад се могло седети једно крај другог. Сем тога, узгредно, усвојило се том приликом и право на битније, на организовање сопствене кухиње. Уз то, Управа је усвојила један од наших прастарих захтева за оркестром, који ће се легализовати чим се набаве прави инструменти на рачун једне ставке казнионског буџета, законом предвиђене за сличне издатке. Да се и не говори о либерализацији цензуре, о књигама, организовању међусобног спортског *сведанексног* слета у одбојци, шаху, цију-цију и рвању. Да се не

спомињу књиге, часописи и материјали, што су грунули илегалним каналима.

Зато је идући пут Грујић, позван на посету, могао да седне на клупу крај ње, а она сасвим уз њега. И одмах га је сама пољубила док је још пандур, бушећи наслепо својим тесаком, испитивао нема ли у кајмаку неке скривене хартијице, и не наштавши је тамо, сумњичаво завртео главом пред кесицом бомбона (какве све глупости једна девојчица доноси робијашу; бомбоне! молим те!), бомбона увијених у неке шупкаве флиспапириће изрецкане као шлингераци на доњем вешу баба и прабаба. Одвијао их је Мишовић, једну по једну, и загледао је пажљиво сваки од тих паперића. Али да је паметан, био би Ајнштајн, или чак можда и радочиј, био, једном речи, комуниста, никако пандур који, заузет тим њушкањем и загледањем у хартијице, није обраћао пажњу на њих. Они су, уосталом, једно време ћутали. Судићи по известиоју, она је почела прва да говори, док је он, мушкарац, само дрхтујио, само се кочио, само отварао и затварао уста не успевајући реч да изагна из себе.

Ех, мушкарац!

Какав мушкарац, дзиндзов!

Место да је зграби и изљуби, он се губи и топи као бутер на ватри. Али мала је зато била на висини. Бистра, одрешита, паметна као пчелица, почела је после неког времена да везе и поставља меким и лепљиво топаим шапатом ствари на своје место. Тако и тако: »Ја те волим и ја себе сматрам твојом другарицом«. Како је ћутао, место да, мамлаз, одговори: »И ја тебе исто тако«, он је тад баш нашао да размишља како то нема смисла да је са својих још дванаест година робије у животној торби везује за себе. Ћутао је, осећао се кривим и јадним у толикој мери да је и даље ћутао. Она се уплашила од те његове онемелости, уплашила и збунила до мере да се осетила несрећнија но икад. Ипак напла је снаге да једва изусту: »Зар ме не волиш?«

Он махну нескладно руком, обриса невидљиви неки зној с глатког чела, уздахну два-трипут као риба и рече грубо као да му је грло пуно плајма:

»Имам још 12 година да робијам, нема смисла вољење!»

Е, јесте будала. Је ли то његова ствар да каже? Зар и она сама то не зна? Ех, да сам ја био на његовом месту! Али мене венчана супруга усрећује својим строгим пролетерским присуством. Нема врдања!

— Знам! — збриса га мала — размислила сам. Можеш и сам да помислиш колико сам о томе размисљала. Али ја те волим и, ако и ти мене волиш, онда је све јасно. Ја другог не могу да волим и нећу и не умем. Само тебе.

Добра мала.

— Али ти си млада! — укопистио се тај коњ штајерац као да је мазгов — дванаест година нису шала.

— Ко каже да се треба шалити с љубављу? То нико нема права. Па ни тих дванаест година.

— Не може то, премлада си!

— Баш зато ми и неће бити тешко да чекам и да те дочекам!

— Дванаест година! — понављао је кретен.

— Долазићу ти у посету сваког месеца! Зар ме не волиш? Ништа? Ништа?

— Не! — (најзад, коме!) (тако! продужи!) — Волим. — После неког рогобатно излишног ћутања, оте му се чак и:

— Много.

Она не скочи, не скикну, не обисну му се о врат, не пољуби га. Само обори одједном главу као што то обара своју нежну круницу слез или сунцокрет кад отежа, одмах по сунчеву заласку.

Али кад је девојка диже, очи јој дошле крупније од деџих песница, а црне, па страшно светле, као од неких тамних, немих огромних капљи од којих кажу да настаје драго камење по пећинама и јамама. Такве очи ја заиста нисам видео за својих

40 и више година које сам провео — еј, где све ја нисам био и шта све нисам протаворио! — по фабрикама белог света, у Белгији и Француској — где су женске стопут способније од мушкараца, али и у челичанама Немачке — пљуни! — о нашим босанско-херцеговачким шахтовима да и не говорим (такође — пљуни у пролазу, па даље). И сигурно бих до краја живота рмбависао, тако свуд помало, не скрасујући се нигде дуже од годину-две, да ме нису једне вечери извукли из нишке фабрике вагона због еле-ле-летака, стрпали у ћузу и, ето, довели ме ту, где ми је тренутни задатак — извести како се држао Грујић према цури.

— Па ипак — продужи он, сад тек дошао до свог језика — сматрао бих се недостојним оног што јесам кад бих пристао да те обавезујем зато што сам ти због сусрета под извесним околностима импоновао и тако успео да закујем све твоје мисли о мушкарцима, којих си се, премлада, природно бојала колико год им и хрлила, за мене, мушкарца, али безопасно, јер се налазим иза решетака. Само, сад ти је колико? Осамнаест, деветнаест. Ако додамо дванаест, то ће чинити тридесет и једну. Ето. И сама увиђаш — колико је бесмислен сваки разговор о томе, љубав не долази у обзир.

— Шта не долази у обзир? Љубав? Не буди, мили, луд. Схвати да све што си ми испричао нема ама баш никакве везе. Ја, сигурно, многе ствари још не знам и не разумем како ваља и вероватно је да понечем што нема значаја дајем више вредности но што треба, па бих смела дати и своју ч. р. да ти у теоретским питањима не долазим ни до кашне на твојој цокули, какви кашне, ни до пола висине њеног бона, али ја себе познајем. Толико сам, мили, мислила о теби. Прво сам се стидела, јесте. Где се ја, једна бедница, једна мала (скојевка), усубујем да гледам и загледам у једног таквог робијаша и све, али ништа ми није вредело, осећала сам да волим и што сам више одлагала и терала од себе своју љу-

бав, све сам била заљубљенија. Шта могу кад си ти за мене једини који долази у обзир, и што да губимо време у агитацији кад си признао већ да си мој.

— Каквој агитацији? — трже се пандурчина.

— Љубавној! — одрежем ја — пусти децу да се воле кад се воле, је ли тако, женице?

— Воле? А фамилија? — и Мишовић набра чело — забрањено!

— Шта? Где пише да је забрањена фамилијарна љубав! — викнем да бих поправио што сам био заговнао.

— Тако је! — рече она. Али то је добродошло мом другу зевзеку да на другом крају клупе исцеди свој блесави увек исти одговор.

— Дванаест година се не може да сања све исти један сан — рече:

— Де, паметњаковића! Притисни малу, видиш да ништа друго неће!

— Ја тај свој хоћу — одговори цурче и по — познајем ја себе. Ако хоћеш реч, ево ти: Ч. Р.!! Ја ћу те волети и сањати све док не изиђеш, да бих те и онда наставила да сањам и волим док живим. Ти не схваташ како је то код нас жена.

— Девојчице! — рече на то он замагљеним гласом. А можда рече и: »Девојчица«! — али меко као да је то дланом а не гласом све на свету девојчице погладио. Тако је рекао: »Девојчице« — окренувши полако своје лице њој.

Онда је наставио гледајући је:

— Нећу никакву твоју реч. Хоћу да размишљам. Али озбиљно, свестрано. Дванаест година, то је страшно много.

— О свему сам размишљала пре но што сам дошла. И одлучила да одавде изиђем само као твоја будућа жена.

Он се не насмеја. Намршти се лако. Па се насумори.

— Не може то тек тако — будућа жена.

— Може јер је тако.

— Мене све то изненађује! — поче да се повлачи, подлац. — Ново ми је. Дај ми времена да размислим, да се посаветујем с друговима.

О, њуфери проклети! С друговима саветовање о томе!

— Рекао си да ме волиш.

Он прелети погледом преко њеног озбиљног, смиреног лица и оста неко време загледан негде иза ње у решетке на прозору: »Волим« — рече — »али...«

Не изустил он до краја то блесаво »али«, а она му се већ обиснула о врат, пољубила га нежно у уста, клонула, скупила поново снагу, пољубила га још једном с нешто мање страсти а више срдачне срчаности, врло меко у образе, врло топло у оба ока, па тек тад изјавила, сва скупљена као зверчица: »Ја сам од овог часа твоја жена« и оста неко време без покрета, нема, притиснута неочекивано теретом који је, када, тако желела да узме на себе, не саугећи колико је те заједничке муче и тегабе навалила на своја танушна плећа. Али под притиском тог сазнања поче да се исправља, место да се, склупчана, савија и простире.

Грујић је остао још без речи, а онда је узео за руку. Читаво два минута ју је држао тако у својој, гледајући јој прсте, нокте, надланицу, зглоб, као да га после само још то занима, а онда, не пуштајући је, иако је престао да је онако скоро забринуту проучава, изустил без нагласка: »Ипак, мораћу да се консултујем с друговима и, ако се они сложе, ја ћу пристати, под условом да још једном озбиљно сама размислиш«.

— Пристају! — добацих му ја — гарантовано! — Не знам само је ли то тај мушки вамп чуо, блесавко!

— Добро! — рече цуричак (како љуби само!) — размислићу. Мада сам о томе већ доста...

— Не! — прекину је — оно што ми најтеже пада: ти ми дајеш своју слободу и младост, а ја ти заузврат ништа, ништа, баш ништа не могу да дам.

— То ништа мени је све. Веруј ми. Часна.

Ту се завршава Илчев извештај.

Мора бити да је то последње изговорила без оне живахности што ју је обележавала док под паром љубави нису сасвим престали да шикљају из ње они њени умногбројени покрети.

И прошли пут на састанку слично се нешто десило. Тад је, угледавши га, престала да буде девојчица. Сад је престала да буде девојка. Нешто од зреле жене биће да је зрачило из њених речи и поступака. Илац је то осетио и написао да се после тога »примирила за још неколико карика«. Сасвим је изгубила ону своју дечачко-девојачку хибридноост, претворила се врло у младу супругу. Не само да су јој покрети постали успоренији, речи прозачније и двосмисленије, осећања прикривенија, нежност маскиранија равнодушностију, а жеље — стидом, страст — неким однекуд добрим васпитањем него јој се и лице преобразило, сад освежено неком тишином што је зрачила из зеница, из осмеха, и из свих црта скупљених у један израз нечег што се зна да се не уме више дорећи, изрећи, нечег што и не треба рећи да би се осетило и било.

5

Недељу дана касније добио је Грујић писмо које је почињало са: »Мили мој животни друже« и завршавало са: »Твоја и само твоја другарица, жена, вереница, девојка, али свесно и несвесно само твоја Јелена«.

Између почетка и краја било је речи и о тетка-Коси и о ујка-Паји (друг наш, Павловић) и о тати и мами, који се спремају у посету и који су, пошто су били у Ужичу и Краљеву, донели доста кајмака

и младог сира — једном речи, обавештења интересантна за технику уоквирену у осећања као речени сир у две кришке хлеба.

Тај оквир је учинио да Грујић, не осећајући се, дабоме, младим сиром, задрхти и отвори поново очи на збивања око себе. Прво што утврди: оборно је поглед кад је Слободан, затегнута лица и пенушавих очију, причајући нешто ведро с Крајновићем, прошао крај његовог кревета. Кад би Грујићева средња тамнопутоост могла лако да мења боју, он би сигурно потамнео од навале крви у лице. Толико се застидео.

А увече, не спавајући, настављао је да се испитује: Не, није се осећао кривим пред Слободаном. Ипак, осећао се кривим што је одједном љут на њега, што је — па нека, искапи чашу стида до дна — што је љубоморан на њега. Грујићу је Јелена била толико лепа и пожељна да би, и да му је кћер, сестра, мајка, прабаба, мрзео све мушкарце млађе од себе. А и сад, иако једини кога је волела (судећи по њеним речима и понашању), био је киван на сваког ко ју је познавао пре њега и киван на себе због те своје кивње. Али како да се та кивња не претвори у осећање сопствене кривње кад је више него очевидно да је сваки панталонотосац, без обзира на степен духовно-крвног сродства, могао једино бити смртно заљубљен у њу ако ју је само знао или само видео или у пролазу макар угледао. Па, према томе, и тај ту — Слободан.

Не — одлучи — не тиче га се њена прошлост. Не жели да буде господар сваког њеног прошлог или будућег уздаха. Још дванаест година биће одвојен од њених дана и ноћи. Не дижи главу! Баш робија треба да учини да њихова љубав не падне у јаму лаког, нагонског и плотског. Он неће да одухови своју љубав. То би значило нешто што је супротно дијамату, па, према томе, и нешто буржоаско. Он ће ипак љубав дићи на виши пролетерски ниво слободе, онако како то Енгелс пише у *Пореклу породице*.

Да, ослободити љубав бедних својинских запит-

кивања: »Где си била, с ким си причала, шта ти је рекао, шта си му рекла, зашто те онај тако гледа«. Ништа слично он неће. Нека љубав постане река што тече споро а чисто, љупко и достојанствено, нежно и безсвојински. Нека пође лако од њега, члана овог колектива, и спусти се ка њој, нека прође кроз зидове и решетке, просторе и спратове све до ње, у коју нека се улије. И исто тако (помисли брзо) од ње нека тече ка мени, који ћу њој бити океан у коме треба да нестане да би се наша и васкрснула једног јутра као еполета пуна сунчаних зракова на мом безмундирном рамену.

Биће то — мамузале га мисли и жеље, мамузао је жеље и мисли жељне ње — прва права љубав између двоје слободних људи. Ништа што сам ја везан, а између нас браве и недодире. Слобода је ствар унутрашња. Ја се осећам слободним. Ја јесам слободан. Ја ћу и да волим као ослобођен човек. Јесте, упркос препонама раштела и локота. Можда захваљујући њима моја љубав неће знати за заласке 12 година, биће стално напета и неуморна и после, кад изиђем.

Шта ћу волети? Њено омаадинство? Њену веру у нашу ствар? Спремност на пожртвовање? Жељу да ми храброшћу измами више љубави? (О, дивна моја мала, па ја те волим толико да би од једва нешто вишег њеног водостаја дошао до потопа и нестало уопште свега, па и љубави.) (Да она постане кукавица или издајник, ја је не бих могао волети.)

Та мисао што се, невидљиво осумњичујући је, подвукла под основу и ток његових разгорогањених мисли, промени правац расположењима што су га носила и он осети такву зебњу и страх да јој се нешто не догоди, да је не ухвати како носи чабрицу с две прошупљене дуге, не притисну, не претуку и она, онако мала и јадна, слаба и слатка, не попусти под волонским жилама, не призна, не изда...

Учини му се да ће да врисне од њеног бола. Виде је крваву, модру, измучену, оскрнављену. Хтеде да

заплаче. Узе је у руке, изнесе је из мучионице. Била је лака, одједном опет чиста, света и светла. Он ју је носио и она га је загрлила рукама око врата и била лака, сва од паперја и лепоте и он срећан мада мрачан. Питао га »да ли ме волиш?« и у нагласку којим је то питање изречла било је толико опроштаја и разумевања за оно што се мора догодити да је схватио да она очекује, постављајући му то питање, да очекује пуцањ уместо потврдног одговора.

Пуцањ који му се утом и учини да одјекну далеко, с дна ноћи, био је стигао до њега после одговора да је воли чисту, свету и светлу, а не упрљану издајством.

Да! — помисли и једва прогута плувачку, слану као да је, за разлику од многих људи, пуштао сузе да му теку наунутра. Не мами ме њој чињеница да сам мушкарац а она женско (још 12 година то ниједно од нас неће бити), већ она цела, њен скојеvски дух, њено цело биће, њена младост и ведрина, њена смелост и разборитост тако одрепита (сети се како му је рекла мирно и супериорно, без тремола и забуне, да га воли, рекла то тако природно и једноставно како се то саопштавају само вечне и судбоносне истине против којих се ништа не може ни пуном свешћу ни целокупном енергијом уложеном у људско сазнање); то, њена целокупност, та свежина светости и светаости, та чистота, то је оно што он воли. Зато и не сме да јој одсад узмањка ништа од свега што је чини таквом какву је воли. Зато би је и убио пуцајући у њену слепоочницу, између корена косе и мајушног, детињег, нежноружичастог и прозрачног уха, кад би издала.

Био је безразложно, али некако поуздано сигуран да он неће никад доћи у прилику да због тако нечег пуца у њу. Сувише она уме да воли и сувише је, таква каква јесте, једно вољење, исувише савршенство да би могла издати себе и лишити се, под не зна ни сам каквим све не притисцима, иједне од лепота које је чине савршеном. Не мисли он то зато

што себично хоће да она сачува то благо што је твори, како би му га после 12 година предала; не, он не жели да је поседује и буде некакав газда њене јединствене лепоте. Вољење је у питању. Он може да се, као велика река љубави, споро и часно текући, упућује њој преко простора других 12 година једино ако је она истински већа од њега — океан достојан уливања. (А ако изда? — Не лупај! — Што? Зато што тебе, мужјачки себичњаче, није страх њеног издајства на полицији, него... — Реци, реци. Него... — Знаш! — Срам те било за ту мисао! Срам!)

Од те речи уједе се за језик, али одмах поче да мисли о другом, о њој, о речи достојан, која је њена реч, реч коју је рекла говорећи о њему. Што? Природно је да он о себи сад већ мисли њеним речима, као што би она требало да осећа себе његовим речима, које су његова осећања.

Прекоре се тад што јој није омогућио да се уклати за једну бар једину његову реч. Помислиће, кад стигне кући, да је он циција. Уплаши се да без такве једне речи она неће умети да га мисли и осећа као свој океан у који треба да се улије као што је он мисли о њој и доживљује њу захваљујући безброју речи које му је поклонила.

Каква сам будала био! Какав глупак!

И већ хтеде да јој напише писмо само од речи: светица, светлост, лепота, чистота, нежност, сјај, белина, крупноокост, паперје, срчаност, верност...

Застаде: да, верност идеалу, верност љубави као идеалу односа што ће једном владати међу људима.

Не продужи. Збуњен. Те речи припадају њој. Није их рекла. Али њу оне саопштавају. Свака од њих има толико њеног да, изговорена или смишљена, изазива само њену, не и његову слику. А он би хтео да јој каже речи које би могле да га њој дозову чим их ишапне; да би, дозван, стојећи пред њом, и мислен, могао да, гледан, гледа како му се љупка смеши и, гледан, слуша како му нежно прича све што је током дана урадила, шта однела, шта донела, шта поделила,

кога сакрила, коме пренела поруку, кога све пратила, шта смело контролисала, где држала састанак с Ђелијом, о чему реферисала у њој друговима, за шта се тамо праведно залагала, како је мртва уморна стигла кући и неиспавана устала да пожури на један врло рани састанак са вишом везом која треба да јој саопшти све задатке за цео следећи дан: посвојче, љубавче, дочка, нежни, меки, лепи чисти челик.

Све стаде: Слободан је, излазећи из умиваљке, тихо прошао крај његовог кревета, узео нешто са своје полице и истим се путем вратио. Грујић је, затворених очију, лежао и осећао опет талас крви како га је прожео све до темена, где га је осетио као ударац неког водоскока који шикља у њему унутра, и који би могао још више да се вине кад би му то дозвољавао лобањин свод без звезда што га задржава и враћа свом извору, гонећи га да кружи разбијен у хиљаду капи. Оне се сливају низ вене и оне... друге, помози ми рећи, артерије.

Јутро, отварање очију, ведро небо, улица дубоко доле; ноћ, затворене очи, одшкринута уста с набубрелим уснама, са снегом зуба, са снегом што дахће, што шкрипи, уједа, гризе, грли, вољена...

Не то. Нећу то. Нећу свих 12 година то. А можда и неће бити потребно чекати свих 12 година. То су њене речи. Можда ће револуција пре.

Тад је угледа голу у неком купатилу налик на робијашко: тушира се. И угледа одмах затим на кибли. Прво га те брзе сличице заболе као два општра удара. Али можда зато што га је она, љупка и даље, била погледала без икаквог стида седећи на кибли, он закључи:

Права љубав не укида само прљавштину, она њу, прљавштину, онемогућује.

Онемогућује упрљивост.

А осећао је ипак да је својом мистериозном неком кривицом упрљао он свој однос према Слободану.

Разлог због кога се цело Удружење тако изне-
нада заинтересовало за Слободана био је свима по-
знат. Забрињавајуће је било за чланство у целини
што Слободан ничим није давао на знање да је
осетио бол раскида с Јеленом као бол, увреду, нела-
годност. То је тако: и кад живи од прављења кине-
ских сенки, човек не живи са својом сенком. Не оба-
зире се ни она на њега, сем ако није нека нешле-
милска несенка. Слободан се понашао као да није
свестан ничег чега свестан није био. И тиме, споља
бар, тако успешно порицао нешто што се уистину
збило да су се другови задужени за то, замишља-
јући се у његовој посве нежељеној ситуацији,
питали симулира ли, прави ли се, подваљује ли? Од-
говора нису налазили. Но како је он из дана у дан
постајао затворенији, не из разлога који су замиш-
љени, него зато што се, упркос дискретности с којом
су осматрања и оскултирања вршена, ипак осећао
предметом посматрања, десило се да су, уплашени,
другови из Директорија, на иницијативу оног који
је позван да такве иницијативе даје, дакле на ини-
цијативу Председника, одлучили да га *обраде*. То је
значило: ангажовати сву проицијивост и продорност
свих чланова како би се разумело шта се иза тог
затегнутог лица крије, каква га осећања море, какве
га муке муче.

Били су уверени да криво пати.

Према ономе што је једном сасвим другом при-
љиком председник изјавио, чинило им се у почетку
да се Слободан налази пред живчаним сломом. Из
разлога у које је немогуће сад улазити, Председник
се с тим није могао да помири. Не само он. Ни
колективна свест ни подсвест колектива то нису хте-
ле да дозволе. Слободан није био задужен само од-
говорним и деликатним пословима, то је прво; него,
а то је друго — његов би изненадни живчани слом

значио и прекидање низа веза чије је конце он др-
жао и, што је и појмљиво, он једини активирао.

Иако ни Троскот, негде на дну свесног себе, није
порицао извесну корисност активности »Иста«, није
волео да чује за њу, поготово није подносио да се о
њој или Удружењу гласно говори. »Оно што је не-
видљиво треба да остане невидљиво, тајно — тајно,
конспиративно — конспиративно.« Иако је он то јед-
ном рекао, иако су сви у вези с њим били готово
слепо дисциплиновани, иако су нарочито брзо усва-
јали све за шта се знало да је његов изричит став
— а оно поменуто је одиста било његово мишљење о
Удружењу, ипак би овде-онде пробијао до јавности
понеки потез Удружења. Нарочито у извесним по-
влашћеним тренуцима пред сан, или за време про-
тестних тродневних или петодневних штрајкова гла-
бу, када је Троскот радо и доста често, али вада
успешно водио колектив. Уосталом, и без обзира на
његово мишљење о Удружењу, многи су претпостав-
љали да је он његов потајни председник, други — да
ту дужност врши његов делегат Јернеј. Најмањи број
другова је замишљао да председник мора бити неко
ко огромно много зна, неко налик на Крајновића, без
обзира што, руку на срце, он, онако хаотичних по-
крета, вада у неком јарећем скоку или скакутању
што се редовно завршавало превртањем мастионице,
порције, сланика или клупе, није остављао утисак
човека способног да успешно води једну комплексну,
специфичну и, што је важније од свега, дискретну
организацију.

Ако се говорило гласно о Слободану, ако су у
једном периоду историје колектива на том спрату
ти разговори били скоро свакодневни и одражавали
једно стање опште забринутости за судбину тог сви-
ма драгог друга, то је само зато што је све то коин-
цидирало с још једном мучном ситуацијом. Неки су
одмах, на почетку ових интересовања за Слободана,
скретали пажњу Председнику на ону почетну његову
обузетост процепом у коме се, с једне стране, напла

његова љубав а, с друге, његово осећање пријатељства; али нико није веровао да неко може бити у тој мери само оно што изгледа, оно што је видљиво. Нико. Ни Председник. Био ко био. Ни Троскот, ни Јернеј, о осталима да не говорим, нико, и словима нико није хтео да се помири с чињеницом да у једном човеку свест може да се развије на рачун свега осталог што нас чини и да, развијена до те мере, не остави ни мрвице простора у човеку и за шта друго сем за проблеме које је дан наметнуо.

Испитивања Слободана потврдила су друго: да се некажњиво по љубав не могу отказивати станови оном што нас чини, па макар то била и љубав, једном речи, да се не сме, ако је реч о човеку (а о коме другом и може бити говора?), да избацује кућа кроз прозор.

Кућа, то су тајне. Нови човек, који се трудио он да буде, остао је човек у епрувети. Удружење је одлучило да тај специјални случај извуче из епрувете.

Ставило га је под лупу.

Виделе су се прво плавне неке струје што су као реке носиле египатске, по нечему, темеље неког дворца, можда берзе, можда храма, темеље у којим је лабиринтима тихо плакало једно дете. Можда се то тако чинило, а можда се то цмиљење снежних вода првог топлијег априлског дана претворило у бурне, децје сузе.

Кад су продрли дубље у њега, у то цмиљење, оно је постало налик на цмиљење великих вода над којима звижде сојке покушавајући да их зауставе као да су велике воде волови. Да, дешавало се да на те звиждуке волови и застану. Сојке би се тад насмејале високо и грлато као девојке. Али воде су отицале не заустављајући се и не протичући.

Упркос томе што су му снимали све покрете у тим водама које су га плакале а над којима је он плакао за Јеленом, Слободан је одбијао да се препозна у њима или ма у чем другом.

»Којешта«, одговарао је маскираним друговима из управе Удружења. »То је преапстрактно да би ико пристао да призна себе у вашим снимцима.«

»Молим! Молим!« одговарао му је Дежман, први који је задужен био да се позабави њиме. И изненада би, по обичају, плануо: »Кај значи, по теби, преапстрактно! Ја си то измољавам. То је тачан снимак твојих снова. Ти си кукавица ако не признаш да са њаш Холивуде као и сви ми, шупћу један. Пардон.«

»Мало сутра«, одговарао је Слободан зачикавајући тим својим отпором и Дежмана и Удружење, и гонећи их да се специфичније позабаве њиме.

7

Светлост је болела. Истовременици су она и бол. Можда су истоветници: бол је светлост; она је општро било; притом је бела. Отвара себе као рану и прска свом крвљу што лопти одасвуд.

Светлост није рана, она њу дозива. И рањава опет.

То је прво сазнање: рески матерински глас, дозивање да се вратимо дому, себи. Дотле није било ничег. Ни те куће, ни тог *себи*, ни бола, ни светлости. Ни одмах затим тог запушача који је искочио однекад сугеришући да две количине неједнаке трећој, која је светлост...

Али следећег је тренутка већ знао. Између њега и свега осталог постоји простор налик на калем конца. Те нити, не одматалујући се, обматалу га и, можда, држе. То држање, то подржавање, то одржавање и изазива бол што је напустио и простор и светлост и повукао се у свој брлог да легне. Али он лежи да би изаврео као извор. Он одиста и извире с десне стране. Још тачније: бол је јастучаст и глават. Он је будна глава испод јастука. Придаваљена глава на трбуху: преко ње јастук, на њему општри ножеви направљени од тешких тегова. Њи-

кова општина и тежина јављају се у виду једног појма. Он, тај појам ножа, има облике тегова исправно распоређених по удубљењима у дрвеној кутији. Све је то још једно муњевито сазнање, неугодно, врло неугодно, памучасто, налик на немоћ: Из леве му руке излазе неке гуме. На прстима леве руке појави се цела часна сестра, виша од свега. И она је имала прсте: ходала је на њима. Пипала га њима. Очигледна је то разлика. Каква?

Тад хрупи осећање и, пишнувши му пулас, извади му иглу и склони гуме.

— Шта је то? — упита намерно као о неком трећем.

— Физиолошки раствор.

С прага се чу пуцкетање пода: непомични жандарм га је гледао.

— Где сам?

— Окружна болница.

Сад је све знао, дакле — оперисан.

Наиће болничар и стави му катетер; стидео се за то време: могла је да наиће часна сестра; болело га, пекло кад је мокрио; горе од тога: чинило му се да то ради јавно, као наред бине, пред пуном салом. Појаве неоправдане као сценски изласци и уласци. Откуд тај млади др Јован Михајловић, што се наднео над њим заједно са извезеним именом и занимањем на белом мантилу и брижно распитивао да ли је имао ветрове? Учинио је то толико неодређено да га Слободан није разумео, рекао је да јесте, после, схвативши да је то важно, променио је исказ, разумео да није добро што их није било, и одмах — бол је ојачао, жељ постала наметљива, зајечао. Часна сестра му стављала комад газе умочен у блу-таво сладуњав чај на испечене загореле усне, сетио се Глигора, штрајка главу и жебу, скинуо газу с усне, шапнуо да му ништа не треба, примирio се, осетио да спасоносно тоне, још под дејством неизветреле анестезије.

Током ноћи је у два-три маха осетио присуство, али није отварао очи да не би видео како га виде немоћног и никаквог, рана га пекла подношљиво и кад би пружио оловне ноге и млохаву дизао-руку, имао је утисак да је повредио рез, чије је средиште негде око пушка, и унаказио снагу сваког мишића и срж сваког нерва. А онда опет све неста: светлост и звук.

А кад се бол поново појавио, била је опет жута сијалица, али негде иза њега. Тамо је остала дуго. Ипак једном је свануло а сутрадан по том свањи-вању, а можда и прекосутра, две друге сестре су му помогле да се дигне и стане на ноге: све га болело. Тај бол знао је, однекуд, да се зове: моје тело. Зашто оно није никад на нулој тачки самоосећања, зашто намеће увек своју омеђеност у границама бола на својим увичним површинама, зашто, увек угрожено, одаје вазда неке сигнале и зазива у помоћ? Место одговора запљуснуо га љути и благи талас увреде, чија је горка пена бридела као разочарање у живот и све живо. Наиће помисао на смрт и одмах за њом — болничарка мање блиставо бела (цивилна). Кикотала се (цивилно) одговарајући нешто с прага другом једном жандару. Расејано а ефикасно стаде да га напада чајем. Било му је криво што јој ништа не значи. Борио се да ли да га пије или не. Пио му се. Отпи два гутљаја и престаде: као песак у засла-беној мокраћи шећераша. »Доста. Не могу више.« Она се закикота, обриси му уста брзим и стручним покретом руке у којој је пушнуо комадић папирне вате. »Зашто тако матерински вешто кад ништа не зна о мени!« Око подне га опет дигну: да не би дошло до тромбозе. »Нема опасности, али за сваки случај.« Није знао ко га је оперисао, није га ни занимало. Брига лекаре и сестре (асне) и сестре (цивилно) к(икотаве) ко је он, и како је њему у ствари, и да ли је он политички и зашто га то чувају жандари? Али из тих се питања извоји неки облак пун кепеца. Један од њих, с брадом од сапунице, од-

говори неком врло немарно: »Шта причаш! Ваљда није част у химену, за који је већ сваки дванаесто-годишњак са својим скалпелчићем доста добар за хируршку интервенцију звану оплођавање. Ах!« Трећи је стао да псује те жене, те мајке што уз сваког од нас живих доносе на свет и једног невидљивог двојника. »Знаш ли« — рече четврти — »да двојници живе у нама и једу нас чим ми одрастемо и престанемо да се хранимо оцем и мајком.« »О, проклето жено« — намргоди се пети — »о, родитељице смрти...«

— Како ти је? — упита га синоћни жандар гласом који растера разбрљале облаке. Смешно се, млад, украћен, веселих жућкастих очију.

— Боље.

— Драго ми је.

— Одакле си?

— Од Ужица.

— Колико вас је било у кући?

Жандар се одмах сави као од ударца у трбух, скупи сав као од зиме, лице му поста плачно, глас забогоради:

— Осморо дјеце, а дваест пет ари.

Дознавао је на прескоке да Ужичанин има два брата у финансији, једног — фамулус у школи, две удате сестре, једна служи код министра Пошта у кући. Њој је најбоље. Родитељи умрли, само је један брат, најсредњи, остао на земљи тамо, и годишње не извади жита и кукуруза ни онолико колико је потребно да не лишпе од лета до Светог Саве.

Болело је, горело од тога, чело је буктало, а снежни врхови иза прозора су се нагнули и поставили вртоглаво питање:

»Како ти име?«

Једна рука се пружала. Имала је танак прст продужен у металну шупљу иглу.

»Милош Петровић.«

Заспа. Пробуди се пред мрак, скупи нагло ноге, заболело га рана, шкргутну, смири се, бол одјења. Ди-

сао је полако, први пут осетио мирисну чистоту свежих чаршава, лаког ћебета, јастука ни меког ни тврдог. Први пут му је скоро било пријатно. Све је стало да му годи, и мрак све гушћи, и чистота, и мирис болнице, и затворена али незакључана врата, све.

Дуго је спавао, будио се да би јео, спавао. Ране су замабивале брзо. После неколико још дана скину му конце, али оставе на једном месту гумено црево, врата за гној. »Или прозор, ако више волиш.«

Дрен му дуго нису вадили. Није му сметао. Ни отицање гноја. Устајао је сâм, шетао сâм ходником. С почетка се поштапао. После је могао и без. По-некад би се нешто затегло у трбуху, заболело:

— Ништа! Израслине!

Увече није палио светлост. Волео је да ћутке лежи и да, тако сањарећи, остане све до вечере. Некад би и заспао.

Једном је тако тек био заспао и баш се у тај мах врата отворе, светлост упали и на прагу се појави позната часна сестра. Можда због речи *позната*, која се наметнула сама од себе, први пут је погледао и закључио да јој је израз пријатан, да су јој топло-сиве очи необично благе и светле, да су јој пригүшене чулане усне лако напућене, да јој је кожа обрара и руку беља од уштирканог оковратника и средњовековних уштирканих а ипак немирних, усклаћених крила лептира купусара на глави. »Како сте лепи?« хтеде да јој каже, али не рече, као што не рече приликом анестезије оној сестри да јој отежали руж отпада с усана што су се под теретом првенила окилавиле — да, то је хтео да јој каже, и то би јој и рекао да није онако муњевито брзо утонуо у сан од девет изјутра до девет увече. За то време није имао никакве свести о свом или ма чијем постојању; био је то тоталан сан, тотално неприсуство, тотална смрт, која, тако апсолутна, није ствар лоша — не постојиш ни ти, нити ништа друго, и то је безболније но повратак у живот под упаљеном сијалицом

која боли јер све почиње болом па и свест о самом себи.

Гледајући часну сестру што стаде да спрема други кревет, на коме је, по подне ваљада, био прилегао један од његова четири увек иста жандара, помисли на Крајновића, који је говорио да општи, широки, генерални појмови као живот, смрт, љубав, отаџбина, класа и сличне ствари, будући свеобухватни, дозвољавају човеку да за јевтине паре уопштава. Њима све добро стоји: и глупост и мудрост. И нема дефиниције коју свака од тих генералија, манекенски истрајна и добро грађена, не би понела, и то добро понела, и носила с исто толико права и бесправља једну, другу, трећу, муару, полуглупу, кретенску. Па и то: »Живот почиње болом«. Зашто не и обрнуто?

Али часна сестра се насмеши утешно:

— Боље изгледате! — и поправи му јастук.

— Одакле сте?

— Из Сутле, ако сте чули.

Дознао је да је одскора у болници, први месец, да су је родитељи у дванаестој години послали у манастир. Отац јој поштар. Четири још сестре.

— Поштари не носе увек благе вести! — нашали се, али она не схвати, усталом, излазила је. Дала му је да прогута пастилу мепробамата.

Да ли је он схватио шта је хтео малочас да каже. Добро, алузија на Добре вести, јеванђеље, на Благости, али зар су поштари — анђели?

Заспао је.

Пробудио се сувих усана, хтео да попије гутљај два чаја. Искосивши очи, угледа шољу на белом ноћном сточићу, али морао би се померити да је узме. Морао би се одићи да отпије. Сам? Боље да зазвони по сестру, да поприча мало с њом, да напасе очи.

Не. Можда је и она прилегла! — помисли са жаљењем. Био је пре тога угледао на другом кревету Милоша. Ваљада је овај осетио његов поглед. Уз тр-

зај је скочио и тек се онда пробудио и стао да за теже и извлачи крајеве копорана испод опасача о коме је висила велика кубура с војнодржавним револвером. Збуњен, Милош отпоче да се правда како је цео дан јурио, разносио позиве за саслушања разноразним тамо неким цивилима. Опасан човек, писар нашег кварта! Много опасан, способност једна. Дисциплину и уредност више воли но бога. Сучку иначе и њима, жандарима, тера, ето, на пример, Милош није стигао цео дан ни да прилегне, а прошлу је ноћ била приправност, пуна се четири дана не изува, или је ту у болници, или на служби.

— Мора да ме мрзиш!

— Опа ми ниси убио — што бих? Кад бисмо ми, војници, мрзели сваког кривца, ко би пристао да буде цивил? Због мржње ли се ми бријемо двапут недељно, шта мислиш? Зар ја, бре, због мржње штићнем у пролазу зузу за душе, а?

— Волиш женске? — упита га Слободан, згађен на себе који прихвата и тај ниво. Није био начисто да ли ће ускоро потражити да му жандар учини услуга.

— Пас био ко их не волео.

— Исти смо! — поче да му се улагује оним својим »куварско-агитаторским гласом«, како га је Илац крстио давно, па дода с пријатељским нагласцима: — Има ту једна — страшна.

— Има ту много страшних. Јеси ли приметио ону што ти носи храну? Анка се зове!

И насмеши се као да је тиме рекао и оно друго.

— Страшна је, мани! — одговори, киван на себе што мора да подваљује.

— Опасна!

— Зар си је већ оборио?

— И она је крива што сам толико уморан.

— Брзо ти то свршаваш. И стручно.

Милош се насмеши не без тапштине:

— Шта ћеш! Допадам се женама. Све кажу да сам страпан.

— Јеси ли се многих већ понаобарао?

— Не бих ти знао да избројим, Све на исте за-
пршке миришћу, имена им се измешала. Највише их
је Катица и Ема. То су права женска имена за мене.

— Ема се зове моја тетка. Код ње сам одрастао.

— Код нас се тако зову често и кобиле.

Насмејали се различито, али Милош — врло гла-
сно и весело. Слободан, дабоме, није имао никакве
тетке која би се звала Ема. Рекао је то осећајући
да треба да нађе што више додирних тачака с Ми-
лошем. Оне нису морале да буду логичне. Довољно
је да их буде.

— Колико имаш година?

— Двадесет и пет.

— Имам једног друга, тамо у Анексу. Зове се
Милош, има исто 25 година и исто је од Ужица.

— Из црногорског среза?

— Не. Са Златибора.

Опет болнички ритуал: ујутру тетка Ема, не, Ана
— цивилна сестра — с доручком: бела кафа, бутер с
бајатим али белим хлебом, и млад, жилав бели сир,
сасвим неслан.

Јео је мало.

Онда болничарке — часне сестре — дизање, ко-
рачање по соби. За то је време намештен кревет, за-
тезани су чаршави, поправљен покривач. Наназио
би и Сима берберин. Обријао га док је лежао. Отро
му лице прво мокрим пешкиром а онда сасуо мало
колоњске воде на свој длан и протрљао му лице.

Око десет би улазио чопор лекара, са старим при-
маријусом. Сви су с пуно поштовања ишли за њим и
смејали се углас на његову причу о »интернистима,
аспиринцијама, само је хирургија у стању нешто да
помогне, је ли тако, младићу?» То би упитао пред
његовим креветом не гледајући њега, већ у боле-
сничку листу прикачену код ногу о једну алумини-
јумску плочу.

— Пулс одличан, температуре нема, скоро ћеш
кући.

— У Анекс! — дошапну старом примаријусу
млади лекар.

— Ах! — зачуди се шеф — то је друго онда, зар
не? Прво ћемо те опоравити, па тек онда пустити да
се вратиш. Због дијете, коју тамо немаш. А она ти
је најглавнија.

Било му је криво што млади лекар, који га је,
изгледа, и оперисао, није рекао да је комуниста. Али
онда помисли да би стари примаријус, за кога је чуо
већ да је коцкар и режимлија, почео да га мрзи због
тога. Ипак, с друге стране, није му било право што
ће о њему да се мисли да је криминалац.

Око подне наиђе млади хирург. Поче да му броји
пулс, загледан у секундару ручног сата на левој ру-
ци. За то је време добовао прстима као да њима три-
лерише по диркама од ваздуха. Одједном му се ок-
рену:

— Не брини. Одлучили смо да те задржимо ду-
же но што то чинимо. Због дијете.

— Дајте ми и ноћас нешто за спавање.

Без речи записа на листи: 0,50 мепробамата, 0,50
луминала.

— У реду. Ништа не брини, прекосутра вадимо
и дрен.

Бивало му је све боље и боље, све се лакше ди-
зао из кревета. Под седалицу су му ставили гумени
појас за спасавање неплавача, а с Милошем се већ
толико спријатељио да је жандар скоро целу пету
ноћ преспаво у другом кревету. У соби друге класе
било је само два.

8

Шестог дана од друге операције шеткао је по
ходнику, не из страха од тромбоцита, него из неке
неодољиве радозналости. У пратњи жандара завири-
вао је свуда где се смело и није по тој недавно довр-
шеној болници, подигнутој на основу плана разра-

Бенг до у палирске детаље негде у Јужној Америци а из средстава које је послао један мештанин-иселеник под условом да му се из општинских средстава подигне на тргу споменик »у знак захвалности добротинитељу и врлом сину нашег среза који, уздајући се у Бога, у беди није клонуо нити се у богатству понео«. Тако је стајало у завештању што је предвиђало све и ништа није пропустило случају. Срез га је испунио. Истина, споменик је наручио за врло мале паре код једног мадића, стипендисте средског Добротворног друштва, иначе студента Уметничке школе, а овај је, рекли су му, на сред трга ударио постоље налик на сломљен дорски стуб, на чији је крај натакао некакву бисту наоштрешене косе, обрва и бркова, који су, онако рапчепутани, сакрили све остале уметничке напоре младог бездарног али добронамерног Бака.

Из фондова који су стављени, на основу опорукe, на располагање болници, дошколовано је у Енглеској и Немачкој неколико лекара, па и онај млади хирург који га је, изгледа, и оперисао: кад год би га срео у ходнику, заустављао га је, питао за рану, тврдио да је нормално што га унутрашње израслице боле и, уопште, с изразом нешто скривеног самарићанског сажаљења, показивао, бар посредством ране, извесне симпатије за његову личност, чак и за његово опредељење.

Јасно, Слободан Раденик не би био онај који је кад не би помишљао како да то искористи, па кад га је осмог дана срео, упитао га да ли би му учинио једну услугу (Милош је продужио био, дискретан) која га ништа не би стајала, наиме, да баца једну дописницу у поштански сандучић.

Хирург побледи, осврну се, не рече ништа, али Слободан ухвати његов поглед и прошапта:

— Не инсистирам, ствар је строго приватна, не обавезује вас; уосталом, размислите.

Стварно, тражио је ту услугу више аутоматски, без неке нарочите потребе, више да окуша докле је

млади стручњак спреман да иде у услужности. Хтео је да буде начисто и сазна је ли она израз његове оданости покрету или разумевања других излишности, схваћених као да су потребе живљења. Уосталом, ту у болници то је исто већ тражио и од неколико жандара, болничара. И дошао до закључка да га, упркос различитим резултатима, ни они који су начисто одбијали сваку помоћ те врсте нису сматрали за потребно да пријаве, ваљда убеђени да ствар не излази из оквира приватног и да не представља никакав прекршај или било какву провокацију која би угрозила хлеб и положај онога коме се обратио. Чак је, вршећи своја тестирања, тражио ту услугу и од главне часне сестре, која му, после кратког нећкања, није одбила молбу, очито не видећи разлику између чина милосрђа и тог импостирања дописнице. Жена педесетих година, риђих обрва, отежала, али истренирана да пружа помоћ болесницима, да им подмеће *гуску* и *лопату*, она је и ту услугу учинила не делећи је од осталих на које су је завет и служба навикли, све у жељи да *ухвати души места* и осигура себи улазницу за фамозни рајски купле-рај. Покушао је с њом да се упусти у дискусију о природи празноверица и осталих верица. То је одбила благо, али врло непоколебљиво. Он, радознао, неуморан, није инсистирао, привучен одмах затим позивом младог хирурга да присуствује ако хоће једној операцији којој је асистирао још у школској болници, али коју сад први пут сам покушава. Истина, дрен му није извађен ни десетог дана. Поново га превили: »Још ради!«

Преда операционом салом, у ходнику, остао је жандар, који је, бацивши поглед на прозорске репетке (сала се налазила у партеру) и уверивши се да амфитеатрална просторија има само та врата, остао у ходнику изјавивши да не воли да гледа крв и муче.

Као да је то Слободан волео. Али хтео је да нечим придобије лекара, који је, по свој прилици, во-

лео публику. Поготово кад, као овог пута, први у земљи, шта, први на Балкану оперише срчану марамицу.

Са стола подељеног на два неједнака дела металним луком низ који се спуштала завеса од густе газе, видела се глава смеђесива, без крви. Из беле кабасте справе с пониклованим деловима и прним дугмадима и иглицама разних манометара излазиле су плаве, жуте и црвене гумене цеве, од којих су црвена и плава већ биле увучене — једна у пацијентову ноздрву, за коју је и била залепљена траком непријатно ружичастог фластера, а друга у долактицу. Ова се завршавала иглом што му је улазила у вену. Пацијент — дечак, судећи по још нежним пртама неживотног лица — био је сав покривен чаршавима и газом, сем на грудима, где му је др Јован, с маском од газе преко уста, сребрним ножем засекао грудну кост и после му раширио и отворио грудни кош.

Млади хирург је, с газом што је играла немирно над устима, с капом на глави као и сви присутни (чак је и Слободан, обучен у хируршки мантил, беле панталоне, беле каљаче, ставио газу преко лица), загледао у срце, повукао скалпелом рез преко срчане повојнице. »Пеан« — промрљао је реско и уштинито тупим маказама крвни суд. »Пеан« — понављао је и сваки пут му је инструментарка-часна сестра — концентрисаним а равнодушним покретом додавала тражену справу. »Бистури« — рекао је и засекао у други слој ткива, из ког бризну крв. »Пеан« — додао је.

Стојећи поред двојице још млађих лекара на амфитеатарски постављеним практикаблима свуда око операционог стола, Слободан помери поглед са расеченог срца према глави, тако равнодушној, одсутној и у извесном смислу узвишеној; као да то што се дешавало срцу није требало да се тиче никог. Ње мање но иког. Мучно је деловала та апстрактна псеудодистанца, тај вештачки мир, та лажна, анестезијом изазвана равнодушност. Мучније од отвореног,

палпитирајућег срца, рашчереченог грудног коша и осталог што је својим месарско-говедским фамилијарним изгледом деловало присно и истовремено недозвољено, ако не и оскврнуто. Помисли да је први (и једини) пут кад је видео жену како се пред њим, после љубљења, одгурнувши га благо од себе, почиње сама да свлачи, имао тај утисак недозвољеног и забрањеног, па се стидео док се то без журбе а пословно, без иједне речи, свлачила она млада мајка која ничим није одавала да чини ишта недозвољено и забрањено спремајући се да пред бебом у колевци учини љубав с туђим мушкарцем. Сети се како је он место ње црвенео као никад дотле, и осећао срам, иако му који тренутак касније није ништа сметало да узархти кад му се млада жена, упркос својој голотињи, мирно и некако самосвесно приближила и насмешила врло сетно пре но што му се бачила у загрљај, као да јој је то одједном хладно само, као да жели само да се угреје. Можда се зато и онако лудо узбудио не успевајући да се ослободи утиска да заједно чине нешто недозвољено, забрањено, тајновито. Можда је зато прешао преко стида, штавише, заборавио на стид и остало и, стиснувши младу мајку пред бебом отворених очију, још несвучен, али откопчан, урадио што је урадио и хтео тек тад као и она. Па ипак, онај се стид и разликовао: претходио је загрљају и свему задовољству; био страх који претходи срећи што је држи и гледа голу. Сад је, после стида, долазила мучнина с којом се требало помирити. Но, мирећи се, сећао се оних бацања брзих, косих погледа на део по део њеног тела, што је, излазећи из хаљине, комбинезона и сутјена, пружало очима, као чељусти, једну по једну своју облину.

Сад је скренуо само поглед кад је приметио како је чланак хирурговог прста згужваних длака испод провидне гумене рукавице задрхтао пробадајући дебљу артерију кривом иглом кроз чију је развојену еластичну ушницу анонимни асистент протурнио конац. Важније се чинило прошивање. Игла је била

од типа оних кривих каквим се служе тапетари и јорганције, а конач — то је знао — начињен је од органске неке материје, било од црева (да ли људских?) или нечег другог, сличног. Али и само тело младића, а нарочито тај отворени, рашчепљени грудни кош, а изнад свега сама одсутна мртво узвишена глава затворених очију над сопственим срцем о коме као да не жели у пуној одсутности ништа да зна, оно мркосиво лице без иједног израза осећања на себи сем оног што наноси склоп црта, које га ипак чине неутралним упркос увреди коју је свима поодавно задала чињеница да човек непитано добија живот који није ни лак, ни једноставан, који просто чуда чини да би се довио и постао сложенији и мучнији, као да је све уживање у томе да се људска потреба за једноставношћу, радошћу, срећом и миром (без обзира што ни то нису фиксне, непроменљиве категорије, па се дешава да оно што данас усређује већ сутра унесређује) узмути, онеразговети и учини непрозирно-несагледљивом и несазнатљивом, али, кожа и само то тело за које глава неће ништа да зна изазивало је она иста стидна осећања и Слободан је, бежећи од њих и свега што их је ту рабало, лутао очима с оних уштирकаних крила на глави инструментарке до асистената исто маскираних и поанонимљених. Али у овој радионици здравља све је изазивало стид. И пут до њега и путници. Тражио је шта од свега делује најмање стидно. Али све га је изазивало. И младић анестезиран и уздигнут над реалностима отвореног срца које не признаје, и хирург и инструменти и кабаста белосребрнаста машина и гумене цев и све и што је тело тако крваво отворено, и машина тако затворена. И сопствено дисање, присуство, осећање. Не само машина. Покушај да се укљони урођени дефект у срчаној марамици био је повод; сећање на младу мајку — такође повод. Прави узрок тих суровости била је жеља за живљењем, које не траје дуго код човека. Јесте, поправљају се носеви, уста, овали, скида сувашно сало, секу се уши

да би се окрпила стражњица, подижу се спласле груди — у реду, то је хируршка естетика, али и то је силована тајна људског тела која не укида самоћу, која је, у најбољем случају, анестезира на неколико тренутака или...

Стид га. Не. Није. Неочекивано поче да осећа неко чудно страхопоштовање; страхопоштовање пред људским телом — незнано приспело из незнаних незнани — па је почео тихо да цвокоће гледајући растворени грудни кош дечака, тиме сведен на овнујски или телећи, ако не и изједначен с њима. Па ипак, неједнак њима, није имао ничег људског, ничег што говори и мисли, што измишља и хоће. Као да се мирно с овнујском и телећом судбином.

Али онда те скрнавеве мисли прекиде хирургов глас, нервозан, заповедан: »Шта је то? Бистури!« Нека црномањаста, густа крв пшкну, попрска му начари, али он настави да ради: »Пеан. Пеан. Још један.« Грапке зноја су му поквасиле слепоочнице а испод газе, одижући је, шириле су му се ноздрве. Узвишена глава пацијента престала је да делује узвишено. Лишена сећања, била је лишена воље. Хирург је турао у срце свој прст у рукавици од гуме, кроз који су се провиделе згужване црне мрље на чланцима. Проширивао је рез и дисао све мирније. Одједном весео, упита извлачећи и увлачећи свој прст у рану: »Је л' те, сестро, је ли вам ко то радио? Овако, овако?« Сестра баци искривљен поглед на тај прст провучен кроз отвор у валвули срца. И као да тај поглед повуче за собом цело лице, што се искриви. Инструменти на сребрном послужавнику, покривеном газом, затитрају лаким цвокотањем, али сестра, декомпонована на часак, брзо се концентриса и смири. Лице јој се више не помери, одсутно а узвишено концентрисано као и оно пацијента. Хирург је и даље сладострасно вртео прстом по срцу: »Овако, сестро. Овако!«

Опет Слободана обли стид, директан овог пута, без расутих пшпака, стид због ње, часне сестре, која

се заветовала на послушност што, имплицирајући оно богу божије, не значи да подразумева и све што следи: природи природино. У противречју с пасивношћу њене религије, ово што се ту ради, та борба против болести, која је од бога (јер ништа, ни трава, ни каменчић не пада без његова знања и одобрења), био је посао за антикрита, не њу. Остајала је да ради из милосрђа, свесна свих супротности између вере и стварности. И, према томе, осмехну се Слободан изнутра, иако умотана у уштиркана платна, она се, радећи ту, супротставља свом вјерују због свега чему се заветовала на *неживот* на земљи ради небеског живота. И она и овај хирург, који већ два дана размишља да ли да пристане да му спусти у поштански сандучић једну дописницу на измишљено име и адресу. Због свега тога, због супериорности свог опредељења над свим осталим опредељењима, Слободан помисли са захвалношћу на Крајновића и угледа хирурга како скида гумене рукавице и баца их на платно преко ногу дечака. »Довршите«, рече асистентима и окрете се као целат који је заборавао да изговори ритуалну формулу: »Нисам крив за твоју смрт.« Хирург, природин целат, требало би да каже: »Нисам крив за твој живот.« Место тога рече: »Сестро, одмах једну дуплу кафу. За намицаљку ћу се сам побринути.« И, уморно вукући ноге, изиђе.

Слободан оста да види крај. Рутински су асистенти завршили шивење срчане марамице, вена и артерија, и прешли на окретање завртања хромираних великих клешта: грудни кош се затвори. Не савим. Као да није жив човек (и даље смебеледих и мртвих образа без израза), млади лекари почну да му боду шилом грудну кост и ушивају је жицом. Слободан изиђе. У ходнику је жандар разговарао с једном сестром, не часном. Кикотала се.

Устајали мирис хране запахну га из лифта, који је стигао с ручком. За њега још увек немасна и не-

мрсна храна. Значи — комад меса и пире од кромпира као и јуче. Па и то је добро после фебрилне дијете из првих послеоперацијских дана.

Убе у собу. Жандар се појави на прагу. »Враг један она куварица.« »Кад ћеш је?« »Вечерас, после смене, сачекаће ме на клупи у паркићу. Омастиће ми се брчине.«

Цело поподне — био је дан посета — Слободан је провео по ходницима, гледајући слободне људе који су с понудама (цвеће, поморанце, колачићи, цигарете) долазили својима. Забављао се посматрајући те мајке, жене, сестре (мало је мушкараца долазило у посете) које су промицале сврсисходно постављених лица; помало ведрих, помало тужних, помало уплашених, помало спремних да сину чим угледају *свога*. Долазиле и одлазиле савршено прилагођене и не без извесне среће чак и у тузи и бризи.

Једна му се зборана сељанка, која није више затекла свог братучеда, обрати с понудама: »За дупу.« Нећкао се. Али Милош узне и однесе у собу.

Касније, кад су посете завршене и чистачице почеле да перу ходнике, он стаде пред шок-собу, у којој су пословаде две друге часне сестре. Црни човек изваћеног бубрега, тек дошао себи, кукчао је у десетерцу, док је једна плавокоса женица с *Са* у кичменој мождини зазивала мајку, јаукала (у подне је довели с друге операције) (безизгледне као и прва) и Слободан се, упркос свему, узбуди кад виде како јој часна сестра, стављајући катетер у канал, раширила ноге.

Врати се у собу љут на себе. Милош рече: »Поган смо ти сој ми мушкарци. И змију бисмо у око, само да је женско«.

Уморнији но иначе (а обрадован што му је хирург обећао за сутра вађење дрена), Слободан леже, а Милош се свали на онај други кревет и убрзо заспа.

Тај мир! Тај напор да цело биће пресели у свест да би помоћу ње, упорне воље, у служби циљу, могао да контролише осећања и нагоне.

Имао се на махове утисак да је успео да збрише непотребна осећања. Упадао је у очи управо тиме што никад као сад није мање био упадљив. Раван као добро изрендисана танка и уска бела дапчица стављена усправно уза зид у углу где су се најгушће изукрштале сенке — скоро невидљив.

Искусним члановима је, сад без икакве директиве, то настављало да смета и привлачи пажњу.

»Он пати, а празан; као да је неко добром гумом збрисао једва уцртан цртеж гробља са камера његове душе, сад чисте, без мрвице.«

»Пати ли бели камер!«

»Мирише на бол.«

»На шта мирише бол?«

»Не знам. Али он не мирише уопште! Ни зној му испод пазуха не мирише. То мора да боли.«

»Зашто?«

»Није то нормално!«

»Онда је он ненормалан!«

»Није. Некад је ипак мирисао као и остали!«

»Ослушкивао сам три сата. Он не сања ништа, замисли.«

»Крепак му је сан! Чегу ту чудног има?«

»Увек се сања. Свако то чини, здрав, болестан, беба или самртник. Само он не. Шта је он?«

»Техничар Какома.«

»Не зезај! Нешто није у реду с њим.«

»Прави ли неред?«

»Теби је до шале. Он цвили. Он је искидан. Он бунца.«

»Каже ли шта?«

»Ништа.«

»На основу чега то закључујеш онда?«

»Не знам. Је ли неко говорио о цртежу гробља избрисаном са камера?«

»Неко је поменуо то као поређење.«

»Ствар је у томе... Нисам, наиме, сигуран... Али он ме ипак подсећа на гробљанску капелу. Кад год га видим онако насмешеног одаваде доваде, лица стиснутог у неку прозрачену песницу од пластичне масе, лица које може да изражава све што хоће и ништа што неће, ја — ево већ трећи или четврти дан — помишљам на гробљанску капелу у којој на одру лежи леш с упаљеном свећом чело главе. Око леша чује се кукњава, плач, запевање, јецање — а нигде никог живог. Он стоји, прав као свећа, такобе чело главе. За разлику од свеће, он не гори а светли; низ његово се издужено лице и издужен врат и издужени грудни кош цеде сузе од истопаљеног воска. Он стоји и ништа, светли а не гори, не пушта сузе а плаче, јесте, плаче а не јеца, не кука, није чак ни тужан, није ни жалостан, ни сетан. Ништа, лице му је на месту вољно, мање напето но иначе, а ипак... То што се не види и не чује није да не постоји...«

»Хоћеш да кажеш да је избрисано са камера?«

»Нећу. Није избрисано. Оно што постоји не може се избрисати.«

»Ваљда нећеш рећи да је покривено?«

»Нећу. Ампутирано је.«

»Како? Да не мислиш рећи да је цртеж капеле исечен са камера?«

»Мислим да је цртеж капеле, са свим што се налазило у њој: свеће, људи, одар, леш, сузе, јецаји, кукњава, запевања и запомагања, све је то исечено. Схваташ? Ампутирано.«

»Ако је тако, није лоше. Виде ли се на остатку камера бар контуре те гробљанске капеле о којој говорим?«

»Не виде се, на жалост. А онда, гробљанска капела личи на негробљанску. Може и на пласт сена, на страну брда, на главу шећера.«

»А крст, знак бола?«

»Крст је био уцртан на каменом порталу. Више се не прави на врху торња.«

»Ја онда мислим да то ништа, та рупа, тај недостатак нечег што је било а више није, ипак подсећа на капелу. У реду?«

»Питање је зашто ми, немајући никакве видљиве индикације да је у питању гробљанска капела, треба да верујемо да је реч о њој, а не о цркви у којој неког будућег кретенчића или побуњеника крсте против воље или можда венчавају...«

»Знам. На дан њеног несентименталног венчања од М. Митровића званог „Жива била“. Туга. Сузе.«

»Зашто — сузе? Зар се не може замислити и радост? Људи се радују увек кад не умеју да замисле шта ће бити сутра. Али ствар је у томе што је та капела, која је по облику могла да буде и катедрала...«

»Односи, пропорције... Заборављаш на то, пртеж би био већи!«

»Ко ме од вас уверио да цртач није хтео да начини позициону скицу катедрале у простору? Каменчић један може да се нацрта увеличан као облакодер а облакодер — да смањи до величине шаљунка. У домену смо света увеличаног, то јест, у конкретном случају смањеног света хотимичном субјективном ингеренцијом на основу исте законитости којом се на папир преносе смањене за једну димензију ствари што их имају три. Рекао сам камен...«

»Рекао си... Што си рекао камен?«

»Зато што ампутација није извршена засецавањем жилетом по ивици цртежа...«

»Него?«

»... него онако: ђаф, ђуф! То може да личи на правоугаоник, али није правоугаоник, ивице су му непаралелне...«

»Ђаф-ђуф! Ударао је у бесу жилетом, ножем...«

»Није у бесу. Секао је хладно, мирно, али компликовано, завањавајући, сугестивно.«

»Објасни. Је ли хтео да сугерише друго нешто?«

»Баш то. И не само једно друго нешто, него сто и хиљаду стотина таквих неких друго нешто.«

»Схватам, али значи ли то све да је баш тако сакрио бол и патње?«

»А шта може да усхте да сакрије комуниста који сматра да је недолично показати се пред друговима у голотињи људског бола и патње. Стид.«

»Па он је онда тапш као малограђанин. Да је он малу оставио, не би се стидео!«

»Стидео би се он и онда. Јер се он стидео ње и пре посете Грујићу. Стидео би се и да је он усхтео да прекине везу у коју не би смео да ступи да је умео да предвиђа. Али реч је више о другом нечем. О томе да му се не сме рећи да пати. Он се те своје патње стиди више но смрти и тај га стид боли више неголи бол што је остављен. Схваташ? Он се стиди да га откривена способност да пати не сроза у очима другова, а у својим претвори у обичног човека од крви и меса, њега који се хоће човеком необичног кова, човеком који увек јуриша на небо и његове Зимске палате.«

Продрети у њега питање је части, сврха постојања — одупрети се тако нечем. Не успе ли се, чему Удружење? Ако нисмо у стању да помогнемо другу који очигледно не може да помогне сам себи, него пропада у једној фиксној резигнацији, сав напет да сачува од себе и од нас тајну свог пропадања, не треба ни да постојимо. Било би смешно трошити снаге и средства, одвајати драгоцену време и утапати га јалово кад овом случају С., очито типа С.О.С., очито битном и прешном, нисмо у стању да пружимо ни најминималнију помоћ нужну да би се опустио, да би једном већ олабавио те затегнуте на све стране мишиће и почео да живи као што људи умеју да живе, опуштено, расејано, ако не жовијално, ако не безбрижно, заборављајући на свако зло као што се на смрт заборавља. Сазнање да је тај напон који га

је паралисавао, ширећи се све више и више, захва-тајући све пуније тог иначе доброг дечка, тог, пар-дон, младог човека као што би то могао неки те-танус са жараштем инфекције у повређеном срцу што се кочи и умире, било је очајно, било је горко до самоубиства.

Сви су чланови »Пста« постајали тога свесни. И сами су трагали за узроком и у време које није предвиђено за то и у броју који је свакако био пре-теран. Долазили су Председнику са захтевима да организују што је шире могуће консултације. Чак и егоцентрични Албрехт, који се обично задовољавао дефиницијама у три реда, осећао је потребу за оп-ширним и мање подведеним под а, бе и це катего-ријама, све у истој општој жељи да објасни себи и другима цео случај друга Ц. Али како је Албрехтов дух био више рецептиван и женски, ми га и нисмо упо-тређивали никад за офанзивне послове јер се по-казао неспособним за авантуристичка закључивања изван силогизама и за офанзивну комбинаторику про-ницања и доношења далекосежних закључака на основу безначајних опаски и разноразних инфините-зималних извештајних јединица. Али сад је и он ин-систирао на одржању предавања с дискусијом...

Јавних?

Јавних, али на ком спрату? Јавности има и на дозвољеним и на недозвољеним спратовима.

»На дозвољеним!« — пожурџи Слободан да каже на то. Албрехт се победнички насмеши. Али осмех му замре кад примети како је Слободан задрхтао.

»У реду. Предавања. Може.«

»На ком спрату?« — упита председник — »петом?«

»Не« — врисну Албрехт скоро и сви се збуне кад он рече не оборивши једини главу — »доста ми је тога било. Доста за цео живот.«

»Десет смо спратова испод оног« — рекоше Ал-брехту. — »Реч је о петом испод површине.«

»Ах!« — лакну му и неста многим из вида.

Разговор се после каналисао у правцу тражења решења.

Неко је предложио да се поступи као у лечењу одређених обољења: инокулисањем високих темпе-ратура.

Други су били за препад. Пустити га да чврсто заспи и онда навалити на њега: дићи га изненадним убодом и истовремено му шапнути име Јелене.

Трећи — ставити га у валов под славине и др-жати га тако док не почне да цвокоће.

Четврти — подићи га на сандучић, намаћи му омчу, гурнути сандук и одмах га ухватити око паса, не допустити му да осети бол. Довољан је страх.

Многима се тај предлог, управо због своје дра-стичности, учинио прихватаљивим, па су га разраби-вали допуњавајући га разним детаљима: треба га иза сна дићи смотаног у ћебе и пронети до умивалке говорећи му успут: »Издајниче! издајниче!« Уз то, ваљало би угасити све контролне сијалице, учинити све то у пуном мраку. Штавише, они који би били задужени да то спроведу у дело, требало би да намакну маске, нагараве лица.

Председник је инсистирао да све те појединости, сви ти предлози уђу у шифровани записник, пред-лози који, и ако остану неприхваћени, обавештавају о расположењу и стању духова.

Изненада рече Веиче: »А ако бисмо га организо-вано стаали да зезамо?«

Албрехт дода: »Нема оклопа који не би попустио под притиском корозивног подсмеха.«

Љуба се није сложио:

— Зезања ништа не померају с места. Свако остаје при своме. Поготово што се зна да се предмет зезања брани остајући на својим бетонски укруп-ним позицијама.

»Кад нису од пренапрегнутог бетона« — не со-

лидариса се с њим друг из Какома, Есингер, такође пет слојева испод нивоа уобијачених компликација.

Дискусија је упорно трајала сатима. Најзад је решено да се покуша прво тиме — пецкањем. Председник треба да изради текст који ће, у ствари, бити тест. Али тад Албрехт упита: »На ком ћемо га спрату зафркатати? Важно је знати на ком?«

»Јасно да је важно!« — сложе се многи.

»На свим!« — рече максималиста Јернеј.

»Истовремено на свим је немогуће!« — не сложи се Крајновић.

»Ко каже истовремено?« — намршти се Бановић.

»Слажем се с Крајновићем« — рече Јернеј, пошто у себи испита све разлоге — »не може то истовремено. Могло би спрат по спрат!«

»Којим редом?« — упита Албрехт — »одозао начоре? Или обратно?«

»Наивко!« — рекне Председник — »то се никад не може знати. Истовремено се може бити на свим спратовима и на једном. На три свесна и на једном — ван свести. Или обратно. Све су комбинације на тој декадној скали могуће и дозвољене.«

Радио је неколико дана на либрету »3«. Помогао му је Јернеј. Подељен је по свим правилима класичне драматургије (коју му је објаснио Јернеј) — на пет делова што су у својој успореној очигледности водили некаквом климаксу без разрешења, али са сазнањем С-а да су другови свесни свега што крије и да су спремни, зато што се толико крио, да га казне, настави ли икад игру жмуре било са њима у себи или са собом у њима.

Много мање је времена утрошено да се улоге науче и увежбају. Сви су горели од нестрпљења. Чекало се само на Председников знак.

Комад је дат Слободану Раденику да га препише. Режисер: Председник. Глумци: колектив. Негативна личност — Слободан Раденик. Чинови се дешавају на извесним спратовима само.

ПРВИ ЧИН

— Је ли, фрајеру куд си пошао тако наврат-на-нос. Не чека те малецна у руши вољкарника.

— Каквим то језиком криминалца разговараш с другом?

— Оним који курвиши разумеју. »Све су женске курве, изузев моје мајке!« — каже Пелегринети, папски денунције, да не кажем Д'Анунцио, тј. Пити-грили, порнографски писац. Али постоји у оној црној земљи и нека минерална вода Сан Пелегрино на пола пута између порнографског папе и светог скрибента.

— Оперу онда лице речи у тој води. Заједно с на-личјем својих реченица.

— Нисам Турчин да се перем после нужде.

— Пази клиње што се распомаио. Обриши радије росу испод носа и настави да плачеш. Не мисли да не знамо о чему је реч.

— Шта знате?

— Да ти је криво што те мала напустила ради бољег.

— И јест ми то неко знање!

— Шта је рекао?

— »И јест ми то неко зезање!« То је рекао.

— Не зна шта говори. Да је свестан, не би тако говорио.

— Мислиш ли да ни то није?

— Зар тако изгледа један друг. Сав крут као рог. Па он не би могао ни пертау на цокули себи да за-веже. Чим би се сагнуо, кичма би му прснула.

— Мислиш да би ми кичма прснула?

— Видим. Прснула је.

— Тачно, закршио ју је и сад носи мидер.

— Какав је то нови човек у мидеру?

— Никакав он нови човек није. Обичан је то малограђанин.

— Не допуштам да ме врећате.

— Не допушта да га врећамо! Јеси ли чуо? Не допушта!

— Јеси ли приметио да вришти. Значи није да не уме да осећа.

— Уме, дакако, али крије то умење.

— Зашто?

— Да би нас преварио. Да бисмо мислили да је нови човек.

— Евентуалска бубица. Пролетер се бори за прогресивно и ново. Он зна да том борбом исцрпљује данас улогу новог човека. Борцима је довољно да промене свет.

— Значи он и није пролетер?

— Зар би то могао бити неко ко нема поверења у другове и не уме да им повери сопствене тегобе или радости?

— Имаш право. Ја сваку своју муку и nelaгодност, сумњу и бол поделим с првим другом. Омах му се поверим, лакше ми дође.

— Тако је.

— И ја.

— Сви ми тако.

— Пре свега, ми имамо поверења у другове.

— Не само у њих. И у себе саме. Јер себе не издавајемо из друштва другова.

— Станите. Мени се чини да смо нагазили на нешто што би нас могло приближити циљу. Што је мрак, људи. Ни гласови се не разликују у тој помрчини. Је ли неко од вас рекао да не издаваја себе из друштва другова? Је ли рекао?

— Ја сам то рекао, па шта? — јави се Јернеј — тако и јесте.

— Слажем се. Али ја се питам кад то човек неће себе да издвоји? И одговарам: »Неће кад се осећа једнак том друштву, кад има разлога да верује да оно није ни боље од њега ни горе. Чекај. Нисам готов. Дакле, крије се онај који је свестан своје безвредности. У реду. Али онда нека и каже да се не поверава јер је недостојан поверења. Али он ћути. Ништа не казује. Значи, просто, да хоће да нам се лажно представи, тј. да нас увери да је бар толико

ваљан колико и остали. А то опет има само један смисао: пред нама је хохштаплер и маалограбанин, нитков и подвалант...

— То је, ипак, само једна могућна варијанта.

— Свакако. Има и друга. Ако је неко пун себе, друштво му је до глежња, као нокшир који он може да пикне у недођин кад год му се прохте. Ни такав се не исповеда.

— Зашто? Уображенку је свеједно шта о њему мисле други.

— Зар им се обраћа као равноправним? Не. Ћути. Али он то не чини због других. Он се само лажно представља себи. Али ко може бити себи важнији од свих на свету људи?

— Нико. Или...

— Нико, објективно говорећи. Заиста, нико. Али ако неко уобрази тако нешто, онда...

— Онда он спада у лудницу. Тамо живе они који уображавају, зар не, да су Наполеони, Цезари, надљуди, или, као Хитлер, изрази Провиђења, милосници Божије милости, стаклене главе, порцеланске гузице и остале глупости.

— Тачно. Али није све у томе. Бити луд, лудкаст, то још није највеће зло. Много је горе кад неко обмалује прво себе, и то с предумишљајем, да би уверљивије обмануо друге. Такви не заслужују да живе у колективу.

— Ћебујмо га ноћас!

— Ћебујмо!

ДРУГИ ЧИН

— Ја тражим бојкот за такве.

— Слажем се. Преварантима није место међу нама.

— И ја се слажем.

— Сви се слажемо. Нек покупи прње. И оде у самицу. Тамо је место издајницима.

— Станите. Не увек. Хоћу да кажем да није истина све што сте рекли. Могу и очеви јединства по задатку у самицу — не да би се усамили, него да би... Разумеш?

— Тако је. Али у овом случају, човек који нема поверења у друге, који се усамљује и повлачи у себе, чини то или из жеље да подвали другима или у намери да подвали себи како би подвалио другима, што му се на исто хвата.

— Делимично је тако.

— Потпуно је тако.

— Само док се не упитамо може ли тај друкчије?

— Како то мислиш?

— Просто. Јак човек би могао, не и слаб...

— Па то и кажемо. Жгадија што прибегава лажном представљању никад и није спадала у јаке личности...

— Или у чланове авангарде човечанства.

— Исправно.

— Ако је то исправно, онда шта ће нам такав један слабић?

— Не мислимо као Спартанци. Не уништавајмо слабе зато што су слаби. Помозимо им.

— Чему? Није им место у нашим редовима.

— У начелу није. Али ако се стицајем околности такав један нашао међу нама, шта нам преостаје? Њега исто зубато сунце ломи као и нас. Исту униформу носимо.

— Нисмо ми школа за дефектну дечурлију, него Комunistички универзитет.

— Бојмо се оних који прелако ломе штапове над туђим главама. Поготово ако је реч о неком несрећнику.

— Уображена будала, подвалант и преварант, а не несрећник.

— Несрећник, кажем. Несрећа је не прихватити себе, стидети се себе, хтети се друкчијим. Несрећа је бојати се другова, не смети им изићи пред очи из

страха да те неће разумети, да ће ти се подсмевати. То је еденски комплекс стида од себе голог. Али, кад се Адам застидео своје голотиње? Јасно, после греха. У чему је, питам, тај његов грех? То је питање.

— У чему?

— Не знам.

— Зна ли то такав један?

— Могао би да зна... Не мора...

— Овај наш, зна ли?

— Питај га.

— Хеј, знаш ли? Говори. Знаш ли? Што ћу тиш?

Одговарај кад те питам.

— Не дрмусај! Пустите ме! Себи руке!

— У чему је твој грех?

— Немам греха. Ни греха, ни прикладне посуде да га у њој држим.

— Не лажи.

— Не лаже. Пустите га. Он и даље скрива себе од себе. Не мислите да ћете га грубошћу натерати да се погледа у огледало број пет и сагледа себе. Он је слеп за себе, не само за нас.

— Ослепео је у Капилару.

— Не. Само је једанпут силазио.

— Такви су вечито у неком капилару.

— Значи, све је ово узалуд било?

— Није. Стрпљења само. Стрпљења и мало вештине.

— На превару, а?

— Видећете. Је ли, случају С., кажи нам шта би ти урадио да те заволи девојка коју не волиш?

— Мене? Мене? Мене? Која девојка? Зависи... Зависи да ли је згодна, добра и тако даље...

— Ниси ме разумео. Кад би преда те било постављено као задатак да треба да те воли она коју не волиш јер волиш другу, да ли би ти сматрао да ћеш повредити прву ако јој на неки начин дадеш до знања да је не волиш?

— Не. Не сматрам да би имала разлога да буде повређена, то се дешава.

— Јеси ли сигуран да се дешава?
— Сигуран.
— Ко ме се то десило? Дај ми један пример...
— Не знам. Пример... Не знам, заиста... Заиста не знам.

(Замрачење — отамњење)

ТРЕЋИ ЧИН

— Десило се теби.
— Будаало. Ја нисам девојка. Каква глупост. Да човек пукне од смеха.
— Тачно. Али тебе није волела девојка коју си волео.
— Ах, то... то знам. Није волела мене него другог, па шта?
— Грујића, је а' да?
— Слажем се.
— Шта има да се слажеш кад је тако независно од свега шта мислиш о томе.
— Само кажем.
— А зашто *само кажеш*? Зашто нећеш да одговориш? По лицу ти видим да нећеш. Зашто? Ти то *само кажеш* јер мислиш да то треба *само рећи* и — мирна Бачка. Ти мислиш да је то формула доброг држања. Црвениш?
— Сањаш!
— У сну или будни, ми смо мушкарци тапш народ. Нас женско да остави? Од такве се срамоте не бисмо никад опоравили. Ми их остављамо, ми, мушкарци, очеви, господари. Али шта она мисли? Ко је она, бре? Женско. Дуга-коса-кратка-памет једна. И шта она себи дозвољава? Мени — фусингуз. Бре, ја ћу њој показати мало њеног бога... Разумеш? Ствар је у томе, ти не можеш да јој покажеш »њеног бога« — затворен си. И то заједно с оним коме те претпоставила. Његово присуство, његов осмех, његов начин ходања, говорења, једења, шаљења, ди-

сања, његове навике, бубице — све то кришом посматраш и кришом успоређујеш са собом, са својим бубицама и тако даље. За време купања га кришом гледаш голог, успоређујеш. Ћути, ја говорим. Јесте, и све те уверава да је она била у праву. И неко у теби понавља да је твој супарник лепши, бољи, паметнији, симпатичнији, јачи, развијенији, смелији. И ти? Шта радиш? Скачеш у амбис, вешаш се, палиш себи кров над главом? Не. Живиш. Само у теби је лепш. Живиш, али како? Као пас изгнан из штенаре. А лепш у теби. Ти би да се вратиш у штенару, да будеш онај који си био — још дуго ћеш да живиш све међу истима — али како, лепш се у теби распада, лепш твог бола за Јеленом, та Јелена у теби, та жива рана, та старица са мртвим сином у себи, тим болом који се распада, смрди, ужасно смрди. Стој! Не смрди више. Где је смрад. Смрди ли, другови?

— Не смрди.
— Не смрди. Шта си урадио са смрадом лепша? Шта си урадио с лепшом у себи? Говори. Где је лепш Јелене, лепш бола? Где? Дај нам га, дошли смо по њега. Дај! Дај!
— Шта је вама, људи? Лакше! Шта сте навалили. Јесте ли полудели. О каквом лепшу говорите?
— О лепшу, који си појео, сварио, исрао. Свог сина си исрао, своју Јелену си исрао, себе си целог појео и исрао. Себе. Човека. Постао си људождер, зоологија, цунгла, недруг. Ти никад никог ниси ни волео, ни себе. Љубав си прогутао и несварену исрао. Зато си такав. Љубав.
— Лажеш! Лажеш!

(Отамњење)

ЧЕТВРТИ ЧИН

— Сад си пред судом. Рекао си нашем најважнијем другу да лаже. Ухапсили смо га као и тебе. Нама је стало до истине. Ако неко од вас лаже, ми

ћемо, судећи с пуном другарском објективношћу, казнити лажова немилосрдно. Другови се не смеју лагати. Непријатеља треба варати, не другове. Реч друга поштујемо изнад свега, на њу се ослањамо, она нас одржава. Ако се утврди да је најважнији наш друг лагао, он ће бити одмах смењен и кажњен. Искључен. И бојкотован. И ко зна шта онда још неће да следи. Говори први. Објасни у чему је његова лаж.

— Ја нисам ништа рекао.

— Пази, ми смо регистровали на вршци све што је речено. Пустите вршцу.

(Чује се: »Лажеш! Лажеш!«)

— Је ли то твој глас?

— Није.

— Ми нисмо били присутни и не можемо рећи да ли је то твој глас или није. Али постоје наши специјалисти са страшно утанчаним слухом. Уведите специјалисте истанчаног слуха. Нек се припреме и аутори извештајних јединица. Они ће бити под маскама. Ту сте. Заклињати вас је непотребно. Заклети сте одавно. Чули сте вршцу. Чији је оно глас био?

— Обавештен сам да кажем у име целог Удружења коме служим да је то глас случаја С.

— На основу чега то можеш да кажеш?

— На основу тога што већ месецима, немајући друти случај на дневном реду, ми бдимо даноноћно над њим. Његов нам је глас искувише знан да га не бисмо и сад препознали између хиљаду.

— Упркос деформацијама?

— Упркос свему. Препознали бисмо га кад би шапутао, урлао, говорио преко радија, микрофона, телефона. Препознали бисмо га да има ангину, да су му везана уста. Јер ми га ослушкујемо на јави и у сну.

— Ви мене?

— О, да.

— Зашто?

— Зато што си смрдео. У теби је трулео лепш са-

вести. Скренуо си тиме пажњу на себе. Постао јавна опасност. Истина... Да. Истина је да си од часа кад смо уперили у тебе све окуларе и прислушкиваче наше пажње, успео да законспиришеш тај смрад. Престао си да заудараш. Јеси ли херметички затворио све своје отворе и излазе? Или си уклонио лепш? Испитивали смо дуго ствар и закључили да то друго ниси могао да учиниш јер је тај твој лепш лепш у вечном настајању, дијалектички лепш, антитеза животности, »животан«, у неку руку, лепш, као и сама животност. Али утврдили смо да лепш у теби смрди само у контакту с одребеним спољним ферментима. Шта си урадио? Спустио бране, затворио славине? Ништа што би могло да те ода ниси пуштао у себе. Сем нечег што си намерно припуштао како би нас навео на лажан траг. Такође ништа ни из тебе није могло напоље. Сем оног што си стопут проверио, денатурисао, дестилисао и учинио потпуно безмирисним.

— Ја сам, по вама — чудовиште.

— Да, компрачикос и његова унакажена жртва. Јеси. И није ти место међу нама.

— То је лаж! Лажеш! Лажеш! Ту ми је место.

— Другови судије, чули сте. Исте речи. Упоредимо их с траком. Треба и сами да се уверите. Истоветност интонације ван сваке је сумње.

— Нек техничари и судски вештаци упореде обе траке помоћу амплификатора звука и апарата који препртава гласове. Уколико се таласаве линије буду подударале, сумње неће бити у то ко је изговорио оне речи, али самим тим неће бити још бити разјашњено је ли у питању клевета или није. Док то стручњаци не утврде, дозволите, другови поротници, неколико мили: ако утврдимо да је у оба случаја у питању клевета истог лица, клеветник ће постати предмет нашег расправљања и гоњења. Остало нам је да утврдимо кривицу под тачком два. Речено је да је случај С. појео свој бол, своју љубав, тј. себе. Канибализам гони свако цивилизовано друштво. Испитајмо једну по једну кривицу. Дакле, случај С. је, према речима

вештака, чији исказ он оспорава, рекао да председник Удружења лаже. Председник, говорећи под заклетвом и у званичној функцији, то не чини, то не би смео да чини. Председниче Удружења, чиме ви поткрепљујете своју тврђу да нисте лагали.

— Чињеницама. Он не смради, а познато је свима да је у њему трулила самосвест љубави, дакле Јеленина слика у њему, лепш његове љубави.

— То је тачно. Стручњаци за мирисе! Под маском и заклетвом: Је ли тачно да случај С. не мирише на лепш?

— Тачно је.

— Стручњаци за ситну историју! Под маском и заклетвом. Је ли тачно да је случај С. носио у себи Јеленин лепш, лепш своје љубави?

— Тачно је.

— Стручњаци за амплификаторе, јесте ли завршили посао упоређења?

— Јесмо.

— Под маском и заклетвом. Је ли тачно да се таласаве линије једног и другог гласа подударају?

— Тачно је. Погледајте.

— Тачно је.

— Суду није у том случају тешко да утврди ко је крив. Специјални случају С. Р., устаните. Ви сте једном другу у званичној функцији рекли да лаже, и онда, упркос доказу да сте то изговорили, покушали сте да обманете суд тврдећи да то нисте казали. Зашто сте то учинили? Ваша последња реч. Молим.

— Немам разлога да вас лажем. Мени је, као и вама, стало до истине. Ни до чега ми није стало као до ње. Ево ме, послушајте ме, осмотрите ме, омиришите ме, анализирајте ме киселинама, испитајте свим средствима која вам наука ставља на располагање, увуците сонде у мене, у крв, у мисли, у срце, растворите ме целог у сумпорној киселини, испитајте састав сваке моје живе ћелије! Ако нађете траг лепша, траг оног што је ваша бундност утврдила, нека

моје име буде заувек избрисано из редова бораца. Верујте, ни до чега ми није стало као до тога да оставим за собом неукаљано име борца. Инсинуиране су ми најпоганије мисли и осећања. Ја те инсинуације одбијам од себе с индигнацијом. То су лажи, клевете, подметања. Не знам откуд, не знам зашто, али чињеница је да ја Јелену не волим одавно. Ваљда не мислите да бих дозволио себи да упропаstim једну другарицу и држим је везану за себе не дајући јој да проживи како најбоље уме своју скојевску младост. Ја сам осуђен на десет година. Од часа кад је пресуда пала, ја никакве илузије нисам себи више дозволио: међу нама све је било свршено. Па према томе, од часа кад је она почела да долази другом, свом вољеном другу у посету, мени као техничару ако и није то све у вези с њом, па ако хоћете и са мнош приватним, било сасвим равно с једне стране, ипак је то с друге стране било, јер битно је: она ће у име *Поља* наставити да одржава и даље, долазећи Грујићу, везе што је успоставила долазећи мени.

— Везе? Какве везе?

— О њима нисам овлашћен јавно да говорим.

— Јавно? На ком смо то спрату подземља? Заборављаш ли?

— Не. Али и сами схватате да се о неким стварима не сме говорити ни на ком спрату. Нигде.

— Ту те чекамо. Признао си да прећуткујеш битно, да лажеш управо зато што мислиш да се о неким стварима не сме говорити нигде.

— Дозволите. Дозволите. Ако је то тачно, и као председник и као приватни тужилац, спреман сам да повучем тужбу. Али захтевам да се утврди чиме нас, сем овом изјавом, случај С. уверава у истинитост своје тврђе.

— Нисам малограђанин да другове лажем! Зло је отуд што је Удружење пошло од малограђанске претпоставке да после познатог случаја, то јест после разгоревања љубави између Јелене и Грујића, ја треба да тутујем, злобим, завидим, патим. И шта?

Удружење је морало да доживи пораз полазећи од такве претпоставке. Један друг не може себи данас да дозволи излишне ствари каква је љубомора, завист или нека слична глупост. Ни сутра то неће смети. Прекосутра ће бити чак несхватљиве све те својинско-осећајне комбинације. Нови човек неће да меша љубав и својину, неће бућкати таптину и патријархалне наносе мушке препотенције, неће...

— Молим те, престани. Другови судије и уопште другови... ја верујем Слободану. Молим га да ми опрости. А вас све молим да примите моју оставку. Лагао сам.

— А Удружење? А Удружење? А Удружење?

— Мојом оставком оно престаје да постоји. Имали сте прилике да чујете да је постојало на основама нама туђим, на малограбанским представама о раслојености људске душе. Да. Случај С., који је и случај сваког новог човека, открио је да су све наше секције и службе биле узалудне и непотребне. Ми — Удружење, али и ми — Суда, сви смо ми прогутали ноћас жежа. Све што смо мислили и замишљали да знамо показало се као немоћ (а знање би требало да је моћ). Нисмо продрли у човека. Не зато што нам апарати и службе, машине и инструменти нису ваљали. Они су израчунати за друге димензије и друге пластичне вредности, за друкчије конструисане душе. Пред монолитном душом новог човека поломиле су те справе зупчанике и зубе. Наша је заблуда што нисмо веровали да такав човек већ постоји. Неки су га поспрдано називали и »човеком из епрувете«. А ето. Случај С. није нас само уверио да он постоји као изузетак, да је он тај, него, ето, ја осећам да он хоће да каже да смо сви то, сви да смо већ такви.

— Тачно. То сам хтео да кажем. Али реци ми како си то схватио пре но што сам и сам знао да то баш хоћу да кажем?

— Тајна. Тајна. Уосталом, зашто да не? Доле маске! Сви! Бавоља тајна. Захваљујући извештајним

јединицама, био сам благовремено обавештен о елементима твоје одбране и о свему шта ћеш рећи. Али ако сам то ја знао, знали су то и моји информатори, морао си знати и ти. Потврдивши малочас јавно да ниси знао шта хоћеш да кажеш, лагао си, лажући, потврдио си оптужницу. Везујте га поново. Судите му.

— Чини ли једно зрно — пролеће, једна ластва — жетву? Пардон. Обрнуто.

— Како обрнуто? Једна жетва не чини пролеће, ни зрно — ласту? Којешта! Али твоја лаж чини кривицу.

(Затамњење — отамњење)

ПЕТИ ЧИН

— Какав обрт! Али био сам се уплашио да Председник није монтирао ову расправу да би ликвидирао Удружење.

— И ја! Али генијално га је ухватио. А препао сам се. Зној ме облио.

— Реци шта хоћеш, али он је генијалан. Наш Председник.

— Мање смеха. Мање смеха. Човек се пробудио. Погледајте га. Сав је унезверен, уплашен, блед. Чега ли се плаши кад тако избезумљено колута очима?

— Ја? Ја се никад не плашим.

— Из сна си бануо међу нас уплашен. Шта си сањао?

— Ја не сањам. Немам времена за то.

— Сања се узгред. Док спаваш. За спавање се увек нађе времена.

— Како ко. Ја не.

— Чујете ли га? Па то је савршен друг. Не сања, не спава, не једе.

— Све му је људско страно.

— За разлику од Маркса, коме ништа људско то није било.

— Да је Маркс живео у овој земљи данас, морао би се много чега људског да лиши.

— Пазите, он и Марксу самом има шта да замери. То је велики човек, нема шта. Случај С. је скоро генијалан као и сам Маркс.

— Мани, и више. Маркс је имао разумевања за људске слабости. Наш С. С. — нема.

— Чуо си и зашто.

— Зато што Маркс није робијао с нама.

— Разумеш? Да је робијао с нама, морало би му све људско бити странао.

— По нашем С. С-у, ми нисмо људи.

— Него? Надљуди?

— Јок. Нељуди. Зверови.

— Горе. Ми смо малограђани. Ми имамо разумевања за приватни осећајни сектор. Ми смо плачисунђери јер смо помислили да би и он могао да пати. Он? Како смо се само дрзнули да тако што замислимо? Зар нисмо свесни да су он и Маркс и Лењин и Стаљин заједно козе чували, ношке играли.

— Их, какви сте. Имам утисак да зафркавате човека. Зашто? Друг је. Нека има и мана, али друг нам је, нема смисла заокупити га са свих страна, паркете-ркете.

— А има ли смисла он нас да зеза? Већ пети чин како нас лаже.

— Он? Не чини он то свесно.

— Будало. Он тврди да је сав од свести. Све остало што имају сви други људи, не-свест под-свест и шта ти ја знам шта све немају, то су малограђани измислили да убијају своју малограђанску досаду, али човек то нема. Човек — друг, комуниста. Кашираш?

— Не капирам. Нормалан човек то не може да тврди.

— Ненормалан, или нормалан, на исто се хвата.

— Хоћеш да кажеш да је то говорио.

— Ништа друго и нећу. Зато је и ухапшен.

— Глупости! У хапсу смо сви.

— Он је осуђен, кажем.

— И ми смо.

— Не разумеш. Он је у хапсу ухапшен од кашпеника, осуђен од осуђеника.

— Од својих другова?

— Својих другова? Па то је страшно.

— Шта је учинио?

— Много штошта! Прво је лагао нас и себе, представљајући нам се лажно и покушавајући да нас увери да њега бол не боли, туга не растужује, јад не јади, пелен не пелини, да је он изузетан. Како по себи знамо да нико од нас не осећа бол као радост, тугу као весеље, јад као срећу и пелин као мед, та његова претензија јавила се као лаж и увреда целог колектива и, следствено — целог људског рода. То је друго, а треће...

— Зар и ово није довољно лоше?

— Јесте, али има и горег.

— Мени је и то доста да га презрем.

— Мислиш ли да мари за то? Он своје тера.

— Зашто?

— Управо зато. Презире нас. Њему нико није меродаван, он је сам себи и закон и жандар, устав и поданик. Другове не признаје, на опанцима звонца не носи, нас као мраве гази.

— Чекајте. Није ли и он саставни део нас? Ако јесте, газећи нас, гази и себе.

— Тачно. Он је и себе згазио. У виду своје погажене речи. Ту и јесте ствар. Он је самоубица истине. Не судимо му ми због тачке један и два. Спремни на разноврзне преваре, изградиле смо добре одбрамбене рефлексе, развили будност: убачене агенте за час раскринкамо. Али оно што нас ужасава то је...

— Засада маске носе ваши крунски сведоци лажови.

— Ти да ћутиш кад говори суд. А говори јер је почињен злочин према личности. Немојте рећи да самоубиство није убиство јер, кобајаги, свако има права да са собом ради шта хоће. Право не сме да

тумачи јединка. Право је у рукама друштва. Оно једино уме да изговори како треба живот или смрт, које задаје онда кад нађе да смрт или живот треба задати. Нико не припада себи. Најробенијим и најбољим својим делом, мислима и речима, памћењем и предосећањем, свешћу и вољом, једном речи, свим изговорљивим свако је биће робак друштва, а осталим, биолошким — члан рода, врсте, дакле опет колектива. Друштво, тј. колектив једино зато и има власт над појединцем. И имајући је, нико нема права да се лиши памћења. Може да га забатали, одгурне у најмрачније коморе петог сутерена свести, али нема права да га изреже са њеног хамера, згужва и баца у клозет и пусти воду за њим. Био тај нужник и неенглески, као што је наш. А то је учинио наш ес. Ес. Зато ће му се и судити.

— Страшно! Да ужасна злочина из себичњачког егоцентризма.

— Дозволите оптуженом да, не схватајући све што тужиоци говоре, разуме тек толико колико је потребно да поими да га окривљујете за самоубиство на једном само спрату свог сутерена. И то на петом. Али да бисте га могли осудити, потребно је да докажете егзистенцију сутерена на пет спратова...

— Постоји!

— Сви га имамо. И ја! И ја!

— Сви га ви, можда, имате, али чиме можете доказати да сам га и ја поседовао. Има сијамских близнаца, раба се ретко и теле са две главе и јагње с пет ногу, па и душа без сутерена или бар без свих пет спратова, само са четири, рецимо. Недостатак петог може бити аномалија, не и кривица.

— А рупа у хамеру?

— Нико ко је дошао на ивицу метафоре и угледао испод себе њен метафорични понор није успео да се баца главачке преко њеног руба. А ако је и био тако луд да то покуша, није се уистину срушио у истински бездан.

— Темељи на којима си се опирао издајству на

неметафоричном петом спрату надземља, тј. свести, нису давали ни милиметар, а камоли метар форе твојој ћутњи тада. Оћутао си. Свест, у реду. Класна свест. Њом у виду инфрамикронске фолије обложио си кожу и уздигао се изнад бола. Али сад? Зашто сад то чиниш? Чиме? Ми смо твоји класни другови. Јесмо ли или нисмо?

— Какво глупо питање. Дабоме да јесте.

— Па онда што нам не кажеш о чему је реч, шта те боли? Ако није Јелена, онда коме не дајеш да умре? Чији то леш скриваш у себи? Што нам не дозволиш да га сахранимо. И на петом спрату подземља ћутиш као и на петом над земљом. У питању је исто, је ли? Достојанство, част.

— Тамо, да. Ту не.

— Шта је ту?

— Ништа.

— Ништа друго?

— Ништа друго.

— Онда си осуђен. Пресуда је извршена. Она нема апелације. Ко не жели да припадне друштву, тај никад неће бити ни свој. Запамти. Увек ћеш мислити на нас као на *оне*, никад нас нећеш осетити као што осећаш себе.

— Не желим да га браним, али се питам како неко може осећати себе кад не осећа нас? Ми смо сви саставни део сваког себе. И најегцентричнијег.

— Тачно, он не осећа ни себе, рекао сам.

— Онда је он мртав. Онај леш у њему, то је он. Он се распада.

— Он смрди, тачно.

— Јадник. Ни за мир он не сме да зна, ни за место вољно. Увек на опрезу, увек будан, заиста неће никад сањати. Не зато што нема времена, него што нема љубави.

— Једна неуспела љубав лишила га је свих могућности да воли.

— Несрећник заражен несрећом.

— У карантен њега.

— Његов дух је већ тамо. У двоструки затвор себе је ставио. Иза деветоструких врата себе закључао.

— Пресуда је то.

— Пресуда коју је себи сам изрекао.

— Ми је извршујемо.

— Он је извршује.

— Има ли какве наде?

— Нико му не може помоћи.

— Амнестија? Револуција?

— Нико.

— Али, Троскоте, дајмо му, ипак, неку наду.

— Какву? Да се завуче у јаму нужничку, да нађе све комадиће исечене с камера, да се врати, испере све што је нашао, осуши то, залепи... Али где му је рупа на камеру? Зарасла је она. Затворила се, видиш да дише, да живи, видиш да се брани, напада.

— Да, све је време нападао.

— А ми?

— Где смо ми били за то време? Хеј, где смо ми?

— Ми? Пробудили смо се.

— А он?

— Будан такође, али у нама. — Буднијим.

10

Пробуди га, неиспаваног, бука корака и гласова. Није ни сат и по проспавао. Милош је већ био на ногама и расправљао с болничарима. Они су унели једног младића, љубичастобледог, који је, јачући, између два налета грчева и конвулзија, покушавао да објасни дежурном хирургу да је био на играци, да се ознојио и онако сав вода попио наискап флашу пива с леда, да је осетио бол у трбуху лево, и то такав бол да се срушио. Лекар га поче да пипа, али врло брзо се намршти и окрену дежурној сестри: »Спремите га за операцију. Ја ћу да телефонирам Јови. Панкреас.«

Два болничара угурају бешумно и хитро колица, ставе на њих младића, који се савијао сав сада као црв, и одвучу га све сивљег, искривљенијег, већ савим поружнелог од бола. Милош се узнемири тад питајући себе а и Слободана да ли је исправно поступио што је дозволио да ставе у кривичну собу овог цивила, јер је та соба одувек прописана само за кривце, њима једино она спада кад су болесни и шта ту вада, да он о томе мора да обавести свог старешину.

Слободан га је покушао да увери да су његове зебње сувишне, јер прописи које спомиње нису исписани из малог прста прописа ради, него због безбедности, и да ни тај младић кога су одвели на операцију, а ни он, Слободан, који је оперисан пре 10 дана, нису у стању да угрозе једног здравог, снажног и уз то наоружаног човека какав је он, Милош, који има права да се љути једино што му уношење тог цивилног болесника у двокреветну собу онемогућује да се с времена на време опружи и одмори.

»Па и то!« — сложи се Милош напола, не престајући ипак да тврдоглаво понавља: »Али пропис је пропис и није моје да мислимо зашто је нешто прописано кад је прописано и кад је моје да прописано спроводим.«

Међутим, попустио је. После једног сата појавише се опет болничари, сестре, затим колица с младићем још у наркози.

»Нека га ту!« рече нервозно др Јова Милошу, који се ипак реши да спомене прописе. »Неће дуго. Ни сат-два.« И окренувши се Слободану, објасни: »Кад смо га отворили, безнађе: гуштерача покидана. Запили смо га. Ни чудо га више не може да спасе. Јадни, јадни момчић.«

Први пут га је видео друкчијег. Ни строг ни вулгаран, никог није сецао, ни чистачице због пикавца иза радијатора, ни сестре због дремања. Жалио је искрено, снажно, мушки. Био зверски спреман на скок у црева неком. Кома? Смрт нема црева, а једе.

Да му тај младић није род, познаник? »Не!« — одговори. — »Или да, род по мушком роду и роду људском.« Забринуто је посматрао младића, који још није дошао себи. »Ништа ми се не допада!« понављао је несувисло. »Ништа ми се не допада. Та све цијаногичнија боја. Сестро, физиолошки раствор. Гликозу. Дајте да покушамо ипак нешто. Не могу да је поднесем кад као сад затријумфује, дође ми да пуцам, уједам, гинем, да не допустим...«

Тад младић зевну. »Готово!« — промрмља хирург. »Ништа не треба више!« И љуто прешавши све очима које нису никог видели, оштрим, гневним кораком изиђе из собе. Неколико секунди касније зачу се из ходника његова дивља дрека на чистачицу: »Откуда ту овај пикавац? Шта? Ја га бацно? Ја? Што ме ниси упозорила? Ниси смела? У реду. Првог ћеш примити десет посто плате мање. Ни реч више. И да ме нико не буди до осам. Имам две тешке операције.«

Др Јовин глас се губио низ дуге ходнике на глагол, а овде је Слободан, који се питао како се може бити добар човек и стручњак а не бити комуниста, гледао пред собом у младића, који је, загрнут, отварао и затварао уста. Пролазећи кроз стиснути душник, ваздух је стављао у покрет целу апаратуру јабучице, несувисло скакутаве и узнемирене.

Загледан у њега, није ни приметио (а ипак је осетио само да је светлост постала бела за два-три лука) кад је у собу ушла она дежурна ноћна часна сестра, коју није видео од прве ноћи кад су га ту унели. Принела је столицу крај кревета, и не погледавши ни у Слободана ни у Милоша, који је с празноверном стравом изишао из собе не затворивши врата за собом. Окренут лебима кревету са самртником, оста ослоњен на довратак. Часна сестра је утом села крај постеље, извукла из дубоког џепа беле кецеле црни молитвеник, отворила га, почела да чита, али се онда, погледавши младића који се трзао, сети нечег, изјурнуче из собе; чинило се да не ко-

рача. Ускоро се врати. У руци је држала свећу. Била је брза, али утисак да не корача јави се поново. Још одлучније.

Кретала се заиста необично. Онако грацилно витка, у дугој тамноплавој сукњи, свој у тешким, богатим наборима што су допирали до пода, допуштајући да се нечујним ципелама понекад види врх, чинило се да се креће на нечујним, добро подмазаним котурачама с гуменим точкићима и да то чини без напора, елегантно, меко, чак мазно нежно. Што очито није падало ни на крај памети њој, свој обузетој својим самарићанством, које је њена вера, својом вером, која је њен позив.

Вративши се, затвори врата и седе опет крај кревета, стави свећу на ноћни стоцић, колебајући се неко време да ли да је већ запали или не. Није погледала у младића пред собом. Мора бити да сви они, лекари и сестре, сваки дан у контакту са смрћу, умеју да непогрешно осете час последњег напада. Светлост је одоздо врло меко осветљавала њену белу и чисту лепоту. Лепоту анђела смрти.

У исти мах због смрти, која побеђује њу, лепоту, због младића, који јекну и зашкргута, због неотклоњивости којечег, због те њене чистоте и белине, коју ће распадање да укаља, због сто хиљада разних горких, љутих и гнусних ствари, због сто хиљада племенитих и предивних, насталих из отпора ругобама а спалих на то да им служе и сарађују са смрћу, Слободан нејасно зажеле да упрља ту лепу часну сестру. Да узме на себе улогу Бавола који ће се њеној анђелској самосвести јавити као Баволе искушење. Пожелео је то у магновењу и заборадио на то, не стигавши да разради ту жељу, да је замисли у детаљима, да је сагледа у мислима на делу.

Племенита? Лепа? А што је вратила шибице у џеп? Племенитост је изговор.

Она није упалила свећу зато што зна да смрт још неће. Сестра није ту да помогне младићу, него да осветли пут смрти. Задубљена у свој молитвеник,

оборила је ниско главу и Слободан назре пре но што виде, између уштирканог крилатог платна које је имала на глави и високе, такође тврдо уштиркане огрлице, прамичак светлосмеђе опишане косе. Мрзи је. Мрзим је. Кад би јој човек скинуо то лептирasto платно што ставља преко исто тако уштиркане и подвезане капице, кад би јој неко скинуо и ту крутељасту капицу с главе, била би опишана као дечак. То је помислио с дрхтајем што му заустави срце. ОDMAХ затим оно поче убрзано и глуво да лупа. Није сигуран да ли се упитао: »Свиђа ли ми се то што је опишана или не«, али је сигуран да је помисао да се све часне сестре шишају дошла паралелно с поновном жељом да узме на себе улогу Бавола. Тад помисли опет да мрзи све те шпијунчине смрти. И опет — паралелно — да је од неког ту у болници чуо како им тамо по манастирима, где доводе будуће часне сестре док су још мале сељанчице, како им тамо, пре но што се задевојче, омагају чврсто груди тракама платна да би зауставили раст дојки. — Њима непотребних. Агентура!

Истовремено био је збуњен што ће јој без протеста допустити да отворено и бестидно запали свећу у прави час и после одигра и све оне ритуалне глупаве игре које су излишне мртвацу, а безбожнику какав је Слободан још излишније но младићу који, непотпуно жив, ван свести, има ускоро да умре. Одлучи да се бори. Нек нико не мисли да може, док је он жив, да силом остави свој праисторијско-ритуалистички печат на то ноћас још живо младићко тело.

Привуче другу столицу и седе сасвим уз њу. Пре но што се и упитао зашто то чини, био је погледао, као и она, у младића.

— Он је рођен као муслиман — сага глумим, збуњеним гласом — с којим му правом ви читате своје молитве?

Није се ни тргнула кад се надео над њом да јој то шапне.

— Муслиман или не — продужи Слободан — овај је младић изнад свега комуниста. Да је при свести, он би вас отерао.

— Ја чиним своју дужност! — одговори сестра овог пута.

— Ваша дужност је да олакшате болеснику, а не да му мрмљате своје молитве и палите свеће.

— Моја је дужност да сваком помогнем, али и да се молим за душу сваког човека кад откажу напори лекара.

— »Да се молим за душу« — понови за њом јаросно. — Каква душа! Не постоји. Сем тога, његова је душа турска.

— Све нас је створио један Бог.

— Хајте, сестро, изгледате као нормална паметна жена, шта ће вам те фразе покупуљене с бајлоновог бубрета давнопрошких времена. Не гоните ме да се смејем пред овим момком који истински умире.

— Пустите ме да вршим своју дужност.

— Можда ми се то баш и неће!

Самртник, који је колутао очним јабучицама испод спуштених капака, отвори их и заустави мутан, испитујући, необјашњив сиви поглед на њима. Пробуђен њиховим шапутањем? Свестан оног што види?

Часна сестра уздрхта, али све сивљи, све нестварнији, све смртнији младић с горким стискањем крајева усана помери главу и зајеча: »Боли! Воде!« Часна сестра продужи да све убрзаније сриче свој латински бревџар. Да ли је он њих двоје крај постеље изједначио с болом као Слободан онда кад је после операције дошао себи у шок-соби, да ли ни он није разликовао жуту светлост сијалице од својег бола? Пребрзо је затворио очи да би појмио да између његове ране и њих постоји простор који локализује бол и не допушта му да се разлије, простре на све и све обухвати. Знао је да они, часна сестра и Слободан, нису његов бол. Је ли био сигуран да они не боле?

— Сестро! — шапну Слободан и дотаче је лако раменом. Она уздрхта још лакше, али настави да беспумно миче усницама, које су, примети тек Слободан, имале боју неких бледих *geine-claudea* присутних воћним прахом од кога су се чиниле још нежније, скоро ружичасто млечне као у беба. У свести му се јави опојни мирис свеже опраних беба. Учини му се да су све бебе овог света утиснуле свој неизбрисиви, почетни животни мирис на те њене усне које су се и сад тихо мицале продужујући баш то незаборавно, то давно дојење. Не моли се она. Она сиса у сну свој прстић. Она се још налази у колевци. Тог је часа први пут свесно помислио: »Смем ли?« Чикати себе значајно је неотклоњиво желети управо то што је себе упитао.

А шта он није смео? Шта не сме?

Не прецизирајући, помисли: »Ја сам Баво!« И, не чекајући одговор, раширио је полако ноге. Левим коленом и делом леве бутине, дрхтећи поче да савлађује отпор платна и чоје, дотаче, све јаче дрхтећи, њену ногу испод широких набора преобилне сукње. Каква је та њена нога? Бела. (Дрхтао је.) Је ли обла? Је ли испршена као срп? (Тихо зашвокота.) Или је нежновитка? Сувише месната сигурно није.

Колико тих питања, толико напора да дигне руку. Узалуд. Отежала, чинила се непомерљива. Левица. Дрхтава левица.

Те усидане мислене речи, ти пригушени покрети гласова у њему покрили су несигуран, цвокотав покрет руке, који изненади и њега колико и њу кад осети како јој његови врели, дрхтави, чврсти прсти, обумљују одоздо обе шаке што су држале молитвеник, као да хоће да откину, пењући се однекуд с дна језерске воде, изронили цвет лопоча. Није се тргла, премрла, замрла.

Преста да чита. Узмућена сва. Није очекивала то што ју је задесило. Никад на тако што није помишљала. Отуд. У немоћно смекшалим рукама, а укоченим дотле на тврдим корицама молитвеника, слова

молитве су се разлила, разбежала, црна, у паници. Узалуд их је зазивала.

Испод тврдих широких уштирканих трака преко прса и са стране, осећао је како цепти меко и женствено целим телом, толико збуњеним, толико први пут такнутим једном мушкошћу, толико оплоћеним да није ни помишљала да се може све то ужасно лудо и застрашујуће разорно да заустави.

Осећао је истовремено неку дивљу победничку жељу за пакошћу, нешто у стилу: »Ха, победио сам те, завете чистоте, победио те, Исусова веренице, обалио сам те на обе плећке, анђеле, натерао те да, весталко самообмане, осетиш како ти твоје сопствено пијанство раствара ноге зовући ме у тебе!« Чинио се себи Баволом, дивним, моћним, ликујућим. Био горд што је надмудрио све богове, све штитове од белог уштирканог платна, које су искуство и незнање и ставили између два тела што су се, упркос свему, незамисливо нагло и снажно пожелела.

Иако га је рана још увек болела, нарочито при сваком наглијем покрету, он јој непромишљено брзо пребаци руку преко рамена, такође уштирканог, и, не размишљајући, привуче је упаничен и дрхтав чврсто себи и, узбуђен до прскања, звонећи неким звонцима што су тражила да се отворе врата, брзо је пољуби у штирк, у образ. Она се тек тад трже љутило и увређено, тек тад у самоодбрани свега што је досад био њен живот, тек тад нађе снаге да га својом ногом одгурне и скочи са столице као с нагажене змије.

Али он је, звонећи од дрхтавице, постибен улогом Бавола коју је себи дотле давао и испуњавао, натеравши се да уђе у ту непотребну игру пишања, ипак урадио оно што је једино било могуће и требало, оно што сви мушкарци у таквим случајевима раде. Блефнуо је, бацио се на њу као да није свестан да је она гневна и увређена његовим бесмисленим понашањем (био је свестан глупости и бесмислености свог понашања и не само то, био је уплашен више но

што би волео да је, свестан тог свог великог страха од последица) (ако се буде морао да ожени?) (ако се против њега подигне цела црна интернационала свих попина и попекања?).

Али бацивши се на њу и стигавши да је рукама обгрли око струка, који се мање отимао но што је очекивао (или ју је можда преснажно и пребрзо обгрлио и привукао себи не дајући јој да се отима и отме), већ је стигао да осети њене бутине уз своје тврде мишићаве бутине, а и она мора да их је осетила, па му се предала без и једне даље речи, одједном сва само клонула, с чудним осећањем пораза који прија и заноси више од свих дотадањих победа, кад он, једним пренаглим покретом главе, спусти вреле усне на њен усплахирени образ и дотаче јој у другом налету ивицу иначе набубреле усне, дотаче јој то тако дрхтав, топао да она осети прво усјајаност тих туђих усана, па угроженост, од које се сва трже забацијући главу. Али утом схвати да ју је он то нагло пустио, као птиче испало из гнезда, из загрљаја од кога су јој цели куклови чудно збуњено оживели и, дижући главу, виде га како обема шакама безгласно притискује око. Већ с неким фалсетски високим олакшањем хтеде да се окрене и изиђе кад схвати да је она све скривила, да му је она то, трзајем главе уназад, прешла преко ока укоченим врхом уштирканог платна и повредила рожњачу. И, сва уплашена, хтеде да заплаче, да врисне, да се баца на њега. Не учини то, јер помисли: »Можда лаже, можда вара!« Али ипак му се дахћући приближи, обема га рукама ухвати за обе руке (како чудно тврде, како привлачно снажне), у покушају да их рашири и скине с ока које су покриле. Сама се зачудила како јој је то лако пошло за руком. Само га додирнула и он је, дотле грчевито покривајући око, послушно оборио руке.

Било је сузно и црвено то око.

Није лагао.

Осети тад такво сажалење према том оку, тако неку ужасну блискост, неку привлачност, неку без-

умну потребу да нешто учини да се и не зачуди кад, пуна сажалења, само дотаче прстима то топло, повређено, рањено око. Но како њена кривица тиме није испчилела, све јој се то учинило недовољно да би изразила оно смушено и напињуће као пара своје осећање које ју је вукло неодољиво њему, она се и не стиже да зачуди себи кад напућеним уснама дотаче то око. Тад угледа дубоко испод себе и својих усана један увредљиво победнички суров и нежан осмех. Зачудо, не увреди је, као што се и не уплаши кад поново осети његов чврсти стисак око струка, иако је учинила покрет да се извуче из тог загрљаја из ког би се и извукла да није пребрзо затрептала и осетила ону првашњу, познату, вртоглаво благу немоћ уз коју је сад пошло и сазнање да јој тај загрљај припада и да има права на њега будући да је не угрожава јер га познаје.

Покушала је негде далеко и немоћно још једном да се отме кад је осетила грубу, задимљену топлоту његових усана на образу, на бради, на уснама, и онда се изгубила, преузбуђена, равнодушна на све сем на тај снажни пољубац, дрхтећи сва од њега, као и он што је дрхтао тесно припијен уз њу, као део њеног тела који је имао права да се после толиког одсуства врати њој, у њу, као нешто најњеније њено, јер познато однекуд одавно.

Одавно?

Али баш тад са стране закркља тако страшно да се обоје у исти мах пунте и окрену, он десно, она лево.

Болесник их је гледао широко отворених очију, у којима Слободан виде толико ужаса, страха и толико мржње да је зажалио што је младић радник, што га мора да воли, што припадају истој класи, кад га тако туђе, тако гневно гледа и кркља. Али се зачуди кад, палећи узалуд трећу шибицу, сестра Марта, не, Марта сасвим кратко, сва у белом, чистија него икад, али позната сва упркос чистоти, упали узбуђе-

ном руком свећу и стави је на ноћни столић више његове још живе младићке а умируће главе.

— Жив је! — шапну Слободан, у ствари погођен још увек оним исколаченим укоченим погледом који је кркљао.

Она га није чула. Упаливши свећу, села је на столицу. И он се спусти крај ње на своју. Читала је опет свој бревијар. Но, прекинувши читање, потпуно сумануто извади из цепа ближег Слободану свој прни тамни скапулар од маслинових углачаних коштица и стави га самртнику на раздрљена прса испод кошуље.

Он закркља непријатније и гневније но досад. Колутао је очима дивље, бесно. Хтео нешто да каже. Да их прокуне? Да их оптужи да су се без икаквог поштовања према његовој невиности, младости, његовом досадашњем мучном и тешком радничком животу, без икаквог поштовања према његовој бедној смрти тако нестрпљиво и без другарских обзира дрпали и стрнциали један уз другог, љубећи се као да је ово куплерај, а не болица у којој неко, ни крив ни дужан, тако сурово усамљен умире у цвету неизречене, неизражене, неизборене младости?

Шта? Као да и моја није исто тако неизражена... Не дорече, јер је журио да укине ту двоструку раздајину што се успостављала све брже, све већа сад, између ње и њега. Опет је пишну, опет је постао баво!

А није се више осећао нимало расположен да игра улогу заводника. Био је заведен.

Ипак, једним пркосним а туђим покретом (који, у ствари, и није био ни тако туђ ни тако пркосан, ухвати њене подлактице одоздо, исто као онда кад је то урадио у жељи да је ублати. Дрхтао је још више него тад, први пут. Али она се сад и не трже. Благо је чак, некако све опуштеније меким рукама притискивала његову шаку о гребење својих бутина док се њена топлота ширила и улазила у њега. Упркос свему немогућем, од тога му је бивало страшно до-

бро и блажено. А кад виде њен благи осмех којим му се, не гледајући га, само саучеснички срећно, неодређено а присно осмејнула, осети неку потпуност коју ништа више није могло да укине.

Свећа је горела на онај свој сетни, масњикаво длакави, кончасто димљиви и разбарушени начин, поред њега је једна обична, неупштиркана, мека девојка с надланицама на његовом длану читала из молитвеника у тврдим корицама, а пред њима је, већ захваћен смрћу, кркљао један младић, годину-две млади од њега, и он није према његовој смрти у том тренутку осећао ништа стварно сем неких општих места: »Радник је, потенцијалан је мој друг«. Све мисли, сва осећања су му била окренута и упућена према Марти, која је тако лако прешла преко свих завета што су од ње начинили Исусову вереницу, свој утонулој у средњовековне празноверице, али живој, топлој, збуњеној и срећној као и он сам.

11

Младићев кревет је изнет. Унет је други: празан, чист. Опет Милош. Седи пред вратима. Обилазак је прошао. На коношцу преко дворишта суше се завоји. Ветар их диже, грчи, извија, а они, податни, раде од себе све што он хоће — жене у оргазму, облаке, отворене ране, коште у трку с оне стране живе ограде. Кад престане да дува — прозроче се крпе уморне обесе и висе без покрета. Др Јова не памти осећања: заборавио је на синоћње своје узбуђење пред немоћи да помогне младићу који је умро пре неколико сати. А, ето, хирург већ пита једног пацијента преко у скупној соби: »Би ли мало женске?« »Би?« »И ја бих!« И већ је, загледао у другу болесничку листу код следећег кревета, постављао исто питање и, већ је, не очекујући одговор, одлазио даље. Све зна он унапред: и она стидљива обарања очију болесника и оне збуњене осмехе и она слегања раменима. И себе мора

да зна, па како не досади сам себи. Би, да није абучар. Не памти ни досаду.

Слободан је слушао сад цвркуте врабаца, гледао скакутање зеба и славуја који су ућутали скривени у лишћу. Њихова је смена прошла. Пре сутрашње зоре почеће да просипају опет своју звучну, растрелерисану сачму из богате крошње испод његовог прозора с решеткама. У близини Анекса славуја нема. Али пре, кад је имао прилике да их слуша, није то чинио тако предано пажљиво као јутрос кад је после Мартиног одласка с дежурства, наслоњена чела на стакло, почео да открива неки неодређени али ипак изговорљиви смисао тог јутра, после изазивачког оног дављења са сестром пред згранутим лицем младића захваћеног смрћу, младића коме нико ту није умео да зашије гуштерачу што му је пукла на првој игранци на коју је отишао.

Сад му је све било горко и мутно, гадно. Гадио се своје непотребне игре Бавола који искушава искушеницу која није одолела искушењу. Није му падало на ум да то њено *издајство* своје часно-сестринске части рабоши на рачун сопствене неодрживости. Био је убеђен да је то што мушкарци и жене зову неодрживошћу само изговор да скрате ко зна кад и зашто прописане етапе опирања, колебања и фемкања. Јелена, на пример... Ништа приватно! — прекори се и трже главу прекоревајући се: Јелена је то *приватно* о чему неће да мисли, а Марта није! Зашто? Зато што га није повредила? Он неће да размишља о својој повреди, значи! Таштина је на дневном реду, дакле. Па да видимо!

Хтеде да мисли о Јелени. Није могао. Није имао шта. Ништа. Само чаврљање. О Марти може. Пољубила га на одласку сама. Захвално и несрећно. Је ли он њу повредио као Јелена њега? Не још. Али он и не може да буде тако свиреп. Не може? Треба ли то бити? Чему? Само уображене будале мисле да су незамењиви. Бавола, не може без мене она да живи! Он врло добро живи без Јелене. Исто би се тако и

Марта снашла без њега. Али зашто да је натера да се сналази?

Кад је Марта склопила оне згрануте и невинне очи, Слободан је очајно погледао за њом, али она се вратила с ролном газе и, с лаким осмехом који јој више није силазио с усана, подвезала мртвацу вилицу. Обавивши тај посао усекнула је свећу и окренула му још увек нераскрављен осмех. Свећа је горела на сточићу крај кревета за њеним леђима, од чега јој је лице постајало све мање хладно. Поглед којим га је гледала као да је очекивао нешто што можда није било баш сасвим оно што је он поново непромишљено урадио кад ју је, место да јој каже неку пријатну, заљубљену реч, само ћутке загрлио и пољубио, али друго није знао, а можда је ипак заиста само то чекала од њега, иако је лево од њих још увек лежао мртви младић. Поново су се до краја узбудили и он је осећао како њене усне, прва меке и безвољне, иако топлије од његових, изједначују постепено своју загрејаност с његовом (или он своју проницљиву незагрејаност с њиховом здравом топлотом) и како се полако предају све више и више, губећи постепено оне отпоре што им с почетка нису допуштали да набубре и постану тврдо нежне; осећао је, не ликујући од пркоса као првог пута, како се његова гушћа пљувачка меша с њеном рећом и како се пријатан а тући мирис њених уста потпуно нивелише и спаја с његовим; и како се и ти мириси и та два тела сједињују све пуније, упркос једној огромној сукњи и једној болничкој пижами. И како он, ипак одвојен од ње, тачно распознаје улегнуће испод њеног трбуха, где престају чврсте а грацилне бутине уз које се све избезумљеније стиска обујмивши је ниско, у покушају да се урине у њу, а она га, одвојена од њега, зове у себе. Дахтали су, поново у једном трену, тако жестоко једно уз друго да јој се чинило да нису довољно приљубљени па се и њена десна рука, даља од кревета још с мртвацем, дигла, обгрлила га, загњурила у његову косу на потиљку и

он је осећао, упркос заносу што га целог обузео, и ону још надражујућу свежину оживелих гипких њених прстију.

Нису ни пре ни после изменили много речи. Али сем њених слатко смешних ускаика који су јој се сад отимали, не увек радосних и не вазда у правом часу, он је, између загрљаја и пољубаца, стигао да је ипак упита, пре но што је отишла да се припреми за последње послове ноћног дежурства, кад ће доћи сутра и да чује да вечерас у осам преузима поново службу од дневне сестре. Кретен! То сутра је већ вечерас, пошто је већ шест изјутра.

Цео је дан провео у нервози ишчекивања тог баснословног осам, од кога је очекивао ни сам не би знао рећи каква све не љубавна пијанства без краја и конца. Жандари му нису задавали бриге. Сва тројица су у погледу услуга те врсте показивали мушку солидарност и потврдили да су спремни, неко с више, неко с мање нећкања, да му изиђу у сусрет и зајмуре док он буде окидао, опаљивао, зидао. Пустихе је њему у собу, изнеће столицу пред врата, пазити на њено звоно, пазити на долазак лекара или њиховог жандарског разводника, који стиже обично око два после поноћи: »Немај бриге!« Набавио је преко Милоша и ставио у ноћни сточић флашицу ракије, за сваки случај. Обријао се, зачепљавао неколико пута током поподнева своју два сантиметра израслу косу, посматрао се у огледалу, опрао се до појаса већ пре подне а онда у седам сати поново. А између тог једног и другог прања лежао неспособан изашта сем за разговоре са жандарима, који су понављали пред њим све што је требало да ураде кад она наиђе.

Али водећи ту врсту разговора, замишљао је себе с њом у свим могућим љубавним позама, па је, користећи се одједном заборављеним дечачким причама о правим и лажним јунферицама, одређивао себи врло стручно план како ће се у ком часу понети и шта ваља да учини како не би доживео оргазам претерано брзо, и уопште, мислио је све о неким

врло конкретним детаљима, врло практичним стварима, и нимало о осећајној и сентименталној страни тог састанка. Тако га је већ у себи називао.

Конце су му извадили још око девет пре подне. Др Јова је рекао да му је рана дивно зарасла, да ће му крастица сама од себе отпасти за следећих десетак дана, да је јуначина и, јасно, упитао га и: »Би ли мало женске?« Ничим, ни речју ни изразом није дао на знање *шта би* и *шта ће*, али био је задовољан што су му место завоја ставили на ожиљке само комадић газе, који су учврстили фластером непријатно ружичасте боје, као у радњама ортопедских долактица, бутина и листова.

Око пола осам дигао се нагло ако не и лако и, упркос боловима од прираслица, узбуђен, отишао да још једном погледа своју косу. Прелазећи нервозном руком преко ње а после преко браде, пожелео је да се одмах поново обрије, бојећи се да јој његове тврде маље претерано не нарумене осетљиво нежнопуто лице приликом дугог љубљења, што ће претходити оном, главном и до краја, али га задржа страх да она не наиђе раније и не затекне га како се сапуна и избријава. Одједном је стао да придаје страховит значај изгледу, иако сигурно није заборавио оно што је јутрос још мислио о неодољивости и завођивости партнера. Али он је тад, у пола осам, престао уопште да мисли, да памти. Дрхтао је, желео је и бојао се. У ствари, кајао се што се раније није сетио да провери ситуацију с брадом (требало се по подне обријати, а не рано ујутро), јер било би га стид да Марта наслути колико је њему стало до тог састанка у осам с њом. Најбоље би било да помисли да је равнодушан, па да она почне да га заводи. Зато би требало умети бити дистантан. А како, кад није искусан. Како би и био, кад је вазда решавао важније ствари. Свеједно, усвојио је искуство уличне клинчадије. А ако су они обични хвалисавци? Ништа! Пропало — пропало. Неће умрети због неуспеле једне авантурице с неком болничарком. Нека је сто пута часна сестра,

све што се синоћ десило уверава га да није то тешка женска, да је, штавише, од лакших, и он би могао главу да стави на пањ да је она већ легала с докторима и ко зна с ким све не, и он је, у ствари, луд што се толико узбуђује унапред, све ће се десити врло једноставно (и у томе и јесте лепота оног што ће се догодити): Милош ће шеткати ходником и пазити да их благовремено обавести о разноразним могућим контролама и звонцима за њу, али он ће је, чим му уђе и он затвори врата за њом, довести до кревета, нагнати да седне »само мало« (мада, био је уверен, неће бити потребно ни толико да слаже) и да ће се тог тренутка све почети да одвија како треба — он ће лећи на њу, покушати да јој увуче ногу између њених ногу, онда ће је, љубећи је и милујући је по грудима, бедрима и свуда где треба, толико запалити да ће га она пустити да уради све што треба, иако ће шапутати: »Не, не, молим те немој, молим те, обећао си да ћеш бити добар, ах, ах, полако, може неко наићи, не жури, полако«. А то и јесте истинито и главно што она жели, и што заједно треба да желе: полако. Зато се не треба узбудити претерано. Иначе, задовољство неће потрајати.

Био је пет до осам.

За пет минута ће ући.

Али време је управо тад престало да одлази. Је ли и оно радознало као човек?

Иако је гледао у сат, казаљке се нису мицале. Замолио је тад Милоша, који ће остати до десет, да изиђе, што овај, намигнувши му и пожелевши му срећу, и учини не затворивши сасвим врата за собом.

Слободан се тад диже; погледа своју косу још једном пред огледалом, заглади је, покваси је мало на слепоочницама, уздахну, зачуди се лако (дигући обрве) својој мирноћи и кад је, најзад, било тачно осам сати, окрену се насмешен вратима, сигуран да ће истог часа она да их отвори и уђе, више но сигуран да ће се, чим уђе, све стати да дешава онако како је замислио и до у детаље испланирао.

Крајеви усана почну да га боле, осмех се кочио исукан а она није отвараала врата. Погледа на сат: осам и четврт. Раскрави одрвенеле ивице усана. Преста да се смеши. Пође према вратима, али застаде. Чинило му се да би му се Милош подсмехнуо. »Где ли је, курва? Ух, што ме слагала!« — помислио је тад. Али одмах су му се јавили сви могући оправдавајући разлози. Сигурно ју је задржао лекар с неким захтевима. Или је неки болесник задржао. Можда неко поново умире, болница је то. Тад претрну: можда се понавља оно од синоћ — с другим. Не. Разболела се. Сигурно се разболела.

Срце му је снажно ударало. На оно није хтео да мисли, али узалуд се убеђивао да се и сама могла заразити и разболети послужујући пожртвовано око болесника. Зар није она изложенија болестима и смрти више од иког на свету?

Од курве претворила се у жртву, у јунака, у светицу, у јунферицу. Па она је невина. И можда је оно њихово неочекивано ноћашње њу узбудио у толикој мери да се и од тога могла разболети? Претерао је. Није требало онако нагло. До Бавола, какав Баво! Просто му се од првог погледа — свидела. Можда је тражио и неку потврду за повређеног себе? И шта сад он хоће! Па провела је детињство и младост у манастиру исфилована којекаквим глупостима и предрасудама које сигурно још увек сматра истинама, а он, без икаквог поштовања и обзира — пољубио је одмах у уста. Како је само био груб и суров! Где му је саосећање и разумевање? Урадити оно што је он урадио с њом — граничи се с безумљем. Она се целе ноћи жива јела од стида. Пристати да дође к њему, као што је обећала, за њу је, после свега, сад кад се смирила, исто што би за њега самог била издаја. Па зар он да је натера да постане издајник? Какво је задовољство лећи са издајницом? Не, требало је све много обзирније. Он је изазвао у њој трагичну дилему, можда се она јутрос и убила у немогућности да се определи између њега, случајног

болесника, кога је, заволевши први пут, пожелела, и свега што је дотле био њен живот, њена свест и нада.

Тад први пут помисли на њу као на равноправно биће, не као на предмет који постоји да би му пружио неко мутно и општро задовољство на које је, и не размишљајући, мислио да као мушкарац има право. Флаша с ракијом, зачепљана коса, пажљиво двапут испран грудни кош, руке, мишке, леђа, ноге и остало што је могао опрати, речи које се спремио да јој каже, покрети које се решио да учини, све што је наумио да уради, да би јој што пре и брже завртео главу и нагнао је да му омогући да оствари некакав мужјачки свој циљ, све то изветри и место свега тога прели га целог неко осећање бескрајне нежности с пуно разумевања и поштовања за њу, која сад, упаничена пред љубавном неумитношћу, сигурно клечи на свом клецалу и моли тражећи у молитви одговор за муке што је распињу. »Макар не дошла, ја хоћу да престане да се мучи! Макар се ништа не десило ноћас, ја нећу да кињи себе! Бићу истински добар према њој.« Тад помисли, понет таласом ужасне угрожености: »А ако је отишла да се исповеди?« Јер оне су навикле да то чине. Далеко од њега, он јој је могао изгледати емисаром самог Сотоне, послан да је наведе у искушење. И шта ако она поступи условнорефлексно и потражи свог исповедника? А они су, зна се, сви одреда голи језуити који сарађују с полицијом и, држећи се оног њиховог да циљ оправдава средство, њен ће га исповедник сигурно откупати полицији и у договору с њом извести једну провакацију која се може лоше свршити не само по њега него и по другове у Анексу и по цео покрет.

Од те се мисли осети слабенији но икад. Мало-чашпа нежност према њој не неста, али изгуби од своје акутности, а жеља да је има потпуно ослаби, ако и не преста.

Није је можда мање желео, нити ишта мање нежно поштовао, али могућност да му учини непријатности (њему и покрету) следили су га до те мере да

су изазвали у њему мисао да што пре ревидира и своја осећања и своје жеље. »Па и ја, баш сам тупеж кад се ту палим на неку незнану часну сестру која, упркос свему што може осећати за мене, није, објективно узев, ништа друго доли класни непријатељ по васпитању. И шта ми би да се ту упуштам с њом и да се зателебавам у такву једну кад на свету има толико других жена, сигурно згоднијих и мени ближих.«

Али чињеница да је у свему што се синоћ догодило између ње и њега извесну улогу играло и његово разочарање у Јелену, која не пише њему него Грујићу и која је, почевши да то чини као од шале и из јевтиног неког сажалења (»јер Груја нема никог свог«) (али питање је шта је повод да она дође на мисао да се тако шали?) (заправо и није то никакво питање), завршила тиме што га је претпрошлог и прошлог месеца посетила, пријавивши се као Грујићева нећака (истина на Слободанову сугестију, кад је најзад схватио да се мала заљубила у Грујића) (али тако му и треба кад вечито изводи неносатог Сирана) (али шта би имао од тога да је држи силом уз себе?) (и он је почео од шале да јој прича на сас-танцима — док је њему долазила — о Грујићу, али кад је видео да она то једино и хоће да слуша, нај-паветније што је могао да учини — учинио је: нека сад разговарају без његовог посредовања). Не спрема ли се и сад да поступи слично? Био је наједном сигуран да је све већ учињено. Сигуран да јој је исповедник наредио да се одмах покупи из болнице, да се спакује и отпутује за казну у неки афрички лепрозориј. А њему је, као кривцу за њен лепрозориј, наместио игру с полицијом... »Тако ми и треба!« понављао је у себи питајући се је ли престао да је због свега тога и воли. Тад Милош, сав дремован, отвори врата.

Претрнуо је кад је угледао њега место ње коју је очекивао. »Скоро ће смена. Шта је с њом? Нема је!«

Слободан устаде, дође до врата, погледа низ ходник. Угледа једну дебелу часну сестру како из скупне болесничке собе III класе излази с лопатом.

Све су његове претпоставке биле истините. Већ су је заменили другом. Она је послана у лепрозориј. Дође му да заплаче. Окрену се Милошу осмехнут:

— Израђен сам. Нема је.

— Колико ли сам се ја пута начекао узалуд. Их, кад би само знао! Али ево и мог Стевана...

Стаде мирно, некако неубудљиво, и, стојећи тако, није прекидао разговор са Слободаном, мада се није сав затегнуо и као што треба исправио колена. Целуно је само петама, али и то неенергично; и спустио молитаво руке низ шав: »Бројно стање — један кривац, један стражар« и насмеја се. Стеван му пружи руку. »Вратио ти се имењак. Мртав уморан.« »Како се провео?« »Само се извалио и одмах захркао.« Окренувши се Слободану, намигну и упита: »Је ли било шта?« »Нема је?« »Женско. 'оће да изради а и воли да задоцни, макар и сама извисила због тога, али 'оће!«

Слободан се врати у кревет. »Ако ти се спава — прилегни?« понуди Стевана, који одби. »Нека. Сад сам се дигао. А може сваки час и разводник. Кад прође.«

Слободан се најежи. Било му је зима.

Леже, покри се, лако зацвокота.

Осећао се изигран, преварен, извргнут руглу, бедан, смешан, јадан, достојан сажалења. Шта је мислио? То тако иде? Дохватиш, обориш и — здраво? Не, нису женске као мушкарци. Зашто нису? Било би тад тако дивно живети! И лако! Зашто и женске не схвате те ствари мало спортскије, какве оне у суштину и јесу? Што, богами, увек компликују и зезају? Морал, предрасуде... откуд они? Откуд тај морал, те предрасуде? Економија? Биологија? Друштвена ситуација? Добро, различито је све то, али зашто није дошла кад је рекла? Вара се она. Кад дође, направити се да је не познаје. Зна да је то женскама

најгоре. Као да ничег није било међу њима — тако ће да се понаша. Вратиће јој мило за драго. Молиће га она. Али нека. И сама нек прође кроз исти пакао. Зепшиће и дрхтаће. Понижаваће се. Али он ће неумољиво. »Викни: Доле Бог!« Луда од љубави и жеље, она ће то да викне. Али он ништа. Наредиће јој: »Попишај се на олтар!« И то ће учинити да би му доказала да га воли изнад свега, али и зато да би га уверила како се ослободила предрасуда и празноверица.

Спавао је и сањуцао све таква питања: он наређује, она слуша, оженио се њом. Скинула је униформу часне сестре, носи по кући једну обичну цигану хаљиницу — црвену, на тачкице — али то јој не стоји тако добро, дошла је некако — обична; а и коса јој израсла, плава на таласе, али све је то не разликује од осталих жена упркос њеној лепоти: оном топлоом сивилу очију, оним набубрелим, полуотвореним усницама с воћном машином преко опнице. Хоће ли се ко освртати за њом? Хоће ли му ко завидети на њој, ако икад изиђу под руку а нико не зна шта је била и како ју је сагитирао и самом Исусу преотео. Јер она је засад Исусова вереница и ту је баво. Сваком би је обичном веренику преотео, само овом непостојећем — немогуће је. Сем ако је не увери да после, и као његова жена, носи часно-сестринску униформу.

Насмеши се. Подсмехну се себи и у сну.

Ништа није жалио. У најгорем случају, да га исповедник и откуца, добиће који шамар, коју годину додајне робије и тачка. Поднео би он и горе само да га врате друговима. Сутра ће — помисли у том узнемиренем, жедном сну — да затражи од др Јове да га пусти кући (па да, казниона је његова кућа, Ерос цу Хаузе, штоно рече Венче, цу Хаузе је исто за робијаше што и *im Zuchthaus*).

Уз трзај који се простре од срца до ножних прстију и брзином светлости оданде до мозга, где осети

удар, он се скупи, пробуди, отвори очи, виде љуту, штапајућу светлост, која га у трен расани (знао је да је, враћајући се кревету, угасио светлост) (значи откуцала га, и сад га одводе у полицију на саслушање), али у том је истом часу и угледа ауреолисану светлостима, одједном благу, како стоји на прагу, осмехнута, лако зајалпурена.

Руке су му се саме испружиле и она се у истом маху нађе у његовом загрљају. Љубећи је жудно, упита је право и бедњачки, заборављено, опрштено: »Где си, где си досад, зар ти није жао?« »Умро је наш исповедник, па сам морала да га уредим и све оно.« »Лажеш.« »Никад не лажем.« »Је ли ме волиш?« Она поцрвени, затвори очи: »Не знам и пољуби га: »Вероватно, али нисам сигурна.« »Ја јесам.« »Теби је лако. Ти знаш све то.« Био је срећно радознао: »Јеси ли мислила на мене?« Опет њено нагло црвенило и тихо врло: »Јесам. Цео дан нисам тренула. Је ли то волети?« »А шта би друго било?« »Ја ништа од тога не знам. Знам само да је то грех и да је јачи од свега што сам. А то онда и није прави грех. Јер грех треба да буде само мало, мало јачи од оног кога напада и искушава. Да би му у скоро равноправној борби дао прилику да му се одрве. Али ако је много пута јачи од жене, онда подлећи и није грех, је л' да?« »Није!« — рече уверљиво и дода: »Доћи!« »Немој!« — отимала се: »Толико бих волела да причамо, ја ништа не знам.«

Утом и зазвони у ходнику. Она се трже, диже с кревета, одскочи, изјури из његове собе.

Ништа се није десило онако како је замишљао преко целог дана. Али и тако, било је лепо. Можда и лепше зато што је податнија, а суздржанија (но у машти, где ју је свукао и имао докраја). Где је сад? Не сачека одговор у кревету. Скочи. Предуго траје њено одсуство да би издржао. Изиђе у ходник, прође крај Стевана, који је, наслоњен на ограду степеништа, чекао пупавог разводника. Не дође до њега, јер с гуском у руци Марта изиђе из скупне собе. Он

провуче своју руку под њену мишку, она се лецну, али се препусти неосмехнута и томе. Тада је, охрабрен нечим, ухвати за длан слободне руке, узне јој из друге лопату и обоје као пијани пробу држећи се за прсте, а он са стакленом гуском у десној руци, кроз пусти ходник све до дна, где се налазио клозет. Он просу и испра посуду како је требало, исплакну је још једном, савесно осуши и остави на њено место крај других. Она га је, наслоњена на зид, полузатворених очију, иреално лепа, посматрала онако сва бела, сва чиста и он не одоле, поче да је љуби упркос њеном: »Не ту! Не ту!« које преста тек кад јој здружи усне својим уснама. Она га је обгрлила такође и сад су се, он наслоњен на њу, притиснути уза зид, љубили као пшарци, чистији у том нужнику него што је ико икад био у леђи ружа, у неком од најбаснословнијих купатила какве дижу источњачки краљеви за харемске миљенице. Она се трзала и отимала лако кад јој је руком задигао сукњу и, оставши њом испод ње, стао да јој милује лако бедра. Али кад другом хтеде да јој раскопча блузу и дође до груди, она га одгурну и склони усне. »Зашто? Зашто?« мрмљао је. Но она је већ дошла себи и попла. Стигао је, ухватио за руку, привукао, пољубио, али она, канда, није у томе учествовала. Одједном сама предложи: »Нема смисла ту, кајдемо код мене у собу.« Он поцрвени схвативши можда пре ње шта је значао тај њен предлог. Не одговори, пусти је из загрљаја. Изиђе прва, он за њом.

Видећи камо су се упутили, Стеван намитну. Слободан није то видео, иначе би у оном расположењу... Боље да ништа није видео.

У њеној соби само ју је пољубио. Била је бледа као никад. Уплашена, без снаге да га жели, привуче или одгурне. Спасе је звоно. И њега. И он — исто, био је више но збуњен.

У ходнику Стеван је, наслоњен долактицама на ограду степеница, гледао доле у празно. »Иди лези. Ја ћу пазити« — рече му Слободан и седе на степе-

ник. »Чим га видим, пробудићу те.« »Јест, па да ми побегнеш!« »Наши не беже без дозволе својих.« »Ко ми гарантује да је ниси добио.« »Нико сем мене то и не може да гарантује. Зато се задовољи мојом речи.« Жандар се дигао неубеђен том речи, али је отишао пут собе. Није ушао. Остао је код врата и сео на столицу. Можда је помислио: у пижами се не бежи!

Слободан седе на први горњи степеник. Марту је осетио тек кад се спустила на степеник уз њега. Донела је комадић вате натопљене у бензин. »Да ти скинем то никотинско жутило између прстију.« Узме му руку, али упркос зебњи и лакој дрхтавици, поче да му рутинираним покретима трља прво нокат до малог прста и затим кажипрст и средњи прст. Одишта, боја дувана је одлазила. »Ја не бих могао да јој радим нешто слично тако мирно!« И професионална спретност с којом му је скидала никотинску боју с коже била је предмет његовог дивљења. Али није још сасвим завршила посао кад се осврну, погледа лево и десно уз ходник, и брзо му диже руку сагињући јој главу у сусрет. Пољуби му прсте. Мирисали су интензивно на бензин. Не смета ли јој то?

Не одговори ништа. Приграи је, али утом се одоздо зачу кашаљ, она се оте, он погледа два спрата ниже и опази пупавог наредника. Колико је могао брзо, диже се шапнувши: »Доби после у моју собу« и пође низ ходник. Утом и зазвони из неке собе. Изда лека још махну руком Стевану. Али овај се не диже. Тек кад му приђе, продарма га и шапну: »Разводник«, Стеван скочи, затеже каиш а он уђе у собу, увуче се у кревет, покри се и затвори очи. Ходником су се чули тешки потковани кораци и Стеваново врло одлучно цецкање петама.

Три минута касније, Стеван уђе Слободану у собу. »Хвала ти« — рече и седе на други кревет. »Ја сам теби увек веровао, али ноћас сам био тако уморан да у себе нисам имао поверења. А кад човек не

верује себи, како ће другом, зар не? Камо би сад, хоћеш ли на степенице?«

— Ту ће доћи.

— Добро! — рече жандар и изиђе.

Марта се не појави одмах. Прошло је добрих четврт сата док не дође. Али с врата рече молећивим гласом: »Зар није боље на степеницама да причамо?« Слободан устаде ћутке и пође за њом. Стевану рече у пролазу: »Ради шта хоћеш, одмори се, ја ћу пазити, не брини.« Жандар се осмехну и оде у собу.

Сели су на старо место и ћутали.

Није знао како да почне сад кад су сели на степеник да би причали.

Све што би му пало на ум чинило му се глупо, али невоља је што то све што му је долазило на ум није било ни паметно ни умесно. У почетку је хтео да је пита о њеном детињству, после је помислио да би ваљало да је увери у непостојање бога. И то је све што му се јавило као мотив кад она отпоче тврђњом да не зна шта се то с њом дешава.

Као да је дотле спавала — рече — па је неко дошао и пробудио је сву једним јединим додиром! Затим Марта настави како је она за ових месец дана што је у болници видела и сазнала којешта дотле неслућено, али је без иједне примисли стављала гуске и лопате мушкарцима, здравим, који су само — док је прве две недеље радила на трауматолошком — ушинули или поломили руку, зглоб ноге или тако што. И мада су јој то била и прва практична сазнања о мушкој анатомији, она никад није ништа рђаво помислила, а куне му се, чим је њега угледала, још под наркозом после операције, помислила је да му не би никад могла као осталима да ставља катетер или тако нешто.

— Зашто то? Разумеш ли? Ја — ништа. Али то сам помислила чим сам те угледала.

Причала је лако, иако ју је у једном тренутку ухватио за руку и благо миловао док се она присећала свог девојаштва у манастиру, али без зле крви

и туге, као нечег нормалног и нимало страшног, нечег обичног, иако су то била само бдења и јутрења, учења и мољења, исповести и покајања, причести и педепсе.

Да ли јој се чинило да је такав живот ненормалан? Не. Зашто? Она верује, она се молила из свег срца, свом душом.

— Али ја сам комунист! — рече готово раздражен.

— Па онда? — упита га и настави, не дајући му да јој одговори, да она зна да комунисти не трпе часне сестре и зна да је један патер недавно држао проповед о томе шта све шпански, је ли? или мексикански комунисти раде са часним сестрама из њиховог кармелићанског реда и, уопште, убијају их, вребају, па и силују, али он, Слободан, иако је комуниста, он је друкчији, он њу не убија, он је воли, он њу не вреба и не силује, он је љуби.

Је ли наивна, детињаста, или се прави? Осећао је, упркос таквим *расхладним* питањима, дубоку нежност према њој као према бићу које ће бити смањено кад се лиши те капе, тих ушгирканих белих кецеља и трака преко прса, те широке сукње боје ноћног неба, а ипак, имао је сад утисак супротан ранијем — да ће је тад тек, обичну, једнаку свим другим женама, да воли онако како треба. Али се трже.

— Шта је? — упита га.

— Знаш ли колико ја имам да робирам још?

— Свеједно је мени! — одговори готово немарно.

— Како свеједно?

— Чекаћу те.

Није очекивао то, али кад је дошло, није имао куд, чинило му се, морао је да покаже да прихвата све неизговорене њене претпоставке о њиховој будућности, ако не због себе (а и због себе) (јер му је стало да она никад не помисли рђаво о њему), оно због свега што он јесте у њеним очима представља-

јући њеног политичко-теолошког противника. Најбрже ћу је ослободити религиозних предрасуда ако јој омогућим да схвати да смо сви друкчији но што нас представљају њихови патери и остали црквени агитпроповци.

— Ми смо непријатељи, знаш ли?

— Ја немам непријатеља.

— Твоја црква назива моје другове и мене антикристима.

— Тебе? — зачуди се и лако га пољуби — ја знам да ниси. Само си одрастао без Бога, па мислиш да га нема.

— Ја нећу, знаш, да ме ти чекаш ту.

— А где?

— Код моје тетке.

Очекивао је отпор. Међутим, ништа.

— Где станује твоја тетка?

Прилепљива је.

— Рећи ћу ти.

— Добро.

Веровала је свему што би рекао. Време би било да стане да је ослобађа предрасуда. Требало би да почне од порекла религије, пређе на анимизам, на вере примитивних племена, на Алтамиру, морао би да јој исприча све што зна о шаманизму, и другим облицима политеизма, једном речи, да јој објасни прво све што је научио од Крајновића и Кунова, из Лефеврове и Кауцкијеве књиге, на пример, да јој одвергла све што је наука сазнала о миту безгрешног зачећа, који је персијског порекла, персијског и уопште источњачког, некад у великој моди међу отменим и богатим госпођама римског царства. Затим би јој казао све што зна о пореклу двојства и тројства, о апокрифима, о хилијастичком јединству, о настанку породице и државе, о смислу: »Богу божје, цару царево«.

Слушала би га, мислио је, пажљиво, а како се у мислима о својем причању заносио, престаде да је милује. Ћутке, она тад преузе овај његов посао.

Без тога, чинило јој се, биће јој, изгледа, одад немогуће више живети, па га је миловала лепше него он њу, милије и вештије, тако да ускоро занетост с којом је у себи причао попусти, иако њена пажња, с којом је услушкивала његову ћутњу — није. Сва се уносила у лепршања својих прозирних прстију над његовом надданицом. Али не зачуди се ни кад поче да говори, ни кад је, одмах затим, закачен очима за њене очи, погледа насмешену, кад је, гледајући је, стао да јој се ућутавши опет, полако, полако приближава, кад се толико приближио да је осећао њен лакоузбуђени дах и изблиза гледао у глатку кожу њених уздрхталих ноздрва (помислио је: каква ли јој је тек глатка кожа на младом, девојачком трбуху, или тамо, с унутрашње стране бутина) па се (помисливши то и ништа више) принео сав њеним уснама, што су се полако, охлађене, намах раствориле чекајући жар његових, и у исти мах кад јој је дотакао усне што су се предавале, његова рука се нервозно спустила на њену глатку бутину, осетила ону велурност и топлоту њених бутина са спољне и још већу њихову једва лепљиву мекоту с унутрашње стране, осетила како се она заноси и постаје тежа, сва ослободена сад на његову руку, и како се истовремено све изгубљеније уснама хвата за његова, како га пушта да продире својим језиком дубоко, до дна њених непца. Тад под руком разабра маље — гле, не носи гаћице (помислио је врло изненађен) — али тад је баш опет зачуо кораке одоздо, вирнуо је међу решетке, угледао каплара Спиру и погледао је. Већ је устала, смирена наједном, опет чедно бела као и пре. Он унесе прсте руке којом ју је додирнуо у своја уста. Она задрхта. Трајало је то магновење. »Доби после« — промуца. Она оде лево, а он десно, да у соби пробуди Стевана, пруженог преко другог кревета.

Дочекао је Спиру пред вратима укипљен.

Све се одиграло брзо.

Ускоро се и она вратила. Он ју је упитао:

— Је ли се јуче ниси исповедала?

Она поцрвени.

— Нисам.

— А данас?

Опет поцрвени.

— Чини ми се, не бих могла више то... од некад.

Није ни требало агитовати.

И додаде — без потребе, осећао је:

— Молим те. Обећај.

— Сигурно. Нисам луда.

Зазвони нестрпљиво. И још једном. Болесници се буде. Биће заузета до смене.

— Пре но што одеш, наврати.

— Сигурно.

Цео дан је дремао очекујући паљење сијалица, њен долазак, ону потпуност. У тренуцима кад је био будан, а то су била нека острвца — мислио је о њеној супериорности над њим, упркос, очигледно, никаквом њеном искуству. Али као да је од прекисноћ, кад ју је први пут дотакао, она проживела сва искуства, сва сазнања, све могућности, све изборе, сва опредељења. Та би се острвца свесних анализа врло брзо губила и место њих остајале су у њему само неодребене слике и сликине мисли, све некако ћудљиве, али ипак заокупљене само њом, у чију је људску природу, докраја ипак непатинирану манастирством, хтео да продре, и ништа више, хтео да продре да би је што пуније сазнао, што више волео. Да ли је волео? Заиста волео?

Он се тргнуо зачуђен, повређен тим питањем: Како? Зар сумња? Не, он не зна само, зато се и пита. Али да ли се може заволетити тако брзо? И зашто? Сећа ли се како је све почело (стресе се: виде онај сурови поглед самртника и онај други кад је увређено и згађено заколутао очима). Свеједно. Почело је како је почело, али постало је што је постало.

Онда се расанио и помислио: Не може то да буде љубав.

Али шта је љубав? Ето, волео је толико Јелену, био заљубљен и све, а онда, она га није волела, можда би га и заволела, али појавио се Грујић, заљубила се на први поглед у њега (сад и он то) (а је ли то због Јелене?) (да искуси што и она?) (сад зна: увек се истински заљубљује само на први поглед) (нема ништа од заљубљивања ако мушкарац или девојка пицијски прикупљају поен по поен док квантитет поенских симпатија не прерасте у квалитет љубави) (нема ту прелаза квантитета у квалитет) (питати Крајновића да ли нема).

Занимљиво, Јелена. Била је девојчица — једно цвркутање без везе. Можда му се то код ње (уз све остало, љупкост, смешнослатке покрете и шта ја знам, све њено) и свидело (или му се свиђало и то, јер је био заљубљен у њу сву).

(Колико ли му је требало да се ослободи те љубави? Све до појаве Марте — није. Иако је знао да Јелена воли Грујића. Кад му је најавила да ће »идућег пута« долазити Грујићу у посете, јер »он, јадник, никог другог нема« — још ју је волео. Волео ју је и ту кад је стигао. И у оном часу кад је, желећи да онако квазидијаболично *незаинтересован* искушне и *проба мало* једну часну сестру, кад је пружио руку и дотакао Марту и онда је, чини му се, волео Јелену.)

А, ето, било је довољно да Марта задрхти и прихвати, онако чедна каква је била, његову насртљивост, не схвативши је као хладну зачикавајућу игру, па да се после неколико сати и мање, неколико минута, одједном заљуби у њу преко ушију и заборави Јелену.

(Би ли се заљубио и да га је одбила?) (Да ли би се заљубио? Или је само у часу кад се јавила часна сестра, која га није одбила, заборавио Јелену па се нова љубав, наишавши у прави час, раширила по испражњеном простору који је Јелена испразнила?)

Па шта? Заљубио — заљубио. И? Да, ожениће се? Ако хоће да му пише, да га посећује, да га чека. Али мора да одбегне. Што? Постоје и цивилне бол-

ничарке. Нека оде одаваде. Он ће се распитати и наћи нешто за њу...

На његово запрепашћење, тог га је поподнева посетила ненајављено Јелена. Дошла је с Костом, који га је обавестио о свом доласку јутрос, преко куварнице што се онако кикотала. Ништа приватно. Испало је да су се као случајно срели у ходнику. Милош их је пустио. Главна да не побегне, све остало га се не тиче.

Обрадовао им се Слободан, нарочито Кости, заборавио у трен сасвим на Марту. А и Коста — мршавији, али пристојно обучен а неупадљива изгледа.

— Можеш ли укратко да ми испричаш шта знаш о Виторовој погибији? — упита га после »Како си?« и опширног поздрављања с питањима о разним друговима: »Како Крајновић?« »Како Венче, Есингер, Ембе Један, Праком, Љуба, како Пататока, Пнеуматик, како сви остали?«

Јелена се држала као да стоји по страни, иако је била с њима. С времена на време сетно би му се осмехнула неким полуодсутним осмехом. Али очи би јој лако клизнуле пре но што би се и окренуо њој. На разстанку га је Коста загрлио. И она. Без трунке узбуђења: обострана незаинтересованост. У реду. Ништа приватно. Од свега је остала цедуљница што му је беспумно спуштена у џеп пижаме. Отишли су а да му Коста није објаснио зашто се толико занима за околности што су претходиле Виторовом убиству.

Дуго је размишљао о тој посети. Потегнути из центра доваде да би га посетили — преглупо је да би било истинито (мада није речено да истина мора бити паметна). Значи због писма. А писмо — чисто пакло цигарет-папира. Добро, чисто, зна за јадац, само... Уосталом, преко Косте се основна веза и одржава и он има да поступи по наређењу више везе... Пошто је трећи од тих папирића исписан разблаженим брашном и пошто је порука шифрована — предаће то Грујићу, како му је Коста нагла-

сио и рекао да учини чим се врати јер малој то ономад није успело, рекао је, прошли пут на посети, дошло је до гужве неке, прекинути су разговори...

Али кад ће се вратити? А и зашто да се врати тамо кад му је ту девојка коју воли.

Марта се те вечери појавила тачно у пет до осам. Одамах је пришла кревету крећући се бешумно и без покрета као на гуменим котурачама, као да је то учинила само да би боље наместила и поправила његове јастуке и покриваче. Али кад се наднела над њим и дошла сасвим близу, шапнула је, не без извесне детињасте кокетерије, иако никог сем њих није било више у соби: »Видиш да сам стигла тачно!«

Било је у том шапату топлоте, жеље да буде помажена као добро дете и жеље да мази, и Слободан се чудио откуд њој то огромно знање женствености кад у манастиру с испушеницама никад није говорила о мушкарцима, кад мајку није запамтила, кад девојаштва није имала, ни корза, тог кратког курса за описмењавање у овим областима. Непогрешно, чинила је увек оно што је требало кад се осећа што је осећала и знала да заједно осећају. И очи су јој блистале и усне се смешиле и дланови су јој били нежни и топли. Као да је, пољубљена први пут, одамах постала сувласник и саучесник целокупног вековног искуства женског начина вољења.

Је ли у питању искуство? — упита се чекајући да време прође. — Какво ја искуство имам? Какво искуство предака гони мене да се понашам како се понашам и будем Марти привлачан у толикој мери да заборави на завет, да постане издајник без батина? Каква је то снага, какав бол који гони на издају, на најгоре, ако и то неће бити испуљено тако савршеним, тако... (Реци само!) (Реци!) Најбољим. (Ето, рекао сам!) Јер љубав јесте — помисли брзо — највеће и најбоље (бојао се да не почне да се подсмева себи, зато је и изрекао у мислима све то тако брзо и одамах затим продужио да испитује себе).

Није био сигуран је ли то што осећа љубав или привлачност само. С обзиром на све што... Јер, он може ако хоће о њој да мисли шта било. Да је замишља упрљану, да је у мислима гледа оборену, са собом преко ње, да претпостави да она с њим игра само игру, да га не воли, да се ухватила њега јер хоће независно од свега само да изиђе из реда... кармелићанског... јесте, из кармелићанског реда, а после ће у певачице или у служавке (он је виде као служавку с масним, црвеним рукама и заноктицама, с газдиним сином преко ње...)

Тако мало зна о њој. Зато! Зато и може све то.

Али, зачудо, довољно је да је види у себи (није потребно пред собом) онакву каква јесте и да све те сумње и двоструке пакости изветре и она опет заблиста бела, мила, светла, пречиста.

Кад је, обавивши текуће послове, ушла и пришла кревету, он ју је опет силовито зграбио, оборио, легао преко ње, а она, уплашена, збуњена, само шапнула: »Молим те немој, немој сад!«

Опет су после седали на степеницама. Чистила му је опет прсте. Ударала темеље једном ритуалу. (Шта ће никотин кад се воли, љубав је довољна да опије.)

— Ја знам — говорила је — отићи ћеш. Колико још имаш да робијаш? Седам година? Ја не знам шта се са мном може да деси за толико времена. Размишљала сам, нећу да бежим. Прво — верујем. Друго — камо? Ако сам остала трудна — родићу. То се дешава. Постоји једно место где и часне сестре могу да постану мајке. Ја сам и робена тамо. Моја је мати такође била часна сестра. А онда — кад се ослободим — зна се, послаће ме у Африку, у неки лепрозориј из ког више нема повратка. Ја сам ти све то написала и мислила да ти пошаљем поштом. Али и вама, као и мени, други отварају писма. Боље је тако да ти све то и кажем, под условом да ме не одговараш од оног што сам наумила.

А сад, колико има до промене страже? Сат и по. Идемо мени у собу.

Одведе га, држећи га за руку, у собу дежурне: сто пун неукусних сличица светаца, мањих и већих молитвеника, бео болнички кревет, фотеља, кандило, орман с лековима.

Затвори врата за собом, угаси светлоост.

Прекосутра ујутро непознати један лекар отпусти Слободана без икаквог објашњења.

Нису му дозволили да сачека ноћ. По подне је, везан, опет у робијашком оделу, стражарно спроведен на станицу, смештен у закључани купе заједно са непознатим жандаром.

Видео је, улазећи испред пратиоца у одељак, залепљену хартију на вратима: »Беспосленима забрањен улаз.«

ГЛАВА ТРЕЋА

1

Јернеј га је у пролазу дотакао и једним одлучним покретом главе просто подигао и повукао за собом.

У умиваљци затече Есингера и Пататоку.

— Звао сам по одлуци бироа! — почео је гледајући пред собом, између Пататоке и Слободана. Есингер је седео на сандучету и жмиркајући зуррио у сијалицу од шеснаест свећа. — Реч је о нечем — продужи Јернеј — што није досад забележено у историји робија. Нисам овлашћен да вас упознам с крајњим циљем, али можете ми веровати да је наш задатак по смелости и духовитој једноставности, замисли и остварљивости, јединствен. Довољно је да вам кажем име аутора — друг Троскот. Застаде као да је очекивао пљесак. Али не погледавши их, задовољио се оним запенушаним сјајем у Слободановим очима, оном сузном светлошћу — у Есингеровим, оним узетим и савладаним узбуђењем — у Пататокиним. Настави зато мирно: — Опортунисти и наивни рекли би, вероватно, да је то што смерамо обичан авантуризам. У ствари, све је предвиђено и разрађено у детаље. Ништа нас не може изненадити и ништа омести. Потхват коме се од ноћас посвећујемо ушао је у фазу техничке реализације. Зато смо ту...

Тад је поново погледао пажљиво сваког у лице, па у очи, и сваки пут кратак осмех би му наишао

уз трзај на затегнуте усне и уз трзај би се откачио с овала чија је лепота била оквир за једну младићку напету озбиљност и страсну интелигенцију што ни једног часа није губила ни одговарајућу концентрацију ни смисао са сврсисходност.

— Многи знају — настави — а и вама је познато да су се наши другови после изласка из Анекса без изузетка укључили у рад Партије и да је највећи број њих заслужено заузео важне функције у месним и другим организацијама и форумима. То се не би десило да наш Анекс није претворен, захваљујући Какому, а нарочито другу Троскоту, у прави комунистички универзитет. Ауторитет ове робијашнице из дана у дан расте, људске и борбене вредности којима Анекс богати нашу Партију признају све ћелије и сва истински револуционарна, неопортунистичка руководића тела, па се, нарочито у последње време, дешава да нам из многих крајева земље стижу, поред извештаја о стању у појединим организацијама, њиховом стварном стању, али и перспективним могућностима, и питања о томе како ми ту мислимо да би овај или онај конкретни њихов проблем ваљало решити. Једном речи, наши анексионисти, назовимо их условно тако, очекују од нас другарску помоћ и ми се не смемо оглушити о те њихове захтеве. Биро је одлучио да им ту помоћ пружи.

— Шта треба да се ради? — упита Пататока без радозналости. Само глас му је одавао спремност да без поговора учини све што се буде захтевало.

— То ћу сад да изложим. Познато вам је да постоји испод нас бетонско лежиште за канализационе и друге цеви. Зваћемо га одсад *Капилар* јер је нешто ужи од оног у Бази, који смо, сећате се, били прозвали *Аорта*. Тај цевовод и полази од *машинхауза* у Бази. Одатле бетонским каналом продире у зграду скупних соба испод нивоа пода приземља. Излазећи одатле, одваја се левим краком пут самица, десним продужује према згради Управе, а централним наставља према јужном зиду. Оданде, дограђен накла-

дно, нешто ужи, како сам рекао, продужује подземно испод оба зида, улази у Анекс, где нас зими загрева — знамо како бедно. Међутим...

Јернеј скиде с поцрнелог, нешто знојавог седала носа плехане наочари, расејано протрља стакла о закопчану кошуљу, па их врати на место.

Слободан је, узбуђен више и од Есингера, пратио с крајњом пажњом сваки његов покрет, па и тај којим је вратио оштрину погледу што је без наочара деловао дифузно зането и, не зна зашто — детињасто. Пататока је, једини од тројице, већ посматрао Јернеја равнодушно, изгледало је — у некој заувек освојеној безизразној непомичности. Почашћен мора да је и он био, као и остала двојица, што је њих баш — између свих — биро Какома изабрао да ураде то што треба урадити. Између 240 и неколико другова ту, оцењено је да су њих тројица најоданији, најтврђи, најконспиративнији... Можда колективно бекство? Шта би друго и могло, кад робијаш, зна се, мисли само на излазак, амнестију, отмицу или бекство, звао се Троскот или Коба.

— ... међутим — понови Јернеј по троскотовски реч код које му је запела мисао — *Капилар* се завршава у Анексу, мада допире до западног зида, иза кога се, као што знамо, налази три метра широка стаза посута шљаком. Иза ње почињу њиве с кукурузима.

(Бежи се на јесен!)

Јернеј се кратко уз трзај насмеши:

— Наш задатак гласи: у року од месец дана прокопати капилар десетак метара далеко у њиви, плус три метра, колико износи ширина стазе — плус пробој самог зида.

(Улази Јелени у стан: »Све знам, и све ти опраштам. Окренимо лист.«) (Улази у собу Марти: »Каква лепозориј! Ни чути за исповест! Дај руку, идемо!«)

Јернеј опет застаде, погледа Есингера, Слободана, па најзад Пататоку:

— Вечерашњи Слободанов задатак: а) утврдити да ли је употребљив размекшивач бетона који смо начинили према формули једног нашег друга кога познајете и који је дипломирани хемичар. Покаже ли се да је размекшивач ефикасан, пробијање кроз зид почиње већ ноћас; б) уклонити по две цигле лево и десно од места где улазе у зид одводне канализационе цеви. Образложење: ако је — рече пригушено али реско — зид дебео у темељу метар и два наест, како то излази на основу рачунања, онда нам је потребна минимална висина од 40 сантиметара (што је нужно јер се пуже одигнуто, на лактовима), то значи да се мора да извади 256 цигала, две и две са сваке стране цеви, да би се добила потребна ширина, плус осам редова опека да би се прошло кроз дубину зида. Како нам је потребна висина од око 40 см, а то чини осам положених цигала, излази да се цифра од 256 комада добија кад се помноже четири цигле са осам и — добијене тридесет и две још једном са осам.

— Куда ћемо с толиким циглама? — упита Пататока.

Јернеј диже главу: — У први мах се предложило да се једна по једна истуца и пусти као прашина кроз сливник. Али од тога би вода у канализацији постала издајнички црвена и цела би се ствар провалила.

— Таван је поплочан циглама! — рече брзо Слободан, испитујући још брже у себи све шансе које је нудила та чињеница — мислим да бисмо могли да подигнемо ниво таванског пода за један ред цигала!

— Цигле су других димензија! — прекиде га Пататока.

— Ништа зато — Слободан продужи да баца пенушаве погледе пут Јернеја само, иако је спорио с Пататоком — цигле зида јесу сигурно друкчије од таванских. Али ми бисмо их могли ставити испод њих, и то пошто бисмо претходно извадили земље колико је потребно да под остане нивелисан, то јест,

сасвим мало подигнут према крајевима, где се кровна конструкција ионако спушта до пода.

— Компликовано као и увек!

— Зашто као и увек, Есингеру? — плану Слободан — зашто као и увек?

— Свеједно — рече Пататока — месец дана је у сваком случају премало времена. Тринаест метара.

— И више! — рече Јернеј као да пораст тепиха повећава изгледе на успех — постоји и један реалнији план.

— А тај је? — учини Есингер и лако се наже.

— То је вечерашњи задатак Есингеров: а) почети копање на шест метара (идући) од зида уназад, и то почети копање косо, под углом од 12 степени, како би се прошло испод самог темеља. Копајући одакле под истим углом навише, избило би се после првих шест метара на висину канала и онда, настављајући под двапут мањим углом, изишло би се на површину њиве после следећих дванаест метара од зида. Пет редова кукуруза довољно штите од погледа пандура који шетка дуж западног и јужног зида. А ми бисмо имали завесу од осамнаест редова.

— А карауле? — учини Пататока.

— Ноћу? — упита га Јернеј место да одговори. Ипак објасни, сад исто умртвљена лица као и Пататока, да завеса од осамнаест редова кукуруза утростручује коефицијент сигурности.

— А рефлектори! — упита чак и дисциплиновани Есингер, али Пататока дода: — Буде ли нас више људи... више другова — исправи се — одаће нас шушкање суве кукурузовине.

Прилагођиви иначе Јернеј набра овог пута танке, лепо извијене обрве што се изравнају са рубом наочара, чија стакла засветлуцају хладно ако не одбојно, а глас му поче да резе општро ако не окрутно:

— Звао сам вас по одлуци бироа да извршите задатак. Извините, али ја морам да упитам сваког од вас примате ли га?

— Примам! — рече Есингер, и пеге на челу и образима постану му видљивије мрке.

— Разумем! — одсече Слободан.

— У реду! — јави се и Пататока.

— То волим да чујем. Вас двојица има да сиђете и почнете рад. Пататока је ноћас слободан. Ја остајем да га заменим. Од сутра ће он седети овде и држати везу с вама у Аорти. Пататоко, можеш да одеш.

Опет скиде наочаре и протаре стакло о кошуљу од још крутог американа, опет је изгледао као дете, опет му се на седлу повијеног носа црнео траг од зноја и лима.

— Силазите обојица. Прво ће се спустити Слободан и покушати да размекшивачем који је данас начињен испита зид. За њим ћеш ти, Есингеру. Почеш да копаш под углом од дванаест степени на шест метара од зида, тачно 6 метара и 15 сантиметара. Место је обележено. Доле ћете наћи све справе које су се могле набавити — скраћени војнички ашовчић, врло оштар, шлемове, кламфу и кесицу за земљу. Има још једна код мене. Чим напуниш своју, повући ћеш неколико пута канап, ја ћу онда извући пуну и испразнити, а ти ћеш пунити другу која ће ти у међувремену стићи. Тако, разумели смо се. Желим вам успеха. Сваки силази само у гаћицама за одбојку. Црне су, не прљају се, врућина је. И срећно!

Овог пута опремљен батеријом и свећом, с флашом допола напуњеном размекшивачем везаном под мишком, Слободан се спустио низ шахт до Капилара и онда рутинерски стао да пуже кроз познати љигави ваздух, интензивни задах трулих гљива и бући, цијуке преплашених пацова и суво падање кратконогих буба-говнара. (Што ће се Есингер гадити!) Шлем начињен од испуцалог лонца, скраћеног и удешеног да личи на рударске шлемове, имао је с унутрашње стране бордуру од филаца (мора да је Пататока упропастио један прави пешир за то), а са спољне — монтирану батеријску лампу. Слободан је

знао да батерију треба штедети, и да ће трошити само свећу. При њеној светлости посматраће прво цементом превучене фуге између тврдо узиданих препечених цигала.

Најзад, после више од 10 минута пузања, стиже до зида. Врати се пузећи шест метара натрашке, упали батеријску лампицу и угледа на десном боку кредом уцртано место где ће радити Есингер, који наиђе. Слободан побе напред свом радном месту. Сети се упозорења: радити тихо, не кашљати, не кијати, не усекњивати се.

Можда због лупњаве срца, можда због устајалог, квасног ваздуха без довољно кисеоника, после неког времена поче да осећа умор. У мраку би овде-онде сингле цијукаве очи: два мутно зелена врха чиоде. Осети како му крупан пацов претрча преко бедра. Упали батеријску лампу: поред зида угледа другог, који као да фркну пре но што се окрену; мужјак, биће: окренуо се љутито и споро. Угаси лампу. Треба набавити рукавице. Гађење му је почињало од руке, од прстију. Како ће јести? Никад неће моћи с њих да спере ту глазуру гађења што се ухватила на кожи руке и прстију.

Сад је већ дисао уједначеније, иако су му прсти још подрхтавали. Чим је поново стигао зиду, отцепио је зубима флашу из које га запахну сузни смрад амонијака или нечег другог сличног. Биће да је тај бућкуриш пун неких још неугоднијих мириса но што су они амонијачних киселина. (Зашто лекови увек смраде и имају оне гадне, бљутаве укусе?) Али није требало мислити сад на лекове као ни на разлоге због којих се копа. Само на посао.

Врло пажљиво увуче танку сликарску четкицу кроз грлић боце и онда поче да прелази преко удебљених ивица цигле лево од цеви. Угасио је свећу. Почека. Опипа опрезно прстима премазане цементне бридове. Без резултата. Замочи опет четку у течност и пређе поново преко рубова. Упркос не претерано ве-

ликој топлоти, поче да осећа, ту пред кореном зида, свој зној јаче но све ове туђе мирисе и смрадове.

— Како посао? — окрену главу према Есингеру, који је, копајући, гласно дахтао. Речи му се чудно ломиле о ниски свод — добијале нешто љигаво и змијско у начину на који се шириле као да савијају пршљенове својих слогова.

— Иде, иде. Да ми је само да знам чему то све!

— Знаће се на време! — одговори оним званичним гласом којим им се обратио Јернеј на почетку, пре но што је прешао на образложење. »Као да је реч о пресуди« — помисли и ућутка даље мисли јер му се учини да му и сад речи одјекују пузећи као змије.

Притисну врх кламфе у ујлебљени састав између својих цигли. Дотле тврда и жилава, цемент који их је везивао поче да се круни и да се, као спарушен, у танким комадима одлепљује и отпада. Али упркос томе, ниједна се опека не помери из лежаја кад покуша да једну привуче себи.

Дуго је радио знојећи се обилно. Требало је бити стрпљив и кламфом поткопавати цемент на све четири стране. Остајала је пета — дубина, шеста — следећи ред.

Отпуза поново до Есингера, коме поможе да размекшивачем направи довољно широку рупу у цементном поду канала. Кад поче да се круни тако да се прстима могло кидати комаће што се дробило као трули хлеб, врати се зиду, пијуком одломи комад цигле, врати пијук Есингеру, који невидљиво климну у мраку главом у знак захвалности. Био је управо довршио везивање прве кесице напуњене шпунтом, па повуче за крак конопца, који одмах поче сам да се креће. Убрзо се појави друга кесица. И њу напуну. Ствар се код Есингера уходавала. Међутим, код зида је Слободан непрекидно радио кламфом, ломио комад по комад, док није извукао прву циглу. С доста мукe очисти њене остатке. И осветли начас прву шкрбу у зиду.

Иза изваћене цигле видео се следећи ред. Осам је таквих редова. Упркос мукама с првом циглом, биће лакше пробити се кроз њих но ископати у земљи канал дуг двадесетак метара. Другу циглу лево извади лако и обе десно без већег напора. Сад је требало опет из почетка са следећим вертикалним редом. Извадио је и из другог реда прву, кад осети да неко цима канап везан око његовог струка. Време је! — помисли. Али мучио се да се окрене. Морао је да легне на леђа и да се прилично изгребе док је то извео. Журио је враћајући се. Јернеј је чекао.

Пузећи назад, већ га је извештавао у себи, спремајући најдоличније речи и реченице. Иако његов посао није био ни издалека тако физички напоран као Есингеров, ипак се прилично напатио док није размекшивачем, кламфом и пијуком ишчупао прву циглу из темеља зида. Ствар се са следећом показала много једноставнијом но што се мислило. Требало је само оставити довољно времена размекшивачу да разори жилавост цемента, дати му времена да продре у дубину везивног ткива. Морао се помагати свачим, али после је једини проблем био како се кламфом завући под тврду кору опеке. Од часа кад је прву, сав лиштећи и дахћући, ишчупао, за другу, трећу и четврту заједно потрошио је много мање времена.

Следећег дана тј. ноћи врло је обичним гласом приповедао после како је, завршавајући пипави рад, пред крај приметио да не може да креће рукама због свих оних цигли око себе. Почео је зато, не размишљајући, да их поставља и распоређује себи са стране и иза леђа. Настављао је да то у мислима ради, ишчупао још неколико цигала које је поређао, једну по једну, дуж десног бока капишара, кад га прже сазнање да је тиме, у ствари, решио проблем број један: куда са циглама? До умиваљке би могао да их поређа и двадесет пута више но што ће их бити; све тако једну по једну. И најкрупнијем међу њима неће оне сметати да се провуче кроз Капишар. Био

је радостан због тог решења и живље је радио. Тада је и дошао на мисао да би могао да штопује време потребно да се ишчупа трећа цигла из лежишта. Или друга. Или четврта. За прву само у сваком новом реду посебно ће да штопује време. Погледа на сат кад умочи четкицу у размекшивач и опет кад, с том циглом у рукама, отпуза да је положи уз десни бок канала. Одлично, десет и по минута. За десетак ноћи моћи ће да извади свих 256 цигала и да онда, на смену с Есингером, ископа само још тринаест метара.

— А умор? — упита га Јернеј, који је и сутрадан остао да дежура јер Пататока доби грозницу.

— Добро — рече са жизњерадосним осмехом који је пркосио условима, законима и свему што не служи другарству.

— Зар онај капиларни ваздух не умара?

— Може се.

— А срце? — упита Јернеј забринуту.

— Ништа.

Јернеј се насмеши дуже но обично.

Онда устаде, протегну се и диже са сандучића.

— Да се спава?

— Ја ћу још мало док све то не распремим.

Јернеј изиђе.

Кад заврши прање умиваљке, Слободан је, леђима ослоњен на зид, гледао у таваницу, с које се жбука била одлепила на два места. Без реда су му стале да наилазе у свест неугашене слике недавног рада, осветљене однекуд зеленкастим пламеном свеће: лежећи потрбушке, спљоштен као нека кратконога говнара усница приљубљених уз под, преморен да би се гадно као на почетку (заборавио је да је спрва мислио да с тавана, где су завежљаји с одељима, дигне неки пар рукавица како би уклонио осећање гадљивости што је почињало од руку) (а после — ништа: какви гађење! осећао се као корен, жив узидан у земљу из које класају жита и шире своје круне воћке и шумско дрвеће) (јесте, и он је такав корен; сваки је тех-

ничар — корен) (он је сасвим задовољан својом судбином, као што су то својом и жиле храста, што, пипајући, опрезно продиру кроз земљу, обилазећи камење или га стрпљиво пробијајући) (техничар не жали за сунцем — не зна га док не изврши задатак, не тиче га се) (довољно је корењу оно подземно знање да својим танким упијајућим алакавим жилицама обумљује и сиса земљу држећи је одоздо док га храни њена црна, дубока, топла сиса, њена рахла дојка, њена сунђераста брадавица).

Треће ноћи пошао је сам, без Есингера, који ће радити касније, кад почне просто копање земље. Али негде на половини повратног пузања, кад је, већ истрпљен, жудео само да што пре удахне онај светли, широки ваздух умиваљке, изненада чу над главом тако непосредно близу треску врата да претрну, а кад одмах затим над њим, дужином његових леђа, затропћу тешки, потковани кораци што су му се приближавали не газећи га, преста у први мах и да дише од страха да се провалио, да ће бити следећег трена ухваћен и да сад треба брзо измислити изговор који неће нашкодити плановима бироа.

Одмах затим разабра јасно безобзирне пандурске гласове, оне одвратне гласове људи који су плаћени да издају наредбе и утерују страх у кости. »Да је један« — помисли Слободан, не схватајући још ситуацију — »да је један, убио бих га, склонио, појео целог с костима.« Већ поче да се враћа по кламфу кад га преснажни за затворен простор глас, промукао од бердокања, врати чињеници да се ништа зло није још десило, да није ништа упропастио, да се није провалио. Један се од пандура, по свему судећи, тек дигао од жене остале у постељи да би преузео дужност у четири, други се, после ноћи дежурства, опраштао, одлазећи кући на спавање.

— Све у реду! — рече тај сањиво, сигурно разваљујући уста од зевања — ништа ново.

— Бројно стање? — упита глас који би препознао и после сто година. Био је то наредник Звук, за-

једно с њима премештен из зграде самица, чији је командант био, за шефа Анекса.

— Као и синоћ. Двеста педесет и осам.

— Колико обилазака?

— Редовно. На сат.

— Можеш ићи. Где ти је дневник? Треба да упишем једног за казну.

— Кога?

— Оног главног њиховог.

— Крајновића? Шта ли је тај згрешио? Нешто дебело? Тај ти је најпаметнији.

— Јест, најпаметнији, а неће да слуша.

— Пустити, има ти он знања за два министра, ја ти кажем.

— Бавола има! Да је паметан био би министар, а не робијаш.

— Јест' што кажеш. Али политика, брате, то ти је вражја ствар. Тај ти никад не леже. По сву ноћ чита.

— Кад би се књигом крмаче гојиле, не би требало кукурузе копати. Ја му лепо рекао ономад, доста је било сваког дана у другој соби предавањисати. А и прошли пут — у деветки је ноћио, а по списку води се у четворки. Е, неш' више! Доста ми је тог нерета. Треба их поново притегнути.

— Не бих ја на твом месту чачкао мечку тамо где јој трње не расте.

— А ја — дужност пре свега.

— Остарео сам ја уз њих. Опет они могу да загухвају. Чувао бих ја ово својег хлеба.

— Шта ми могу? А што ће певати и лармати и кршити кућни ред оним њиним, како их зову, демонстрацијама, тим горе по њих.

— Знаш шта је наређено после оног зимус...

— Прошла је корота, јуче је господин тамничар наредио повратак реду и строности.

— И ја сам чуо наредбу. Нисам је тако протумачио...

— Ја се разумем и у оно што у наредби не пише

а што се хоће да постигне. Сем тога, они сад у штрајк неће.

— Ко ти каже!

— Зна се шта ова сад њина глава Троскот предлаже. Није он за штрајкове.

— Ја се ипак не бих залетео. Јова је пре времена пензионисан због оног њиног што погибе...

— Мене неће. Нисам ја болестан од вереничких болести, па да ми нос отпадне, ако ме и пензионису. Имам ја нешто земље и винограда десет ари.

Врата се затворила. Столица шкрипнула над главом Слободана, који, узбуђен, упали лампу и потражи знаке по којима ће распознати ово место. Над њим — дрвене греде, даске преко њих, а преко дасака сигурно — паркет. Напазио се испод стражарске канцеларије Анекса, просторије која је служила ноћу дежурном разводнику, дању — команданту зграде, али понекад — и као соба за рапорте (кад би управник дошао да их покажњава или да прими жалбе). (Ту су делегације робијаша изговарале своје захтеве. Ту је преговарано, ту...)

Пожури, испуњен осећањем значаја свог открића. Штедљив увек, као и сви робијаша, сад је заборавио да угаси батеријску лампу, чији је сноп осветљавао огромне знане прашњаве мреже без паука и оне провидне чисте, с мајушним, брзим бубицама које су се, узнемирене белим снопом незнане светлости, упаничено повлачиле у мрак. Балегари, порубљени ивицом тврдих крила танком пртицом боје графита, падали су на леђа, откривајући грчења многобројних ножица, бледих и безбојних као корење. Да би брже одмицао, опкорачи цев за водену пару омотану дебелим азбестно-гипсаним завојем без температуре. То га непромишљено обрадова. Уопште, није више осећао ни умор, ни исцрпљеност. Ликовао је на врху лествице усхићења: прислушни пункт!

Најзад, над њим се указа осветљено небо, не, таваница умиваљке: Јернеј и отпала жбука с плафона.

И ноћас га је испратио рекавши да ће дежурати, јер мора да припреми неку дискусију. На прусту зида радиће отада само Слободан без смене, све док не уклони препреку од опека и не омогући прелажење на копање. Тад ће тек да се смењује с Есингером и Пататоком.

— Колико си цигала извадио ноћас? — дочека га радосно протрљавши руке.

— Једну више но јуче. Али сутра ћу моћи више но ноћас. Сигуран сам.

Иако је одлучио да прво Троскоту каже шта је чуо, ипак једва одоле жељи да одмах осети онај пријатни млаз похвала, славе, угледа који ће га осветлити кад им рекне за могућност организовања у Капилару *прислушног пункта*.

Имао је и план како да се он најбоље искористи. Све.

Уздржа се. Не рече Јернеју ништа.

Ни Крајновићу, кога затече над преводом Емпириокритицизма.

— Хоћемо ли на половче? — упита га кад наиђе.

— Не пуши ми се! — уздахну Слободан и свали се на кревет — уморан сам!

Није дуго уживао у мислима о слави, заспао је брзо.

Током преподнева му се не указа прилика да ишта рекне Троскоту, који се завукао у умиваљку с једним излазником из седмице.

Свеједно, касније ће му рећи. Одлагање те срећне вести није га онестрљивало, давало му је могућности да продужи неначету радост ноћашњег открића.

Кад Троскот буде дознао да се из Капилара може слушати све што се говори у канцеларији, гледаће га неко време укочено, напрегнуто, без речи. Најзад ће му грч усхићења престати да крути лице, које ће му се нагло раскравити, очни капци ће му лако поцрвенети, а онда ће га загрлити дишући уз-

буркано као после утакмице завршене победом. И дуго ће бити још без речи.

А онда ће му рећи: »Па ти си чудовиште технике! Јернеј ми је реферисао оно прекјучерашње с циглама. Прекјуче, дакле — цигле. Твоја идеја да се ставе дуж једног бока Капилара решила је ипак један технички проблем само. Али ово сад — оружје је заувек у нашим рукама. Сада ће се тек моћи да води права политика. Поседујући прислушни пункт, бићемо благовремено у току свега што Управа смера. То што си открио вреди колико десет обавештајаца у срцу и мозгу непријатеља. Схваташ? Знаћемо унапред све њихове планове, бити у могућности да им задајемо ударе с најнеочекиваније стране...«

Одушевљен, буктаће, али иако ће тешко дисати, неће престајати да говори:

»Непроцењиво откриће. Бескрајно ти је биро захваалан. И ја лично. Буди сигуран у то. Не схваташ шта значи бити у могућности да политику водиш научно. Не више на основу слутњи и комбинација, него на бази тачних чињеница. Одсада имамо место у устима и мозгу непријатеља. Моћи ћемо да утичемо на његове одлуке, да га заводимо у блудњу. Ах, што ће да се ратује!«

На то ће се уозбиљити. Али и то уозбиљење ће наићи као павлачица преко неуклоњиво еуфоричне подлоге, па ће испод њега и даље зрачити ведрина предузимљивости. На крају ће закључити: »Мораћемо да одредимо сталну целодневну службу у Капилару, тачно под обавештајним пунктом. А онда ћемо обавестити о томе и Поље. Оно ће, даље, Коминтерну. Бићеш славан у целој Интернационали.«

»Ах!« — зауставиће га Слободан који ће му тад предложити шта да биро предузме у вези с казним рапортом на који ће Звук да изведе Крајновића. »Најбоље ће бити« — рећи ће Троскоту — »да сами затражимо хитан протестни рапорт на ком ћемо захтевати да преместе Звук, који нас, рећи ћемо, непрекидно провоцира. Могли бисмо га оптужити још,

као онда Нешовића, да нам стално нуди услуге и тражи паре. У тој групи треба свакако да буде и Крајновић, па кад га онда Звук на рапорту оптужи, управник неће моћи да га казни.«

»Одлично. Изврстан план!« — рећи ће му Троскот — »било га усваја.«

2

Али управо тог другог свог робијашког лета, некако одмах пошто је Пататока инсталирао маскираног голуба, смањеног јер сведеног на нужне делове, у зиду петице, и то тако савршено да га не би нашао ни онај који би знао где је отприлике зазидан, требало је извршити прерасподелу свих дванаест библиотека, тако да, поред њих приручних и за рад неопходних свакој соби према њеном програму, све остале буду маскиране у централној библиотеци у четворци. За тај посао, поред књижничара којих је било осам, одређени су Крајновић, Слободан и, да боме, Јернеј, који рече, одвајајући оне раскупусане, излишне или штетне: »Познато је — не треба цртати Бавољи папак на зиду да би се појавио Белзевуб лично. Зато предлажем да штетне књиге магационирамо у подруму.«

Тог истог поподнева Крајновић издвоји једну са гомиле тих штетних купусара. Био је то некакав полицијски роман на француском језику којим су се, сем њега, служила још петорица у колективу.

— Кримић! — рече — шта ће нам?

— Врати га у сандук! — одврати Слободан расподељујући књиге према списковима на једну од дванаест гомила.

Али Крајновић сину:

— Могао би се корисније употребити. Место мишевима, а?

— Одређен је за подрум.

— Боље да га братски поделимо.

— Како да делимо нешто што нам не припада?

— Какво припадање, каква Бавоља својина! Сиротиња смо ми. Ми ни смрти не припадамо. Ни нама она.

Говорећи то, листао је кримић покушавајући да се сети је ли га икад читао, није ли, али закључи да је убица онај на кога се најмање сумња, да је цела интрига у стилу обавезних ара из укрштених речи. Заклопи књижицу, застаде неодлучан, раствори је нагло, снажно повуче и, предвојивши је, пружи Слободану прву половину с почетком, а себи задржа крај.

— Шта то значи? — готово врисну Слободан.

— Не знам шта значи, али знам чему може да послужу. За боље никаква својина и није.

Нешто касније, док је чућећи читуцкао свој део између два напона, ушао је Бановић, довољно концентрисан да примети да се Крајновић брише листовима које цела из »књиге«, коју је већ оштетио за четири листа што их је, употребљаване, бацио пода се у јаму, док је остатак стрпао у цеп доламице.

— ... где му је и сад! — с тим речима истрча позивајући другове: — Овамо, да видите шта шеф катедрала ради.

— И то ми је културник! — наругуши се Троскот — књиге из библиотеке место дупобриса!

— Из подрумског сандука! — исправи га Крајновић, који је, смећећи се, ушао у собу.

Зачас би сазван скуп собе. Бановић је, индигниран вандалством и барбарством Крајновића, који, »другови, горе него спалитељ књига Гебелс, њих уништава употребљавајући их у гнусно прљаве и срамне клозетске сврхе. Каква је, другови, питам вас, разлика између гебелсовских ломача и овог прљавиња људског духа?«

Бановић се тресао, али Есингер, Пататока, Албрехт и други који су узели реч после Бановића открили су Слободану први пут да мало људи, и у јединственом сад колективу, Крајновића хоће да

бране. Нарочито су се злурадо смешкали они културно амбициозни, очекујући да добу на ред и добију реч. Нека то и није из ниских завидљивих разлога, пошто је тешко тражити а немогуће утврдити да ико у себи пристаје да свесно призна колико Крајновић превазилази знањем њега или ма ког другог у Анексу.

Слободан је ипак испрва мислио да је све то шала.

Но убрзо схвати да није то у питању. Лоше би се Крајновић провео да неочекивано није устао Грујић и рекао да је он тај полицијски роман дао Крајновићу, баш у сврху нужничке употребе, јер је у питању купусара којој недостају прве и последње странице и која није била заведена ни у један од спискова књига, бар колико је он знао. И Слободан се после њега осмелио да шапатом скоро измуца текст који је претходно припремио у себи, рекавши, углавном, да је та књжица писана на француском, којим се служи врло ограничен број другова. Сем тога, био је присутан кад је лично друг Јернеј бацио и ту књжицу у сандук с препоручљивим и штетним делима, намењеним, како то Маркс каже, подземној критици мишева.

Учинио се Слободану да је Грујић својом лажи, изреченом врло мирно а немарно, убедио све присутне а и помогао њему, Слободану, да говори. Одишта, Троскот, који је дотле, сав савијен и згрчен као да се спрема на скок, пажљиво пратио ток дискусије, престао је већ после Грујићеве речи да шетка по дну собе, и, одједном опуштен, кренуо ка умивалци вадећи из џепа плехану кутију с моравима, пажљиво исеченим на трећине. Пре но што се Слободан дигао, изменио је један дуг поглед с Јернејем, који устаде да закључи, али то не стиже да уради. Бановић је викао: »А што ниси онда поделио књигу на једнаке делове? Каква је то протекција, непотизам, корупција?«

Троскот застаде већ код врата умивалке и окрену се соби. Али тад устаде Крајновић и рече да је књжица имала 80 страница, тј. 40 листова, и да би, да ју је и сам Цезар поделио, по систему који важи за дељење једног килограма сланине, сваком морао дати по једну једанаестину странице, од чега нико не би видео користи. (»Док овако овај кримић бар користи једном« — прекиде га Грујић — »оном који највише троши кло(зет)-па(пир) за писање теза, али и за преводе добрих књига које свима користе.«) Троскот уђе у умивалку и залупи за собом врата.

Мада је и Есингер већ био устао нешто да каже, Јернеј му не даде да говори, него закључи да се дигла вика око једне у суштини небитне ствари. Да је Грујић учинио грешку што није консултовао колектив и затражио дозволу коју би без даљег добио; да је Крајновић погрешно што му, као старији и један од општеобразовно најзидигнутијих културника, није скренуо пажњу да ниједан друг, ни онај најприснији, не сме да располаже општом имовином колектива по свом нахођењу. Да овај, безначајан по последицама, интермецо показује, прво, будност колектива, што је од прворазредног значаја, и доприноси учвршћењу јединства, које је наша света застава, јединства у које је друг Витор узидео свој живот, а Каком га, на челу с другом Троскотом, чува као зеницу; друго, открива да нико не може некажњено да уради нешто на своју руку; треће, да сви, а свима је до јединства стало, треба да осуде поступак Крајновића, Грујића и Слободана тиме што ће утврдити да су и један и други и трећи, без обзира на разлике у почињеним кривицама, криви за чин барбарства према књизи уопште; четврто, да је нужно да их колектив због тога усмено опомене.

Диге се опет Крајновић и сад се, у једном бриљантном и ироничном одбрамбеном говору-предавању, осврну на значај који имају неважне ствари за робијаше, одвојене високим зидовима од света у ком ствари и односи имају реалне пропорције, али и на

значај који серијске продукције жутих, криминалних, али и ружичастих, омладинских романа добијају у развијеним индустријским друштвима, где васпитавају, доносе паре издавачима и, тобож *не вребајући* никога, преузимају *културну* улогу коју у сељачким срединама врши такозвана народна песма и прича; што *све* открива колико смо ми ту, у лицу друга Бановића, истрчали испред тенденција развоја наше народне заједнице и да је он, Крајновић, дирнут нарочито чињеницом што је баш наш друг и филозоф Бановић фон Луксенбург цур Брундаш уна Бухарин, слутећи, ваља да, као нико будуће догађаје, устао тако снажно и ватрено у одбрану једне империјалистичке дезјембироовске кримићке књижице, као да је она темељ Александријске библиотеке, која не сме бити више спаљена. Не сме? Изгледа да је био у праву Швејк када је рекао: »Не сме се, али може.« Јер недавно су ломаче буктале, а Бановић, упркос свом књигољупству, то није спречио. Али дај шта даш! И ако није спасао Ајнштајна, Мана, Тухолског, нека бар сачува недостојног краја Гастона Леруа. Зато се он, Крајновић, стида и моли колектив да му опрости што није био тако далековид...

Све је то говорио са симпатичним, детињастим изразом и једним осмехом који изазва Есингера да му, кад се све завршило, добаца: »Боље би било да нас за који дан мање обараш на испитима, а ипак више да штедиш књиге.«

У чему га Дежман поправи:

»Не? Више да штедиш њих, а мање да обараш књиге.« Неки се насмеју, али Слободан се није могао да отме тузи што толики другови Крајновића не воле, али и слутњи да, иако је градобитни облак протутњао, нека опасност и даље прети.

Неколико дана касније, док су пушили прво јутарње половче драве, уштао је Крајновића зашто га толики не трпе.

»Тешко је то рећи« — одговори кривећи лулаш-

ки уста у полуосмех. Не, није у питању ни инфериористичка nelaгодност неких другова пред оним што се импутира мени као знање, ни теоретски спорови око тумачења односа личност—колектив, тј. друштво. Има ту и понечег новог.

Ствари су много једноставније. Многи су начули, наиме, да је ономад у комисијама што су правиле културно-просветни план и на састанцима управног тела катедри дошло до гужве кад је устао да брани тезу да се у »вишим« кружоцима (од две године навише) не треба задовољавати само тренирањем другова да *препричавају, разрађују и конкретизују* добијене ставове *по питањима*... У савету предавача, и свуда где се он упорно залагао за то схватање, Јернеј је, у име Какома, одбио да се сложи с Крајновићем да се програм подеси друкчије. Напао га је врло жестоко кад је тражио да се програм прилагоди годинама робије и индивидуалном нивоу сваког робијаша, тако да се другогодишњаци и развијенији оспособе за самостално служење методом марксизма, који ће примењивати сами у ситуацијама када оне то буду захтевале од будућих кадрова. Јернеј је инсистирао на томе да Анекс има да избацује управо кадрове одане и привржене линији и шта ће ту самосталност и шта ти ја знам. Постоје директиве — које другови треба да науче како да разраде у конкретним и датим ситуацијама, а не дискусије и томе слично. На шта је Крајновић, дабоме, рекао да такво схватање *друштва* убија личност и да то води неком елефантијазису безличности који разбија могућност складног развоја тоталне марковске личности.

Испуштајући последњи дим, Крајновић је изгледао неодлучан: »Можда не греше сасвим. Баво га знао. Вероватно не греше, али ја не могу да помажем стварању рефлекса субалтерности место слободе и равноправности, кад прилике омогућују веће амбиције, боље резултате. Што не значи, у томе ипак греше, да не радим из самодисциплине све што траже и треба. На крају крајева, ја и разумем штошта

што не кажем па и штошта што јавно замерим и схватам само као делимичну полемичку истину, мада се залажем за њу као да то није.»

— Како то?

Не одговори, него упита:

— Шта кажеш? Још једно половче?

3

Пре но што је Цезар поделио нузужитак, Јернеј сазва општи скуп. Троскот је управо био изишао из умиваљке, али не приступи столу него настави да шетка извесно време дном собе, онда се врати одакле је дошао: сигурно ће да запали своје трејинче. Уопште, највећи део дана проводио би леги у умиваљци стојећи на валову. Налактио би се на прозорски перваз као на кафански сто и сатима непомичан зурео у празно двориште, или у усијано небо осуто ретким беличастим маглинама.

Откад су настале жеге, скинуо би понекад опанке, загазио у цементно корито и пуштао да му вода из две сасвим мало одвртне славине, у танком млазу, хлади ноге. Понекад би тако, шљапкајући по леденој течности, с прозора добацио нешто стражару у дворишту и започињао разговор на изглед без сврхе и циља. Његов је ауторитет био тако неоспоран у колективу да су и пандури закључили да је он неприкосновен *газда* свих комуниста. Ако су и у последње време дозвољавали себи овде-онде понеку осорност, обично на рачун неког цувакса или познатог неугледника, пазили су да буду љубазни, па чак и услужни према Троскоту, верујући да је он сила и снага, иако друкчија од управникове, који јесте да је био снага на снази, али знало се одакле му она и колико прима плате за њу, док се о пореклу, врсти, карактеру и шансама Троскотове моћи ништа није могло са сигурношћу рећи. Утолико се она чинила опаснија. Разликовали су у вези с њима двојицом и две

врсте послушничког страха, оба пуна истинског поштовања.

»Више пута« — гласило је саопштење Какома које је Јернеј читао као дневну заповест генштаба или команду ескадрону за јуриш, читао, сакупивши све четворкаше око доњег стола, оним својим стака-то акцентима позајмљеним из арсенала једне маште с реперима у официрској прошлости, никад вишој од капетанске, којој су се биле посветиле три генерације његових предака, нарочито његовог деде погинулог код Сливнице, и оца који је пао од залуталог аустријског метка последњих дана рата негде на прилазима Београду. »Ми смо« — прочитао је — »интервенисали досад више пута захтевајући да се преместе овамо оних наших петнаестак другова осуђених да усамљени робијају по неким окружним робијашницама, далеко од заштите коју би им могао пружити наш моћни колектив, и упркос обећањима управника и самог начелника Министарства, нисмо практично постигли никакве резултате. Биро Какома зато предлаже да сутра делегација у саставу: Троскот, Есингер, Ембе Један, Сергеј и Дежман оде на протестни рапорт, који ће се претворити, у случају релативног неуспеха, у дерачу. Не доведе ли и она до жељених резултата, степенаваћемо даље нашу борбу према процени бироа Какома и одлуци колектива.«

Јернеј, скинувши наочаре замућене од зноја, погледа својим мутним очима у правцу гроздова глава које су се цртеле нејасно и различено. Трљајући расејано стакла крајем рукава од кошуље, упита:

— Слажемо ли се, другови? Има ли ко шта против? Нема?

Тад угледа Бановићеву дигнуту руку:

— Реч има друг Бановић!

— Предлажем да усвојимо предлог Какома акламацијом! — рече Бановић и не седе него поче да образлаже зашто то предлаже, и пошто упути серију комплимената стилу рада бироа Какома с генијал-

ним другом Троскотом на челу и другом Јернејем, који...

Звучало је и то Слободану нужно упркос некаквој ритуалности којој се опирао. Али ником није падало на памет да оптужи Бановића за сервилност. Уопште није било у питању тако нешто, него општа потреба да се манифестује поверење у вођство. И више од поверења. Да се објави она врста симбиозе дубље но иједно јединство; хармоничне симбиозе што је заменила тако благотворно некадашње распре, мржње, надмудривања, прегласавања; оно јединство мисли — јединство акције што чини да сви осећају да партиципирају у Троскотовој величини и моћи. Па ипак Крајновић се намршти.

Ни Јернеј, очигледно, није марио да слуша те — како потом рече Крајновић — молепствене формулације, али и његов, Крајновићев, подтекст није упорен био против Троскотовог ауторитета. Он само није хтео да прихвати — одлагање испита и распуста, што се само по себи наметало као последица тог предлога.

Истина, Троскот је од самог почетка нове ере сматрао да молепствене формуле уопште, ма како неким звучале непријатно, имају ипак своју васпитну функцију, стварајући и цементирајући већ никле рефлексе партијности: о одлукама се руководства не дискутује, али се оне обавезно извршују. Јернеју у тај још мах није ништа друго преостало него да, оборене главе, трљајући стакла наочара, слуша Бановићеве суперлативе и похвале изговорене са излишно акцентуованим убеђењем.

— Чули сте Бановићев предлог! — рече рутинирано и с мало неке досаде. — Ко је за...

— Пардон, Јернеју, мене већ рука заболела колико је држим дигнуту. Молим за реч. А ви, другови, извините — ја нећу да дрмам у жицу молепствених формулација.

— Реч има Крајновић! — рече Јернеј немарно и меко, али Кавурић отвори своје дугачке очи и по-

тражи на лицима других потврду за своје изненађење. Како? Зар нису приметили? Речено је малочас: »Реч има друг Бановић«, а сад: »Реч има Крајновић!« Значи ли то нешто? Какав је то миг? Шта се хоће тиме да каже?

Он је искључивао могућност случаја и омашке у таквим титулирањима и с лојалним маром хтео да размишља о томе какве су све интенције виших, руководећих сфера (он није могао ништа против свог најискренијег осећања; његов је однос према руководству био одувек налик на зависност провинције од метрополе) крију иза тих разлика, понет жељом да он буде онај који ће их први интелигентно схватити и онај који ће их први и најбоље спровести у живот.

— Чудим се да је до тога предлога дошло — рече Крајновић мирно. — Има већ два месеца како се зна да је сутрашњи дан одређен за писмени испит. Каком то исто тако добро зна као и ми, ми који ћемо испитивати и ви који ћете полагати.

Пређе затим на борбе вођене годинама да се робија претвори у прави универзитет, на успех који се постигао, Анекс, ту ковницу кадрова, значај свега тога за покрет, за револуцију, чињеницу да два месеца већ на свим нивоима наставе другови, бољшевици, сурови, снажни и одани партијци, бубају као деца, дрхте као девојчице и тренирају се као глаумичице пред аудицију, све из страха да не падну на неком од испита и тиме пред самим собом не добију лошу оцену своје партијности.

— Могу потврдити ја, али и Слободан, који из других разлога по целу ноћ не спава, да их чујемо како јече и плачу у сну као основци. И сад кад су сви спремни, кад су свима живци напети до прскања, Каком, као да му је нешто почело да гори под ноштима, предлаже одлагање испита на неизвесно време, одлагање испита и заслуженог распуста заказаног за после, тј. од 1. августа до 1. септембра. То није лепо. Не ваља се играти са нервима другова. Испити неће

трајати ни недељу дана, молим зато да се најављена акција одложи за толико. То је све.

Кавурић примети како се једна мува диже са стола на коме је дотле мировала и полете према Јернеју, стаде му на стакло, одлете а да он није ишта од тога приметио. Од Виторових времена није се ту десило да неко и помисли да одбаци Какомов предлог. Јесте, испити... Али зашто он то, а? Хоће ли да каже да је Каком против испита или против заслуженог распуста? — питао се и Бановић у интервалу који је потрајао између завршетка Крајновићеве интервенције и Јернејевог одговора, који је почео несигурно и мутно:

— То је твоје схватање ствари... У теорији партије, коју предајеш, учили смо о значају дисциплине и о децентрализму... Једна од тема за писмени мога би да буде и из тих поглавља, зар не? Па добро, питам ја вас — Јернеј нагло плану — питам ја вас како неко може претендовати да поучава друге из тако битне материје кад у пракси — одлучујућој по нас — професор, шеф катедра, корифеј, лумен, знање каквог нема у целој Коминтерни, глава над главама и сушта памет, како човек који је све те епитете трпео, чак мегаломански сматрао да их заслужује, како тај човек може себи да дозволи да устане против акционе одлуке форума?

Троскот, који се у међувремену био вратио у собу, не сачека да Јернеј постави до краја своје питање. Нервозно извади своје трећинче из плехане кутије, не стиже ни да га увуче у зазифтану мушкетерску коју је већ, прогрижену лажним зубима, извукао из чепа. Вратио се тихо у умиваљку.

После Јернеја дигне се још неколицина другова. Сем чланова Какома, јавили се да подупру став бироа: Бановић, Кавурић, Пнеуматик, Сер, Праком (ослобођен још раније од испита, консултација, кружока). Међутим, Дежман, који је, и кад се слагао, почињао реченицу са *не*, Дежман, који није трпео никог хијерархијски изнад себе, па ни Крајновића,

шефа катедра, чији је он био члан предајући општеобразовне предмете, плус историју театра и књижевности, Дежман, звани обично *Цвок* а понекад и Јарцоказ, устаде да брани Крајновићеве часне намере од импутација, кај не, појединих другова који су га нападали подло ножем у леђа импутирајући му намјере и идеје које нормалан човек не може, кај не, имати и да се он не само не слаже с њима него, дапаче, потпуно подржава Крајновићев предлог да се сутра и прекосутра полагају испити, инсистира на томе, сутра и прекосутра, а тек накосутра, тек трећег, или четвртог дана да се оде на рапорт, јер, заиста, не гори нам под ноктима, то премештање другова из затвора у Зеници, Тузли, Бијељини, Ужичу, Ваљево и Шапцу, о њима је реч, о десеторици-петнаесторици другова којима и није тако лоше, како знадемо на основу нама ту прочитаних њихових одговора на наше позиве да се придруже овој већ дуже времена планираној акцији за њихов премјештај; и, не? исправите ме ако грешим, али чини ми се да су другови из два среска затвора били против тог концентрисања свих на једном мјесту...

Говорио је драматично, јако напетих мишића на лепом, младоликом више но младом лицу, глумачки високо дигнуте десне обрве и спуштене леве. Умео је да отвори широко очи, да расипа мелодичност гласа. Радио је то формалистички, нијансирајући глас нијансирања ради, и кад треба и кад не, у сваком случају без много везе са смислом оног што је казивао, али, независно од тог напора, његов је орган и сад звучао послушно и умилно, нежно и топло, страшно и срдечно, иако је говорио о кореспонденцији Какома са среским и окружним робијашницама. Њега се, канда, мало типала психолошка и логичка подударност или неподударност између значења речи и смисла гласовне обојености, главно му је било да му интонација буде саркастична кад он жели да буде саркастична, а он то жели увек пошто му је пре тога била патетична. Оно што има да каже, он

ће у својој неподмитљивој праведности и рећи, па пукло куд пукло, било шта било, шта му је то му је.

После његовог говора нелагодност поста још дубља, још општија: који ли ће сад следећи говорник да нападне и Дежмана.

Али Слободан, који хтеде да се јави и каже како би Каком требало да испита ствар, и, ако је икако могуће, да одложи рапорт, односно да делегација, уколико је већ најављена, и оде ако већ мора, али да не дође због тога до одлагања испита...

Не рече ништа, прогута пљувачку само. Али Синиша, који се диже, каза управо оно што је Слободан хтео, другим неким реченицама. Исто то.

Чињеница да се увек дешавало да неко од другова пре или касније ипак каже и оно што би Слободан желео, оправдавала би његов мутизам кад би он био од људи који се задовољавају оправдањем. Он је увек жудео за корењем сваког свог геста, покрета, речи, ћутње.

— Хоће ли још неко нешто да каже? — упита Јернеј, једва дочекавши да Синиша заврши. Јави се Пнеуматик, па Лазица и Илац и Албрехт — сви: нек се испити одложе; врло важно испити кад је у питању солидарност или тако нешто.

Нико, заправо, није знао тачно о чему се радило. Сви су били уверени да непогрешиви Каком из оправданих разлога не сме само да открије карте пре времена. Али то и није важно кад се ради исправно и у интересу покрета, монолитног јединства и осталих добрих ствари, а што се живаца тиче, они нису фрајле, нек Крајновић и његова компанија радије припазе мало на своје и не саботирају исправну политику Какома из опортунизма маскираног у приврженост науци.

Крајновић опет устаде и рече да га нико од предговорника није убедио да је изабран прави час за намеравану акцију. »Не може то тако: месецима држи предавања, консултације, сатири се, цепај плућа, учи, бубај, испитиј, спремај, дижи ради општег добра по-

крета ниво чланства којем су материјалне неприлике онемогућавале школовање, да би онда из чиста мира: липшај на то' и сутра се не полаже'. Нисмо буржујчићи да бисмо бежали од школе и забушавали. Од нас се очекује знање, солидно познавање марксизма као метода, дубље понирање у...«

— Шта је то тамо доле? Шта се то тамо за столом дешава? Каква су то тамо неслагања?

То је Троскот, изишавши неочекивано из умивалке и оставивши ширум отворена врата за собом, застао, па онда, идући онако кривоног полако и раскорачено, пришао Јернеју.

Јернеј му је објаснио спор. Троскот га је гледао док је износио суштину приговора и предлога. Споменувши Крајновића и Дежмана, Троскот не окрену главе. То учини тек кад је споменуто Синишино име. И не само да му се окрену зверски нагло него и одбруси, гледајући га нетремне у очи: »Шта ти па хоћеш? Шта теби па није добро?«

Али тим упитницима који су му неконтролисано, чинило се, излетели, није следећег тренутка више придавао важности. Не тражећи и не чекајући одговора, окрену се Крајновићу и, гађива израза око уста, намрштена чела а сурова погледа, рече тврдо:

— У реду. Мени је стало до јединства изнад свега. Пошто не желите да сутра отпочнемо акцију, одлажемо је за идућу среду. Дотле ћеш завршити те своје испите, је ли, ти културниче?

Иако је осетио сав могући презир под притиском сто атмосфера убачен и сатеран у реч *културниче*, Крајновић одговори потврдно.

Слободан се радовао томе више него ичему што му се могло да деси откад се вратио из болнице.

Аловито је било пролеће. Не и лето. После два-три лепа априлска дана наишле су без припреме и

поступности тупе оморине, оне јулске, а тек почетак маја; у јуну је севало и грмело, па пљусну кратко, тек да се покупи на пола дана прашина, онда се устале неке врућинштине без краја и конца. Све се изван зидова унепокретило, унутра се учило за испите.

Неки су се већ жалили на губљење апетита, што је могло бити од испитне треме, неки на умор који их не напушта од тренутка кад се дигну па све док не легну — што је, свакако, био симптом и друге некакве болести, а многи — најмногији — на болове у ногама што им отицале, у чланцима који им такође отичу, на изломљеност, на стално осећање мучке, на бестолпност, на повраћања: »Ништа ми не прија«.

Слободан, обузет својим пословима, трудио се по крајновићевски да не допусти *контингенцијама ни жег реда* да га одређују. Упркос тој игри жмуре с испрпљујућом жегом, осећао се предузимљиво: утрнулост својих мишића он није хтео просто да прими к знању. За три ноћи завршиће пробој кроз темеље дебелог зида па ће после све ићи лакше — и копање ашовчићем у земљи, по свој прилици мекој, и то у три смене, и спавање од два после поноћи до шест, што је сасвим довољно а дивно.

Ужелео се ноћног сна. Већ девет ноћи копа до јутра, а дању, и да нема никаквих других задужења и обавеза, не може добро да се спава, тј. сови, иако је човек — човек а не сова, а најзад и, шта? највише ако ухвати три сата да откњава. Утолико пре му је потребно то ноћно спавање јер испити из дијамата и историје филозофије тек што нису, а умор га, на ужасну срамоту, тако хоће да обузме чак и на понеком Крајновићевом предавању (за највиши, пети, курс) да му се очи неодољиво склопе, глава заљуља, а тема највољенија и најподстичућија — *Филозофске свеске* (Лењин).

Није се само сна зажелело. Али задатак ће бити извршен пре рока. Према накнадним корекцијама стиглим из Поља, утврдило се да иза зида постоји покривен дубок сенкгруб и да се хоризонтални бетонски

канал завршава пред том јамом за фекалије и отпадне воде с ону страну стражарске стазе, за којом почињу кукурузи, да њу, ту јаму, неће бити тешко премостити помоћу дасака. Што значи да не треба копати у мекој земљи под површином њива дуже од девет метара како би се избило на површину — све у свему, највише још петнаест дана посла. Пататока је већ спремао даске што ће се прво пребацити преко сенкгруба, а сад је радио рељеф бразди на поклопцу дигнутом из кујне с једне испражњене каце за кисео купус: личио је на секцију планинског предела у обојеном гипсу какве праве војни картографски заводи.

Враћајући се пре три дана у саму зору, радостан што је успео да одвали осам цигала и што му је остало још два реда (тј. две ноћи рада), изненади се кад у умивалци уместо Пататоке угледа Јернеја.

— Шта је? — упита га узнемирен његовим строгим погледом.

— Јеси ли спреман да... — застаде постављајући почетак свог питања свечаним и туђим неким гласом, који је, спор и пригушен, имао неку судбинску тежину и продужи тек кад и сâм поста свестан те судбинске тежине сопственог гласа — ... да подупреш безусловно политику Какома, Партије, Коминтерне?

Слободан задрхта, умор спаде с њега: сигурно опет нешто тешко, поверљиво и јако одговорно.

— Како да не. Само, какво је то питање? Јасно да хоћу кад сам оно што сам.

— Видећеш, питање је нужно. Је ли ти до Партије стало више неголи до ичег, до другарства, пријатељства и осталог? Одговори.

— Прећи на ствар! — рече Слободан, одједном нестрпљив више неголи узнемирен, радознао више неголи узбуђен — јасно да ми је до Партије највише стало.

— Онда се умидј, одмах ћу се вратити.

Већ се обукао кад Јернеј отвори врата да пропусти Троскота, улежала десна образа, мамурног и зборанијег но иначе, згњечене коже од сна, али зракастих дужица као и увек. Као и увек? Паоци су били на броју, на месту, али мировали су, сад још умртвљени сањивошћу, безопасни, с распасаном неком строгошћу на месту вољно, удаљени од центра на обали неког годишњег одмора. Драге су му биле те зенице с неишчиледим умором. Драге, и у привидној безопасности.

Ушао је тако безопасан као никад, па мртвосано и скоро слепачки онесигуралом руком пипао док се није захватио славине, коју отвори, неодлучан као да је заборавио зашто је то учинио. Онда подметну, несигуран да ли се сетио, обе шаке под млаз и напуни водом уста, кажипрстом протрља десни, прскајући уокло, још увек некако погрешно налик више на размаженог јединца преважнијег себи неголи свима робијашима и пандурима. Што није било тачно.

Напуни водом други пут уста живље, стаде да то мућка међу покретним вилицама, и најзад с нешто мало воде покваси очи. Тек онда се окрену, угледа Слободана и паоци му у дужицама заиграју бацајући белу куглицу светлости преко разнобојних поља — још увек далеких, све ближних, приближавали се, блиских, присутних. Куглица светлости се заледи, док је точак дужица, мирујући, пуштао сад само своје паоце да се врте у месту. Јернеј му тад пружи шољицу кафе из црвеног термоса и одмах затим фекете да запали мораву. Од драге, коју су сви пушили, Троскот је кашљао.

— Јернеј ће сад да прочита један извештај...

Рекавши то, сркну кафе, намршти се, повуче дим дубоко и, испуштајући га, пребе надланицом преко доњег меког дела носа, окрену се валову, усекну гласно, протрља руке о летње белоупрљане панталоне од грубог платна и укочи се, затурених рамена, забачене главе, сасвим присутан. Јернеј извади свој нотешчић укоричен у плаву хартију за па-

ковање и прочита оним истим малочашњим свечаним гласом:

— »Прислушни пункт А, 11 сати, 8 минута, 23. јула...«

— Јуче! — оте се Слободану.

— Тишина! — рече Троскот и охрабри Јернеја својом главом скинутом с неког споменика великом сину, оцу, творцу.

— »... глас наредника Звука: „Онај њин главни професор... Крајновић... опет је 20, 21. и 22. по цело поподне провео у другим собама. Записао сам га за казнени рапорт. Да ли да га приведем?“

Глас управника: „Колико пута да ти, стоко, кажем да нећу да знам за то. Засад не. Биће времена и за те ствари. Али кад је реч о Крајновићу, имамо специјалних разлога да прогледамо кроз прсте.“

Глас наредника Звука: „Разумем!“ «

Јернеј је престао да чита, али главу је још држао напету а оборену, мада је плаву свештицу заклопио и ставио у цеп своје летње доламице. Је ли очекивао нешто? Шта?

Троскотов глас, који ушита:

— Лепо. Шта кажеш на ту свињарију?

— Свињарија! — оте се Слободану, који се сав укочио, иако је пре тога брзо погледао у обојицу, па онда, унезверен од страха, панике, ужаса, почео да цепти као да је све свршено коначно: што год урадио, не ваља — тракалица. У власти оног што је звао својим најгористичкијим стањем, слутио је да, без обзира на чињеничне истине, неко после овог мора да страда. Ох, он не би хтео да страда ниједан друг. Лагао или не лагао... Не. Не може то тако... Утолико пре што Крајновић никад...

— Свињарија! — понови Слободан.

... Утолико пре што су се на то обојица из бироа хитро а упитно потражили погледима и обојица се, у исти мах, с неком необјашњивом завереничком уиграношћу окренули њему. Али у начину на који су оне зракасте Троскотове очи прелетеле преко Јерне-

јевог лица тражећи му зенице, као упорно а обне-видело, као да и даље слепачки трага за славином над неким друкчијим валовом, било је и уврбене неке сујетне љутње: како се то Јернеј усудио да га тако паникерски пробуди из најдубљег предјутарњег сна кад, ето, и сам увиђа да са Слободаном нема никаквих проблема. Рекао је: »Свињарија«, значи — слаже се с нама.

— Чекај! Чекај — чинило се да говоре прецизни кружићи Јернејевих зеница.

— Исправно! Исправно — закључи Троскот неочекивано живахно — од тебе се не тражи скоро ништа с обзиром да си присан с њим. Јернеј ће да прочита Есингеров извештај, који нам је предат јуче у подне, покажи му, Јернеје, оригинал, ето, видиш и сам, све је у реду и како треба — Есингеров рукопис познајеш, је ли тако? То је довољно. Да. Довољно. Али за сваки случај, с обзиром на могућност да неки другови ставе извесне формалне приговоре и тако даље, а пошто стварно немамо више времена, ти би требало да потврдиш, и то тек кад се, револтиран, Есингер буде позвао на тебе... Шта? Па то... како да кажем, дакако, да си заиста с њим био дежуран код прислушног пункта. Ништа друго. У реду?

— Ја сам јуче у то доба био у кружоку. Између 10 и 12.

— Оно што се десило јуче, могло се догодити и данас! Ти ћеш данас у Капилар! — рече Јернеј, још увек несигуран али је већ директивисао — између 10 и 12.

— У ствари — допуни Троскот Јернеја — ставићемо Пнеуматика пред врата а ти и ја ћемо ту да причамо и пушимо два сата.

— Данас нема рапорта! — ухвати се Слободан за нову сламчицу.

Јернеј се све видљивије и све срдачније смешкао. Слободан, ког је дотле плавила дрхтавица, осети да цвокот попушта пред неким горким револтом од

ког престаје да стрепи. Већ охлађен и смирен, поче безбојно:

— Знам, али...

— Нема ту »али«, уостаом, схвати то као директиву.

Слободан уздахну, прећута, онда прогута пљувачку и, сав мокар од зноја, рече колутајући очима:

— Баш зато... То јест, не, друго сам хтео да кажем... Да. Многи другови знају да је управник позван баш данас у Београд и да је јутрос рано отпутовао.

— Тачно! Богаму! — и Троскот се окрете Јернеју — шта сад?

Јернеј обори главу као да себе окривљује за тај управников одлазак у Београд.

— Да померимо време? — погледа у Троскота. Слободаново лице мора бити да је утом открило шта мисли и шта осећа, јер се Троскот сав накострепи и брецну:

— Не малограбаниши ми и ти? Ако смо поверовали Есингеру, а јесмо, није важно да ли је чуо оно што је чуо у 11 пре подне, или у 11 ноћу!

— Важно је ухватити се за праву карикју! — одјекну из Јернеја.

— Ипак не разумем! — промрмља Слободан, иако му је све било од почетка јасно: жури им се да сазову одмах после поподневне шетње скуп на коме ће оптужити јавно Крајновића да је Управин човек.

То му је било јасно. Не једино. Односно не толико снажно да би било једино сазнање што му се наметало. Био је њих више који су упоредо трчали истом замраченом стазом у жељи да први избију на светлост речи и оплоде свест колектива својом поруком како би се наметнули животу као једини облик и садржај који има права на привилегију живота, не због права, него због успеха. Неки су од тих тркача примисли питали већ упаничено: »Је ли могуће да другови хоће Крајновићеву главу?« Други су понав-

љали: »Немогуће! Немогуће!«, трећи су тврдили: »Наредиће ти, позваће се на дисциплину и ти ћеш морати« »Немогуће! Немогуће!« »Зашто кад је све могуће, и најневероватније« »А ако је оно заиста речено?« »Немогуће! Немогуће!« »Можда је речено, али не значи оно што се чини да значи. Није ли у претпоследњем *Импрекору*, између четири имена комуниста који чаме по краљевским казаматима, у чланку поводом штрајка глађу у Бази и погибије Витора Петровића, поменуто на другом месту Крајновићево презиме?« »Немогуће! Немогуће!« »А ако ми просто наредe, шта ми преостаје? Нарeђење — извршење!« »Немогуће! Немогуће!«

Утом се створи као у неком огледалу његова слика. Седео је на сандучету, а слика је стајала и пруженом руком, у реторској пози, оптуживала Крајновића за споразумевање с Управом. »Немогуће!« рече последњи тркач.

Упоредо с тим свим немогућим и могућим претпоставкама, за то спринтерско магновење ван трајања, Јернеј стиже да изговори да ће му показати пре шетње оригинал Есингеровог извештаја.

А ако су наредили Есингеру да га напише? Немогуће. Не би Есингер ништа против своје савести. Троскот је зевнуо двапут, без речи се успорено дигао и изишао не затворивши врата за собом. Њих је затворио Јернеј, који погледа ведро у Слободана.

— Шта кажеш?

— Сви знају да Есингер не трпи Крајновића! — чуо је свој глас.

— Како не трпи? — зачуди се Јернеј — не субјективиши ми ту, знаш! Чиста је то малограђанштина. Уосталом... Зар га није колико прекјуче Есингер бранио од Бановићевих напада?

Тачно.

Али ако су тај Бановићев напад као и Есингерова одбрана монтирани да би »извештај« изгледао веродостојнији?

Немогуће.

Али ако...

— Али дотле...? Пре, до прекјуче га је нападао! — то је све што је рекао.

Да је Троскот остао, не би ни то изустео. Просто не би се сетио тог аргумента.

— Чини ти се! — одврати му Јернеј — сви знају да се прекјуче баш изложио у његову одбрану.

— Зар то није могао учинити да би после с више вероватноће могао да ту одбрану наплати?

— Ти сумњичиш чланове бироа? — упита реско Јернеј и продужи потврдно, као да је то одговор другог на малочашње његово питање:

— Значи да сумњаш у Какомову политичку зредост и способност да оцени веродостојност једног документа? И, даље, значи да си изгубио веру у политику Какома, који спроводи политику Партије? Не верујеш, значи, више ни Партији, која конкретизује генералну линију Коминтерне?

— Не! Не кажем — бранио се — једино у шта сумњам то је... то су... Не знам. Просто не могу да поверујем, а све је врло убедљиво упркос невероватности.

Очајном, неочекивано му се јави спасоносно решење:

— То сам хтео... сад знам... Есингер не познаје добро наш језик. Можда је нехотице погрешно, у најбољој намери.

Јернеј се, ликујући, окрену вратима, као да је Троскот још пред њим и промрмља:

— Јесам ли ти рекао?

Рекао му је: »Не вреди то са Слободаном. Бојим се да не схвата игру нужности. Не, није он дорастао да води политику. Непартијан је, упркос оданости.

Али гласно рече, повлачећи се одједном као разбијена војска у паници:

— Добро. Можда имаш право... Ипак, ствари су врло прецизно и језички коректно записане.

И заврши, такође неочекивано:

— Иди сад! Спавај!

Изибе тихо. То је било све.

Али после јутарње шетње позва га у умивалку:
— Ходи, сумњало!

Есингер је стајао леђима притиснут уз зид. Гледао је нежно, тачније, сентиментално преда се и, онако риђ, чинио се да букти док је говорио нишпанећи речима, не очима, Слободану у повије:

— Врло добро сам чуо и разумео кад је управник одговорио Звуку: »Колико пута да вам кажем да ми не приводите Крајновића на казнени рапорт. Нећу да знам за то. Имамо ми својих разлога...« То је рекао од речи до речи. Онда је неко време издавао опште пандурске наредбе. Својим сам ушима све чуо и чим сам изишао, направио сам забелешку и предао је Јернеју. Тако стоје ствари.

Гледао је поштено, глас му је звучао уверено, истинољубиво. А ипак...

— У сваком случају, данас ћеш провести од 10 до 12 у умивалци с другом Троскотом. За 24 сата треба да се одлучиш.

5

Кад помисли само да се целе ове недеље, нарочито између последње среде и четвртка, али и раније, пре испита који су завршени у уторак, ломио да ли да и Крајновићу каже за онај прислушни пункт у Капилару! Рефлекси пријатељства које је изнеговао гонили су га да му то саопшти како би спречио (сад је тога свестан) репризу оног ужаса Виторове погибије; уверен да се Витору не би догодило што му се десило да је имао једног макар правог пријатеља међу друговима, човека коме би могао рећи све, који би му могао рећи све, с ким би гласно и противречећи како треба, тј. у дилемама чешћим но што се мисли, разговарао о свему отвореније неголи са самим собом.

Резултат таквих отворених, па макар и против-

речних разговора био би салутаран. Уверен је у то. Није се још питао зашто је између свих кандидата које му је класа нудила овде међу друговима за пријатеља изабрао баш Крајновића, као што се није никад питао ни зашто је тако несрећно и неузвраћено некад волео Јелену. Пријатељство је једна врста љубави: не бира разум, то чини срце, изабрано да избере.

Али и да је разумом бирао, зар би могао извући, као папагај *планету*, бољег човека, вреднијег, значајнијег, скромнијег а људски ближег но што је био Крајновић? Он није затрпавао јаме и неприступачности лупкањем обичних другова по плећима, нити је даноноћно дубио и подвлачио разлике у разини између других и себе. Троскотово држање дистанци као и Виторова срдачност са свима који су га подржавали били су нека врста демагогије нужне руководиоцима који вајају глину човека као што вајари то чине са глином од које је човек.

У том погледу била је ситуација с Троскотом чистија. Он није ни друговао ни с ким. Он се поставио у свести робијаша изнад свих, као нека врста команданта у цивилном рату. До њега се долазило преко Јернеја или Есингера, никад непосредно. Он није ни јео с другима за столом, него сам, седећи на сандучету крај свог кревета другачијег од осталих кревета, откад га је реума, а можда и луксација два пршљена, нагнала да лежи на даскама преко којих је стављено пет ћебади и да се покрива с још три, нова, набављена споља, светлоплава. Сем тога, слабо здравље, паус сви остали најодговорнији напори, захтевали су за њега и изузетно појачање хране. Сем морави и кафе у термосу, држао је у једној посудици увек нешто сира и понеки комадић пршуте или зимске саламе.

А Грујић? — упита се.

Не, он још није ником открио оно што је Слободан, живећи уз њега за време истраге, наслутио: садржај руководиоца.

Грујић је у све још гледао крупно отвореним очима не говорећи много, још увек као *кунујући* и још увек као држећи себе на узди!

Једном речи — с Троскотом се не би могло пријатељевати. Он себе самог држи на корак од себе, на два од других.

А Грујић, с ким би се могло да није било свега оног што се збило, Грујић није хтео још увек да се отвори и оискрени ни пред ким. Живео је ту као да пролази кроз овај живот, стално упоређујући оно што је научио у далекој Митровици с оним што се догађа овде међу друговима, да, али забатањеним у тој забити, далеко од зрачења центра.

Не. Сем Крајновића, никог ту нема који се не обуздава.

Сем тога нико није имао квалитете и врлине нужне пријатељству колико их је имао Крајновић, кога је све што чини Слободана Слободаном изабрало давно, без оклевања. Сећао се, док је оклевао да ли да му све каже о Капилару и прислушном пункту (догле му је све говорио) (све од оног што му се збијало у јави или у сну, али ништа забрањено, из простог разлога што му је досад мало било забрањено) (а све ово од Капилара до Пункта — било је изричито забрањено), читавог тока настајања њиховог пријатељства, нечег сличног љубави, оне потребе да буде с њим, да га гледа и слуша, да причају, оних обавеза које су настајале на основу свега тога, оне радости с којом му је Крајновић прилазио чим би се Слободан пробудио или вратио с рада у Капилару, оног весела с којим су одлазили да попуше прво половче у умиваљци, оног нузужитног, сланинашког *трустовања* (заједно с Венчетом, и Грујићем), оног ужег круга у ком су се Крајновић и Слободан ипак издајали, иако интимни и с другима. И као што мушкарац може да буде роб женске лепоте, тако је и он постајао роб његовог бескрајног знања, вољубилности с којом га је износио држећи своја предавања, па преко тога и његовог изгледа, његове широ-

копорне маторе десне слепоочнице, једино старе на његовом иначе бебастом, јагђећем, веселом лицу, увек спремно да сине и блисне кад га угледа. Шта је он као компензацију налазио у Слободану? Младост, једино чиме је располагао, није врлина по себи, а било је већ и другога мањих и од њега. Смисао за технику и прецизност — њих је Јернеј имао више од Слободана. Можда је волео то што је осећао да га Слободан издваја, да му се диви, да је, тако рећи, засвојен задивљеним пријатељством према њему.

Бивао је Слободан и љубоморан. Иако је престао да испољава љубомору, Крајновић ју је, мора бити, и сам примећивао по неким Слободановим убилачким погледима или дурењима без разлога. Он је, сигурно, и извео неке своје закључке. У последње бар време никад није заборављао да га позове чим би се распричао са неким на шетњи у дворшћу или за време вануставних сати у соби. Слободан не би увек долазио, али престајао би да се осећа одбаченим.

Не само Слободана, и Крајновића је пријатељство дисциплиновало и чинило мање расејаним. Не и мање драгим. То и јесте један од парадокса љубави или пријатељства — да мења оног или ону коју волиш или с ким пријатељујеш, иако се увек пријатељује и воли зато што је тај неко такав какав јесте вреднији и савршенији од свих других у које би могао излити сувишак осећајних енергија, маште или животности.

То вечно *реформаторство нежности* део је иконски предивног незадовољства постигнутим. И кад воли, човек је задовољан својим незадовољством, мада остаје увек и незадовољен својим задовољством. Све му се тад отвара као проблем и све му тад нуди решења која, не волећи, не би ни сагледао, ни тражио, ни нашао. Љубав и пријатељство су школе револта.

Да није тако апсолутно био одан том пријатељству које је неговао, несвестан, можда, очајања и туге за Витором које је оно садржавало, Слободан се не

би ни секунде питао да ли да му каже за прислушни пункт, а ни Троскот му, осетивши можда део тога, не би пришао тог дана и прошетао читав сат с њим. Држао га је испод руке и причао о свему и свачему као уводу у нешто што је хтео да му каже а за што је губио жељу сваки пут кад би Слободан помислио: »Сад ће«.

После, напуштен, Слободан је гледао замишљено пред собом, подуширући зид недалеко од терена на коме је Пататока судио једну од међусобних утакмица одбојке и гледао је одсутно све док му није пришао Крајновић. Али ни сад Слободан није имао храбрости да му ишта од битног каже. Па ни да га упозори (ако ништа друго), чак ни кад је Крајновић, можда у жељи да му олакша, стао да му прича нешто о напретку технике прислушкивања у свету.

— Лукаво! — промрљао је питајући се је ли случајно почео о томе.

— Волео бих ја да живимо у свету где има мање нељудских лукавстава.

— Зар не верујеш у добру страну техничког прогреса?

— Не спадам у оне који га поричу, ни у оне које психолошка и друга отуђења плаше. Само, куда ће се стићи настави ли се тако? Више ни најтајније мисли неће бити тајне оном ко поседује те детекторе а науми да те ослушне.

Но, пушећи следећег јутра прво половче, Слободан сâм поведе опет разговор о ономе што му се од јуче чинило недопустивом ипак скепсом према прогресу технике. Али као да је све поводе за то слутио, или као да је уверен био да би говорњем о томе извео себе на чистину, Крајновић се јутрос, друкчије расположен но јуче, насмешио врло танко, чак сетно: »Знам, знам« — рекао је — »дешава се и мени да изручим у сливник и дете заједно с прљавом водом.« По подне га ухвати под руку и прође кроз двориште причајући како човек напредује вртећи се око нечег што метафизичари зову исконским, неуклоњивим

злом, а што за дијалектичаре није природа расе Каина, како метафорично називају људску природу, него поглед на стална рвања супротности, поглед који бацамо »ми«, људска природа, на њих, рагујуће партикуле противуречног јединства човека и природе. Хоће ли им с временом жалци отупети? Свакако, извесна релативизација тог односа извученог из кљуса класних антагонизама припитомиће их, учинити подношљивијим. При чему, док свет неједнакости и сиромаштва, тј. свет уклоњивих нужности буде трајао, за људску ће природу бити везани појмови добра и зла и људи ће бити позивани да суде о свему, па и о оном што их превазилази привремено с тих тако упрошћено заинтересованих (с тих тако упрошћујућих) позиција.

Кад га је на то Слободан ћутке погледао, врло запрепашћено и оштро, Крајновић је (да би смирио пријатељево скојевску душицу, чисту од асоцијација које су се њему наметале) стао да се повлачи и да му објашњава да није мислио ни на шта прецизно, да није алудирао ни на кога, мада...

Застаде, одмери га искоса, иако још увек узнемирено, али се стиша видећи да је Слободан изгледао задовољан одговором.

— ... случај Витора — продужи без нагласка зато — бар ти и ја немамо разлога да се заваравамо причама да је погинуо несрећним стицајем околности, а још мање причом у коју уверава званична верзија бироа — »жртвујући се за све нас«. И да се не чудим више. Сличних је случајева било. Не мора да их буде, а ипак може увек да их буде.

— Ту?

— Не ту. Не ту само. Свуда помало.

Као да није разумевао.

— Случајева чега?

— Случајева... то се текућим жаргоном зове — издајство, приспособљавање укусу непријатеља, троцкизам. Јереси је разних имена, а све се свде на исто, данас, јуче, сутра. Нужност јеретика је не-

сумњива. Оно што је теже, то је одредити ко је јеретик и која је јерес она нужна. Извесна произвољност у одређивању ко јесте и ко није кривац завладала је услед надошних потреба за ломачама, које су одавно откриле, бар извесном схватању природе власти, не само своју пропагандну употребну вредност него и вредност. Не сумњам да шпијуна, камуфлираних непријатеља и диверзаната има свуда. Али одувек сам се питао да ли су то баш увек они на које се у датом тренутку упире прстом. Било је јасно да је сујевјерни *ratio regis* налагао Троскоту да скине Витора с врата. Отуд и толика усхићеност бироа кад се Витор онако елегантно сам скинуо, урадивши оно нужно што би се они и у себи самима нећкали да тако темељито учине. Страшније је, у вези с јересима — друго. Што релативно криви или релативно прави јеретици, кад их на крају стигне оправдање и задеси посмртна почаст, остају и даље релативно криви јер су се јавили превремено. Зато они који их рехабилитују не чине то никад докраја. Не само зато што из пепела не ничу људи који су били спелењени. Разлог је прост — и они који могу неког да рехабилитују, и они су власт, и они имају главобоље са својим јеретцима. И ма колико им били потребни они прошли својим антиципираним сведочењем у прилог овом што сасвим обично сада јесте, свака се власт осећа у понечему солидарна са сваком влашћу. И оном коју је као ненужну срушила. Витор, који се дао убити јер му друго није преостало, без обзира што је постхумно тако рећи дигнут на ниво свеца јединства и без обзира на то што га славимо сви у хору, у гласу је сваког од нас остао оно што је био — онај кога смо волели или онај кога смо мрзели, борац против опортунизма или усијана глава, никад отац јединства, како га Троскот назива данас, пола године пошто га је натерао у смрт.

Слободан никад досад није чуо Крајновића да тако говори, и ма колико га запрепашћивале те речи, и ма колико га та схватања иритирала својом скеп-

сом, стармалашћу и цинизмом, ипак више од свега га је уплашила могућност да његов пријатељ мисли потпуно независно од општег става и, у неку руку, чак и јеретички у односу на њега. Али, зачудо, није имао утисак да се осећа онако бедно како би да и сам није долазио до сличних мисли, иако их никад није мислио. Није. Зато је и сад слушао ове — исто-времено без отпора, као да су одувек његове, и, најежен, пун одбојности, борећи се у себи против присвајања тако туђих схватања. Желео је да туђе остане оно што туђе јесте.

То све га нагнало да приликом првог следећег јутарњег пушења своју разгневеност са себе пребаци на оног кога је волео више но себе. Управо зато што га је волео више но себе, није ни могао да се помири с мишљу да Крајновић, после свега што је сам рекао о јереси, жели да мисли *јеретички*. Хтео је да га заштити од онога што је сматрао злом. У себи се на некакав непробуђен начин и мирио с тим да му пријатељ буде онај који се не умара, буни и не пристаје; али ипак се плашио, као родитељ за своје дете, да Крајновића може због тога да задеси несрећа. Каква? Од кога се Слободан то плаши? Од другова? Срам га било!

Зар је на то спао, другова да се боји, он који се није бојао ничег.

Зачикавајући се, Слободан одлучи да и сам усвоји тај крајновићевски начин побуђеног мишљења. Постати побуђеник и у односу на недостатке самог бироа! Не што је тај биро зло — поче одмах да ублажује своју мислену жестину — него што није све добро које би већ могао бити.

Али то га тек образложење уплаши.

Не! — одлучи наједном.

Није време за то. Сад заиста треба све снаге улагати да се продужи и оствари концепција борбе коју, као паралелну линију свету, извлачи биро, сликајући револуционарног себе. То и ништа друго. Све остало — слаби, а све што слаби колектив, — користи не-

пријатељу, а све што њему користи — штети борби...

Крајновић одоле Слободановом жестоком и немилосрдном нападу, миран и супериоран све време. Када је престао да исиктава јед и отров, рече:

— Излишне су све те твоје претпоставке. Ја сам ту. Ја сам у колу које игра одређену игру, за мене нема ни изласка из игре, ни друге судбине од оне свију нас. Ја ћу као и сви да говорим, говорећи оно што треба онако како треба и када треба. Чинићу оно што се тражи да се чини и не говори. Али мислићу по својем.

— Потребно је понекад и да се мисли и осећа заједно.

— Обавезе су акционе природе. Отуд и сличности, привидне или не, између децентрализма и католичког практиканства. Али у оба је случаја важније оно што говориш од оног што мислиш.

— Сад је важно и шта мислиш. То је разлика. Треба мислити са свима. Није у питању спровођење мисли у дело. Јединство мисли се тражи од нас.

— То би значило мислити хорски. Али под лицом диригента свира се, дела, егзекутира. Не мисли се. И кад већ хоћемо да говоримо, јединство мисли је таман толико утопијска прича колико и *Држава Сунца*. Људи не умеју да мисле једнако и поред најистоветнијих интереса. Из простог разлога што се увек мисли вазада различитим инструментима.

— Али оно што је нужно нама... Акценат је на том *нама*... то је јединство мисли...

— Да се разумемо онда — оно што ти зовеш мишљењем, ја зовем акцијом, и то одређеном, заинтересованом, класном.

Враћајући Слободану муштиклу коју је он чувао заједно с фекетеом, док је Крајновић задржавао код себе (као мање страстан пушач) само цигарете, упита:

— Јесмо ли се објаснили?

Слободан на то одговори запрепашћенији и од Крајновића:

— Ако мислиш на то што си рекао — никад! — и диже се.

— Скојевац! — насмеја се за њим зачикавајући га.

— Ако! — одврати Слободан преко рамена. Крајновић га сустиче у соби већ.

— Стани! Не бих хтео да се једна још лепа невиност сложи у роду, броју и падежу са неком тамо молијеровском господом.

— Којом? — упита обрадован што се нису морали да посвађају макар и тако.

Крајновић га је гледао узбуђено:

— Тартиф је лагао небо. Оно је глуво. Људи који то нису, не опраштају лажан морал. И уопште — лаж.

А онда га, удобровољен, ухвати испод руке, врати га у умивалку на још једно половче помирења. »Прву свађу треба прославити.«

Причао је сад, пушећи, како за све ове године што припада покрету он није ниједном стигао да се упита да ли је било сувишно ма шта од оног што се у име револуције захтевало да уради, мада је од 1919. до 1929, за првих десет година, био трипут хапшен и интерниран — све у свему — годину је преседео, а од 1929. до 1936. седи већ пуних — шест и још ће четири, мада ће, кад изиђе, после другог летка најкасније, бити ухапшен. А неоспорно, учинио је за све то време низ грешака и упадао у заблуде и нервозе, хистерije па и панике, а сигурно је да су такве неизбежне неприлике кроз које смо осуђени да пролазимо услувиле и понеки од његових недовољно промишљених гестова и навеле га на неки наопак и изливан закључак. Али ово што сад траже неки другови од револуционара, и то у име слободе којој сваки од њих сваке секунде потврђује своју оданост, ипак превазилази све замисливо. Он није наиван и не изједначује слободу и пут до ње, али никаква ди-

сципина не може да захтева да се престане да мисли, ако претпоставимо и да може тражити да се не мисли гласно својом главом и не мисли даље од већ мишљеног.

Шта га је љутило код Какома? Због чега су се неки чланови Какома хладили према њему? Није ли му одмах по доласку из болнице Јернеј рекао, алуирајући на Крајновића, да нисмо друштво слободних мислилаца. Нико не сме да дискутује о одлукама и да их на свој начин интерпретира. Има да их спроводи.

6

Испити су прошли, у последњем тренутку је Јернеј показао прилично широкогрудости и није тражио да падну и другови који су ипак нешто научили и знали, а завршено је и пробијање темеља зида, тј. првог дела Капилара. Од наксиноћ су отпочели земљани радови, физички заморнији за Есингера и Пататоку, који се нису навикли, као Слободан током дванаест ноћи, на ваздух у цевоводу па им је сад учинак био толико мањи од његовог, па је одмах предложио Јернеју да сâм и продужи: »Мени више ништа тамо не смета. Чак ми се чини да лакше радим уз корзирање буба и пацова«. Одмах се покајао због потцењивачке препотенције на штету Пататоке и Есингера, али бироу је стало, канда, до учинка само. Његов је предлог прихваћен. Од синоћ опет наставља да сизлази у Капилар на целу ноћ.

Управника није било већ од уторка у Анексу, а неће га бити све до идущег понедељка, рекао им је Драгутиновић, што је Бановићу послужило као повод да опали неколико јетких примедби на Крајновићев рачун, али и Крајновићу да му одврати истом мером.

Пошто је, читајући, провео време од 10 до 12 у умиваљци, сâм с Троскотом, који је пушио мораве и

пио сâм кафу не скидајући се с прозора али не проговоривши ни реч са Слободаном, збуњеним више но увређеним, сазнао је по подне, на шетњи, да је за вечерас Крајновић, на захтев другова поткованијих у области филозофије, заказао необавезно предавање поводом неких проблема семантике.

Јернеј последњи приђе столу, око кога је било бар за пет степени топлије неголи у испражњеним угловима собе. На оближњим креветима и оним двома клупама све је већ било запоседнуто и учокоћено. Сигуран у себе, он лако дотаче бледом и танком руком раме првог, и Лаза Подсвест је, и не дижући главу, знао ко му је за леђима и шта тај хоће па, једва савладавши више покрет неголи жељу да љубазно скочи и уступи своје место члану бироа, руку улево, пригњечи ужарену Албрехтову бутину, али ослободи 40 сантиметара простора, колико је сувобедрастом Јернеју било и више него довољно. Слободан се следи прво: Сад ће ме упитати шта сам решио!

Али не, ничим му није дао на знање да се сад занима за то. Чак би се, по незаинтересованости за Слободана, десно од њега, могло рећи и да је заборавио на јутрошњи ултиматум, још неистекао, уосталом.

Да се не би мучио и одговорио на логично питање »а зашто је онда сео крај тебе?«, Слободан је стао да прати предавање и, слушајући га предано и са свом могућом концентрисаношћу, ускоро је заборавио и Јернеја и оморину што није попустила ни у заранке. Био је захвалан Крајновићу за инспирисано и инспиративно излагање теме. Од оних је, уосталом, што оправдавају његово необраћање пажње на Јернеја: сви знају да обожава филозофију и проблеме језика. Слободан је, истина, с времена на време бацао поглед крајем ока пут Јернеја, кад год би његово кули-пенкало јаче зашкрипало уносећи понешто речено у нотес од прошивеног клозет-папира укориченог у меки картон.

Независно од тих трзаја, Крајновићеве су му речи омогућиле да, за време бар пет шестина тог сата, у највећој могућој мери ужива у споју истина и маштовитих игри којима је предавач обасуо присутне, позвавши их већ с почетка да заједно с њим размишљају мало о природи речи, чију историју — од крика до мислених именица и индиректног говора — изнесе без инсистирања, да би затим прешао на објашњење трансупстанције што се дешава приликом инвентарисања именована предмета, појава, стања и деловања, како би се одатле упустио у разглабање процеса мишљења, те хемије модалитета, коју такође рапчлани, да би завршио физиком дијалектичких категорија, које редом именована и наброја. Затварајући круг, обухвати, после испитивања тока противречних тријада (сасвим уочљивих приликом доношења закључака) (кад се, успоримо ли муњевитост с којом се намећу, открива на тренутак природа укидања и ушчувања, која и није друго доли негација негације), проблематику одразности чулног ума ограниченог безграничјем, па поче да говори о извесном све уочљивијем порасту субјективизације приликом осликавања објективног, и објасни тај пораст последицом оправдано повећаног човековог самопоуздања и моћном крхкошћу мишљења ван схема, не и ван извесних законитости што схематичу. На крају заврши претпоставком да се, већ према историјским ситуацијама, наизменично служимо једним или другим начином: једним кад масу схватимо као енергију откривања, другим кад енергију укочимо из страха да нас *ново* не би добрим послужило. Револуционарне класе нису се никад тог другог бојале, зато су и биле редовно отворене сваком прогресу.

По пажњи с којом су праћена ова излагања из области што претпоставља постојање извесног предзнања слушалаца, није било тешко разумети у коликој је мери предавач супериорно владао својом материјом, али и мајсторством да је учини присту-

пачном свима. Чиме није речено да је сваки од присутних у подједнакој мери тачно схватио домет свих преглатких алузија шаржираних неком евазивном и лако иронијом на рачун неких врло котираних теза и њихових текућих тумачења. Требао би и за све те приземне алузије, што су се и нехотице овде-онде отимале Крајновићу, више стручности но што се поседовало, и свакако много више неоправдано сумњичаве будности да би се протумачиле као израз разбијачке и опозиционе зле воље. Не значи да се, независно од тога, он у последње време није залагао, као сад, и јавно, мада не директно, против идолатрије принципа прегласавања, тог нејединог сазнајног метода истине као »борбе за освајање већине«. Рекао је и сад током предавања: »Објективну исправност истине коју сазнајемо праксом као и логичком анализом и синтезом не можемо мерити бројем гласачких куглица бачених у њену урну, као ни висином шамлице с које је постулирана«.

Није то био обичај, али неки недавно стигли млађи другови су му први запљескали, многи стари четворкаши прихватили то, а онда тек, као да су постали свесни неиздржљиве врућине коју су као хипнотисани дотле подносили, сви су скочили с клаупа и кревета. Енергијом с којом су се одлепљивали дижући се с овлажених дасака и сламарица, рекло би се да су хтели да се отресу жеге, аморине, жеби а и глади: било је већ време вечери. У комешању и гужви што наста, Слободан одахну кад реализова да му Јернеј није пришао ни после предавања. Свеједно да ли зато што није успео или што просто није хтео. Ускоро га откри у дну собе уз Троскота.

7

А пре тога, једног од предиспитних дана после предавања о теми тад на дневном реду (Објективно и субјективно у светлости дијамата), Слободан је

пенушавих очију од одушевљења пришао Крајновићу и рекао му меким, захвалним гласом своје усхићење. Неке је ствари он, Крајновић, тако јасно изрекао да су му помогле да схвати понешто слућено међу појавама у свету а и у самом себи.

— Које? — смешио се Крајновић, али Слободан се не задржа на личном и, онако сав некако уопштен, какав се у последње време све више чинио или хтео да учини, настави грцајући од узбуђења што га вечерас превазилазило (не лично узбуђење, него опште, свељудско) да му прича како се ниједан човек данас не може осећати потпуно срећним ако није просветљен науком, коју он, Крајновић, тако суверено и јединствено предаје.

— Зашто? — смешио се умиљато Крајновић а Слободан се није хтео да зачуди том питању, него га је, чинило му се, исправно схватао као испитивање на некој консултацији о оном што је научио или требало да научи на часу па на то друго запиткивање одговори као одликаш мирно, без замуцкивања, да је то зато што је само оно, то наше тумачење света, историје и мисли, успело да развеје незнања којима су векови беде, ниске продуктивности и тако даље замагали видике на људскост и нељудскост односа а самим тим и задатака човека у свету све ширем јер све хуманизованијем.

Крајновић не би био који је био да се није ухватио за једно ту место и да, поводом оног што је Слободан говорио помињући неку »паклену машину коју је марксизам ставио у срце судбине«, није стао да му се супротставља, навикао да баволоадвокатује. То је Крајновићу био природан начин да шиба и креће своју мисао увек у правцу од знаног ка незнаном а сазнањивом, од формулисаног ка неформулисаном а изрецивом на основу изреченог.

Седели су дуго сами у умиваљци и пушећи срдачно спорили, али Крајновићу није промакао некакав, смешно је рећи, величанствено-просветљени занос којим је Слободан зрачио у робијашком smoking

гоопи за све то време. Одавно није срео човека који се тако тотално предавао оном што је називао сазнање и тако потпуно горео од жеље да још и још сазнаје, а дахтав и дрхтав од узбуђења пред оним што је већ сазнао и што му је помагало да живи и буде добар војник у једном од одреда своје класе. Ништа друго за њега као да и није постојало сем овога: сазнавати и извршавати своју борачку дужност.

Кад се после добра два сата Слободан дигао, то је Крајновић схватио као знак да је време да се повуче јер почињу »мистериозни« технички послови. Да ли и ноћас са Есингером и Јернејем? Устаде спремно, сруши сандучић, саплете се, али му прибрано, упркос свему томе, иронично некако пожелеле лаку ноћ.

— Хеј! — шапну сад младић и заустави га узбуђено дахћући — нешто сам хтео да ти кажем...

— Кажи! — једва дочека, као да је слутио да је нешто битно заборавио да му каже. Али лице му се није смрачило ни кад је, место оног што је очекивао, иако није знао шта би то могло бити, Слободан, прогутавши плувачку, застао и, као да се покајао, без нагласка рекао:

— Знаш, у вези с оним зезањем Венчета сваки пут у купатилу и после за столом. Или оно с Јернејем после шетње. То ти није потребно, па зашто?

— Озбиљно? — као зачуди се, нерадносно слушајући и даље, све непажљивије, Слободанова размишљања о томе да људе не треба ни испрепадавати, ни врећати изношењем ствари тачних можда, па чак и истинитих, али неформулисаних за ниво већине, што их у неполемичкој али директно зафркантској форми не може да схвати, а вероватно би могла, уколико су корисна, а многе би то биле у неком другом, педагошкијем облику.

— Јеси ли то баш хтео да ми кажеш кад си ме зауставио?

Слободан не обори главу. Крајновић изиђе.

Слободан није ни уздахнуо, сео је на сандучић. У очекивању Јернеја, који се још није пробудио (али већ ће он, без закашњења), стао је да чита девету главу првог тома Капитала, али, читајући поново то поглавље, није могао да се уздржи да не помишља на Крајновићеву срчаност као на недостижну врлину човека, затим на сигурну несигурност с којом говори кад предаје, онда се ушта, и то после неког времена ушта, и да ли је икад Крајновић напустио иједан став који је дотле бранио, сем ако му не би севнуо нов, боље осмишљен, сем ако му се не би јавила уверљива могућност или нова, садржинскије оптерећена мисао. То је, закључи одједном, отуда што је његов пријатељ апсолутни атеиста. То је он! — ускликну скоро, изговоривши у себи опет праву формулу, па се обрадова. Закратко. Рече му је.

Хтео је њу одавно да саопшти Јернеју, који је наишао мрк и тих. Не мичући уснама, овај процеди: — Почни!

Брзо се свукао, дигао поклопац, нестало.

Осећао се неагодно. То значи — мислио је пузећи — да Крајновић зна да он, Слободан, није апсолутни атеист, тј. оно што треба бити. Не бити нешто што јесте Крајновић за њега је исто што и не бити у праву, не бити довољно храбар, слободан и срећан, не бити довољно марксист.

А то је исто што и не бити, или бити вечити шегрт полувида пред светлошћу за коју се Крајновић трудио да њему и другима отвори очи.

То је!

... Не рече: Хоћу да будем храбар. Помисли само: Храбар сам. Али оно јутрошње предсвитање отвори се пред њим. Несмањена ужаса...

Клеца пред првом препреком која је чињеница сагледана као маса а не као енергија, као датост а не као динамика.

Зашто?

Зато и није у стању да изврши избор. Зато што га није учинио, савест су му и притисли противречни

и мутни импулси, место развојности које се налазе и у Јернејевом захтеву и у Слободановој пријатељској љубави према Крајновићу. Треба рећи: »Нећу!« Кратко и јасно. А не бојати се.

Зашто он све тако?

Зато што је недовољно поткован знањем. Да је Крајновић у његовој ситуацији, он би одмах знао шта да одговори и шта да уради. И Јернеј би знао. А он, жртва статике своје недораслости, не уме да открије границе пријатељства ни границе преко којих почиње да делује више револуционарно опредељење, ако треба чак и против саме дисциплине и партијности.

Шта да ради?

Није знао. Било би му лакше наћи пут да му је Јернеј сам рекао оно. Али Троскотова десна рука ангажовала је самог секретара бироа. Он је лично затражио од Слободана да потврди да је чуо оно што су сви троје знали да није чуо.

Понови ту реченицу у себи и схвати да је, упркос малочашњој одлуци да буде храбар, био подло неслободан. Али он није ни јутрос, за она два сата проведена с Троскотом у умиваљци, ни после, ни сад — пристао. Није. Није? А шта је значило оно малочашње »секретар бироа« ако не спремност да нађе изговор и оправдање за свој став мирно пред свим што му нареди да учини друг задужен да у име колектива врши опште руководеће дужности, без обзира да ли је то што му је речено и тражено исправно или није, нужно или није, корисно или није.

Крајновић се не би миголио да су му рекли да тако нешто уради против Слободана. Послао би их до Бавола упркос децентрализму.

Уосталом, децентрализам предвиђа дискусију. Да. Али кад се Крајновић није покорио одлуци већине? Тачно. Али кад се све до гласања и одлуке Слободан борио за своја схватања? Крајновић би се борио за своја.

Добро, тачно је: Слободан је од почетка био један: »Чекај и учи, цувакс си, млад си«. Али ако још ни сад није стари робијаш, давно је прошло време кад га је ту све јуношки само задивљавало и све му било само лепота и откриће. Сада једино још Крајновић може да га истински одушеви неким својим идејама и мислима. Све остало делује рутински и зна напамет.

Неким? Кукавице!

Треба се угледати на Крајновића. Постати као он. Он једино уме да свугде и у сваком зиду открије и отвори врата у невиђено, незнано, сунчано.

Троскот — то је друго. Његове наредбе (и оне Какома) (и оне већине) (то јест, Какома, тј. Троскота) Слободан ће без поговора да извршава. Без поговора? А ово сад?

Није то наредба, него предлог. То је друго.

Друго, зашто друго?

Хоће ли или неће ли да изврши све што од њега другови траже?

Зар ни без самоиспитивања, те унутрашње дискусије, за коју је, изгледа, једино способан?

Чему та јадна дискусија кад је све унапред одлучено: наређења морају да се изврше!

Мрак је, не види се! — покуша да нађе оправдање пузећи кроз Капилар, далеко још од поодмаклог пруста. Па се после неколико покрета лактовима и коленима насмеши: »Баш сам нашао изговор«.

Још се смешио. Али онда лице мора да му се стврдне. Осети како се све у њему затегло од гнева. Неко се продера: »Шта то значи? Шта то значи, питам?« Тај глас је одјекивао кроз унутрашњост њега налик на овај влажњикави, љигави Капилар којим пуже, налик и на обичан једњак, налик и на опустели школски ходник о зимским распустима.

»Шта значи то?« викао је тај глас. »Опет подсвест, је ли?«

Срам ме било! — закључи, и тек кад му паде

однекуд Бановић на памет, осмехну се поново. Но сад је знао да му је задатак који себи поставља јасан: треба постати апсолутни атеист. Тиме ће да трансцендира статику догми. Дисциплина је, дабоме, једина ствар што сме да га превазилази. Али она није трансценденција иако трансцендира. Неверица на коју мисли, стабло је пребачено преко амбиса. Њим ће да крене ма колико био клизав. Корачаће лаички, рационално, од своје воље. Напредоваће полако и опрезно, али без потребе за оградама и застанцима, без страха. Не сме себи дозволити вртоглавицу. То је све. Он је већ одрастао човек. »Ја сам одрастао.«

Преста да мисли. Али кад стиже до пруста, повуче испод мишке привучену кесицу с кутијом пибица и запали свећу коју напипа: посао који је сад радио изискивао је светлост. Макар те једне свеће.

При њеној светлости је и донео одлуку. Ако га Јернеј што припита, рећи ће му кратко и јасно: »Разумем вас, ценим, али не лажем, ни вас, ни колектив, ни себе, ни Коминтерну, ни будућност, ту Свезналицу.«

8

Сећао се среде. Уопште.

Нико није оног јутра обратио пажњу на то да Јернеј и Слободан нису изишли на шетњу. Па ни на чињеницу да Слободана није било у соби кад су се вратили са јутарње. Троскот, Крајновић и остали одређени синоћ да оду на рапорт као делегати колектива ускоро буду позвани.

Управник их и прими седећи за столом одсутна израза. Није, кретен, крив што не зна да је Јернеј у умиваљци, а Слободан у Капилару. Из тачке »прислушни пункт« чуо је сваку реч. Почео је Троскот оним својим храпаво бљујућим, навлаш антипатичним начином говора: »Тражили смо овај рапорт да бисмо протестовали овог пута најенергичније против непрекидних провокација команданта Звука, то је

број један, а број два: да бисмо изразили своју решеност да се боримо против јавашлука Управе и начелника одељења за казнионе...»

— Ја нисам овлашћен да примам жалбе које се односе на органе Министарства! — рекао је управник с неким тремолом у гласу који би другде нагнао Слободана да прсне у смех. Столица утом загреба над њим.

— Ја нисам овлашћен од стране колектива комуниста да пристанем на даље одлагање премештаја наших другова који робијају по малим среским затворима, без појачане хране, без књига, без ичег што олакшава издржавање казне.

— Није њима лоше тамо.

— Ваше нас мишљење о томе савршено не занима! — препозна Крајновићев глас.

— Штавише — продаји он — молимо вас да га задржите за себе док не чујете наше захтеве.

— Понављам да ја немам овлашћења.

— Онда нам доведите начелника за уши — рече Пнеуматик — или ме пустите да ја то учиним.

— Не буди дрзак, ја могу и друкчије.

— Прети, другови! — разара се Троскот — другови, овај нам солунски крунски сведок чије су лажне стајале главе Аписа и остале црнорукце, који нису хтели сепаратни мир с Аустријом, овај нам лажни сведок прети, другови! Да не мисли да се налази пред војним судом 1916? Да не мисли да је време стаало 1916? Слушај ти, лажни солунски сведоч, ако ти је свака дака крвава од крви поштених људи, не значи да ће тако до краја остати и да се злочини не кажњавају. Ако хоћеш лепим, имаћеш лепо; будеш ли хтео рат, ја ти кажем да ће цела ова зграда у једном тренутку тако да забруји и плане...

— Волео бих да видим...

— Одмах! Хоћеш ли одмах? Ето!

Забруји и плане — то је био шлагворт. Слободан је повукао канап чији је крај држао у умиваљци Јернеј...

...који истог часа удари двапут дугим штапом у плафон. То да почне петица, а не они, било је лукавство. Управа није смела да посумња да четворка командује. О прислушном пункту да се и не говори.

По наређењу бироа, петичари су стајали недалеко од прозора, спремни да на знак Синишин, који изјури из њихове умиваљке, почну да ударају у решетке раније већ припремљеним гвозденим предметима, плочама лима, тупим ножевима, кашикама, порцијама.

Две се собе у исти мах придруже петичарима.

Све је то припремљено било, договорено са собним секретарима, и савршено досад законспирисано.

И преостале собе су се придружиле. Тачно онако како је биро предвидео. У тренутку кад је Троскот изговорио: »Ето!« цела је зграда већ стала да издацује паролу, лупа, урла. Порције су цангарале тупо и мукло, кашике подврискивале, ножеви испуштали шкргутаве јецаје, али највише су треске и буке изазивали ударци тешком клупом. Дижући је и држећи је по осморо са сваке стране, људи су се залетали у врата. Служили су се њом као античким јарцем којим се ударало у камене зидове тврбава. Двострука су окована врата поигравала, дебели зидови се крунили, стакла звонила.

— Шта је то? — питао је управник за канцеларијским столом. — Шта је то, господо? — понављао је уплашен, не знајући шта говори — препричавао је Крајновић кад се вратио Слободану, који ничим није одавао да то све зна (јер је сам све чуо својим ушима.)

— То је увод у демонстрације! — одговорио је на то Троскот — одад ћемо сваког дана приређивати тако нешто док год нам не доведете наше другове.

Још увек је бучало и хујало, тресло се и клатило као да је земљотрес. Из те пандурске и рапортне собе у приземљу ти су се гласови, рушећи се с ви-

сока, чинили као један страшни водопад, као поплава која их све заплускује, дави, односи.

— Нек престане! Нек престане то!

— Хоћете ли нам дати другове?

Есингер погледа на сат и климну главом.

— Хоћу! — рече управник.

— Добро онда! Имам вашу реч. Да јој поверујем? Хоћу. Пошто сте нам је дали, протестна ће демонстрација престати овог часа!

Није то изговорио, а бука се, као пресечена, и стишала. Управник је, блед, зурio у Троскота.

— Измамили сте ми обећање триком!

— Покушајте да не испуните обећано, будите сигурни да је ово детињарија према оним триковима које држимо засад у резерви.

Управник диже нервозно главу кад одјекну с неког прозора глас Лазице Подсвести: »Хоћемо другове из среских робијашница! Хоћемо другог команданта Анекса. Доле провокатор наредник Звук!«

— Ја сам човек од речи! — рече управник пошто је двапут прогутао плувачку да би оважио грло.

— Откад? — учини Крајновић и опусто десни крај усне.

Троскот пође први вратима. С прага се окрену:

— Не буду ли ту сутра, да знате, неће ми бити могуће да разuverим јавност, ионако разјарену на вас после мучког убиства нашег друга Витора, да сте ви злодух и крволок крив за све ужасе што се дешавају по казаматима. И још ово. Ма колико били моћни ваши заштитници, ви се на том месту нећете задржати. Бићете пензионисани за три дана, верујте.

Троскот му се окрену сасвим и погледа га строго:

— За вас је боље да ми верујете. Боље за вас.

Онда изиђе. За остаоима.

Препричавши му то, Крајновић рече на крају:

— Чудно, не волим Троскота, а ипак мајсторски уме да организује ствари.

— Мајсторски! — сложи се Слободан, али се одједном трже — рекао си да га не волиш. Зашто?

— Зар не видиш и сам?

— Не.

— Па да. Дању дремаш, ноћу ријеш... Ех, критиче! И стари и млади, сви другови одбијају да се slope с методама које је навео.

— Какве методе? — чудно се — да не мислиш на термос и мораву?

— То су последице.

Али утом угледа Грујића, поскочи, не сруши ништа, пође му, ухвати га под руку и стаде да му прича.

Слободан обори главу.

Уврећен.

Био је то јаче од њега.

То?

Шта то?

Не одговори. Диже се од стола.

9

Јернеј је већ био легао кад је Слободан изишао из Капилара. Доведе умиваљку у ред; уђе у собу и седе за сто косо прекопута уснулог Крајновића. Неко је време Слободан читао. Онда преста. Није се осећао добро. Леже. Лакну му спрва.

Крајновић се утом трже, мљачну устима и одмах, не протегнувши се чак, без прелаза настави да преводи *Материјализам и емпириокритицизам*. Али после неколико редова, пред једним Кантовим цитатом о коме је хтео да сам размисли пре но што подлегне сугестији Лењинове контрааргументације, дохвати левом руком свој сивоплави платнени ватирани зубун, проштепован на ромбове као јорган, и, не прекидајући рад, набаци га на леба, којима стаде да мрда не би ли га спретније наместио.

Слободан је и поред великог умора осећао тог

часа такву Бавољу будност да није знао шта би са собом. Долазило му да устане и да се свали под отворене славине у валов не би ли стишао унутрашњу ватру. Али било је још рано и вода је, мора бити, у ово доба, без обзира што је крај јула, хладна као усред зиме. Не, није му само врућина. Већ се неколико дана поново не осећа добро. Неколико дана? Откад? У реду, од јуче. Да, као нека општа умртвљеност, нека паралишућа празнина. А онда у млазевима — немирне, загрцнуте мисли. Лако је Крајновићу, он седи на две столице, 44 му године, стар је, прошао га је живот, док он, Слободан, тек је једну и по годину и нешто јаче на робији (још му 8 и по остало), још је сав од рашћења, од чуђења маадалачког сазнавања и прилагобавања, стицања искустава која се односе према мислима као техника условних рефлекса према слободном, неусловљеном али зато баш претешком избору, дефлоришућем одлучивању и условљавајућем поступку.

Није могао да заспи. Преузбуђен оним што су тражили Јернеј и Троскот. Место о томе да размисља, све му се нешто неодређено мотало по успаваној савести, по глави без мисли. Да је одлучио шта да им каже, чини му се да би смогао воље да заспи. Овако преуморном, то му није успевало.

После неког времена реши да опет седне за сто с књигом. Крајновић га, не дижући главу, не упита као некад: »Како је било?«

Не диже главу, али и не упита ништа, настави да преводи као да га није ни приметио.

Држећи *Немачку идеологију*, Слободан би, окрећући страну, дигао очи и погледао у седу већ његову косу. Мека мора да је.

Посвабали су се. Пред вече. Јуче.

Осети колико га воли. Јесте. И због те седине. И због свих осталих његових особина. Но талас пријатељских осећања што га подиже и у пенушајућем заносу поче да га приближава Крајновићу на онај једини људски начин — изливима поверења, укида-

њем предумисљаја, брана, препрека, конспиративних разлога — одједном се, укочен, заустави у свом надолажењу.

Диже се. Леже поново. Макар пола сата да му је да одспава.

10

Страшно се осећао уморним, али још Баволскије будним: синоћ после свађе. На сат пре вечере.

Уморити се? Уморан је. Сви спавају. И он може до 23 часа. Не мисли на спавање. Полако, пазиће да не шушне, усправиће се у кревету, тачно под прозором, и опрезно ће погледати на успавано двориште под губермом дугих сенки просечених овде-онде кришкама вриштаве светлости. Њих су бацали укочени двоструки рефлектори са караула на угловима зидова који, такви непомици, стоје и има да стоје у недоглед времена. Не свих. Оних непосредно пред њим, оних робијашких. Блисну однекуд лице Марте у белом, блисну и неста бешумно и беспокретно као језичак светлости што се на неким муњевитим гуменим ролшуама упутило од извора ка ушћу и у пролазу га лизнуло: следила и опекала.

Како су дивна била некад времена.

Још недавно. Још пре неколико дана. Још прекјуче.

Изишао би ујутро последњи из умиваљке и полако прилазио столу за којим је радио Крајновић. И тек пошто би спретно покупио све што би његово нагло дизање могло да угрози и обали, тек пошто би склонио сланик и речник, мастионицу, књиге, хлеб, порцију, оловку и остало што би падом непотребно узнемирило спаваче, позвао би га на прво јутарње половче у умиваљку.

Времена чиста, свежа, невина.

Мартино га лице обасја и опече на повратном путу од ушћа ка извору. Да, љубав — помисли —

њој свађе не сметају. Али пријатељство, много нежније и мање корисно нужности одржања, вене ударено сланом прекора, мразом срдитих речи, пламењачом свађе.

Одиже се и погледа у Крајновића. Мирно је радио. Он ће мирно да ради све до пет минута преа покрет у ... ништа.

Ништа њега не уме радно да узнемири. (А њега? Зар и Слободан није своје одрадио?) (Да, али копао је само. Мисли су му се очајнички вртеле око тога.) Ни тај њихов неразумљиви, непојамни прекид пријатељства. Двадесет и две године је старији. Има му преко 44, а као дете. Надурио се.

Претуррио је више од половине пута до смрти, Слободан тек једну трећину. (Шта ми је?) И то ону прву, сву од рашћења, чуђења, узбуђивања свим и свачим, ону сву од сазнавања и учења, од запрепаштења, у фази неотупљености на догађаје, непоновљене, пре но што их понављање не локализује сазнањем, не пребаци из доживљаја на траку аутоматизујућег искуства, из мишљења на конвејер уходаних условнорефлексиких одређивања. Ноћашње копање, на пример, уопште му није било напорно. (Мисли ми се врте у месту.)

Већ одавно су престала и узбуђења што су га с почетка, док би пузао или копао, враћала у нека мутна стања детињских страховања. Не само страховања, и пријатељства се употребом излижу, стање, упрљају, онечовече. Престала су и она узбуђења у Капилару, она трзава презања на све шуме и покрете око њега, ма колико они сићушни били. Сад би мирно допузао до пруста прошавши кроз продор у зиду и почињао да скоро равнодушно копа доста дубоко испод пандурске стазе широке три метра и да се, копајући под углом од 12 степени, полако пробија увис, ка њиви с кукурузима. У тврду је земљу усецао од поноћи до зоре по широк степеник, који би после подупирао кочићима и летвицама и даскама бранио од евентуалног одроњавања.

И шта сад да се узбуђује! — прекоревало се. А ништа нису помогли васпитни примери, сва та позивања на навике, искуства. Навике на шта? — окрену се опет прозору. Јернеј је тражио од њега да слаже. У име бироа му је то поставио као захтев. Никакво искуство ту не помаже. Никад још нико није лагао другове по наређењу форума. Јернеј то зна. Понашао се као да није важно што се лаже, него само како да се то учини што убедљивије. Не преза ли и онај огромни мачор који је узалуд, ловећи пацове, стигао да прилагоди свој ход њиховом, али није успео да се, ловећи сваке ноћи, не трза на сваки шчусањ и шум као да сваки долази од пацова ког треба стићи, заскочити га и брзим му уједом прегрести кичмени стуб за потиљком.

Ништа. Нема ништа од спавања. Реши се да коначно устане. Учини то. Назу опанке и седе косо прекопута Крајновића (не више, као пре, крај њега). Узеће нешто да чита како би убио време до звона. Распуст је. О учењу нема ни говора.

У међувремену је Крајновић већ уснуо на оних својих пола сата пред јутро. Слободан се задуби у неки амерички роман који никако није стизао да заврши. Читао је, чинило му се, дуго, мада није окренуо ни седам листова. Али радња се успорено вукла, јунаци трошили просторе да га увере да је оно што је аутор смислио да би им могло бити стање свести, све што они и сами мисле. Могло је и то бити тачно. Али није било. И то је тачно.

У сваком случају, било му је драго што се Крајновић био већ налактио на сто и спавао удишћући онај у жућкастосмеђу плочу упијени мирис ужеглих сланина и изветрелих помија од лука и цеби. На то је — знао је — баздила даска стола. Престао је да чита (досадно! неуверљиво! промашено!). Али кад се пробуди уз лак трзај, промуљаће језиком по устима и пљунути неколико пута.

— Пуцају ми капилари у деснима! — прошаптаће — то ми је од првог штрајка глабу.

И сад је све то урадио, али му се по други пут од свађе није окренуо, није ништа прошаптао. Мљацнуо је, плуцнуо.

Није уздахнуо, није махнуо руком, није га питао блистава осмеха као пре неких недељу дана:

— Како тунел? — није сачекао тад одговор, него продужио: — Чему? Знаш ли за шта је кад за бекство није?

Неко се у сну окренуо иза његових леђа.

— Не знам. Не смем да знам. Не бих смео да ти кажем ни да не знам, јер тиме признајем да се нешто ради.

Неко се у сну закашљао тад, пре недељу дана, иза Крајновића. Слободан се сад обазре. Нико није кашљао.

— И боље је! — рече тад — пробудићемо друге. Чудно што се у скупним собама лако спава! Један је од тридесеторице увек будан и спреман да чује и оно што ниси рекао. Хоћемо ли једно половче?

— Кад заспим, мене не би ни топом пробудио! — рекао му је тад Слободан седајући на свој сандучић у углу. Зазуја фекете и убрзо Крајновић принесе кутијицу са ухваћеном жишком муштикали с половином драве.

— А ја — не! — испусти дим — биће да је то што не успевам да се навикнем на робију. Ни после седам година.

— На шта од робије?

— На робију — повуче други дим — немам талента за поданика.

— Дисциплина је друго — повуче трећи и последњи свој дим и пружи муштикалу Слободану за његов последњи удисај дуванске траве — Партији сам пришао сам, одвезаних руку. Разумеш? Није у питању ништа спољње. Могу да замислим да на задатку, придодат илегалној штампарији, до смрти радим под земљом, одвојен од навика, жеља и свега што прија. Ово, и кад је меко и лако као сад, не бих издржао седам сати а камоли седам година, колико

је прошло откад су ме довели ту да непрекидно не бежим. Једини начин да се опстане и читав ту остане!

Али постави потом једно питање Слободану. Тиме отпоче. Зар му није пало у очи да се сви понашају као да и не примећују где су, као да је све нормално. Није амбиција да буде политички шеф групе робијаша нагнала Троскота да уништи Витора, није овај гурао сваки час све робијаше у исприљужуће дискусије и штрајкове главу, нису ни другови пристајали на њих зато што су наседали лепим његовим речима, није ни Витор испровоцирао пандура да га убије из жеље за славом. Није у питању само борба између диференцираних концепција или, нека их баво однесе! — карактера, није то само битка за лични престиж, нити само борба за спровођење партијске линије, коју свако од протагониста сматра да једино исправно тумачи и остварује. Све што се ту дешава има и ескапистичко тумачење. Што не значи да нисмо и за оно ескапистичко, да тако кажем.

Крајновић се после распричао о немогућности да се све објасни психологијом, утолико пре што је свестан да њу, психу, не чини само превођење праксе на језике бездушности и душевности, јер би то превођење било пуко одсликавање праксе, а не оно што јесте — њен криптограм. При чему обично заборављамо да свакодневно ми сами, неприметно и од себе, своје жеље депшифрујемо као и снове. Друкчијом је пифром психа закључана, али пифром. Ми то сви радимо а понашамо се као да је свака ствар исто што и слика ствари у огледалу или, обратно, као да не постоји и ту неко разлагање, оно, рецимо, беле светлости пропуштене кроз призму, оно субјективности и објективности што се поричу, разлажу и разбијају на састојке и, у сваком случају, искривљују.

Говорио је без реда, али још дуго о истини као превазилажењу освојеног, одатле је прешао на надувену теорију позитивног лика, чије је рационално језгро малено и евентуално сводљиво на сврсисходно

друштвено ангажовање људи за идеале напретка, при чему је глупо изједначити вредност тих идеала с врлинама личности које се за њих залажу. Затим поче да прича о радничкој класи, која после револуције има да укине себе као класу и да не стане ту, па ни на укидању рада као експлоатације, него има да крене ка укидању нужности мануелног рада, ка претварању свих људи у интелектуалце, а свег данас још нужног радног времена у стваралачки рад.

Занео се, и тек кад је зазвонило за устајање, тргнуо се и престао.

— О будућности никад краја, а тако се мало, јуче још, поуздано знало о оном што ће доћи сутра...

И насмеја се тад.

Недељу дана касније престао је да говори — покоравци.

Слободан прође крај кревета Есингера, који је, и после три године, још увек мирисао на металну пиљевину и машинско уље и, бацивши се на свој кревет, угледа га рибег, пегавог, сентименталног и суровог у исти мах, и као да му зачу грцави глас, а угледао је само нос, увек спреман да се скупи као да ће да заплаче, нарочито кад би рекао »путућност«, једину реч чији га је изговор одавао: био је Шваба из Прека. Али кад се Слободан тачно пре недељу дана био пружио и покрио преко трбуха ћебетом, Есингер се дигао нагло и одмах га упитао неким грцавим гласом спремним на плач: »Сањао сам путућност, а ти?« — упитао га је и прецизирао — »о чему си говорио с Крајновићем? Је ли те шта питао за Капилар?«

Окрену му се Слободан и упита га враћајући ствари на прво, на девалвирану будућност: »Је ли згодна?«

— О, да — рече будно пре но што опет не потону у неко необјашњиво мамурење — залаже се! Страшно.

— Будућност је обична попишуља! — викну неко из полусна.

Био је то Пататока, који је волео да ради и гони на рад, имао златне руке што су умеле да остваре и најмутније техничке идеје (оркестар и друго, далекозор, цимбало од таса теразија, од шишаног кожуха — бубањ итд. Ако би му неко наредио, био би у стању да направи од четкице за зубе клавир, од клавира Мажино-линију), али, ето, није волео реч »залагање«.

Јуче после доручка задржао је Јернеј Слободана. На час. Упитао га уз несрдечно развучене усне у осмех је ли одлучио или се још колеба?

— Колеbam се! — оте се Слободану.

— Ниси му, ваљда, ништа...

— Не.

— О чему причате?

— Како мислиш?

— Које теме додирујете причајући?

— Разне.

— На пример?

— Филозофија, историја...

— ... робије? Историја робије?

— Не, друштва. Нарочито антропологија — наша бубица.

Погледао га је напетом, али кратко. Иако је одмах затворио очи, наочари су му и даље оштро светлцуале као да гледају. Одједном се наже, пређе у напад:

— Чудно колико те привлаче опортунисти и колебљивци који шире око себе деморализацију.

Слободан га погледа са запрепашћењем које није ни покушао да сакрије.

— Многе ствари ти не знаш. И многе ће те још зачудити. Видећеш да и други људи, који ти се чине ко зна каквим болшевицима, нису ништа.

— Нећеш ми рећи — рече служећи се врло свесно лукавством провокатора — да Троскот или Крајновић, Грујић или Синица...

— Ех, Грујић! И то је прикривени опортунист. Имамо ми доста материјала против њега. И против

других. Али кад већ говоримо о Крајновићу, питање је то само од неколико дана. Видећеш. Зато и захтевам да ми направиш кратак извештај о свему о чему си јутрос разговарао с њим. И не мисли да већ не знам. Неко је био будан и слушао. Али хоћу да ти кажем: сви стари у покрету, све је то сам голи фракционашки, беспринципијелан одош кога бисмо се ми давно ослободили кад Троскот не би имао толико обзира и љубави према људима. А и међу младима, нарочито међ студентаријом, има свакојаког олоша...

— Шта је? — окрену се Есингеру, који му је, озбиљан, прилазио. Јернеј се удаљи с њим руку под руку. Чуо је да су споменули Синушу. То му је било довољно да га примири тад кад је све то још било далеко и незамисливо.

Али сад је дрхтао. Ништа му се није свидело малочашње доштапавање између Јернеја и Троскота у умиваљци.

И за време *ферија*, за оне који самостално раде филозофију, Крајновић ће одржати неколико предавања.

С осмехом на бебастом лицу, велике и тешке танковрате главе, увек мало нагнуте на десну страну тако да су му сенке скривале ону рошаву и лако набубрелу остарелу слепоочницу, али младих и занетих очију, Крајновић је почео своје прво необавезно уводно излагање расипнички лако, јер смело, с пуним поверењем у своје мисли накрцане поуздано меморисаним сазнањима. На махове, као опуштених дизгина, препуштао се трку којим су његове слутње прекривале несазната још пространства; на махове би их, савијајући им скраћеним дизгинама лабудасте вратове, гонио да раване скоро у месту, како би строго и изблиза испитале неке претпоставке, вредност неке тврђе, лудициност неког привидног непоимања, скривено богатство неких заблуда које то нису биле, како су то који век касније потврдиле њихове темпиране експлозије, чијом је светлошћу тек било могуће објаснити до релативног краја нај-

новије податке, незамисливе без тог далеког осветљења. Говорио је без цедуљице пред собом на столу, живахно, занимљиво, јасно, дисциплиновано и не, прецизно свакако. Излагао је делимично позната схватања, разрађивао је неке опште поставке. Али начин на који је то чинио, онако жудно и блиставо, свеже и гладно, био је непоновљиво његов. И не само начин. Располагао је огромном количином усвојеног знања, застрашујућим памћењем, способношћу муњевитог повезивања на изглед диспаратних чињеница које би, приближене, блеснуле новим сазнањем; вештином да осветли скривене односе и да научи слушаоце да их, тако осветљене, *сами* уоче и *сами* открију у сложеним видовима које навлачи на себе процес негације, присутан у открићу природе мишљења и скоро мислених законитости природе, која брани себе од сазнања као девица што брани своју невиност и кад је сва један позив да буде разновијена.

Ником није пало на ум да за време тог излагања начини било какву примедбу. Многи су изгледали као да истински уживају у знању, проициљивости, духовитости.

Пре почетка, Методије, иако одавно постављен за собног просветарског организатора с дужностима врло различитим (од чувања свешчница од клозет-папира с преписаним предавањима и *питањима по њиховом питању*, до отварања сваког општег реферата на неку од тема предвиђених програмом или не), стао је чело стола и ненатмурено погледао преда се, иако је остављао утисак да, збуњен одједном, не зна шта ће сад. С рукама чврсто притиснутим на тешку замашћену букову стону плочу, изгледало је Пататоки да се пређуто колеба у неизвесности да ли да начини акробатски стој — глава доле, ноге горе — и да тако прохода на рукама између два реда другова поседалих на клупе с једне и друге стране стола или да одигне један крај стола заједно са слушаоцима који су се већ били налактили, спремни да слушају.

За ововечерње, као и за свако Крајновићево предавање, окупили су се сви. И *неодмакли*. Они који нису нашли место на клупама сели су на кревете, чије су се сламарице љескале као мокар песак увоштен прљавштином и углачан дугогодишњим трењем робижашких задњица у сукненим или грубим ланеним панталонама.

Можда је због оморне топлоте Методије тако неодлучно и стајао. Слободан се у себи закикотао кад се Методију неочекивано отела стереотипна формула научена и понета из ко зна које провинцијске синдикалне подружнице: »У недостатку бољег предавача, по теми *Идеализам и дијамат*, говориће вечерас друг Крајновић. Изволи, друже, заузми своје место.«

Али ту је реченицу већ рекао, засут са свих страна смехом, који се с олакшањем откинуо из дубине сваког грла и лепезасто се ширио износећи са собом нешто од оне поткожне ујарене паре и неподношљиве топлоте. И сам се Крајновић весело насмијуљо кад Венче рече: »Будало, у целој Коминтерни нема бољег спеца по том питању«. Лазица Подсвест на то упита: »А за по питању Бапитала од Крла Мркаса, има ли већег спеца од тебе?« Неувређено, упркос новој експлозији кикота, Венче избаци оно своје: »Сјши, лопое!«

Кад је Крајновић био негде на половини свог предавања, Слободан виде крајем ока како му, слева, танка и бледа рука гура у видно поље цедуљницу с једним само знаком питања. На шта он стави поред тог упитника знак усклика и, као расејано, ћушну хартијцу десно ка Лазици. Мирно је продужио да слуша.

Миран није био. Поготово кад на десетак минута пред крај Јернеј клизну нечујно с клупе и на прстима оде до Троскота, који је, шетајући догле дном собе, био отишао у умиваљку на своје трећинче. Значи ли то нешто? Али Јернеј се ускоро врати. Исто упалих образа и упалог израза а нежно испалих очију иза наочара. Осети онај синоћни немир пред сила-

зак у Капилар и онај ужао по изласку пред зору кад је Јернеј и био затражио трећи пут од њега оно исто.

За Слободана није било више сумње у природу оног што се спрема а што нико не зна сем два члана бироа и, стицајем околности, њега, бедног Крајновићевог пријатеља.

Бедник ли је! Бедник!

11

После првог јутарњег дима Слободан би осетио ону дуванску пријатну патину што би му обужмила нечим племенитим а благо опорим непчани свод. То би га обично расположило и разгалило упркос малаксалости без мисли, и муке без диференцираних осећања, али, још пре Троскотове сугестије да сведочи лажно, осећао је неки мукли, далеки унутрашњи тутањ. Бојао се. Тад би дигао главу и погледао пут секције већ плавичастог неба и обавезно помислио на слободу.

Ништа! — помислио је Слободан, оног јутра пре свађе. Чинио се себи исти као и синоћ и увек: чистан и одан упркос свему, а не подлац.

Но, ипак, упитао се: Зашто се то људи свађају. И одмах је заборавио да се икад то упитао. Немарно је рекао, предајући Крајновићу муштикаву с упаљеном цигаретом, да је Јернеј израстао у фантастичног организатора. Је ли приметио — упитао га — како концентрисано и некако нарочито сажето гледа?

Зашто је на то Крајновић плануо? Је ли већ слутио нешто?

Или је намерно плануо да би се поиграо са Слободаном? Или да би га ставио на пробу? Пробу чега? Какву пробу?

— Да! — насмешио се Крајновић — твој Јернеј гледа увек тако нарочито сажето, он увек посматра пажљиво, увек шаље поздраве обавезно пламене,

и ради — вада вредно. Јеси ли приметно да се људи несигурни у себе, као и људи пресигурни у себе, служе само стереотипним реченицама и да се само придеви излизани од употребе лепе за њихове реченице као обавезни чичкови за реп положаре. Откуда то?

— Не волим — одсече Слободан — кад се тако говори...

— ... о члановима бироа? — упита Крајновић и узме му из руке муштикалу.

— Ни о члановима бироа, ни о друговима чије ме квалитете никакве сопствене или туђе киселине не спречавају да уочим.

Је ли тад већ хтео да се посвађа? Није знао да хоће. А Крајновић? Је ли разумео да то жели? Је ли пристао да се позавади да би му помогао или да би га искушао?

Крајновић сад прасну у смех.

— И ти! — рече загрцнувши се, весео — и ти почињеш да стереотипишеш. Неразумљиво! — смејао се и даље — није те турило ни у Каком, а камоли у биро, тек под земљу, а већ...

— Откуда ти то »под земљу«, а? Већ други пут...

— Нисам слеп. Сви то знају, иако ми ти ни реч ниси рекао. И ако хоћеш да знаш, многи већ знају зашто се то све и ради. И ако желиш да ти докраја кажемо све, онда, ето, има нас који се не слажемо с тим. Не слажемо.

Слободан узме муштикалу с половчетом на издајају:

— Не мораш ми веровати, али ја који радим, ја не знам ништа о сврси. И нећу ништа ни да знам... Мене се она савршено не тиче.

Једном давно, на почетку Капилара, пре три недеље, упитао је Крајновића:

— Зар ћеш и ноћас да радиш?

— Шта бих друго? Не могу у кревет. А и волим да читам ноћу. Светлост пада на књигу само, и не допушта да се распем и деконцентришем. Ноћу су

слова лепша, хартија свежија, типина дубља, мисао бриткија...

Добро је заборављати! — помисли Слободан — срећа је што је Крајновић расејан. Чим седне за сто, биће апсолутно концентрисан на читање.

— Да те подсетим! — насмешио му се прекјуче ујутро, оног дана кад су се увече посвађали — једном си ми рекао да су врлине условљене пороцима и да су ближе злу неголи добру.

То га је прекјуче питао. Не. Накјуче је то било. Наксиноћ. Пре но што је истекао Јернејев ултиматум.

— Слажем се — одговорио му је Крајновић — иако се присећаш у невреме. Уосталом, сад бих пре обрнуо: пороци су добру и врлинама много ближи но што се мисли.

— Зашто?

— Зато што не мисле само о себи.

— Како?

— Једно уз друго, сваки ће од партнера противречја бити обузет негатором крај себе више неголи собом. Свака од противности ставља другој под столицу свој детонатор чуван дотле у резерви. А оно што зовемо укусом, судом савести, долази до свести тек после експлозије, то јест завршеног порицања оног зла што је дотле у очима доброг партнера чинило порок пороком а врлину — врлином. При томе сваки је од два члана убеђен да је он онај добри. Историја! — рашири руке и искриви лако крајеве обеју усана, па додаде дижући се:

— Ја волим сам процес негације скоро исто колико и последице. А ти?

— Чини ми се последице. С њима се не морамо мирити.

— Ја — свађу. Видиш каква је оморина.

Је ли најављивао већ накјуче прекид за који су прекосутра обојица искористили први неозбиљан повод? Зашто? — питао се немиран, али још увек далек осећањима. Тужан? Можда је то већ био. Али

кајао се није. Пустили су га после свађе на миру, Јернеј му бар није више спомињао ни ултиматум, ни сведочење. Замера ли му шта? Свађу?

12

Али прексиноћ, после недељновечерњег заједничког пушења у умиваљци, десило се све оно неочекивано и несхватљиво. Добро, врућине, то није разлог да се најбољи пријатељи посвађају и престану да говоре као балава дерлад.

Слободан је пузећи Капиларом и, касније, копајући лапорасту земљу, покушавао да то схвати. И после, кад се вратио, опрао и легао и, уморан, продужио да бди заокупљен тим питањима без одговора.

Синоћ, пре но што се Крајновић спустио на свој кревет крај Слободана, који је већ затворио очи (у недељу, између 19 и 21 сат, ништа му друго није преостајало, толико су ти слободни часови били препуни покрета, буке, мувања), Слободан је приметио како Јернеј са клупе крај стола, за којим је упркос тој јулској анархији читао, диже главу и гледа пут Троскота, који је исто тако непомућено и концентрисано шеткао дном собе. Је ли очекивао позив? Замисли се гледајући неодређено и даље изнад те главе, сад поново наднете над књигом. Наднете? Крајем ока је видео како је Јернеј опет и опет подиже у очекивању једног Троскотовог мига.

Троскот тад баш застане и, полуокренут столу, изгледао је као да чека. Јернеј скочи и појури ка секбиру, како га је и сам у себи звао, прихвативши то *секбир* као да је надимак заувек а не функција, привремена као и свака, краткотрајна као и свако функционисање.

Требало би спавати. Тако је топао. Слободан затвори очи. А онда та ларма: Цезар филује сад своје певушење неком немогуће јевтином тремолирајућом осећајношћу, свом од туге, тегобе и очајања. То му

и није дало да заспи упркос умору. »Шта си рекао?« — окрену се Крајновићу отворених очију.

— Довољно је да му онај макне прстом па да, све машући репом, дотрчи.

— Ко?

— Јернеј.

— Шта Јернеј? — намршти се Слободан и нека се гадљива сенка стврдну у крајевима његових усница.

— Зар не могу више да кажем ништа у вези с њим а да се не накомстрешим?

Слободан се одиже, сасвим разбистрене главе. Крајновић је изгледао љут.

— Шта ти је? — пружи руку, али Крајновић му окрете леба.

— Шта сам рекао? — поче да се правда Слободан. — Нисам чуо, само сам, мамуран, питао, а ти! Какав си постао! Жеге, а?

— Постајем пакостан — обрну му се Крајновић, помирљив, одобривољен, насмешен — како и не бих. Свака лична власт разара достојанство оних који је врше, али и оних над којима се извршује, да не говорим о трећима — онима који измигољавају власти из шака интимно необавезујућим компромисима.

Чинило се да је због опште ларме викао, а није. Шапутали су.

— Што се Јернеја тиче — одврати му споро као и увек кад му се пркосило — главу дајем да је остао чист какав је увек био.

Крајновић се зачуди пре но што скупи обрве. Лице му је ипак остало ведро и свеже:

— Није лако разликовати сервилност од партијности кад се зна да диктатуре пре свега желе да претворе људе у поданике.

— Код Јернеја је реч о убеђењу.

— Не ласка се из дисциплине. Реци, може ли се лагати а не знати да се лаже? Кад неко сипа самом себи праћину у очи, у најмању је руку свестан да

га тај прах, то труње, ти баљвани не чине видови-тијим!

— Он верује у оно што ради.

— У шта верује? У анђеле сломљених кичми? У то не верују ни будале.

— Он је луцидан, али...

— Паметни људи не играју никад игру заглупљивања.

Слободан задржа дуже поглед на Крајновићу.

— Шта је теби?

— Свашта. — Онда, и даље насмењен, али друкчије него дотле, дода тише и неангажованије некако: — Само, варају се ако мисле да ћу се дати спаковати. Нећу им ја допустити да ме препоручено пошљу у Виторову самицу. Прошла су та времена.

— Мислиш? — упита безгласно. Али чувши то своје »мислиш?«, згади се себе, плану револтиран, и, пре но што је постао свестан да хоће, упркос датој речи, да му исприча све о »прислушном пункту«, из Слободана излете једно сасвим исповедно »чуј« што је позивало на присност.

— Чуј! — поче Слободан, по други, по трећи пут откад је почео рад на Капилару, али се заустави на рубу исповести што би га дисквалификовала, и, сем тога, деградирала смисао пријатељевања на фамиљарност. О кршењу конспирације да не говори. Рећи Крајновићу ништа од оног што му је забрањено да шири значило би и објективно и субјективно зарити нож у леба Какому, Партији, Коминтерни.

Интонациона енергија изветри после тог залета, изгуби акценте. У сваком случају, Слободан је донео одлуку да не уради оно што је тражено да уради. Неће се исповедити Крајновићу, али сад зна, први пут, сасвим сигурно зна да ће и Јернеју и Троскоту дати на знање да не пристаје да игра њихову игру. Сасвим ће им отворено рећи...

Крајновић је још чекао:

— Шта?

Слободан одмахну руком. Оборене главе помисли

без побуне: »Не сме се.« И без револта: »Не смем изневерити поверење што све нас држи.«

Знао је исто тако да неће моћи да каже ни Јернеју а камоли Троскоту: »Извините, другови, ја не играм ту игру паковања«, али уживљавао се у то што неће рећи као да је баш то већ изрекао. Видео је слебено од запрепашћења Јернејево лице и необуздан гнев у Троскотовим очима, чије су се безбројне искре заживале у њега као усижани неки метални очњаци.

Ако. Стајао је у мислима прав, смешио се и гинуо за пријатељство, за људскост, за оно што је циљ свих ту другова, ако и није пракса сваког од њих, путем ка њему — идеалном том циљу.

Јесте, Јернеј се много променио за последњих неколико месеци. Не свиђају се Слободану оговарања, али Јернејева је узбуђеност остала без шарма. Постала главосечка. Једном је Крајновић рекао, не алудирајући на Јернеја, него поводом другог нечег, да нико нема права на суровост према ближњим.

Али једном је, говорећи о Јернеју, рекао: »Да му даш још мало више власти, половини би поскидао главе не зато да би убедио другу половину у своју моћ, него своју моћ — у себе, па тек онда себе — у слабост преосталих.«

У начину на који се Јернеј опходио према Троскоту било је заиста нечег на изглед само недостојног револуционара, нечег у чему су се ипак и партијност и дисциплина могле да препознају, претпостављајући да није излишно постојање и таквог за неколико карика послушничкијег односа но што им је на изглед потребан.

Не само Крајновић, и други су му скретали пажњу да се од неког времена Јернејева перспектива скучила на мали интервал од једне Троскотове директиве до друге.

Уопште, откад се вратио из болнице, осетио је неке промене у односима. Не. У погледима. Не. У

држању глава и рамена. Шалило се, али нерадносно. Дискусије су замирале, пријатељства премирала.

Јесте, пре но што је почео да ради у Капилару, чуо је понеку примедбицу на рачун спавања на мекој дасци. Можда је Крајновић први и упитао неког пред Слободаном (кога? не сећа се!): »Шта је? Не фали ти мека даска за спавање!« Сећа се саучесничких кратких осмеха и брзог окретања и бржег губљења. Сећа се и нерадносне примедбе неких млађих другова, студената: »Благо вама четворкашима. Ви бар удишете мирисе кафе и мораве!« Али Слободан није на све то обраћао пажњу, занет копањем. И, да није био толико уморан колико је стварно био, не верује да би се освртао озбиљније на те зависти нижег реда. У сваком случају Јернеј је свесно забранио себи да мисли даље од Троскотових ставова. И то није лоше. Троскот је пре свега секретар бироа чији је Јернеј члан. Али чињеница је да се његова проницљивост свела на разраду, уопштавање или искључиву конкретизацију сваке Троскотове тезе. Тачно.

У њему као да после тог »тачно« прште нечујно неки врло узак обруч што му стезао доњи део душника, после чега поче лакше да дише. С тим одмах преста и довод рашчлањујућих оцена и судова. И даље је анализирао, али на један смирен, некородирајући начин.

Ипак... Јернеј је друг. Само премлад је, неискусан у ствари. Он чини све што чини из погрешних можда, али племенитих побуда. Крајновић је престога према њему. Не би требало, старији је од њих двојице заједно. Како Крајновић, који толико разуме, не схвата Јернејеву жељу да садашњом заслепљеном и суровом партијношћу откупљује грехе из ранијих колебања кад је гласао за Братка, а уживао у виторовским парадама. Зар не осећа код тог младића једну самомучилачку жицу, скоро физичку потребу за извесношћу да је пут којим је кренуо једини пут и да је та потреба за сигурношћу и убеђе-

ношћу једина надокнада за младост коју је истински жртвовао. Он стоји цео иза сваке велике речи свога вјерују, али оно му није у стању само да пружи уверљивост која му је нужна. Оно у шта је увек сумњао био је корак који ваља учинити да би се приближио коначној извесности. Сад не сумња. Сад корача самосвесно и сигурно. Као дете за мајчиним млеком, и он је вапио за бусолом у коју би могао докраја да се поузда како би онда без жаљења уложио целог себе, сву своју огромну организациону и радну способност... Крајновић то не разуме. Он је у свом предугом животу за једног револуционара искусио искушење гужви, сличних предштрајкној или послештрајкној, да би им придао онај судбоносно-негативни значај који им дају другови из генерације после Отвореног писма и Диктатуре. За њих шок који су поднели у испољеном групаштву после штрајка не сме да има репризе ако се хоће... ако се хоће да остану оно што су...

Али ни Јернеј опет не схвата Крајновића! Требало би да се од јутра до сутра без престанка диви њему који је остао неуклањан а милион пута прекаљен борац упркос свему што је преживео пролазећи кроз шљам фракцијских смицалица, интрига, подметања... Значи ли то да су млади другови од лошије грабе?

Уплаши га та мисао. Па се, узбуђен, окрену Крајновићу, пун новог поштовања за његову упорност и љубав што не произлази из осећања или из вере, него из убеђења које је сазнање истине.

»Зато га и волим« — помисли — »зато ћу и ја да учим, да учим, да учим«. — И, нешто касније: »То је услов да се, упркос свему, чист и частан докраја опстане«.

Крајновић не пусти тад једну од оних отровно духовитих стрелица против Јернеја коју је Слободан жељно очекивао, можда зато што није хтео да сва права и сву величину прида неком из несвоје гене-

рације. Али Крајновић, место да се смањи — порасте. Окрећући му се напола, упита:

— Зашто ли те Јернеј тако гледа? — Слободан диже захваљно главу пут тог шапата, али, видећи му онај вољени далекокрвави осмех, зазеле поново да Крајновић дода нешто што би га срозало, да сад баш изрекне неку заједљивост против Јернеја, да би му се згадило од ње, преоштре, преотровне, предуховите. Хтео је то и да би нашао у себи разлоге да брани Јернеја. Због себе више неголи због свог исписника.

Али можда због запаре, све неподношљивије, Крајновић ни овог пута не рече ништа, иако је, мора бити, много схватио од оног што је мучило Слободана. Јер он, а не Слободан, Крајновић тад баш изговори:

— Понекад ми се чини да волим једног Јернеја.

— Жалиш га?

— Не...

Повлачио је полако главу уназад и у једном часу му на лице падне нешто од оне већ индиректне магнетске светлости заласка. Кожа му постаде од тога ружичасто венирана и прозрачна као шољица од најфинијег порцулана.

Кад би слутио само шта су Јернеј и Троскот захтевали да Слободан потврди.

Од зујаша се диже и допре до средишта собе нов талас гласнијих удараца, праћених грубим, суровим речима и бучним смејањем. Наиђе тај вал, дотаче Слободана, преплави га као обаљу, али га не запљусну узнемиреним муљем него тамно ујареним немимом што оста и кад су га оставили на миру сви они невидљиви кругови што су се сад ширили далеко од њега, који се одједном сам осетио у њиховом — чинило му се — средишту. Али укочи се кад Крајновић спомену сведочење.

Све што је претходило тој речи, пречуо је.

— Какви сведоци? — упита га кад успе да отвори уста.

— Зна се. Сваки је човек позван да истинито сведочи о свему што се дешава. То је етички императив људског рода. Мислиш ли да је то што се око нас збива локална појава?

— Шта то? — окрену му се нервознији. Можда се зато Крајновић први пут и бречну на њега:

— Ништа! — али се савлада и продужи помирљивије — ако о овим ту стварима нећеш да причамо, не морамо. Али зашто у последње време уживаш да затвараш очи пред злом? Бежиш стално од себе, закључака, истина. Шта је то? Подлоост? Љубав? Слабост? Кукавичлук? Ниједну мисао, ниједан доживљај не желиш да сагледаш до краја. Чим отворим уста да нешто кажем, ти се обзреш.

Пре него што сам стигао ишта да изговорим, ти затрепериш: Ако нећеш да причамо ни о чему битном, зашто смо онда...

— Па да! — рече Слободан хотимице немарно и додаде, не дајући му да изговори реч на коју је очито био научио да се позове, на пријатељство — не морамо да говоримо о томе!

— Ни о томе, ни о другом, трећем, стотом, ни о чему.

— Љутиш се? — погледа га Слободан и срећан и очајан.

Али Крајновић му је опет окренуо леђа и, ставивши своје дуге прсте крвгаве дланове под образе, покушао да заспи начас. Дахтао је. Био је узбуђен. Слободан му је гледао у бео врат кад поче да осећа неко нечујно приближавање за леђима, неке очњаке што долазе по обећано месо. Не његово, Крајновићево. Или су дошли да траже да га он откине са живог пријатеља.

— Хтео бих нешто да проверим! — чу Јернејев глас. Слободан се окрете као лопов ухваћен у крађи и спази га како мирно седа на његов кревет. Али Јернеј је дошао због Крајновића. — Пре неки дан, кад си говорио о значају пројекта и пројектовања као предујма будућности која их тим предујмљива-

њем потчињава себи и кроти, споменуо си и Икара и изалишност постхумне правае, је ли тако?

— Може бити! — насмеши се Крајновић гледајући га право у светлуцава стакла.

— Шта си тиме мислио?

— Ваљда нешто у вези с оним што је претходно било речено — Крајновић се спрдао с Јернејем — или оним што је после дошло!

То је закључио с нескривеном малициозношћу, према којој Јернеј, Троскотова десна рука, оста савршено неосетљив:

— Не можеш ли да се сетити?

— Можда бих и могао. А што?

— Треба ми.

— Драго ми је што си почео да врцаш мед и из мог пчелињака. Није ли ти ипак тај посао прекомпликован?

— Донекле. Али то ми не смета, јер ћу морати да се критички осврнем на неке твоје ставове.

Крајновић га погледа с неверицом, која се од искрене зачас претвори у глумљену, али кад преамплификова све могуће размере, закикота се без прелаза:

— Ма немој! Ти? Радујем се.

Онда престаде да се кикоће и упита још увек насмејаним гласом, који је ублажавао препотенцију оног што је изговорио:

— За кад је заказана та несамокритичка егзибиција незнања?

— Довољно знамо и ми из бироа да бисмо разликвали субјективну залу намеру од ненамерних заблуда.

— Док ти још цури роса испод носа, мани се, Јернеје, ћоравих послова!

Крајновић као да још није хтео да схвати да се Јернеј не шали.

— Марксистичка истина је мој посао! — одговори Јернеј без гордости, али са самопоуздањем и озбиљношћу што су деловали снажно а чинили се

симпатични у својој једноставности, без ичега личног и лично претенциозног. То не промаче Крајновићу, који промени глас и акценте, не и израз сувереног мира.

— У историју, значи, немаш поверења?

— Ми смо одред историје задужен да обави неке послове. Револуцију, на пример.

Хтеде да рекне опет нешто у стилу »ма немој!«, али поче друкчије:

— Тим пре оно што сам рекао...

Јернеј га жустро и хитро прекиде:

— Оно што си рекао не тиче се не више. Одбацила је ту врсту оружја из употребе. Виси у њеним музејима.

— Говорити као гласник изгубљене битке.

— Говорим с позиција маса које долазе с победничким транспарентима.

Крајновић погледа у Слободана и, осмехнувши се брзо, а можда и подсмехнувши се, ишапну:

— Робизијајући, ми не треба да спремамо само транспаренте с дневним паролама што се провиде него и руководиоце чије би знање требало да те живе вође с цуцама још учини нетранспарентним да би изишли на крај с непрозирностима које ће их окружавати.

— Нама је важно да ту створимо што више другова спремних да високо над згаженим Ђубретом пронесу борбене захтеве наше класе.

(О мени — они. За моју се душу боре. За што? Шта ћу им ја? Ја радим свој посао.)

Јернеј устаде и, чистећи стакла наочара о кошуљу, додаде:

— И да знаш, свако Ђубре није потребно жетви. Постоји и Ђубре које ничему не служи и кад се спали.

— Какав је то Ђубретарски увод у очајање? Не? — упита Дежман, који је већ неко време слушао то речкање.

— Јернеј би хтео да се изсамокритикујем место њега.

— Хоћеш! Да знаш да хоћеш! — одговори и удаљи се брзо.

Крајновић је гледао за њим, па се окрену Дежману:

— Чуо си?

Овај климну главом и узви саучеснички десну обрву.

— Прешприцао се дрогом моћи, а маад, па не зна да власт није ни знање, ни права сила.

Слободан се усправи, али глас му зашкрипа кад рече наглашено равнодушно јер се обраћао Дежману:

— Оно што би требало доказати, то је да власт делује као дрога.

Крајновић га на то не погледа, што некако злурадо обрадова Слободана, који помисли: »Добро, кад се озбиљно вређа, нека га«.

Крајновић стисну крај десне усне као да хоће да се опет подсмехне и рече гледајући и даље Дежмана:

— Ми треба да се, као Слободан и низ других, мирно бавимо само својим пословима! Историја, ако буде сматрала за потребно, побринуће се за све доказе.

Слободан помисли очајно овог пута: »Па он се озбиљно љути. Зашто? Чиме сам га увредио?«

Рекавши то Дежману, Крајновић се изазивачки предаде слушању Цезарове песме.

— Не чини ли ти се да не пева чисто?

Питао је Дежмана. Слободан не одахну.

— Не. Али откуда ти наједном тако утанчан слух? — распитивао се Дежман, срдачнији но икад досад.

— Кад сам нервозан или кад...

Слободан виде искоса како Крајновић одједном забаци главу, откри грло с малом јабучицом што се помери као да хоће да се без заштите понуди целату. Срце му се стеже. Да ли зато што се није соли-

дарисао ни са Јернејем, ни са Крајновићем, или због слике целата који се наноси над том меком јабучицом? Али они споре око нечега што он не зна, добро, што неће да зна. Шта се њега тичу завидљивци и слични? Тачно, последњих дана мало је времена провео с Крајновићем. По целу ноћ копа, у слободним часовима дрема, уморан је, а обавља и низ техничких послова преко дана, обашка кружоци, консултације, конференције. Кад? Ко зна с ким све није причао Крајновић за то време, и чиме ли су му нафиловали главу, па сад стао да се ђифта против Јернеја, који није просто Јернеј, него члан бироа. Како то не увиђа? Како?

Упркос срцу што му се стезало, био је сигуран да ништа раздешено више не може да поправи. Све што зна, то је да се бироу жури. С друге стране, није могао да се помири са мутним неким сазнањем да се и пријатељства ломе и могу да излижу као профили царева на старим новчићима. С треће стране, био је пун горчине и осећања да му је Крајновић на-нео неправду претпостављајући му Дежмана не само вечерас него свих ових последњих дана, нарочито ова последња два што се Слободан мучи на тајном раду: већ три дана заједно шетају по подне док Слободан дрема у хладу. С њима је увек и Грујић. И неки нови студенти се не одвајају од њих. Не! Чудно. Није ли још и љубоморан сад? Није осећао ни олакшање, али ни љубомору. Као да је и притисак попустио, као да су му и вене у листовима престале да се мање болно напињу. Хоће ли олуја?

Али махну руком: Нервозан сам!

Крајновић у исти мах рече Дежману:

— Нервоза дође као наоблак. И прође. А што се мог слуха тиче, ствар је чудна. Пататока ми је једном рекао да певачи изгубе глас помисле ли да постојим, а када знају да сам негде у близини или кад виде ове моје побоњене уши, добијају булдошки грч и не могу уста да отворе. Биће да је то зато што мој музички праг надражаја почиње интервалом до-

-фа, јер терцу осећам као један тон. А ипак ја понекад (врло, врло ретко) хватам, као ово малочас, и разлике између четвртина једног јединог тона. До Бавола, киван сам. Хајдемо радије на једно половче.

— Што си киван? — упита Дежман Крајновића, који се још није дигао с кревета.

— Нисам веровао да подлост може да има и најневинију њушку!

Слободан претрну кад чу себе како на то, с најавутичнијим а ипак као једва дочеканим олакшавајућим гневом, изјављује Крајновићу у лице да с њим неће више да говори.

Пре но што је чуо те своје речи није још био помислио да би могао да се користи њима и помогне себи. Али сад, пошто није више Крајновићев пријатељ, или ће му бити лакше да прими улогу коју му биро даје (Крајновић га је увредио, па ако Слободан и уради оно што од њега траже, чини то да би се осветио човеку у кога се разочарао, с ким се јавно преа неколацином другога посвађао) (није подлост — светити се) или ће га Троскот и Јернеј оставити на миру: шта ће им сад он кад нико неће узети озбиљно његову изјаву против Крајновића.

— Ни ја нисам веровао — настави још гласније Слободан, али опет оним чудним гласом који је шкрипао — да друг може бити тако уображен и ташт...

Но и Крајновић као да је којешта схватио, чак и оно што нико сем Троскота, Јернеја, Есингера и Слободана није могао знати... Не то. Али је можда осетио да његов пријатељ Слободан хоће свађу, и то јавно. Значи, потребна му је. Па кад му је потребна...

— Ми смо престали да говоримо, ако се не варамо — раздере се Крајновић — боље — ћути!

— ... и детињаст! — продужи Слободан стегнута граа — видиш како се балаво понашаш.

— Понашам се можда балаво — уздахну — можда, али не и подло. Уосталом, узми своје цигарете.

Наћи другог неког за труст. За тебе нећу више да знам.

— Ни ја за тебе! — испрси се Слободан. Те је речи поновио неколико пута. Све гласније уколико је круг другога око њих бивао гушћи и радозналији.

13

После, ноћу, копајући у Капилару већ под самим кукурузним корењем, није размишљао о томе има ли смисла да због нечег врло практичног и корисног а не савршено истинитог ставља у питање непобитне истине. Није размишљао о томе шта би било кад би рекао да је чуо нешто што је чуо његов друг Есингер, коме, јер му је друг, мора да верује, иначе како може да претендује да остане борац.

Истина је ипак да он није чуо то што је Есингер, рецимо, и чуо, и нико нема права да захтева од њега да рекне да је чуо кад није и није.

Није размишљао о томе зашто се тражи да то он каже. Остао је радије збуњен. Наљутито се на то радије. Па да, било би најубеђивије да он баш то потврди. Јер сви знају какви су пријатељи њих двојица.

Били.

Од синоћ је Јернеј и престао да га директно или заобилазно притискује и тражи његов пристанак. Сви сад знају да он и Крајновић не говоре више. Сви су изненађени, али нико не коментарише још своје изненађење. Слободан није размишљао ни о томе зашто је Крајновић пристао да се заваде онако безразложно. Хтео је, ваљда, и сам то — свађу. Слободан, међутим, сад није више осећао никакво олакшање, иако је свестан био да је том јавном завадом, прво, наместити бироу тракалицу (то је свињарија, али шта се може, морало се) (и биро је хтео да њега, Слободана, доведе у мат-позицију), друго — није заиста више го-

ворио с Крајновићем, а никад га није тако волео као сад кад је знао да не говори.

Копао је. Само. А није ни помишљао да ће, кад за два-три дана заврши рад, бити све боље но што је. Безразложно је све, пердицијо!

Смрачи се и поново обасја, тамо, у мраку, испод првог реда кукуруза. Осецао је скраћеним ашовчићем жилаву масњикаву земљу, корење што би остало равнодушно, глисте што су се грчиле. Повремено су на смену силазили Есингер или Пататока и, пунећи врећице лапором, журно га расипали дуж цевовода. Одребена је кондиција била потребна за то. Нису је имали ни Пататока, који се у шахту давио, ни Есингер, који би, после пола сата проведених доле, почињао да незадрживо издајнички кашље.

Јернеј је јуче пред зору, кад је изишао, наставио да ћутке чита подозриво, а кад је почео да се пере, ћутке је завртео главом. Ни реч му није рекао. Ни о ултиматуму који је истекао, ни о сваби што је — и за Јернеја — онемогућила ултиматум.

Троскот је касније, о доручку, жмирећи ледено, процедио у вези с нечијом напоменом о све лошијем хлебу — »Савест, је ли?« — и мада Слободан није поменуо ни хлеб, ни савест коју Управа нема, Троскот је њега баш бушио очима скоро злим од зракасте заошијане светлости пре но што је закључио, окрећући се Грујићу, који је ставио примедбу о хлебу: »Ништа гнусније од малограбанске савести«.

Било га је стид пред собом, пред Јернејем, пред Троскотом, иако није размишљао ни о чему, иако се понекад није ни запиткивао зашто се то стиди. Није знао. То јест није хтео да зна. То је исто. Али осећао се го пред самом помишљу на Троскота или Јернеја, а више но го, просто одран пред сваким њиховим погледом или речи.

Сваку им је реч тумачио као алузију на свој кувачичлук.

Кукавица је заслужено презрен свуда.

О Крајновићу такође није више размишљао. Чуд-

но како с мало туге не размишља о њему за све то време. Као да се и није радило о њима, нити о нечему што је довело у питање њихово пријатељство. Нису га мучили више ни проблеми истине по себи, нити иједно аксиолошко питање у вези с ма чим сличним. Враћао се уморан у собу. Као и увек, последњи је изишао из Капилара. Есингер се већ био опрао и отишао да спава.

14

Напад је почео изненада, мада се очекивао.

Истина, током вечере, неко већ рече да ће у 19 часова Јернеј да одржи предавање на привлачну тему: *Непријатељска филозофија и филозофско непријатељство*.

С торња су почеле да откуцавају прве четврти кад Јернеј стаде чело стола око ког се окупила цела четворка и неколико филозофских и других активиста из петице и осмице.

Отпочео је наглашено прибрано, у свом стакато-стилу, читањем цитата из Лењина, а онда је навео и познати текст корифеја, генијалног вође и оца радничке класе: »Највећа је опасност она против које се не боримо.« Његове усне нису биле стиснутије за ту важну прилику више но иначе, његови акценти нису имали више драматике но обично, ни његове се веће нису чиниле набраније, а ипак, све је уверавало да је у питању надасве значајан обрт ствари.

Спрва је говорио само против идеализма, тог диверзантског експлозива. Одатле, ваљда имплозијом, пређе на искуства из низа недавних процеса у Москви, подсећајући да се непријатељ у свим тим случајевима понашао као рафинирани мајстор савршеног злочина који се успешно камуфлира и прилагођава. Одиста — настави — он се врло вешто служи свим методама дезинформације да би што несметаније вршио атентате (као онај на Кирова). Он

се не либи бухаринских и деборинских идејних девијација (емпириомеханицизам) да би се радековски приклонио нацизму. Ма колико то изгледало невероватно, ипак, чињеница је да су ти дугогодишњи предреволуцијски чланови Ескапбеа шуровали с нацизмом. Али сем тих драстичних примера, постоје и други, мање познати. Шта је значило ширење гросмановског спонтанеизма који се ослањао на стихијство Розе Луксембург (разумљиво у оно њено време, не и данас), шта је значило толерисање таквих нама туђих идеја ако не припремање издаје и провале. Познат нам је тај случај, иако, захваљујући будности бироа, гросмановска диверзија у Анексу, на време ликвидирана, није забележила ниједан поен себи у прилог. О разбијачким напорима франкфуртске псеудомарксистичке школе или Штернбергових и сличних теорија непотребно је овде и сад говорити, али и то су примери свесног и организованог непријатељског лова у мутном.

Мирно, самопоуздано и споро као да је добио од неког на располагање сву вечност с целокупним резервама времена, набрајао је дугу листу типова директне и индиректне саботаже, почев од прадавне тзв. »индустријске партије« до разноразних троцкизантских варијетета и пошто је, не падајући још у ватру али већ с вишинскијевском оштроумношћу и проницљивошћу, прешао на квалификовање сваке од тих подврсти десничарско-левичарских злочина, упусти се у испитивање структуралне психооснове људи који подлежу укусу буржоазије и који се врло инвентивно и задивљујуће злонамерно, дакле свесрдно свесно довијају (а не подсвесно, како су неки од нас склонили да помисле у својој непромишљеној псеудохуманистичкој сажалјивости према свакој заблуди под паролом *права на грешење* и лозинком *грешка је људска*.) »Ова епоха« — наставио је, још увек апстрактан, али већ пун неких алузивно-интонационих претњи у гласу — »ова епоха последњег и одлучног *тешког боја* открила је као ниједна запрепаћујуће поноре пак-

лене дволичњачке контрареволуционарне мимикрије, али и непоколебљиву будност и оштроумност авангарде, која на време успева да их раскринка.«

Тек после ове примедбе пређе на оно што је био — показало се тек тад — прави смисао његове речи — ни предавања, ни реферата, ни учешћа у дискусији.

Било је то оно неколико пута већ најављено и отказивано обрачунавање Јернеја с неким заблудним и текућим поставкама »појединих наших другова«. Иако је све то најављивано и отказивано током последња два-три дана, нико није, упркос познатим споровањима између њега и Крајновића, ни слутио да се те заблуде и текуће поставке »појединих наших другова« у области филозофске проблематике односе на Крајновића док он то није сад и изричито рекао. Неки су тад одахнули. Слободан је претрнуо. Крајновић се насмешио.

Наглашавао је сваки слог кад је, споменувши Крајновићево име по други пут, прешао на серију својих »ако«.

— Ако неко годинама ту међу нама шири идеје о неком волунтаристичком принципу који, противприродан, по њему јесте судбина човека (скреће се пажња на непролетерско порекло речи судбина), шта ради ако не уноси идеалистичке, антиодразне и антисазнајне тезе, а зашто? То ће човек због кога је све то речено, човек који је тиме коначно раскринкан, боље знати од нас.

Стајао је миран, тако миран да чак није окренуо главу у правцу Гроскота, који је шеткао дном собе оним раскреченим, кратким и спорим корацима човека који је некад носио тешке окове (а колико се зна — није). Јернеј је стрпљиво чекао. Његово лице, на коме су мировале неке жуте, напете сенке, дошло је од те наглашене непокретности још сведеније: савршен, непомућен овал с нежне извученим као напслим уснама и изнад њих — искрице заспале на стаклима наочара уоквирених у бели лим.

Када се полако покрену, све то слебено — ожи-
ве: појави се поглед одлучно сањалачки и грч који
му је повлачио усне наниже затежући му мишиће
над њиховим угловима који су се од тога чинили
дубљи. Кад остари, урезаће му се ту, због навике
да то чини, две за прст улегле праве боре, што ће,
почињући од танких његових ноздрва, остављати на
људе утисак да је човек ког гледају увек претерано
напет, увек максимално концентрисан. Крајновић паж-
љиво очима иза стаклених оклопа преко глава четвор-
каша сабијених у тај згуснут простор око стола, Јер-
неј као да је постављао свима питање: »Ћутите ли?
Чини вам се све то невероватним?»

— Добро! — прекиде тишину — тражите с пра-
вом доказе. Ево их.

Поћуга кратко пре но што продужи:

— Ако човек предаје годинама дијалектички и
историјски материјализам, економију и низ важних
политичких предмета поред оних општеобразовних,
ако тај исти човек покушава годинама да протур
као марксизам непријатељске мисли и схватања, шта
је он онда — непријатељ или наш друг? Чудите се?
Не верујете ми? У реду. Нека онда цитати говорел!

Ово што ћу навести написано је или изговорено,
на предавањима или у четири или шест очију, пред
друговима који ће то да посведоче дајући своју часну
реч комуниста. Крајновић је, на пример, рекао: »И
кад бих пристао да тврдим да знам шта хоћу, ја се
не бих ограничио на то знање одавде-доваде, јер не
бих био слободан да желим даље.«

Ту своју немарксистичку, нихилистичку, у ства-
ри, мисао — настави овог пута без драматуршке тен-
зионе паузе — он је истог дана на истом месту и у
истој прилици »објаснио и образложио« допунивши
је. Цитирам: »И ја ћу врло логично после револу-
ције волети и бити свом душом за наш ред ствари,
али ако желим да будем доследан револуционар, мо-
раћу да постојим, у неку руку, против њега«. Те су
мисли изговорене на консултацији из дијамата у кру-

жоку број три 16. маја о.г. Потврдили су сви при-
сутни да су их чули и, згранути — запамтили. Сем
њих, пријавила су ту дискусију још два друга. Један
је седео на свом кревету, други је у пролазу чуо и
застао запањен таквим тумачењем револуционарне де-
латности, која, по том шефу наших катедри — кад је
још то био — треба да гони револуционаре да се
боре против револуције. С ким као савезником? —
питао вас ја. С ким ако не с белим контрареволю-
ционарним шљамом!

Ето какве мисли излаже, каква осећања претен-
дује да гаји човек који тврди да је комуниста.

Поћуга сад мало па се, нагло живахно, окрену
Крајновићу:

— Да наставим?

Не сачека одговор, продужи:

— Овлашћен сам да изјавим да бироу није стало
да суди и осуђује. Оно што жели — то су јединство
и дисциплина. Ако Крајновић пристане да се раскри-
тикује, обећа ли да ће се борити против заблуда које
је ширио, уз помоћ коју ће му биро да пружи, све
не мора бити изгубљено. Не мора бити. Напротив.
Људи који су свесни својих грешака, који их попра-
ве, драги су нам јер откривају да им је више но до
свега себичног и личног стало да буду добри и дис-
циплиновани борци. Дакле?

— Мажи слику своју, не мене! — оте се, на жа-
лост, пребрзо и непромишљено Крајновићу, који не
прихвати шансу што му је биро пружио.

— Врло добро! — рече Јернеј такође пребрзо и
приближи наочарима своје цедуљице.

Напад се настави.

Онако узан, млад а ситан телесно и мисаоно, по-
готово у поребењу с Крајновићем, на кога се с по-
четка чинило да пушта шљунчиће из своје праћке,
Јернеј је личио на Давида у борби против филистин-
ског цина, на Давида који расте, добија у волумену
и постаје и сâм раван Голијату. Недостатак снаге
(то јест знања) надокнађивао је неодољиво напетом

и концентрисаном храброшћу, што је, упркос свему, импоновала и Слободану, који се одмах затим лецнуо и тиме пребацио из овог трена у накјучерашње предвече, кад су се посвађали Крајновић и Слободан. Без размишљања му је постало некако јасно да је Крајновић, журећи тад да се посвађа с њим (а и он, Слободан, с њим, Крајновићем), могао хтећи једино да провери вредност Слободановог пријатељства, а не да помогне пријатељу, како је досад тронута веровао. У ушима му је оживео његов благи и весели, пркосни а меки глас којим је изговорио оно: »Све се излиже, и златан новац и пријатељска осећања.«

»Докле ће ме људи проверавати!« — љутну се неодређено.

Јернеј се реторски елегантно извини што ће му овај део излагања бити мање систематизован. За сваки случај је припремио нешто материјала, али мора признати да је рачунао да га неће употребити. Био је — тврдио је — сигуран да ће Крајновић прихватити пружену руку бироа. — Видели сте, одбио нас је. Па нека. — Што је, ипак, преписао све те хартијиче? Учинио је то за сваки случај. Битке губи само онај који, жртва дезидеризма, предвиђа само оно што му годи. Иако неприпремљен нарочито, он ће и тим несистематизованим примерима крајновићевске опасности убедити колектив у оправданост става бироа, захваљујући високом нивоу марксистичке свести четворкаша и осталих анексиста и њиховом класном инстинкту. И сами ће, без много његових, Јернејевих, објашњавања, умети да открију у чему су Крајновићеве заблуде, чија ће се неспособност закључивања у историјском контексту сада да обелодани за све евидентно. — У потрази за ефектним а привидним у суштини поређењима, раскринкани сад Крајновић упитао се недавно у једном разговору коме сам и ја, незван, на неки начин присуствовао, а који је рођен с неким нашим млађим друговима, ово што ћу навести: »У чему је природа нашег месијанства? Не у већем динару и бољем стандарду. Нисмо отр-

пели батине, ни скапавали од глади, ни поднели сва могућа лишавања да бисмо своје захтеве ограничили на већу кришку хлеба и с хлеба, или на лежај мекши од перјаног. Је ли то, по нама, слобода? То — срећа? Не. Па ипак неки се међу нама понашају као да поседују формуле једне среће и слободе за сва времена и заувек. Они хоће да ослобађају и да усређују све људе на основу те једне формуле, за коју могу рећи, уколико имају мозга, да је једину само и знају. Данас. А сутра? По њима, она је за свако сутра али није за све данас.« Цитат је аутентичан.

Али ето шта Крајновић мисли да ми комунисти, ми смо му ти неки међу нама, мислимо, иако ми то тако не мислимо. Не питам га заузврат какав је и шта је он онда нама комунистима, он који има један површно паралелистички начин резоновања ван икаквог сродства са нашим. Њему је, на пример, трансценденција увек — трансценденција, без обзира што се тај појам може да схвати и у дијалектичком, али и у недијалектичком, у метафизичком смислу, једанпут као историјски, други пут као апстрактно статички феномен. Њему је довољно неколико спољних прта сличности између два историјска диспаратна појма да би повикао: »Бурека, ето идентитета!« Узмимо, на пример, реч *месијанство*. Сличности између звучности ван значења њему су довољне да би зажмурио пред страховитим разликама које такође постоје између старозаветног пасивног месијанства и марксистичке акционе практичне и сврсисходне класне борбе. Ништа њему не смета што су сточарска јудејска племена говорила о рају на оном свету, а што се радничка класа залаже за ослобођење људи од тлаке експлоатације. У фамозно неистправном чланку написаном о тридесетдневици погибије друга Витора, који је уградио себе у наше јединство, он је у нашем часопису *Беуа* рекао и то што следи. Цитирам:

»Слобода је у свим играма одраслих оно што се

не ставља у сумњу; идеал коме борци теже. При чему се заборавља да, играјући се, одрасли стављају у сумњу не само све постигнуто него и све постиживо. Дакле, и сам појам слободе...» — Прескачем два-три реда и идем даље: »...Зато је максимално остварива слобода — слобода људских мисли, које се једине не опиру порицању. Напротив, оне као да саме једва чекају да се прекинута врша циља што пре преобрази у стартну линију и одскочну даску за нове поласке ка новим циљевима...»

Опет прескачем неколико реди да бих дошао до једног врло занимљивог, тј. врло сумњивог места: »Жалити се због тога на алијенацију, видети у њој само злу страну, бесмислено је. У историји људи није забележен ниједан вид стубења који није компензирао губитак новим добицима, ампутирано новим израслинама, новим открићима простора, функција, односа. У том смислу, који је и енгелсовски, није погрешно рећи: »Да нема зла, требало би га измислити!«

На крају прве серије тих безочних Крајновићевих бесмислица, прочитаћу вам једну фразу у којој се савршено стапа неукусност форме с тривијалношћу садржине: »Отуд и прастари закључак да нико не може одузети слободу виртуозним витезовима мисли, витезовима кадрим да одсвирају целу партитуру човекове судбине, по паганинијезски, на једној жици, на жици самог мишљења.«

Скрећем вам пажњу на Völkischer-Beobachter-ску *лепоречивост* тих *виртуозних витезова мисли који свирају партитуру целе човекове судбине на жици мишљења*, малтене као паук на оном концу који извлачи из себе, из себе *esse*, који за Крајновића, солипсизму, јесте исто што и *перципирање* себе. Не, није узалуд оснивач солипсизма био бискуп, јер нешто даље Крајновић, сасвим у духу поповштине, каже: »Слобода није само страст, она је и мистерија. Револуционар зна прецизније оно што неће неголи оно што хоће. Он даје једини свој живот за оно што

не постоји, јер оно што постоји он неће, и то у већој и непосреднијој мери неће неголи што хоће оно што мисли да жели.«

Концентрисан и даље, Јернеј диже главу с текста и понови тихо: »Слобода је мистерија«. Затим, забавиши главу, продужи гласније:

— Слобода је — видели смо — пре тога била за Крајновића идеалистичка категорија — била је мисао. Шта ћете бољих потврда за нашу тврђу да идеализам, солипсизам и мистика иду руку под руку, од ових које нам наш виртуозни витез антимакарксизма даје? Рекао сам да сви ти реакционарни *филозофски* правци иду руку под руку. Не и за *виртуозног витеза*. За њега руку под руку иду робија и слобода. »Оне су везане спојним судовима, и свака се у свом делу посуде налази на истој висини.«

Робијати у тој монархистичкој казниони или живети слободно у СССР-у, њему је исто. Њему, да. Али није то ником од нас, који бисмо, како је то духовито рекао поводом нечег сасвим другог наш друг Троскот, радије живели тамо срећно 100 година неголи у овој несрећи једну једину седмицу. Филозофски далтонизам нашег виртуозног витеза мисли не стаје ни пред тим елементарним браќањем тако ужасно крајње супротних ствари као што су робија и слобода, моћни, слободни СССР и робијашница Анекс. Просудите и закључите сами. Само, дозволите, ја не мислим да је у питању филозофски, него политички далтонизам. Без обзира на тај свој суд о свим тим Крајновићевим флоскулама, његове цитиране мисли садрже читав један демобилизаторски и пропасивистички програм скрштених руку. Узмимо последњу од њих. Погледајмо је изблиза. Ако су робија и слобода исто, не вреди се заложити за слободу, трпимо робију и поуздајмо се у правду на овом свету! Ето чему нас је хтео да научи донедазни шеф наших катедри.

Нису те мисли од данас. Одувек нас је он тим демобилишућим стварима учио. Ако је Каком имао

стрпљења, не значи да је био глух. Али проклети хуманизам револуционара узалуд је очекивао да ће Крајновић да се опамети. Указујући му повремено на врсту и карактер заблуда, биро је имао право да то очекује и веровао је у човека. Али Крајновић је показао да је нечовек.

У предавању одржаном септембра, мислим седмог, да, седмог септембра прошле године, рекао је он — а ја сад цитирам на основу забележака четворице другова (Бановића, Кавурића, Есингера и Албрехта) — и следеће: »Свечи под тестером, хајдучи на кољу, јеретици на ломачи — сви су поседовали само оно што их је поседовало: тестеру, колац, ломачу. Они нису имали сутра, које их зато и нема. У сваком, па и у овом времену постоје људи који, занети и запрепашћени лепотама у које верују, продужују да верују у оно што их запрепашћује својим смислом за немогуће. Они су парадоксално спремни да жртвују живот којим располажу за срећу сутрашњица које неће бити њихове. Парадокс је у томе што, гинући, они не остварују себе за себе, али ни за оне после себе не остварују метафизичка или прагматистичка начела свог вјерују, која, остварена, као ливаде изблиза, место мекоте и склада, откривају храпавост тла и неразмрсивост травних влати и корења убалеганих брабоњцима.« И даље: »Али да тако није, никад не би ни свануло то заносно, то немогуће, то за њих недостиживо, туђе сутра, у чије су се име ти борци липавали свог заноса и своје могућности да живе у неогубеној присности са собом. Без тог лишења, то их сутра не би признало за очеве. Но, признајући их с делимичним само правом, оно се сутра које је наше данас сукобљује са савременим својим порицатељима, према којима ће поступити исто тако сурово као што се то јуче и одувек чинило с јерeticима. Страшно је што ће, набијајући на коља или вешајући ново колело јеретика, том сутра, такође убилачком, изгледати они које овај дан убија — да би могао преданити — јадно и бедно, глупо и неје-

ретички, и зато ће му и бити достојни порицања, бар исто толико колико ћемо и ми нејеретички изгледати својим потомцима поричући односе које су створили наши преци. Али такви, ми који смо ништа данас, постајемо битни том нашем данасу сагледаном очима сутрашњице. То је и услов наше присности с нама-сутрашњицом, у којој нас неће бити. Па ипак, ми...«

Завршен цитат. Јесте ли разумели смисао те мудрологије? Да бих упростио све те уметнуте и разубене компликованости, свешћу им мисао на језгро. Оно нас убеђује да треба да се одрекнемо своје верности према Совјетском Савезу, који нас задивљује а не запрепашћује својим успесима, да бисмо били нешто. Иначе нећемо бити могући, тј. присни са собом, са својом верношћу. Ја и ви, ми нисмо ништа. Он је нешто. Он се одрекао своје вере у снаге прогреса. Историјски је то тренутак, другови!

Кратак смех што пропрати тај закључак био је нервозан, невесео и, упркос некој уплашености од самог себе — прегласан.

СТИЦАЛО се уверење да људи око стола нису најсрећнији што присуствују једном таквом историјском тренутку, па ипак, као хипнотисани, сведочили су немо и скоро абучично једном од оних окретања страница историје на чијој ће се белини исписати факта епохе која почиње неумитном логиком што их је све већ превазилазила. Пуни дивљења према њој, осећали су и тиху неку непрекидну језу.

— Дакле — извлачим по други пут наравоучење које нам је Крајновић већ једном предложио — »трпимо кротко капитализам, фашизам и остала заа...« Молим? — прекиде се и погледа издалека у Пнеуматика — рекао си?

— Ништа! — збуни се овај — добацио сам оно што се у шали обично каже кад играмо зује: »Трпи кротко и дупи дубоко!«

— Хвала! — одврати Јернеј, подвлачећи том неочекиваном учтивошћу дистанцу између те сутеренске вулгарности и своје високоспратне полемике (поле-

мос значи борба!). — Другови, из досадашњег смо видели какве су природе заблуде шефа катедри које треба да нас оспособе да се још одлучније но досад боримо. А може ли се борити неко ко је научио — цитирам према писменој забелешци друга Лазиче, који је, обративши се 16. марта ове године Крајновићу за једно објашњење у вези с теоријама о вишку вредности, или не, о нечем другом, али свеједно, тачно је, добио следећи одговор: »Ко је мислио о слободи? Роб, зна се. Све мисли о слободи и она сама настале су у ропству. Докле год буде реч слобода постојала, биће и стварног ропства. Не само с ове стране зида. И с оне. Не само овог зида.«

На Лазичину примедбу да му се чини — рече одахнувши — да је то схватање неисправно (није имао право што му се то чинило само, требало је бити у то и убеђен), Крајновић је одговорио да исправности има и у неисправности: »То је као и с људима« — поучио га је — »они су различити и кад у истој фабрици раде различито исти посао. Разлике персистирају и између слободе у ропству, и ропства у слободи...«

Друг Албрехт, чију поуздану предност и истинољубље добро знате, као и ја, показао ми је серију забележака које је хватао приликом разних Крајновићевих предавања и дискусија. Наводим их редом којим сам их, листајући његовим свешчицама, преписао за овај наш вечерашњи разговор:

»Разлика између логичко-метафизичког и дијалектичког мишљења слична је оној што постоји између онаније и нормалног полног акта.«

На страну то порнографско поређење које открива инвертирани Крајновићев скатолошки укусу, ја бих хтео да се вратим филозофским тумачењима којима наш »дијалектичар« објашњава појам слободе:

»Да бисмо дали пример слободе *по себи*, требало би измислити хагиографију или историју небавеза.«

Албрехт је забележио још да је на то бљезгаво иг-

рарење правилно приметио да је слобода озбиљна и одређена ствар и да је сва од обавеза, макар то било и од оних што воде ослобођењу од обавезних нужности.

На шта му је Крајновић тад одговорио:

»Слобода која би одговарала свакој људској природи знала би за једну обавезу само: »Не радити никад ништа непријатно. Не ићи на посао.« Слично је рекао другом приликом и другу Троскоту, који му је на то одговорио: »Шта тражиш онда на робији ако робијање не рачунаш у пријатне ствари?« Била је то пророчка примедба. Видећете зашто. Али друг Албрехт, присутан и том разговору, упитао га је: »А стахановизам? Пријатан није ни обичан, а камоли ударнички рад, па ипак стахановизам води слободи.« — Албрехт није дуго долазио себи после, јер му се Крајновић цинички само насмејао и истресао један цитат из Маркса, али који, иако Марксов, нема много везе с горњим питањем. Одговорио је:

»Време је поље на ком се развијају способности. У раду и нераду, слободном времену и одмору.«

Схватате ли? Хтео је тим цитатом да оправда и поткрепи своје мисли о знаку једнакости између слободе и робије, између борбе и ликвидаторства.

Другом је једном приликом, на једном предавању, пред свима рекао, враћајући се својим црквеновачким поређењима и укусу за мистичка пландовања, и ово што сад цитирам:

»Мистериозност свих прогањаних партија током историје чињеница је коју нико не спори споља, него изнутра. Свеједно што, као свака привидна есенција и свако божанство, има сто имена, име странке, и кад се изговара светим илегалним шапатом, открива да њена суштина није од грађе есенције која је целина, а не *парс* (партис), не један само чинилац збира, него потпуност свих сабраних страна. А ипак свака је странка привидно есенција за егзистентне своје приврженике, али и вид њихове егзистенције, јер је арогирала себи право на крв оних који тврде да су њени синови. То све важи за обичне припаднике

странке, не и за људе који је представљају: они не делују ни у име привидне есенције ни у име привидне егзистенције, па не будући ни једно, ни друго, они су више од једног и другог — инкарнација тог привида...»

Другови, ја не желим да коментаришем све те наводе. Сигуран сам да то можете да учините ви бар исто толико успешно колико бих и ја то могао. Ипак морам рећи да је чудна та теорија партије намењена собним предавачима. Опоменут да избрише неке речи о привидности руководства, он је имао чело да тврди да се то односи на поглавље о грађанским странкама у грађанском друштву, а не на нашу Партију, која је цело друштво. Јадни су му то били изговори: јадни а препотентни у свом потцењивању других који нису филозофи по формацији. Али оставимо безобразлуке. Много их је. Још увредљивије дрских. Но они су израз његове простоте о којој ту не расправљамо. Нас занимају његови ставови. Они су нам туђи и кад се чине само чудни. Чудна су, на пример, његова схватања о националном питању. Цитирам опет: »...фразирање о буђењу заосталих народа. На ком се нивоу буде? Колики је број људи у једној заосталој нацији који би био у стању да прочита како треба Маркса, Енгелса, Лењина, Планка, Де Вриса, Ајнштајна, Пруста, Џојса, Мана, Леонова, Горког, Мајаковског, Кафку, Бретона? Буђење нација, уколико останемо при тој метафори, врши се у вакууму незнања, не због знања, како се прича, него због слободе као метареалности и метастања супротног оном које је њихово. Али рекли смо да је и слобода парспрототна. За самоосећање слободе, тог зрнца у вакууму, потребна је слобода што би обухватила и вакуум око тог зрнца, не само то зрнце. Међутим...»

И још бих таквих бисера могао да проспем пред вас. И још. Али да то учиним, кад бисте се дивили стилу његовог писања или говорења? Кад, на пример, овој реченици коју је Албрехт забележио: »Фактор

вере као плод имагинације и трпљења, нестрпљиве маште и маштовитог нестрпљења...»

Ја бих још једном навео једно место о слободи, која га, изгледа, најчешће брине и мучи (нас обратно):

»Психологија је само за слободне људе, који имају могућности да се опредељују између разних да и не. Ми, детерминисти, требало би да унапред знамо шта условљено и неусловљено чинимо. Везани за долап историје, ми бисмо имали да теглимо а не и да откривамо, измишљамо, одлучујемо, мислимо, кад би детерминизам био сводљив на тврду детерминацију само.«

На шта, побогу, онда? На индетерминисаност? Којешта. Али све је код њега којешта кад није *духовито* као ово што је, канда, желело да то буде: »Политичар живи и умире на кредит.«

Зашто? Ево објашњења, такође духовитог дозлабога: »Супротно свим ствараоцима који прво морају да створе значајне ствари да би постали популарни, политичар мора да стекне популарност да би дошао на власт и могао да ствара.«

И херостратским се неделима постаје ако не славан а оно популаран предмет презира; пљувањем и уништавањем сопствене прошлости — такође се постаје славан у презиру. Крајновић је побркао потчињавање нужностима слободе са слободом, није схватио да потчињавање стварности схваћеној као пут што води победи над једним њеним видом претпоставља победу незамисливу без потчињавања реалности као путу, али и путу као реалности.

Слободан је једва дисао, блед, поражен као да није Слободан, него горе — сам Крајновић. И још грбе од тога. Је ли он икад чуо све те цитиране реченице? Чуо је, али му се нису учиниле неправилним. И зато је блед био, и бео као креч. Каква је он то будала. Сам ништа не уме да открије. Треба да му неко покаже оно што је за све евидентна кривица: »Буразеру, видиш, ово је кривица коју

ваља осудити«, да би и он био кадар да схвати да је у питању кривица достојна осуде.

Али једва стиже да осуди сопствену незрелост кад му се поглед закачи за Крајновића, који се једини у четворци смешио сад кад је Јернеј скинуо ознојене наочари да би их обрисао. Али тај осмех га зачуди, запрепасти, наљути, изазва неодрећену наду, збуну га, учини несигурним у осећањима. А онда, добивши реч, Крајновић брзо и убедљиво не порече исправност ниједног од »истргнутих« одасвуд »цитата«, ни алогику њиховог тумачења, нарочито оних места што су алузије на историју, антропологију, или филозофију, ту сведених на оно што нису, а несводљивих силом у конкретности што је њихова, или у њиховој општости ни на нашу љубав према СССР-у, ни на ишта у Анексу. Ништа од тога од чега би почео рутинирани полемичар. Задржао се прва на оном само скандалозном инвертитском и порнографско-скатолошком месту о разлици између логичког и дијалектичког мишљења. Почео је овако:

— Не мислим да порекнем и један од навода што ми се импутирају као тобожњи моји антимакистички греси, исправно посведочени сведочанством два-три морално врло дорасла човекољубива сведока, из простог разлога што су они или дословни цитати из Маркса, Лењина и осталих класика или што су препричавање одрећених њихових схватања и идеја разрабених на безброј места у ранијим и каснијим њиховим радовима. Узмимо, на пример, оно скандалозно порнографско-скатолошко место о онанији. Добро. Оно је дословно преписано из Маркса, издање МЕА института, издања које имамо...

И узев с оближње полице књигу укорићену у тамнопрвене платнене корице, којом приликом сруши читав ред купусара, журећи али без нервозе набе тражену страну и прочита:

— »Разлика између логичког и дијалектичког мишљења је иста као између онаније и нормалног

полног акта«. Ја се извињавам што сам тад, предајући, у ватри излагања, заборавио да кажем ради умирења претерано чедних и осетљивих душица да је то поређење Марксово, а не моје. Рекавши то сад, ја се питам: »Дискутује ли се ту против мене, или против Маркса?« И питам се: »Не дискутује ли се против мене зато што се не познаје довољно Маркс или зато што се диспутант не усуђује да дигне свој гласић против њега?« У сваком случају, не ја, Карл Маркс је оптужен за инвертитско скатолошко-порнографско приспособљавање марксизма укусу буржоазије. Не смејте се, другови. И то Маркс, а не ја, Маркс је оптужен у име нечега за шта само Јернеј има незналачке квалификације да пред свима нама то учини називајући марксизмом оно што, као што ћете видети, везе нема с оним што је Маркс мислио или писао. Па бих вас пре краја већ упитао има ли смисла трпети интелектуално-моралне неподопштине којима незреле јуноше, у име тобожњег марксизма-лењинизма, бузорирају самог Маркса и Лењина...

Бановић, који је дигао руку чим је Крајновић устао, спустио ју је сад. Не само зато што је овај настављао да говори него и зато што је већ речено обесмишљавало понешто од оног што је хтео да каже, а испало добро што није рекао. Посекао би и њега, не само Јернеја онај иронични Крајновићев прелаз с увода на основну тему речи:

— Жалосно је да неко у име величанствених импулса које Маркс и марксизам, Лењин и лењинизам дају мислиоцима ове епохе, жалосно је да неко у име једне методе отворене открићима и сазнањима, најлепше потврђиване њима, уме само да се послужи дефанзивним и одбранашким формулама »нама туђег«, дигнутог до свеопштег калауза који неће ништа ново да отвори. Иза тобожњих принципа у чије се име ту критикују моје импровизације не без разлога, налази се мање марксистичке принципијелности но што се верује, али више укуса и наклоности за мисаоне лениности и остала провинцијска регресивна ритуалства.

А то је опасно за револуционаре какви смо или мислимо да смо. Желим да кажем да има нешто много опасније но што би то могле да буду и глупости и вике, али и незнања и грешке, грешке и заблуде — допустимо да сам их чинио и имао, нисам безгрешно рођен. То нешто опасније од заблуда и грешака јесте страх од њих. Он паралише. И упаничује паралисаног пред сваком мишљу непровереном цитатом као пред непријатељем, и пред сваким тоталнијим видом човека као пред издајством.

Шта се крије иза глупости којима сам обасут јер сам се трудио да не сметам једној офанзивној методи сазнања да остане офанзивна? — упита се затим Крајновић, смећећи се још, али тврђе но икад.

Но одједном, као да изгуби контролу над собом, он поче да виче и стреља у све закрвављеним очима, не мимоишавши ни Слободана, који га је гледао и није га препознавао распаљеног жестином што је држала Крајновића, правећи од њега, иначе више но сталоженог и скоро љупког човека, сад горопадног, силовитог и не много финог рмпалију који није рекао: »Па ти немаш, зелембаћу ниједан, ни довољно знања да се мериш с оним што ја испуштам из себе?« — али је казао нешто по вулгарности слично, мада не препотентно тако, не уображено толико.

Но изурлав то што је изурлао, застаде, као да се наједном постидео. Промрмља нешто, рашири руке и погледа у све замишљено.

Признаће све као Витор, раскритиковаће се! — помисли Слободан сажаливо.

— Извините! — рече — нисмо пиљарице у климатерију — и насмеши се опет неочекивано, не укочено више, и свакако не претерано дрско ни изазивачки, насмеши се сасвим обично.

— Безобразлук! — промумла Есингер — какви су то сад клиториси.

Утом неко добази:

— Зашто не бисте један другом одговорили на питања?

— Каква питања? — упита Крајновић.

— Питајте један другог о свему што вам није јасно, расправите људски!

— У реду! — рече Јернеј пркосно.

— Добро! — рече и Крајновић, и упита:

— Код ког је класика друг Јернеј изучио вештину интригирања и сигних подвала? Колико је мени познато, у радничком покрету, у ком се, ето, скоро и остарило, интригантство није никад било на цени и никад није било дугог века.

— Увреде на страну — прихвати Јернеј надметање, не пуштајући дебљи крај палице — објасни ти ако можеш како доводиш у везу песимистички и бесперспективни идеалистички волунтаризам с марксизмом који оперише закономерностима? Ниси никад досад пропустио да споменеш значај воље као антиприродног ензима и негатора судбине, зар не, другови?

— Не због тебе, због ових добрих људи и добрих другова одговорићу ти на питање. Откуда? питаш — одвраћао је мирно Крајновић. — Откуда би могло ако не из првог нашег класика, који бапш о томе говори, о антиприродном смислу сваке цивилизационе човекове делатности.

— И други су покушали да заваде младог Маркса са старим — добази Јернеј нешто јеткије — увек без резултата.

— Стари, као и млади, обојица су у битном имали иста схватања. Шта каже стари у Капиталу о томе, о »одвајању од пушковине натуралне привреде«? Шта ако не исто што и млади у Немачкој идеологији. А то одвајање не значи ништа ако не представља превазилажење природних услова. А шта је то превазилажење (пошто смо дијалектичари) ако не противречје, отворено и савладано онако како се савлађују сва противречја — негирањем. То могу да знају сви сем Јернеја. И пошто он то не зна, ја бих хтео да видим што он уопште зна о томе и другоме сличном. Хватајући штап за други крај, који би Јернеј хтео

да сломи на мојим погрбљеним и тако рећи футуристички извајаним лебима, хтео бих да га упитам, пре него што пружи руку по заслужене пацке које ће добити од нас свих, ја бих хтео да га упитам код кога ли је то механицисте научио лекцију којом је желео да нас просветли, одакле је он исисао своју теорију о вечном противречју принципа идеализма и материјализма, и у име чега је хтео да ме другарски будно раскринка па и часком мало убије као агента трустова и монопола? Јер познато је, не само на основу експлицитне Марксове (а и Енгелсове) изјаве, да је марксизам нееклектична, стваралачка синтеза не толико резултата колико методских поступака примењених од стране енглеских економиста, француских материјалиста и хегелијанске филозофије, јасно, ове последње постављене с главе на ноге. Али и све значајно и велико у људском знању и пракси улази у ту ризницу метода. Рећи да је идеализам опијум за народ значи бити вулгарнији од највулгарнијег пасуља. Али тврдити да је идеализам свако неверовање човека у сопствене снаге, а не видети у тзв. објективном идеализму, и не само у њему, између свега неприхватљиву и прихватљиву метафору људског поноса и вере у снагу своје људске мисли, не препознати у неким идеалистичким митским и архетипским претпоставкама и тезама човекову жељу да се не помири са физичком и зоолошком судбином кружења у кругу животињства и *натуралне* привреде, те пупковине, за коју је на свом историјском старту човек био везан и остао везан све док се није, развијајући производне снаге, винуо до мисли што интерпретирају свет, што хоће да га разумеју и промене затечени однос човек—свет у корист човека; али не препознати себе и у прецима ограничених моћи, али не и ограничених мислених амбиција, не открити и у њиховим заблудама зрнце лукавства којим су далеки праоци почели успонско овладавање стихијом — значи бити недостојан сопствених потомака који ће се с тешком муком моћи да препознају у Јернеју и

сличним, не буде ли мене да им их протумачим, значи бити слеп за све оно што нам је претходило и за све што ће доћи после нас, значи искључити себе из људске заједнице.

Знам, није у томе ствар. Друге су Јернејеве полемичке потребе. Ко може рећи да им и ја нисам служио. Али не сме се стално бити жртва свега чега се у ватри борбе привремено лишавамо. Не смемо себи забранити да мислимо све своје превратничке мисли, иначе бисмо забранили човеку да се очовечује. Зато га питам зашто је пре неких десетак дана дошао да ме замоли да га ослободим полагања испита из филозофије. Да ли је то тражио зато што су га бироовски послови спречили да се припреми или што се припремао за ову смешну оптужницу? Ако је због овог свог семинарског напора — а изгледа да је управо због њега одложио своје испите, онда му можете заједно са мном рећи да је погрешно што није био мање препотентан. Јер да је скромнији био, он се не би усудио да тако несамокритички и незнаљачки седа за волан машине којом не зна да управља. Он није схватио ни основније: у чему је тајна погонске енергије у машини људског сазнајног процеса, нити смисао стрпљивог поступног скупљачког зрно-позрно противуречног усавршавања сазнања кроз све векове па, према томе, и у чему је релативна прогресивност идеализма који је негирао примитивне интерпретације, нити у чему двострука одразна природа сазнања, она — што је одразна у односу на објективни свет, али и она друга што изражава субјективне жеље, машту, снове. Узмимо поменутог Икара. Он је одразио, дакле у неку руку пасивно регистровао, лет птице и других окрилателих рептила. И шта? Да је природа одразности стала на томе, као што то Јернеј замишља, Икар се не би никад винуо и никад не би онако поучно сломио врат. Јер сломивши га први пут, морао га је ломити још мали милион пута док није полетео. Икар? Не. Човек у постајању. Легимо, јер тај вечни човек упорно одражава и своје жеље;

свет да, али преко света и себе као немир у свету, као тајну света, па преко те тајне, која је у објективном простору уочљива једино у сјају човекове субјективности као његова субјективност, што, одражена изнутра на вањ, отиснута у објективној материји света, постаје део објективног света и његових превратничких, субјективишћућих потреба, што су неисторијске, како Јернеј рече — човекове жеље. Нек још једном опрости Јернеј, али човек уопште неће да стане. Одражавајући свет као свет, али и као полигон својих жеља и обратно, човекова се свест не одриче ничег што представља позитиван прилог разумевању света и себе у свету, па ни доприноса који је историји сазнања донео стари идеализам, као што се не одриче ниједног добра старог материјализма. У томе и јесте, у неку руку, новина марксизма, у тој његовој негаторско асимилативној моћи, у луцидности којом лучи позитивно, живо, превратничко, којом усваја целокупну историју света, увек спремну, превладану и ушћувану, у њеној животворној снази да актуализира у непредвидљивим ситуацијама и понешто што нам се чинило мртво. Нема апсолутно апсолутне смрти за њега. Исцупише је животан. Такав, он не може бити ни примитиван, ни сводљив на вулгарни, непосредни и једносмерно одразни реализам. Његова животодајност му и омогућује да одрази свет, жеље и њихов однос у сваком сегменту историјског времена, и допушта да изрази историју као однос снага што расте у корист оног бића што се одавно одвојило од судбине дивљачи. Икар се у мислима дигао помоћу крила залепљених за рамена воском (јер ћириша ни гумаарабике тад још није било) до сунца и онда, *сегивши се* да се восак топи на топлоти, морао да се сруши. У мислима. Је ли то песимистичка прича? За Јернеја јесте, за човечанство није. Ту је разлика. Јадан Икар — каже Јернеј. Да ли јадан? — питам се ја.

Крајновић је био тако убедљив и тако разложан у одбрани оног што би се могло назвати креативним

и отвореним гледањем на свет да је Слободан, а не само он него су и многи други остали убеђени, кад се дискусија дубоко у ноћ прекинула, да је Јернеј начинио фаталну глупост нападши тако из чиста мира највећег и најхуманијег робијашког мислиоца, кога је без икаквог разлога оптужио за грехове који нису били грехови.

— Ти мени не можеш да сметаш! — рече тврдо Троскот нешто касније Крајновићу — ти си ми својим отпором помогао да боље уочим неке слабости колектива. И још нешто... — не дорече, окрену се и оде у умивалку, где га је чекао већ Јернеј, прав, крут, хладно светлуцав:

— С те му стране није требало прићи. Говорио сам ти ја. Говорио.

— Не губи веру! — не погледа га Троскот, забављен намештањем трећине мораве у зазифтану муштикаву.

— Шта он? — упита Крајновић Грујића. — Нисам ја с њим полемисао.

— Не чуди се. Не покрива он Јернеја. Обратно је. Јернеј је његов сламнени човек.

15

Кратко је трајала забуна у вези с Крајновићевом победом у дискусији.

Другу серију напада отпочео је опет Јернеј, пола сата после преподневне шетње, и то пошто је на један сат пре ње по кружоцима прочитана без коментара Есингера забелешка. Стојећи чело стола, погледао је неодређено испред себе, па се чинило да једва успева да протне стањени кончић гласа кроз сужене ушнице од густе, лепљиве, зборане тишине.

— Ни за кога међу нама — рече — не би смело више да буде сумње ко је Крајновић. Забелешка вам је прочитана! — и упита:

— Има ли ко шта да дода или да затражи објашњење?

У типини што потраја неугодних неколико минута, све тежих и немогућнијих, све стиднијих и бесмисленије празних, највећи број глава је остао прикован за део стене плоче пред собом, за пожутеле и масњикаве годове и прожиљености букове даске.

— Тако — вриснуо је бестидно први Бановић — сад је јасно зашто му нико од нас није био добар и зашто му нико није ништа знао! Па да, имао је резервно знање он, заједничку шифру с полицијом.

Крајновић га је радознао уштиную оком што је сикнуло, али је остао миран и није уопште још сматрао потребним да реагује. После погледа којим је обухватио, изненађен ваљда, Бановића, није чак ниједанпут више ни укосои мало поглед да би видео на шта личи први, други, трећи друг који се дигао после Бановића и, надмећући се с претходним у некаквој лоше схваћеној оданости, почињао да тражи да се предузму хитне самозаштитне мере.

Крајновић се сад сањалачки смешио. Слободану се учинио потпуно одсутан. Знало се да он уме да се искључи из непријатних ситуација. Слободан не. Да би се овладало том мудрошћу, треба, поред стажа и самопоуздања, још бити и истински супериоран. Слободан је, откад је руководилац кружока био прочитао познату забелешку, само дрхтао, али сваки пут кад би се нови говорник јавио, почињао је да се нада да ће се догодити чудо и одмах затим губио наду да чудо може да прекине ову морну серију несхватљивих осуда.

И после прве тројице и после шесторице, Слободан се још увек надао да ће се десити чудо и да ће неко отворити другачију серију. »Ја бих му се одмах придружио.«

Али ако се, као омађијан, није усубивао да буде први, ко би други разбио те чини што тако ужасно засвојују и устао у одбрану Крајновића? Зацвокота.

Бојим ли се?

Бојао се.

Другова?

И не закључи оно што је хтео. Мисли су му биле успорене, расуте, порозне, тешко докучиве, чиниле се гасовите а изазивале дрхтаје, мењале облике и садржаје а притискивале и, без одређености, гониле да цвокоће као да им је схватио све тајне разлоге.

А ништа није разумевао. Ништа. Одједном чу неко пригушено далеко питање коме је скоро немогуће било одгонетнути смисао и смер: »Зар ја који се нисам бојао батина? ...« Не зато што је заборавио на шта је личило то уплашено небојање, него зато што му није било јасно да ли би одговором, који осети више но што га изговори, неповратно прешао мост који би се одмах срушио за њим, остављајући га истуреног у пустињи без игде икога, он не зажеле да га чује, а и питање изветри, промени правац, изгуби се без трага. Није желео да пређе мост инсубординације.

Мука и дрхтаји — ништа друго.

Кад је тај састанак прекинут пре ручка — стигла су нека писма. Али чим је Грујић почео да дешифрује прво, узе му га Троскот, за све то време наднет над њим, и предаде га Јернеју с осталима. Завршивши тај посао, Јернеј оде секбиру у умиваљку. И ручак им је однет тамо. Нису изишли ни на шетњу. Али после вечере ушла су обојица у собу и Јернеј је наставио састанак. Био је груб, суров, раздражљив. Али после десет, кад је нагло прекинуо још увек једносмерне безвредне нападе, рекао је у пролазу Слободану: »Ради се нормално«. Крајем ока угледао је утом некако индигнирани Грујићев осмех којим је пропратио Слободанов спремно послушни скок. Иако није остављао могућности да се сумња у извесну осуду тог његовог послушничтва, до Слободана није допрла ниједна реч разговора који је пре тога тихо водио са Синишом. Овај је нешто сиктаво одговарао, на што га је други стишавао, лако набравши обрве. Не зна зашто, али непосредно пре но што га је Јернеј позвао, Слободан је помислио био — можда се они договарају да сутра устану у одбрану Крајновића.

Осетио је олакшање несигурно у себе, али оно је радосно било зашумило целим крвотоком спремним да опрости све њему, Грујићу. Не и Јелени. Она — то је друга ствар. Али онда је Јернеј рекао оно: »Ради се нормално«, прво што му је рекао после истека ултиматума.

Те је ноћи радио из петних жила. Питања што су наваливала остављао је без одговора. Одлагао их је, просто одгуривао од себе на другу страну истим покретом којим је истресао земљу из врећица дуж цеву.

Али питања су се враћала независно од даљег копања. После поноћи појави се иза њега Есингер, који преузе на себе посао пуњења и педантног пражњења цакчића.

Није било много још остало да се ископа. По последњем прорачуну, било је потребно још само две ноћи рада у Капилару да би се стигло до десетог реда кукуруза. А онда још једна једина ноћ вертикалног копања: улаз—излаз.

Није га никад нарочито занимало зашто се све то ради. Поготово не у последње време. Престао је и да помишља да ли би он или ико могао да то пре времена дозна. Довољно му је оно што му је речено: »У питању је велик и значајан потхват.« Писма која је јутрос Грујић почео да дешифрира сигурно су у вези с тим. Каком зна, коначно, шта чини. Ако то неће бити неко спектакуларно бекство, свеједно, биће то ипак незамисливо задивљујуће нешто! То сазнање му је довољно било да стиша ма који испад штетне радозналости. Троскот му је пре истека ултиматума у једном тренутку хтео да објасни све — био је у то убеђен и без Јернејевог накнадног обавештења — ономад на поподневној шетњи кад је готово пун сат, држећи га испод руке, ходао са Слободаном од једног краја дворишног зида до другог. Хтео. И одустао јер је стекао утисак да Слободан није довољно партизан. — У добар час — рекао му је једног трена — хоћеш ли да подржиш Есингера? Последњи те пут питам.

Слободан не одговори одмах. Тад Троскот, још увек благ, постави оно што је Слободан назвао ултиматумом: »До сутра по подне имаш времена да пристанеш. Данас још можеш мени да саопштиш свој пристанак. А сутра ћеш о својој позитивној одлуци обавестити Јернеја. До петње. Ако то не учиниш до тад...«

На то се Троскот откачи од њега и удаљи.

— Како? — чудио се сутра ујутро. Али вилице почну да му се коче, све је теже изговарао речи.

— Па онда? — учини Јернеј иронично.

— Нисам још убеђен да је то исправно. Моја савест... — рече успорено, с муком.

— Ником неће пасти ни на крај памети да стави у сумњу аутентичност Есингерове забелешке. Сем теби — ником.

— Мени? Кад?

— Оног пута у умивалци.

Слободан одахну:

— Нисам ја сумњао, ја сам...

— Јеси. Дао си ми на знање да ниси сигуран да биро не лаже.

— Нисам...

Али није имао снаге ни ту реч да изговори.

Сад, после напада на Крајновића, Слободан, опет у Капилару, могао је да настави тај недовршени разговор. С ким?

Јернеј искрсну из лапорасте земље.

— Здраво!

Слободан се обрадова. Прилази му први пут после истека ултиматума.

Ипак, копајући, он прекоре Јернеја, који сад спава или можда бди, прекоре га:

— Немој тако: ако бих потврдио да је истина нешто што то за мене није (и не може бити), ја бих лагао. Не биро. Он има права да од мене тражи све што се обично тражи, све сем... Али то што у његово име тврдиш да тражи, то моја савест...

»Малограђанска савест, знаш...«, чу однекуд Тро-

скотов презир пун мржње. Али чу и Јернејево непопустљиво силогизирање:

— Тако, дакле. Неизвршавање наређења руководства тебе не доводи у сукоб са савешћу? Пази, молим те!

— На основу чега то ти: »неизвршавање наређења«? Није било, прво, никакво наређење, друго, треба доказати да је Крајновић...

— Докази да је он наш непријатељ теби нису, дакле, докази? Црно на бело тебе не уверава?

— Ако је он непријатељ, и ја сам то онда. И ти. Сви смо.

— Ти... Ти можда то постајеш. Ми нисмо, ми смо биро Какома, ми смо апсолутна већина у партијској организацији. Али хоћу да знаш. И то ти кажем једном за свагда: свако ко мисли да може пркосити нашој политици биће уништен. То је све. Ми нисмо дискутантски клуб. Ми имамо одређене важне задатке, судбоносне по раднички покрет. Ми их извршујемо. Ми немамо времена за надмудривање. Ко неће с нама, тај издаје револуцију и ми не желимо да имамо слуша за његова уплашена цвокотања, ни разумевања за његов опортунизам.

— Претрпш? Зашто? Зато што нећу да урадим нешто што знаш исто тако добро као и ја да није истина.

— Већина мисли друкчије. Нико се не може сам борити против целе собе, целог колектива, целе Партије, целе Коминтерне.

— Видиш. Ни ти не тврдиш да је истина оно што захтеваш да сервирам као истину.

— Стиди се! Али тај твој садашњи стид још није ништа. Видећеш већ ти шта је стид!

— Кад? — о те се Слободану то питање, више навидно неголи радознало.

— Сутра! — као да му саопшти његов лични Јернеј, онај увек у њему — само тад нећеш више по малограђански трљати о савести и истини која није истина. Ја се сад повлачим. Немам времена за бацање. Ако те нисам убедио у потребу да браниш поли-

тику бироа, већина ће то учинити. Или ћеш се разоружати, или ћеш бити раскринкан.

— Већина не значи увек све. Има ствари...

— Каквих ствари? Оних по себи? Ми их не признајемо, ми практичари. Ми познајемо само своје интересе.

— Тиме од интереса чиниш ствари по себи! — врати му ћутке Есингер испражњену врећницу.

Али Јернеј продужи из Слободана:

— Зашто да не? Са позиција постојања, класни интерес се може узети и као ствар по себи. За мене нема ничег истинитијег, већег, вишег, одлучнијег од класног интереса.

— Али класни интерес није онтолошка категорија, он је антрополошка и социолошка чињеница. Посматрана с позиција људске праксе или с позиције вредности, посматрана, дакле, аксиолошки, ствар по себи је, тако рећи, појам без садржине. Према томе, бесадржајно је и то твоје идеалистичко, ако баш хоћеш да знаш, тумачење класног интереса?

— Је ли? — учини Јернеј и зажмури иза наочара — већина теби ништа не значи? Имаш ли ти срца?

— Срца? Шта је, по теби, постало срце, Јернеје? — излете из њега запрепашћење тако горко да му се цело лице искриви од гађења — па ја на осећања и мислим. Никакво гласање неће запустити доводе у срце и из срца. Већина не може ни да ми изабере девојку коју ћу волети, ни друга с ким ћу пријатељевати. На крају крајева, тог Крајновића је формирала моја класа. Ја га нисам изабрао ван ње. Он није дошао у Анекс на излет.

— Он је ту дошао као слаб комуниста. Дуга робаја, фракционашке борбе у којима је учествовао, штрајкови, и хиљаду других ствари, допринели су да се деморалише, изгуби веру у нашу победу, идеолошки се разоружа пред непријатељем и, на крају, да, заслепљен мржњом према руководству, почне, ето, сасвим логично, и да шурјује с Управом.

— То би могло бити жалосно кад би било, али то логично није.

— Он савезника нема међу нама.

— А ја?

— Посвађали сте се.

— Ми ћемо се помирити једном! Није то за цео живот.

— Значи — Јернеј се уједе за усну — превара! Хтео си биро да превариш!

Рекавши то увређено — неста.

Слободан је копао ћутке. Можда сат. И више, вероватно. Тад осети да се вратио и да га посматра. Нешто га је уверавало да више није речено све оно што је речено и због чега је увређени Јернеј нестало. Онај закључак — »превара« — према томе, није извучен. Шта је онда изговорено као последње?

— Пријатељство! — Слободан зари ашовчић у земљу, из које је сад Јернеј беснео тихо, суздржано, сиктаво. После неколико реченица које није одмерио, савладао се, продужио помирљивије:

— Ти си једна сентиментална будала, али ти не можеш да прихватиш Крајновићеве позиције, суштински антимајксистичке. У то сам сигуран.

— Због чега антимајксистичке?

— Због свега. Нисам још све рекао. Ипак довољно ћеш чути да би закључио где му је место или да и сам почнеш да с пандуријом бердочеш.

— Исправно сам закључио! — рече нагло.

— Онда ћеш бранити став бироа.

— Став? Немогуће. Крајновић нас је научио да мислимо слободно, то значи исправно. Мислећи тако, револуционарно, то јест истинољубиво, ја не могу да...

— Чекај, чекај... У партији се мисли слободно једино кад се извршују директиве вишег форума.

— Под условом...

— Безусловно. Јер су директиве вишег форума увек истинољубиве, револуционарне, исправне и сло-

бодољубиве. Задатак бораца је да се свом снагом мисли боре за њих.

— Рекао си да се бори. Да би се добро борило, треба и добро, то јест, креативно мислити. А Крајновић, ако тако мислимо, није...

— Разумем, разумем — забрза — теби борити се значи једно, а мислити — друго. Значи борац је, по теби, једно недотупавно биће слично идиоту, нека врста полукретена који, везан комадом жице, ради само оно што хоће форум који га држи на тој узници. Кукутодор из луткарског позоришта, то је, по теби, борац партије? А знаш ли ко то прича о нама?

— Не демагогиши — плану Слободан и жестоко зари ашовче у лапор. Но и он се смири брзо и објасни: — Ја сам сматрао да другове из четворке и петице ми спремамо за руководиоце у месним и среским организацијама. Да би то могли бити, они не смеју да чекају да им увек печене шеве директива улећу саме у уста. То је Крајновићев став. Око тога сте се и сукобили.

— Ко ти је то рекао?

— Знам.

— Он?

— Не, али хтео бих да знам је ли то стварни разлог спора?

— Аха! — потцикну Јернеј скоро — свако треба, по теби, да даје себи директиве и буде сам себи форум?

— Не пичи као жена! Радије одговори на питање!

— Које питање?

— Је ли разлика у вашим схватањима у погледу програма катедри — стварни и једини повод за ово што тражиш од мене?

— Шта ти пада на памет!

— Хоћу истину! — Слободан је копао снажно и силовито, али није скидао поглед с Јернеја, увек на истом одстојању од њега.

— Дрзак си! — сети се одједном и Јернеј да је члан бироа — не само да узимаш слободу да ме са слушаваш него већ стављаш у сумњу и моје речи.

— Имам разлога! — одврати незбуњен, знојав — није довољно оптуживати, треба и доказати.

Јернеј покри трзај осмехом.

— Докази! Они мало вреде оном ко супротно хоће. У име пријатељства!

Ту последњу реч нагласи иронично. У паници, Слободан зачу унутрашњу опомену налик на: Пази, и теби би се могло десити што и Крајновићу.

Претрну. Јернеј изговори баш ту реченицу, тако како ју је Слободан рекао у себи. Је ли то могао да чује?

Не, али Јернеј га је опомињао. То и изазва Слободана да плане.

— Мени да се деси? — скоро заурла — како? На основу чега?

Да се Троскот појавио пред њим у лапору Капилара, савладао би се. Али Јернеј му је исписник био.

Сабеседник за време тих ноћашњих дугих и знојних часова копања трже се на то изненађен неочекиваном Слободановом горопадношћу. Биће да га и није ни разумео, јер рече:

— На основу етике.

— Сурова је ствар етика у том случају! — промрси.

— Не вичи! Другови спавају.

— Горе. Далеко.

— Капилар је врло акустичан.

Слободаново се лице искриви:

— Обзиран си према спавачима. Безобзиран према буднима. Је ли то твоја етика? Не дати човеку да буде онакав какав мисли да треба да буде човек. Као чељуст га дробиш, и то све од јутрос, и то не само оног који је давно решио да буде прототип човека који не спава.

Застане. Сад он уплашен, стишан, блед, задрхтао. Шта сад? Продужити:

— Мој проблем... — застане, не диже очи — проблем који имате са мном...

Престаде да дише, Јернеј га је гледао врло тихо.

— Што ме мучиш, Јернеје? — викне.

— Не вичи. Мучиш ти нас! — одврати смирен тек после овог урлика који му објасни Слободана — успораваш развој догађаја. Да ти удариш по њему, ствар би се могла брзо закључити. А потребно је. Скоро ће 28. Шта? Још четири дана. А морамо се припремити, учврстити дисциплину, уклонити колебљивце и остали шљам. Не можемо из операције Капилар без одмора право у...

Слободан престаде да копа, да гледа, да дише. Али Јернеј се трже, заустави, ућута.

Обриса зној, диже полако аповчић:

— Зар се није могло одложити онда ово...

— Шта ово?

— Ово с Крајновићем.

— Видиш да схваташ!

— Не схватам зашто то мора сад баш?

— Зато што... Имамо најпоузданије информације о којима ми није још могуће да говорим. Али могу ти рећи, Крајновић је противник свега оног што припремамо и чему си и ти толико допринео. Разлог више да не останеш с њим.

— Никад није начинио ни најмању алузију да је против ма чега што биро хоће...

— Ако не лажеш, онда си наивчина. Ти му све кажеш, сваку своју мисао просипаш пред њим, а он тебе искоришћује, вара, таји пред тобом своје праве ставове. Тако си му и одао да прокопавамо Капилар.

— Не! — следи се Слободан, не следећи га даће — он зна да се нешто ради у умивалци јер није ни слеп ни глув. Али нема појма шта ми то копамо, као што ни ја не знам зашто то радим, у коју сврху...

— Ко да у то поверује? Али битно је да си му дао прилику да саботира наше планове који имају у виду добро Револуције. Што се посрао на свој зној и несаницу, то је ствар твоје попишане савести, не моје. Ти си се борио за пријатеља...

— Ја сам се борио више за могућност пријатељства неголи за пријатеља.

— Али тај нас је твој немогући пријатељ све провалио и организовао ту и у Пољу све опортунисте против политике бироа.

— Чиме вам је дао на знање да је против ма чега што биро хоће?

Јернеј не спомену прислушни пункт, него неку тајанствену информацију из Поља, али онда упита с нагласком: — Сећаш се како се Витор партијно држао кад је био нападан? Пореди то с Крајновићевим дрским, потцењујућим начином. И извуци закључке.

— Брани се човек.

— Од кога? Од свог руководства? Какав се онда закључак намеће? Логично — да нас не признаје за руководство.

— Чиниш класичну грешку против логике, ону што се зове: *post hoc ergo propter hoc*. Он је прво нападнут, је ти тако? После се бранио. Зашто је нападнут?

— Да би се тачно знало шта мисли! — рече брзо, покаја се, поче да се исправља — информације су од пре. Није им се сасвим веровало. Да би се то стање сумње скинуло с њега, предложио сам ја, који сам га највише поштовао, да покушамо с нападом. Рекао сам: од његовог држања нек зависи став партије према њему. Буде ли се држао како ваља, кооптираћемо га.

— Ко ли је рекао једном: Признај грешке па остани у Цекау.

— Грујић. Исто опортунист. Да — климну главом — показало се да сам био илузионист. Не ваља веровати. Не ваља.

После тога ућута. Само га је гледао како ради. Притом је климао главом све брже и брже: Копај. Копај. Коп. Копај. Коп.

Дабоме, копао је. Чинило му се, сад га одасвуд подстичући вребају не само Јернејеве очи. Нашпао се, и не хотећи, у језгру неке завере, завере из безброја праваца. Завере у општој класној завери. Ову, партијску и илегалну, њу је разумевао. Њој се дивео. Али

заверу против другова, који је не слауте, против бироа или против Крајновића и пријатељства, против себе и свог достојанства, њу није успевао да схвати. Није... А ипак, како да не усвоји директиве што долазе од људи којима се дивео због свега задивљујућег незнатог и моћно тајанственог што су замислили и, ето, скоро и остварили за добро њих свих у Анексу. Несумњиво за њихово добро, за успех револуције.

Али прави, живи је Јернеј стајао код врата кад Слободан изиђе из Капилара. Скрстио је руке преко пруди и није сачекао да сав изиђе из шахта:

— Твој став? — лице, очи, усне, све му је било непокретно.

— Став?

— Хоћеш ли да узмеш данас реч или нећеш?

— Какву реч? — стајао је го и прљав пред њим обученим.

— Јеси ли за биро или за опортунисте? Уосталом, што питам? Свака птица своје јату лети. Разочарао си ме.

И изиђе.

16

После јутарње шетње, без речи се окупе сви око стола. Из потребе за дистанцом Слободан је сео на свој кревет, подједнако удаљен од Јернеја и Крајновића, који је концентрисано гледао у своје нокте. Држећи две педуљице пред собом, Јернеј не продужи да напада Крајновића, спомену га узгред, но тиме као да отвори заграду за примере којима ће поткрити своје речи о рђавом деловању поменутог старог интелегентског фракционаша на млађе и неискусне другове. Држећи отвореном заграду, не помену ни једно име, али Слободан осети како га неколико општрих погледа прострели, како други, не погледавши га, некако муклије стадоше да зуре у сто и не окрећу главу. Жале ли га? Зашто. Бојао се. Бојали

се као и он. Чега? Зна се. Све губи свој смисао. Све, и напор да се бесмислу робијања даде племенито значење жртвовања за идеале — ако руководство, које је једино овлашћено за то, утврди да неко није достојан да припада колу подвижника. Јернеј се упустио у слободно варирање Слободановог случаја. Још увек безличност, не именујући; неименовани — не дишући, одједном се осети сав као ознојена чаша: изнутра — зима, споља — каљице водене паре.

Шта све није лично урадио — говорио је Јернеј негде далеко, далеко — шта није учинио сам Троскот, који цени сваког друга, да би извесног нашег млађег члана убедио да треба баш он, пре свих, да буде пример држања комунисте у борби за јединство наших редова. Утолико пре што је тај исти, раније, пре но што је сасвим упао у мрежу искусног разбијача и махистичког нашег непријатеља, дао доказа о својој партијности. »Ево његовог рукописа. А шта ту пише? Да прочитамо? Не. Још нећу.«

Слободан заговори. Једно је цедуља о прислушном пункту. Тражио је Троскот од њега да начини забелешку и то пошто му је Слободан усмено већ то саопштио. Тога се сећа. Није ни било давно. Али друга? Није он писао две забелешке. Друга цедуља није његова. Можда је о њему? Укус пораза се ширио од уста целим његовим телом. Пре пораза је цвокотао. Доцкан је. Разочарао их је својом приватношћу. Јесте — осуђивао се сам — приватно му је важније било од општег. Каже се *личност*. Личност је онај који не подлеже нагонима, који их држи на узди, који поступа по свести, што значи и по савести.

Узбудило га је оно Јернејево »али сад је доцкан«. Шта доцкан? Хоће ли га напасти на исти начин као прексиноћ и јуче Крајновића? Један по један друг да се реба и да му тражи главу? После свега што је поднео да би имао право да је носи поносно и како хоће? Шта се то тражи од њега? Да не воли Крајновића само? Одузима ли му се тиме право да има пријатеља, да сме пријатељевати, радити, осећати, па и

мислити како уме? Све он може — чини се да говори Јернеј — све може, под условом да не воли Крајновића.

Није га помињао. Оставили су му последњу ноћ да ради на миру. Сутра се све може да заврши. Остало је само да се ископа улаз—излаз у бразду. То може свако. Радио је синоћ за двојицу, очајан што не уме да се одлучи, осећајући како мало-помало попушта, ломећи се, све више спреман да попусти, изгубљен, свестан да не уме да постоји ван друштва другова, ван тог човечанства, те собне већине, према којој све врлине и вредности човека не значе ништа и ништа не умеју да значе, будући да све што значи и вреди, значи и вреди у очима других, собне већине, која, иако без квалитета једног Крајновића, јесте онај чинилац квалификован да *види* и *призна* или не уочи и не призна те квалитете који не постоје *по себи*.

Не постоје ли и без тог медијума собне већине? Није ли вредан Крајновић и ван те собе? Десолидарисхе ли се већ? Не. Али како постојати и вредновати изван једног колектива који си ти овластисао за то јер си му се сав предао.

Али баш зато, баш зато не би смело руководство тог колектива да самовољисхе...

Шта, самовољисхе? Откуда. Оно не сме да се ту јавно исповеди. То је све.

Није истина да је конспирација разлог свег овог! Није истина.

Једна се завеса као спусти на тај урлик. Оста под њом и у њему.

Али Слободан настави да спори о другом:

Крајновић, можда, може »по себи« да постоји, можда је толико вредан да може. Слободан не уме то. Он није нико и ништа без тог друштва које му не даје хлеб, али пружа му нузужитак, то јест мирну савест: оно среће што долази од права на заједнички сан.

Пристајао је повремено у себи да га остави и онас. На крају крајева, зашто се Крајновић тако уко-

пистио? Што не призна? Што је зајунио? Почињао је чак и да се љути на њега, на његову безобзирност. Нема нико право да мисли искључиво на себе. Не види ли — помишљао је ноћас — у какав га процеп ставља? На какве га је већ муке метнуо. Страшније од замишљених. Ако му је свеједно шта цела соба мисли о њему који мисли боље од свих заједно у њој другога, не сме му бити свеједно шта они мисле о Слободану, који је млад, неискусан, неуздигнут до вољно, неизграбен до краја. Али... ако не умиба сад какав је став колектива о његовом пријатељу Слободану, може ли претендовати да види и схвати ствари боље од свих у соби.

Јернеј је говорио...

А Слободану је кроз главу пролазила слика земље виђене однекуд изван земље — како се врти кроз систем облака, вукући за собом своју атмосферу, кроз празне свемирске просторе избудене исто таквим крилима планета у звезданим системима знањем и не. Учинило би му се да је сваком новом речи неки страшан а нечујан ветар лишавао смисла све његове дилеме, све бриге, све муке, одувавајући их као сламчице. Тај ветар није ни грејао, ни хладио, ни сипао праšину у очи, ни мрсио косу, а дувао је силно и равнодушно. Све се, захваћено том промајом, чинило неважно и небитно. И он, и трајање, и Крајновићев укошени љупки а непомерљиви осмех укочен једном заувек да би пркосио свима и свему. А зашто? Чему? Кад ништа не вреди, кад земља што нас носи на својој залоптаној лоћкавој грбачи, љубавно и без љутње допушта да је оремо, дубимо, буцимо и дозибујемо, али ништа не мења у својим револуцијама — које су њен однос одоздо нагоре према њеном гравитационом руководству — носећи нас њима, немоћне, јадне, смртне? Смрт? — Застаде. — Није ли и она једини ствена као и људски живот? Није ли и она *једини случај* свести о изласку из живота, једини случај распадања свести у свемиру, свесне и свемира и распадања, једини случај као што је и људски живот је-

дини случај свесног разусамљења, спајања, приближавања, уједињавања?

Изолованост Слободан не би поднео. Био би мртав.

Али мртав би био и кад би издао...

Та реч га укочи. Неко време: ни видео, ни чуо. Ништа. Онда помисли: Има разних смрти. Живети се може само уједињено.

Има безброј оруђа — настави да објашњава себи своју мисао — којим се задаје смрт, та деградација, то распадање, тај повратни замах клатна што разара учињено.

Али тек кад именована Крајновића, схвати да би смрт била и напуштање пријатеља.

Како га погледати после у осмех, у онај вечни а смртни осмех даљине што крвави као отворена жила? Како, у оне очи замишљене а мање сањалачке од његовог осмеха? Шта ће он мислити о њему? Шта ће рећи? Како ли ће га он презрети буде ли устао и рекао оно што биро и колектив мисле да треба да би остао у свом телу већем од свог тела, да би и даље био заштићен панциром заједнице од свих стрела тог ветра, буде ли рекао да му је пријатељство досад везивало уста, али да је и сам, још онда, оне ноћи чуо да пандури уз рапорт јављају, помињући Крајновићево име, оно што је Есингер мање-више већ забележио позивајући се на своју револуционарну част...

А јутрос, после оног Јернејевог кратког и непријатељског дочека, ни Крајновић није дигао главу над својим преводом кад је, оправши умиваљку и себе, ушао у собу да прилегне. И јутрос, као што то чини од свађе наовамо, Крајновић ничим није дао до знања да је приметио Слободанов повратак. И он га је избацио из оклопа пријатељства.

Сам је! легао је, покушао да заспи. Без успеха. Осећао је дубоко неко гађење. То је трајало доста дуго и ко зна колико би још да му се прева нису дигла до жарела, до непацица, до усана. Покушао је

да устане, стао је на ноге, пошао ка нужнику. Утом му се замаглило пред очима, заљуљао се, посрнуо, дигао одмах, поклецнуо...

— Шта ти је? — чу иза себе Крајновићев глас, који од прве ироничне објективности прими одмах нежне, добре, другарске инфлексije. — Јеси ли се ударио? Ех, као јуне!

Тај глас га је и повратио, дигао, иако обеснаженог. Први пут после два дана му се обратио. Помирио се. Значи — помирили се! Ликовао је и као наставио да бежи од тог свог ликовања нужнику, како би у посрану јаму избуљвао мучнину, све мучнине, себе целог, и тамо, у смраду, нестао заувек међу пацовима и говнарама, тамо где му је и место.

Јутрос је то било. Пре шетње. Пре напада на њега, Слободана.

Љути ли се сад? Зашто би се љутио? На кога? На Крајновића? Не. А зар су Троскот и Јернеј рђави другови? Он само, Слободан, није достојан ни пријатељства, ни другова. Он само...

Јернеј није, што се знања тиче, дорастао Крајновићу, али енергичнијег организатора, инспиратора и подстрекача на рад вероватно није било у целом покрету. Радан, неуморан, прецизан и тачан, а испод тога осећаш да кључа и ври ватра оданости тој ватри што га сажиге и не пепели, којој се жртвује сав онако мршав и танак а неуморан, сав једар и чист, сав духовно дестилисан као пламен. Па кад он, кад Троскот каже да је Крајновић фракционаш, троцкизан и издајник, мора да је нешто од тога и истина. Јер Троскот, добро, Троскот је на делу показао своје врлине руководиоца који сигурно и спретно води организацију јединственију но што је иједна икад била, води је онако како треба и камо треба и како ваља. Без губитка и велике муке а ефикасно и борбено. Није ли он својом вештином, знањем, осећањем за реалности, смелошћу и видом и слухом разапетим на све стране добијао без напора битке за које би Витору требало дана и дана штрајкова глабу, ломова и

којечега што је разједињавало? Није ли Троскот показао своје изузетне врлине вође инсистирањем на стварном претварању ове робије у универзитетски интернат на ком би му могла позавидети сва вековима стицана слична искуства, од оних језуитских оцева до наслеђа најбољих војних академија? А сам нешколован! Није ли његов рад с друговима пред њихов излазак показао шта значи мислити далековидо? А није ли, није ли... Јернеј потврдио да је ствар с Капиларом величанствено замислио за добро свих? Не зна се још шта је то, ни шта ће се из те замисли родити, али Капилар је прокопан, може се побећи кад год се нареди. Није ли Троскот и независно од свега што ће се збити и данас, са овог места у Анексу, чуван решеткама, бравама, зидовима и пандурима, у стању да ефикасније саветује и руководи организацијама у области, без динара трошка, храњен и одевен на рачун непријатељске државне безбедности, но што је то некад чинио као илгалац на слободи? Није ли прави револуционар само онај друг за кога толико и толико препрека значе једино толико и толико самовладаних успона у прилогу покрету? Није ли данас Анекс место где се стичу извештаји из градова, рејона, места и срезова? И шта?

Не радовати се Крајновићевој пруженој руци? Избуљвати је?

Ако Троскот каже за Крајновића то што допушта да се каже, мора нечега бити. Ако не то што тврди, а онда друго нешто што из конспиративних разлога можда не сме још да саопшти. Није ли се Слободан опирао да прими његове нападе на Витора? Или његово непризнавање да је принудио Виторову жену да му се пода? Није ли мислио да је у питању једна болесна амбиција која га гони да устаје против сваког револуционара иоле већег угледа? Па нека је само то, а није... али зар се није показало да је Троскот, у поређењу с Витором, онај прави, онај бољи, онај суверенији руководилац? Јесте, Крајновић има врлина, али можда су оне прерасле у нешто дру-

го, у недостатке који сметају покрету на његовом успону? Можда ни он, као у своје време Витор, не схвата потребе тренутка, можда заостаје? Опирати се спровођењу Троскотових ставова значило би у том случају опирати се развоју и расту покрета у једној очигледно све револуционарнијој ситуацији. Он боље види од Слободана, он даље види, потпуније. Његови су политички рефлекси и закључци исправнији и сврсисходнији и шта Слободан хоће? Шта се он ту фемка, одбија, отима, шта значи то његово »ја то не могу«, »ја то нећу«, »моја савест комунисте« и остале тричарије? Није ли довољно везан за покрет? Зашто му се отима? Па њега има да нема буде ли се и даље супротстављао.

Осећао је да ни за један од аргумената бироа нема никакав иоле прихватљив рационалан против-разлог. Само осећање. Али шта може осећање против истине? Може ли шта? Јесте, Крајновић, док се онако смешио, одбојно и дрско, косо и сањалачки, одсутно и супериорно, чинио му се за читав педаљ истине мање леп, престарео, отуђавио. На разлоге ваља одговарати разлозима, не осмехом, не препотенцијом. Било му је с почетка криво што не одговара, после жао, онда се љутио, киван што не доказује више као на почетку да је у праву. Или ... Нека призна грешке, обећа да ће се поправити, затражи помоћ од бироа, од другова, од Партије. Јер Јернеј је пре пет минута већ затворио своју заграду и настављао да говори не више о штетном утицају Крајновића и неких других појединаца на младе другове него о резултатима тог утицаја, о природи и смислу тог негативног дејства.

Љутио се и Слободан сад, био увређен, чак је у себи пребацивао Крајновићу да је себичан, да не мисли на своје пријатеље, да их (да га, јер другог сам њега није било) оставља на цедиљу, да их упропашћује, не водећи ни о коме од њих и ни о чему њиховом рачуна. Не сме се мислити само на свој понос и своју личност. Нису више биле важне тачке због којих је оптужен, чињеница је да су га другови

осуђивали, а кад те другови осуђују, друг се не сме тако супериорно и глуво да држи.

То је и јуче помислио. То се и данас враћало.

Али кад му је јутрос, после оног Слободановог посртања до нужника а пре но што су запалили половче у умиваљци, рекао једноставно: »Мислио сам да ће онако бити боље за тебе« па без прелаза стао да прича о Раслу и Витгенштајну, њиховом односу и њиховим заблудама, сви су ти јучерашњи и садашњи Слободанови приговори били нестали, фасцинирано га је слушао и осећао да га воли и да му не би могао ништа нажао да учини, никад, било шта било. А, ето, већ почиње страдање. Живот је могао јутрос положити за њега. Живот. Схватио је што је и сам био помислио: да је Крајновић пристао да се »посвађа« да би Слободану олакшао и помогао. Као да се Крајновић за та два и по дана неговорења накрцао прича које је само пред њим могао да исприча (мада је казивао све неке обичне ствари), не правећи притом ни најдаље алузије на оно што се дан и по већ дешавало, па га тад и обузео силан талас задивљених осећања! Ах, шта значи у поређењу с тим осећањима — помислио је јутрос — јеретички мирис сumpора у ваздуху! Шта пакао! Нека их заједно осуде. Он се не осећа кривим зато што пријатељује с Крајновићем, који такође није крив ни за шта за шта је оптужен. Између доручка и састанка још једном је на то помислио. Па чак и између повратка са шетње и састанка. Али откад је Јернеј отворио заграду да би њом обухватио Слободана, престао је о томе свему.

Знао је још увек да не може бити крив човек који је тако мирно и супериорно, тако nonшалантно волео да прича вице о Венчету и др Мирковићу, да прича сећања на своју бечко-студентску младост, на ону двојицу својих ментора гедеуоваца, на акције у којима је с њима учествовао, на свој повратак у земљу, на илегални рад, своје сукобе с неким другом из једног месног форумa због тобожње своје претеране лежерности, а никад му ништа нису нашпи што би

иког компромитовало, ни код куће ни по џеповима. Једареа је почео — сети се сад тога — баш пред крај шетње, да прича како су га управо пред хашпење опгужили да разводњује ћелијске састанке јер их, по Крајновићу, из оправданих разлога заказује и држи у парку или у некој периферијској кафаници уз сир и парадајз, уз кобасице и мало ракије. Као да састанци морају да миришу на пост и строгост! — чудно се препричавајући та времена. — Па он је то што јесте јер воли живот, јер му се радује, јер хоће да свима живот буде што људскије пријатан, што страније разуђен, а не притегнут у ланце непрестаних одрицања. Друго је кад се мора. Али кад се не мора, зашто?

Завонило је за улаз, и Крајновић је тад, уздахнувши, прешао руком преко своје проседеле косе.

Уздахнуо је дубоко на повратку у собу јутрос на, желећи да му каже нешто, пропусти остале. Застану обојица и док су чекали да сви пробу крај њих, упита шапатом Слободана, не чекајући одговоре:

— Ако ти буде тешко, немој се устручавати, ради што и сви. Мени није лако, али ја знам шта знам и овог пута идем до краја. Ти не треба... Можда је за све боље да се раскритикујеш.

— Како можеш, како можеш...

Већ је хтео да му каже да никад, да га никад неће оставити на цедилу, кад се Крајновић одвоји од њега и уђе, а Пататока, који се створио иза Слободана, повуче га за рукав кошуље.

— Шта ти је причао? — упита.

Значи не удостојује га ни Јернеј више разговора, а камоли Троскот. Девалвирало га на политички значај Пататоке. Над Слободаном је Каком сломио штап.

То је било пре ове Јернејеве заграде у коју га је стрпао, не именујући га још, да би га њом притиснуо као менгелама, притиснуо и задавио.

Не због немира и злих слутњи — него због пробада који се понови, он се нервозно обрецну на Па-

татоку: »Пусти!« — и уђе у собу. Пре но што је сазван кружок, знао је да је и с њим све свршено.

Па што се узбуђује, жив једе, уништава, мучи?

Пре састанка пришао је Троскот његовом кревету, на ком је остао да седи, нагнуо се над Слободаном, шапнуо му нешто неразговетно на уво. Слободан се, обрадован, осмехну.

— Не чујем. Шта?

Троскот није морао да се окрене лево и десно да би био сигуран да га сви гледају. Мирно се нагнуо још једном и опет промрљао нешто сасвим неразговетно.

— Нисам разумео? — учини Слободан. На то га Троскот ухвати испод руке и уведе у умивалку.

Тамо су стајали Јернеј и Есингер.

После пет минута ова двојица изибу. Троскот за њима.

Ускоро дотрча Лазица по Слободана осталог у умивалци да прежива своје одбијање да »прихвати пружену последњи пут руку бироа«: — Брже, саста-нак. Зову те.

Седео је на свом кревету кад је Јернеј отворио заграду. Седео је и после тамо, мада није за све време трајања заграде знао седи ли, стоји ли, јесте ли.

Кад је заграда затворена, све је опет знао. Нападаће поново Крајновића.

Преварио се.

17

Прво је помислио: »Нисам разумео!«, али у исти мах престао је да примећује Крајновића, иако му је поглед још лежао на његовом бебастом лицу. На талону. Не. Није опет видео. Није разумевао, али је још истог часа коначније но икад знао да је све готово: једна је кошава негде далеко претворена у руку (или обратно), али та се рука, дувајући и звиждећи на прсте, одједном створила пред њиме, застала, одмерила га на неки уништавајући, рукат начин и,

напућивши презриво руке усне, неочекивано га целог обвила, одигла, стегла, протресла и измућкала, а то се све дешавало негде далеко опет од њега самог, на непојамним надоблачним висинама на које га је то рукама крило незнано како подигло и, без привидног разлога, али с убилачком равнодушномшћу, испустило.

Још док је падао, осећао је како хладан ветар звижди свуд око њега, али утом је и треснуо на под и, сав угруван, пре бола, видео светлаце како се, левкасто штрцајући свуд око њега, дижу као пирамида пошла наглавице, основом увис. А кад се следећег трена та јаросно искричава прашина слегла јаче од набоја и бола, осетио је стид голотиње. То да је го, болело је више од свега. Да је го до коже био, можда не би. Али дружчије је све то разголићавало. До испод коже, до сржи, до испод ње, до мисли, до испод њих, до срчике примисли, до оног прага иза ког се отварају простори неодлучности, они простори где је све још једнако, невредновано, тамо где у магли бића нерастављени клобучају сви разлози за и против, све да-и-не-одлуке, тамо где се за свако мерење употребљавају место тегова тек стиглих с баждарења неке заокружене празнине различитих величина, тамо где све почиње и, пре почињања, не трајући, свршава својом безапелационом извршивошћу. Поче да дрхти, сагледао је себе: ту безвредност меса и костију, живаца и мождане масе што га чине; безгравитациону хормоналну масу лишену будућности; плазму палу на првом испиту бића; све то срушено, уништено, све прљаво и упрљано, све усмрћено и труло, све подливно и издробљено.

А онда се Есингер уобличио. Тек толико да први затражи реч на скупу што се некако сам од себе ставио и отпочео одмах после слободне шетње спонтано, рекао би свако ко не зна тајну организовања. А кад му је председавајући Јернеј, поновно изникао као из земље чело стола, дао реч, он, Есингер, уских рамена и прса, а пегавих образа и рибе опшичане јајас-

те главе пропете на дугом штркљастом и напред извијеном врату, стао је, после две-три опште реченице речене нејасно, да виче, сав првено испегављен, искочио вратних жила. И он је наводио, као Јернеј јуче, али не Крајновићеве реченице него Слободанове. Само, Слободан није Крајновић. Биле су у питању у први мах реченице истргнуте из необавезних разговора. Осећао је тек сад шта значи ишчупати мисао из контекста свега осталог — прилика и неприлика, расположења, алузивности и осталог, сад кад је све то, систематизовано у ужас, прилепио за други подтекст. Чинило се одједном да је Слободан месецима већ критиковао рад бироа (мада није, мада му тако што ни у сну не би пало на памет — непотребно је то и рећи). Његове су невинне примедбице о неважним, конкретним или шаљивим испадима неких другова добијале тиме један стравичан смисао у бесмислу свега. Есингер није ни после, касније, лагао цитирајући Слободана из периода непосредно после штрајка, али није ничим дао на знање да су његове речи које је наводио биле изговорене у доба кад Троскот још није био она неприкосновена светиња која је постао, нити су се односиле на њега, иако се то сад чинило. Слободаново име изговорено је с гневом и мржњом кад је Есингер, у име бироа, објаснио разлоге тог неочекиваног скандалозног свега...

Повод за ту критику Слободана, рекао је Есингер, гнусан је. Биро је, сам Троскот је захтевао од њега да уради нешто што је припадало његовој дужности техничара. Слободан је одбио да то уради. Уплашио се? Деморалисао? Изгубио веру у револуцију? Приспособио се укусу непријатеља? Да се о томе радило, ма колико то болно било — ни по јада, не би Слободан био једини опшадник од покрета. На жалост, нема их мало у судбоносним или тешким часовима по покрет. Али Слободан је одбио да изврши директиву поводом ствари необично важне за све нас, заборавио на гвоздену дисциплину и престао да испуњава налоге свог челичног руководства. Управо, схва-

тивши да је у питању ствар хитна и од изузетног значаја, подлачки је помислио да је то моменат да ушћари нешто за себе и да учени биро постављајући пред њега захтев који ми нисмо по савести могли да прихватимо. Не овде само, свуда ће то отворено да каже: не бисмо били што смо кад бисмо пристади да тргујемо принципијелним ставовима. Есингер је рекао да жали што не може прецизно да каже све до краја. Разумеће другови — конспирација. »Ствар је дискретна, техничка, изузетно важна, покрет, а и сви ми ту, ми губимо огромно ако је не извршимо, или ако не добијемо могућност да је извршимо, то хоћу да пред свима кажем њему, али понављам, преварио се, ми не тргујемо идеалима. Нека техничар Слободан извини, не, ми нисмо од оних који техтеле-мехтелују. Грано се преварио.«

Есингер није споменуо Крајновића, али сви су, имао је утисак, схватили да је Слободан покушао да нагна Каком да одустане од своје конструктивне критике Крајновићевих филозофских и не само филозофских заблуда ако хоће да он — а нико други сем њега то, на жалост, више онако брзо не може — уради оно што је нужно да се уради хитно и неодољно.

Притом Слободану је тек негде испод многих налага било дошло до замућене свести да све то што Есингер прича представља дестилисану лаж. Али како да то каже? Чему? Никог не би уверио. А ни снаге није имао да каже макар и неопходно: »Лажеш, Есингеру«. Тек кад Есингер пребе на Слободанову прошлост, спомену Крајновића.

— Ми смо, другови, чинили све да му помогнемо, јер ми хоћемо да верујемо људима, јер смо, стојећи на својим човекољубивим позицијама, убеђени, понекад неоправдано, да је свако ко се с нама бори — добар друг. А, ето, с времена на време доживљујемо разочарања. Поверење се злоупотребљује. Довољан је понекад један непредвиђен догађај, довољна је и очекивана окука па да се сама од себе и без прете-

ране будности открије нечија гнусоба. Не пада снег... С непогрешивошћу која запањује само наивне, такви се типови испољавају у правој, дивљој, малограђанској приватистичкој трговачкој боји. Годинама живети с нама, убедити све нас за то време у своје квалитете, а одједном испољити се као саучесник Крајновића, тог презимена зла; како је утврђено на основу обе блиставе марксистичке анализе које је пред нама изнео друг Јернеј у својој студији модерних, тј. ирационалних, у ствари модернистичко-мистичних и мистификаторских економских и филозофских схватања буржоазије, пријатељ и саучесник Крајновића, који је отворени носилац туђих мисли ширених годинама међу нама некажњено због Какомовог човекољубља и љубави коју гаји према сваком од нас...

Оно што је болело Слободана више од свих тих речи била је тежина аутентичне пролетерске мржње којом је била оптерећена свака Есингерова фраза и свака његова мисао. Мржња која није давала само рационалне убедљивости него и повећавала сугестивност те оптужнице што је деловала више него истинито.

А онда, рекавши те уводне речи, продужио је, конкретизујући своју оптужницу у класичном и у последње време необично цењеном јавнотужилачком стилу, да се окомљује на њега.

Јернеја није чуо. Крајновића није видео: Есингера је гледао и пратио његове речи. Притом није престајао да се сећа и његовог бедног и исцрпљеног изгледа после прве ноћи копања у Капилару, кад је Слободан предложио Јернеју да ослободи тог посла обојицу, Есингера и Пататоку, будући да се Слободан навикао на Капилар и — њему онај загушљиви и морни ваздух не смета. И сећао се одмах после оне Есингерове влажњикаве, потне радости, коју није ни покушавао да сакрије. А сад? Сув, суров, сав од једног комада као нож.

Али баш у часу кад је имао тај оптри утисак ножа, Есингер је споменуо његово име. Није га први

пут навео, али слика ножа се покренула и зарила у Слободана, тачно у његову слику себе на пола пута између Есингера-ножа и њега, Слободана, који није пао рањен, али свет се отад променио. Све је застало, укочило се. Звучи су ударали у бубне опне, али оне, парализане, одбијале су да пренесу те импулсе. Неко су се време Есингерове беличасте усне, мичући се безгласно као у неком филму, чиниле тврбе, неравномерно намазане белом и посном цинковом машћу. Није то дуго трајало: шаку секунди. А онда као да је један селектор стао да издаваја опет само неке звуке: чуо је како муве зује, другови уздишу, кашљу, искракнују се, чешу, гребу ногама, трљају колена. Не и Есингерове речи. Оне нису добијале пасош ни визу за прелаз границе његовог, Слободановог слуха и његове свести.

А онда — искамчише негде визу, или се пребациле можда илегално преко баријере.

Је ли престао његов отпор?

Или су, скупљајући се као вода у басену, стигле до руба басена који се одзивао на Слободаново поменуто име и сад почеле да се преливају преко свих рубова бића у необичном нeredу; истовремено су до њега долазиле оне речи изречене раније, за време немог филма, ове садашње и оне будуће стереоречи. Знао је однекуд и све шта ће Есингер да каже. Не што је понављао већ речено. Било је у њима неких од оних аргумената и нешто од оне логике којима се Јернеј прексиноћ послужио, нешто од трескотовског оштрог супротстављања добра злу и зла добру, нешто од виторовске векеменије и братковског врћења у месту, нешто од уобичајеног система *развијања* што се сводио на понављање, али и од оног свега што је у Вишинским оптужницама тих месеци заносило, одушевљавао као правда, као будна и логична лудост у служби револуције.

То, служити револуцији, то је давало Есингеру, свесном шта и кога представља у овом историјском тренутку, ону снагу што му је омогућавала да пребе

преко непотпуних истина и појачавало му моћ да се уживи у оно што казује да је потпуна истина: да памти, заборавља, измишља, памти, заборавља, измишља и лаже с убеђењем да казује сушту истину. Али то је Слободану, свесном да му завиди јер је у праву што тако осећа, јер је дивно тако осећати, одузимало и снагу да се побуни због свега што је прећутано и самим тим искривљавало истину на штету оптуженог, на његову, Слободанову штету. Речи које су га засипале, одигле су га и носиле са собом неку матицу исувише моћне родне тако рећи воде, неспособног да плива (а некад је био спасилац на Бачком купатилу), да разуме, стално киданог фединзима, стално бушеног погоцима.

Есингер је настављао да га сецира, да му испитује понашање од уласка у скупну собу Базе, да му на работи ставља начин држања, начин говора чак, чињеницу да углавном не учествује у дискусијама, пригуљен и туњав на изглед. Зашто? Да, он гласа са већином, али гласање није довољно, потребно је и јавно образложење тог чина, а он то никад не чини.

После Есингера, који је завршио најзад, Јернеј упита неким афоним гласом хоће ли још ко да говори и, јасно, јави се Бановић, који је неко време гледао ћутке у даску стола. Нагло дигавши округлау главу, набра чело и зажмури мало па онда тек отпоче: Не чуди га то што чује, он је одувек, у ствари, знао да ће Слободан једном доћи на дневни ред као нама туђ случај. Он је, тако рећи, другови ће се сетити, био први који је и указао на то. Да, први је пријавио и изнео на дневни ред онај себични вандализам с књигом која је припадала колективу. Није важно каква је то књига била, битно је да је припадала општој, друштвеној својини. Без разумевања је тај енергумен, значи, без саосећања за друштво, колектив, заједницу, другарство. Већ тад му је та чињеница била сумњива. Сад је јасно свима да човек који не поштује заједничку својину не може бити друг. Усталом, зар друг може бити човек који, попут Гебелса, уништава књиге

на одвратнији чак начин од шефа фашистичке пропаганде. Још Лењин је рекао да се шпијуни и уопште нама туђи елементи најлакше могу да открију обратимо ли мало пажњу на њихов однос према култури. Њихов је однос према књизи увек антикултуран, дакле антиљудски. Такав је, у ствари, био од почетка и Слободанов однос. Засада то је све.

Као да је требало више да Слободан, који се после Есингера ипак био успео да примири, почне поново да дрхти и цвокоће упркос жези. На полицији је друкчије болело и друкчије плашило. Али он тамо није допуштао страху да га надвлада. Борно се против њега. Сад не може, нема снаге, нема разлога, не уме. Разоружан је. Било му је хладно, а није имао снаге да пружи руку и узме свој сиви зимски пуловер који је висио о ексеру изнад његове главе. Укочен, без покрета, зурно је пред собом, видећи мало, али осећајући да тоне и да не уме, не уме, не уме да плива.

Али Бановић није ни завршио а већ се дигао Кавурић и затражио да се Слободан искључи из колектива (о Партији да и не говори), јер човек који је у стилу *умиљато јагње* и тако даље варао колектив и руководство, варао све, живео као хохштаплер, представљао се лажно, издавао за скромњакчића а у ствари био трговац и шајлок и уопште фунта меса и нама туђе биће, не заслужује част да живи у овом нашем часном робијашком колективу.

И Лазица је устао и стао да громким гласом говори о Слободановој подмуклости. Све о другима хоће да зна, ништа о себи неће да каже. Ни право му се име не зна. Јесте, чуо је он кад је Слободан самом Другу Троскоту рекао да је име мењао. А знамо ко имена мења. Цигани, који тек рођено дете, номадишући, пријављују у свим успутним општинама и у свакој по једну домовницу завичајности подижу на друго име. Тако то они. Због — злу не требало. А како Слободан? Он исто. Само, код Цигана зна се зашто до тога долази. Због избегавања репетентске осуде, јер репетенти аутоматски повлаче већу робију. Они, Ци-

гани, због пуно легитимација — све исправних и на темељу разних силних домовница добијених — сваки пут, за сваки нови злочин, па макар их и десет било, могу да иду као да им је први. Али код тих Цигана, јадних и бедних, експлоатисаних и изруганих — свака шуша се на њихов рачун прави духовита оним »куме Мико« и шта ти ја знам све каквим не одурним препотентностима — код Цигана та варикања буржујских власти не чуде. Но од кога се ту друг звани Слободан крије? Од нас. А ако се од нас не крије, зашто нам не каже своје право име? Ја га позивам нека га каже. Нека га каже и зато што сам чуо да се једном у наше редове био ушћуао неки бивши криминалац, јесте, убица који би нанео нашем покрету грдне штете да је откривен прво од полиције. Само захваљујући нашој будности, наши су га другови први раскринкали и он је правремено био избачен и раскринкан, тако да су полицији одузети сви њени евентуални адути против нас.

Учинио му се да су сви окренули главе ка њему, који је имао снаге само да обори своју и ништа више. Чак и она га није савим послушала. Није се савила. Само је поглед понела наниже. А ипак није се успевао да отме утиску да се ти досадашњи напади на њега разликују од оних на Крајновића. Сем Есингера, руже га из дисциплине, без мржње. Ником од говорника после Есингера не пада на памет да се не ангажује и лично не помогне да се став Какома реализује, али сви, сем Есингера, чине то без личне мржње, чак и увек претерани Кавурић. Два говорника после Лазице нису ни споменули порекло. Један се чак упитао: »Да ли се може рећи да је инвалид са Цера који је уз инвалиднину добио и трафику — трговац?« Остали — нису такође помињали промену имена. Било што се знало о чему се ради, било што нико (па ни Лазица) није помишљао да икакве везе може бити између Слободана и поменутог случаја, више изнетог у недостатку убедљивијих аргумената. Премлад је. А онда — онај Слободанов поглед тужан од суза што тек не прокапају...

Па ипак, неко му наби на нос поново стил *умиљато јагње*, други опет — поквареност. Неко се дигао (Праком) да каже једино: »Слажем се с предговорником. Али бих хтео да надопуним горепоменуто једним својим уочењем: да је он човек, он би устао и лепо нам све признао зашто он с Крајновићем иступа против партије. Он седи. Даклем — и он нешто као да непријатељице против нас. Зашто? Објективно, дабоме!«

После вечере се наставило. Заоштреније. И Слободан је, тврдио је Есингер, испољавао идеолошке грешке усвајајући и бранећи у приватним разговорима и на кружоку против партије Крајновићеве ставове и тезе. А онда — сад су и други његови сакружокници стали да спомињу његове идеолошке заблуде. Нико од тројице њих није прецизирао, али сваки је понављао да би се *по томе* могло штошта да критички каже, јер се ми из основа разликујемо, али да је то боље оставити за касније. А онда би се овде-онде ипак рекло понешто од тог основног. Но то је увек било небитно, или предетаљно, што није никакве везе имало с идеологијом. Било је то још увек припремна ватра за општи напад. Чак је и Албрехт сматрао да му може штошта да пребаци. Чињеница да је и Албрехт говорио није деловала добро. Другови су се све теже одлепљивали од клупе и очигледно нерадо јављали. Упркос томе, Слободан је постајао све сивљи у лицу, све укоченији.

Очи му се нису виделе. Штавише, могло се рећи да не гледа ни у ког. Није имао снаге, зенице би га заболеле да их дигне и окрене према ма ком од другова говорника. Није да није хтео да гледа у њих за време говорења. Како иначе да докраја разуме зашто тако говоре?

Па сви знају да издајник није. Да му је срце заувек изабрало страну. Да је спреман све... за њу. Како онда могу да казују све то? Он никад не би могао ни за једног од њих да рекне оно што они о њему говоре. Не би ли могао?

Није ли уживао кад је Витор говорио о Братку? Није ли био миран и само радознао кад је Троскот натерао Братка да се изсамокритикује и оптужи себе *сua sponte*, а он, Братко, заиста и рекао о себи да је свесно био цепач, а не Витор, да је Витор, у ствари, био борац за јединство. Братко је блећи био од крпе док је то говорио, али Слободан га је мирно, без заурадности гледао, али није се упитао ниједанпут је ли истина то што Братко говори о себи? Је ли то што се сад њему самом дешавало — казна за све нељудско што је себи допустио остајући миран и мртав хладан док су се раније сличне сцене сваљивале на друге? Ко би га то сад кажњавао? Биро једини то може! Усталом, биро је и хтео да се онда понаша онако како се понашао. Онако како се његови другови сад понашају, кад је дошао на њега ред да буде срамоћен, блаћен, испљуван. Јесу ли људи који још нису говорили или они који су већ говорили у ствари мирни као он што је то био кад се радило о кожи других? Јесу ли равнодушни? Не узбуђују ли се? (Чинило му се да је он био миран, а није, сетио се нагло, није био миран, иако није никад посумњао у унутрашњу истинитост сваке речи оптужбе против Братка, на пример.) Могу ли бити хладни? Ако не би били мирни оптужујући га, значи да би били свесни да није тачно оно што му се импутира и да знају да је он добар човек и чистан друг. И да знају да он није никад урадио нешто што би и објективно умело да послужи непријатељу. Али шта то мари кад оно што се казује звучи као истина јер јесте истина, она суштинска, објективна, ако не она спољна, чињенична, субјективна, привидна.

Свако од говорника ипак мора да је уверен у своје речи. Нико њега не сажаљева. Радознао га само гледају и... јесте, и ишчекују како ће да одреагује на шлагворте које му пружају. Чекају његову репликају. Да, то чекају.

А он нема снаге ни за шта, ни за покрет, ни за реч, ни за мисао. Шта? Ако не верују да је тачно

све за шта га оптужују, уверени су да је нешто скривео јер дима без ватре нема и, имајући поверења у Каком, убеђени су да биро и оптужени једини и знају о каквој се кривици ради, иако је, према пређутном договору, неће да изричито именују.

Они који отворено подржавају напад Какома на Слободана немају потребе да знају праве разлоге. Њима је довољно да схвате курс Какома према Слободану. И да им и све остало буде јасно. Они ће бити спремни да га оптуже формулама, које ако и немају конкретне везе с његовом кривицом, јесу објективне формуле у које без остатка може да стане свака субјективна кривица.

Добро, но ако знају да га оптужују ритуално објективним изразима за субјективне кривице, зашто не показују нимало интересовања за њих стварне?

18

Како би могли да их знају? Довољно им је убеђење да их биро зна. Зна ли их биро? Не. Не зна их. Ипак, мора да и он има својих обавештења. Јер је немогуће замислити да сву ту хајку приређује због оног одбијања да слаже! Али шта ако је биро погрешно обавештен? Јуче су стигла нека писма. Предао их је Грујићу. И пре неки дан. Можда је у њима неки стварно маскирани непријатељ закувао нешто против Крајновића и Слободана, против свих ту, против бироа. Кога да пита шта је у њима писало? Грујића? Он дешифрује сва писма из Поља. Донедавно је то чинио. А онда... Видео је кад му је Троскот истргнуо последња писма... Истргнуо из руку. Уосталом, Грујића не може питати. Место да га Слободан мрзи што му је преотео Јелену, обрнуто се дешава: Грујић избегава Слободана.

Иако, било би добро кад би хтео да му каже бар о чему је била реч у оном Костином писму које му је Слободан и предао давно још, одмах по повратку

из болнице, а с чим је у вези суочаван у умиваљци. Али искази обојице су се сложили. Слободан није инсистирао, иако је био убеђен да Грујић не говори истину. Приватна пошта! рекли су. Чинило му се да је у вези с тим и којечим што му је још увек измицало можда и дошло до ових напада.

Али Грујић сад ћути. Уопште, одавно он бежи од њега. Ништа му није рекао ни о Костином ни о оном другом писму. А Троскот је последњи човек који би сам тако што урадио. Не би он одао своје изворе, пре би се дао исећи на каише. А зашто онда скида Слободану главу? Осећао је да то мора бити у вези са последња или претпоследња два писма. Мутно а непоколебљиво је осећао. Али истовремено знао је да ништа неће моћи да учини у своју одбрану. Оно што се десило Витору, сад се дешава њему. Човек који је истренирао за борбу против класног непријатеља као свој нападачки и одбрамбени систем и начинио од свега што га твори оклопе којима се штити од његових удараца, мек је са оне своје стране окренуте друговима као што су то тврдокрилци незаштићена трбуха, оклопљених леђа, јер им одатле опасност само и прети. Пред навалом другова он не уме да се брани. Њихове су речи оне на које је навикао, које разуме, које су његове. Оне су му, упркос свему нетачном, појмљиве и уверљиве. Све што му је пребачено, сто пута је чуо. Истина, примењено на друге. Зашто не би могло и на њега?

Зато што није истина? Бавола, истина је само оно што другови говоре.

Архтао је. Знојио се.

Колико је тешко пребацити лаж онима чије директиве извршујеш, истрениран да то чиниш без говора! Како претпоставити да нису исправне њихове речи, без обзира да ли ти се чине исправне и истините, кад те све вуче да на њихову команду станеш мирно и промрљаш: »Разумем!« Носиоци објективне истине не могу да лажу. Немају разлога за тако што! Можда ни сада не лажу. Можда они виде објек-

тивну истину коју он није кадар да уочи зато што је лично заинтересован: његова је кожа у питању. Можда је он стварно такав каквим га они виде? А можда сваки кривац осећа себе невиним. Он — кривац? Зашто да не? Не осећа ли се невиним?

Невиним? Не осећа се невин. Невиним би се на неки начин могао осећати издајник и шпијун убачен у противничке редове и тамо раскринкан. Он је друкчије вин у односу на своје другове, против којих се послужио ратним лукавством. Демаскирани полицајац убачен у четворку не би себе осећао кривим: радио је из убеђења, полицајац је. Крив се може бити само у односу на корист или штету што се наноси сопственом убеђењу. А да ли се Слободан замерио жељеној, нужној тенденцији развитка? Јесте. Место да се заслужено одмарају, другови губе време бавећи се њим. Ту почиње његова кривица. А окончава се чињеницом да он крши дисциплину и остаје Крајновићев пријатељ, против воље бироа.

Они који су устали против Крајновића прекјуче и најуке, и ти су говорили још колико најуке да је он највећа глава у покрету, најумнији човек, и да таквих нема двојице у целој Коминтерни. Шта се изменило од тада до сада? Зар није Слободан и ноћас радио у Капилару? Суперповерљива је то ствар. И? Зар је иком ишта одао? Је ли и пријатељ, да о непријатељу не говори, ишта сазнао од њега? Је ли се ичим издао? Није. А ипак...

Слушао је пажљиво, све спремнији да усвоји позиције другова који су га осуђивали, све више жељан да постане свој противник. »Није случајно он изабрао Крајновића за свог најближег друга!« — говорио је Љуба Рудар.

— Ми нисмо филозофи и шта ти ја знам — рекао је Љуба — ми смо војници и нема ту шта. Интек је проклета ствар, то сви знамо. Сваки интек има две душе. Једну је формирала буржоазија, другу... ех, друга, и кад жели победу пролетаријата, никад се не зна хоће ли је истински, или жели да тера при-

родни инат оцу, тј. класи из које је интек потекао, али донекле само, тј. може ли отрпети све што треба да би се до победе дошло.

Али у овом случају није само реч о колебљивости.

С тим су се сложили били такође већ раније неки говорници. Устао је и Праком. За њим Пнеуматик. Они су уверавали да им је сад тек објашњена она гужва на шетњи коју је Слободан изазвао и тиме, у ствари, прорачунато гурнуо колектив у штрајк »који нас је тако скупо стајао«, не само »у мукама које смо претрпели него и у животима које смо дали. На пример, професор Луковић или друг Витор«. То је рекао сад Пнеуматик, у својој другој речи, којом је хтео »само да надопуни оно што су рекли другови предговорници«.

Чинило би се то апсурдно после свега што је он, и не само он, знао о свим тим догађајима да га држање говорника није упућивало на то да би и они радије били тога свесни но бога да повуку за браду, само да је свест о томе у интересу ствари којој служи. У њеном је, на жалост, интересу да се Слободан баци на колена, порази, сломи или уништи и ту се ништа не може, што му је, то му је. Тако му, усталом, и треба кад му се прохтело супротстављања вољи већине бораца, тј. вољи бироа! Нико, бре, нема права да у име неке приватне истине успорава наш ход и нема права, бре, нас да шиканира неком чињеницом што, зна се, може бити јарећи тврдоглава, али никад не толико да би издржала ударце које јој човек, кујући је, може задати чекићем своје ковачко-хомофаберске главе.

Тад устаде Дежман: »Молим за реч, због једне речи изречене малочас. Због ње ћу, иначе не бих...«

Не, никако не бих. Али није ли сам Слободан са својим Крајновићем...« — отпоче он не знајући шта све хоће да каже, јер је увек хтео да саопшти и више од неопходног, па се за његове говоре знало кад и чиме почињу, а никад како ће и чиме да се заврше; дешавало му се да често почне против а заврши за.

Па и сад стаде да пориче, а наругушен и трагичан. »Баш њих двојица су били од оних који су се мучили да објасне друговима значај субјективитета људског, његове воље и жеље, у својству вајара историјских догађаја и цивилизационих етапа? Молим, не? Vous l'avez voulu. Ви сте проповедали, драги наши господчеки«— говорио је Дежман смркнута лица, али први нелишен неке љутње на предговорнике, упркос неком неодређеном саосећању које је свако могао протумачити како је хтео. У његовом би гласу човек, мање заглаушен сопственим преживљавањима, открио и приличну дозу ужаснутости и очајања — »Вас двојица сте први ту проповедали, насупрот закономерности објективитета нашег сазнања, значај фактора ес, фактора субјективитета, па ето, изволите, и сами видите куда смо стигли. Ниједног часка не бих хтео да кажем да је то што другови говоре субјективизам. Није то случај, како би се то, у својој наивности, сваки оптужени могао надати. Није то, јер догађаји имају значење које имају, али онај смисао који им дајемо, ми из класе будућности, ми из класе која има за човека и човечанство да напише историју коју ће у својим разредима да уче наша деца и деца наше деце, не може не бити у хармонији с интересима те исте будућности, не бити, ео ipso, врло објективан, али тако објективан да не колидира и не противречи субјективитетима наших данашњих жеља. (— Ах, и Дежман има сву вечност пред собом и мирно трља о неважном, не откривајући шта мисли —.) Размотримо мало изближе разноврсне оптужбе изречене против самозванца Слободана Раденика, самозваног нашег друга, нашег техникуса и томе слично. Прво, тај самозванизам. Друго, његов карактер — интровертан, стидљив, плах; његово понашање — провокантно конспиративно. (Што, верујте, и изазива поједине другове да се увреде на њега и да га не маре много, јер он, шмркав и од јуче у покрету, зна више него ми стари чланови.) Треће, његово пријатељевање с Крајновићем. Ни с ким другим. Него

с њим само. А је ли опортуну пријатељевати с најнеконспиративнијим човеком, с човеком који је некад губио цедаулице у ходу, није примећивао да их губи, па чуо сам да је било вани другова, који су себе задужили да, идући за њим, скупљају ствари што му испадају из пробушених целова одела, тела, главе. Можда је то анегдота. Не инсистирам. То не изгледа много вероватно, али неко ми је то причао и ја сад, ето, пошто купио, пото и продајем. Али ја се нећу упитати, као Бановић, је ли случајно што је између свих нас ту оптужени Самозванац нашао да му је најзгодније да се дружи с Крајновићем? Нећу, јер тако постављено питање намеће и сувише одређен негативан одговор. Да се разумемо: ја могу бити и убеђен да то није случајно а опет да се тако не питам, јер ми се може одговорити постављајући ми то исто питање: А је ли случајно што се ја, Дежман, питам да ли је случајно оно што сам се питао, то јест шта је и ко је наш Самозванац. И тако даље... Разумете? Нема краја. Упадамо скупа у порочни круг. Јер и мене, који сам, рецимо, поставио то питање о недовољеној случајности, могу брискирати сличним питањем, а њима, зна се, нема краја, па бисмо, на крају крајева, сваки сваком, упитани и онај који пита, као паралелна огледала, до у несвест постављали то исто питање: Је ли случајно да и теби није случајно што се он пита није ли случајно и так даље... Нема ствари изречене потврдно чија се афирмативност не може ставити у сумњу пуким знаком питања. Истина, и то се упитничко сумњање може ставити у сумњу другим једним упитником. Видели смо. И опет — краја нема. Зато ћу рећи само да је Самозванчев избор пријатеља врло речит. Видите, мени је полазна тачка за размишљање о оптуженом — његова самозваност. То. И одмах да кажем: мени је то врло симпатично за нас. И још одмах је да нешто додам: ја не видим никакво зло у томе. У томе не. Зла има свакако. Али другде је оно, не ту. Какви смо ми људи? Ко смо ми? Ех, не! Ми смо они

који из врло практичних побуда, и не само побуда, надевају имена стварима. И не само стварима. И бићима. Именом ми бисмо да исцрпемо све: оно практично и оно што се у пракси још није испољило као такво, а што знамо да ће у некој перспективи бесконачне праксе да се испољи, оно виртуелно, оно метапрактично, како би рекао Крајновић, оно што ће бити а још није, или оно што је било а више није. У том нечем, што бих назвао номинализмом, номинализмом, да, али номинализмом лишеним свих идеалистичко-теолошких диспута ante rem или post rem, стајемо цели, ми људи, цели, не? виђени из једног свеобјашњавајућег угла који ипак сам све не може да објасни. Дајући себи друго име, шта је желео да постигне Слободан Раденик?»

»Симболичност изабраног себи имена казује нешто од његових идеала. Оно може бити и варка. Али премлаад је он за то. Чули смо да је то учинио у осамнаестој години. То друго име изабрао је после прве године студија, које је напустио да би отишао у раднике. Намерно сам рекао: *отићи у раднике*. Тако су говорили есеровци и остали народовољци одазећи у народ. Има у том његовом самозванству — нечег утопистичког, што нас, приврженике научног социјализма, треба да начини опрезним, не? Да, да нас упрези. Фактор У, утопизам, није наш. Ми смо присталице науке. Али фактора У има и у свему окренутом будућности, па га има и у сваком научном истраживању, теоретисању. Дакле, има га и код нас. Колико је потребно, дакако. Добро. Ако тог фактора У код Самозванца нема више но што подноси научно закључивање не алтерирајући сопствену научност, онда он још не би морао да нам буде туђ. То и јесте оно што би требало испитати под хитно. Је ли тај његов утопизам нама туђ. Колико? Али они који то треба да учине морају да имају на уму лозинку коју је Маркс узео за своју, рекавши: »*Nil humanum alicuius propter*«. У извесној не претераној мери, и утопизам спада у људске ствари које нам нису

туђе, ако смо баштиници свеукупне људскости, а јесмо. И само ограничени умови и друге будале могу да се ките ту и тамо фразерским перјем тврдећи да је нама нешто туђе а нешто није. Не мора, одиста, бити да нешто што је неким непаметнима међу нама туђе — уистину нама туђе. Напротив, нама је све разумљиво. Нама нешто не мора бити од свега што разумемо прихватљиво, али туђе нам није ништа. То сам исто хтео да кажем, покажем и докажем. О. Е. Д. Даклем, да видимо сад шта ми код Слободана не прихватамо? То што се прозвао Радеником? Не. То није нама туђе. Слободан је, учинивши то, урадио једино могуће: повукао за себе неке конзеквенце, исписао се с факултета, уписао у радничку класу. Је ли то Маркс урадио? Енгелс? Лењин? Они се јесу, да тако кажем, уписали у радничку странку, постали њени теоретски и праксистички корифеји, али нису плунули на знање и науку. А Слободан? Он је плунуо и отишао у мануелце. Тачно, отишао. Но је ли се одрекао науке? Није. Он је овде изабрао оног који му се учинио најнаучнији, оног за кога смо сви говорили да је најјача наша глава, говорили да у целој Коминтерни нећеш наћи сличне по *снази знања*. *Снага знања*, наша једна лепа реч. У реду. Значи, он је у младалачки нестрпљивом порицању својег нерадничког порекла и своје инвалидско-трафикантске прошлости, анархистички апсолутно порекао све, а онда је, повучен својим накнадно стеченим сазнањима или нагонима, свеједно, хтео да исправи своју грешку из омладинске непромишљености и везао се овде са стварним донедавно шефом катедри, дакле са најглавнијим нашим научником и марксистом. Је ли то неприхватљиво нама? Је ли то погрешно? Није. То јест, добрим делом није, а ипак једним мањим делићем и јесте, бар тако ми се засад чини. Али да видимо. Да, претеравши раније, претерао је и касније. Ту је он: претеривање. Није умео ни пре, није умео ни сад да разложно и одмерено поступи. Осећајац је он, емотивац, претеранац. Али, је ли одме-

реност карактеристика нас гоља, тј. пролетера, или је то значајка ситих, укотвљених и постављених људи и класа? Њих, не нас. Ко од нас није управо такав један претеранац? Сви смо то. Добро. По тој је црти окривљени Слободан Раденик — наш човек. По којој црти он то није? По самозванству? Ево, враћам се том питању коначно, с молбом да ми опростите све ове дигресије. Биле су нужне, као што видите. По самозванству? — питао сам се. Замислимо земљу без људи. Најразвијенији кичмењаци на њој су мајмуни. Мајмуни, вероватно, не надевају имена ни себи, па ни осталом око себе. Они једу банане, али их не зову бананама. Они их познају и разликују од, рецимо, рогача. Они једу кикирики, али га разликују од жира. Итд. Они миришу руже, али их не називају ружама. Њима ствари можда и постоје за себе, постоје и за њих. Да, али за себе и за њих оне постоје безимено, а постојати тако — значи постојати ван промене која би била резултат воље. Значи да су те промене, уколико се током геолошких периода и јављају, споре, али и спонтане, извршене не њиховом мајмунском вољом, него њиховом, да тако речем, мајмунском способношћу прилагођења условима, не? Воља као фактор промене у одређеном, хуманизираном времену, последица је која се јавља тек с фактором именованја, с Ефчеом.»

»Фактор Човек — Ф. Ч. — уноси у природу своју природу — то нам је рекао Крајновић наводећи Маркса — што значи, своју хисторичност, друштвеност и томе сличне ствари. За човека постојећи предмети постају предмети кад он почне да их троши, прилагођује себи, црпи, калемари, развија, уништава, потврђује, пориче, уређује, укида... Препуштајући се све потпуније својој друштвености и њеним законима, насупрот биолошким, човек ступа у хисторију као биће које је себи наденуло име. Не преслишавам се, Пататоко! Говорим што мислим поводом Самозванца и именованја које, преко функција ствари, делује на њихова својства. Тако треба разумети и онај

фамозни библијски *логос*. Не баш тако. Слично некако. Заборавио сам како. Зато те и питам: шта је човек урадио. Направио је инвентар биљака и, распоређујући их по карактеристикама, именовано њих, карактеристике, и описао својства биљака. Ето шта је урадио. Али тиме је ударио темеље једној научној методи. Наука је, досад бар, увек приступала прво установљењу тих спискова. Фамозна таблица елемената, с оним трансураним, непостојећим у време њеног успостављања али предвиђеним јер предвидљивим, шта је ако не именованје? Човек извршује своју друштвену судбину именујући себе у свету, свет у себи, тј. свет у себи и односима. Ништа друго.»

— Хоћеш ли да говориш о ствари? — упита га Јернеј мирно.

— Како да не. То сам ја, изгледа, опет мало залутао. Даклем, ни самозванство није оно што не усвајамо код Слободана Раденика.

»Зато сам против термина *нама туђе*, јер ништа људско нама то није. Исто сам тако и против често употребљаваног јуче и данас израза *није случајно*. Кајгод! Јасно, ништа није случајно. Према томе, зашто таутологизирати, не? Случај је незнање или неовладавање свим што се може знати. Али рећи *није случајно* онако како се ту то каже, значи: да је неко нешто учинио с предумишљајем, с намером да нам штети. А то није лако тек тако изрећи. Ваља тако нешта и доказати. Но ако тражим доказе, ја сам, логично, и против оног играња с *објективизмом* у сврхе убеђивања без доказа, како су то учинили већ неки другови. Исто тако сам и против обичаја да се због кривице која је сад учињена порекне све што је икад неко учинио. Не ваља та навика — да не остављамо на миру и оно што је добра учињено. Та тежња да се порекне све долази од жеље за усмрћењем целог неког ко је крив само за одређену кривицу. Знам... Нека је она таква да не заслужује пуно уништење, у овој етапи не можемо суптилисати претерано ни водити тигрове на ланцу у шетњу као не-

ког салонског песека и пинча. Ко је з нама — з нама је, ко то није — пред зид. Будимо отворени. Ми то нисмо зато што смо још инхибирани суптилишћућим нормама хришћанства, римског права које му претходи, и ко зна чега све не лошијег. Кога ми то уверавамо говорећи тако претеранистички? Ми себе убеђујемо да је неко црн као сам враг, црњи но што је црн, апсолутно црн, да једина казна која га — *gebus sic stantibus* — може стићи, вечна смрт, није незаслужена. Јесмо ли себе убедили? Можда. Али истински објективног неког — нисмо. Јер тај неко зна да апсолутно црног нема, да нема издајника од рођења, апсолутног подлаца и апсолутног преваранта. И ничег апсолутног, друже Кавурићу, да не кажем, *друже латчевићу*. Па, следствено, да нема ни такве кривице које заслужује смрт. Ја сам на то нашошао у време афере око Братка. Док је Витор постојао, ником није падало на памет да окриви изашта Братка. Оног часа кад је Витор нестао, привидно својевољно а туђом руком, оног часа је Братко објективно био сувишан, требало га је рашчерецити и уништити из уробеног осећања хармоније. Кад ван синтезе нестане позитив противречја, мора и његов негатив. Иначе може да дође до немиких бујања, не? Братко је био довољно паметан да то сам схвати и да се раскритикује. Али ми то нисмо схватили па смо његову претерану самокритику узели за основу одлуке коју је већина донела с једним, мојим, гласом против и једним уздржаним — Крајновић. Извини, Лазица, нису то прастаре ствари. То се још увек може да деси. Конвенирало нам — у вези с Братком — да дословно узмемо његове речи самоблаћења и да га, преузевши их дословно, осудимо, иако је све говорило да те Браткове речи не треба узети дословно, без обзира што је он, у страху пред неминовностима поремећене равнотеже и у ужасном сазнању да је неминовно блатити се, имао снаге да их убедљиво изговори. Ви позивате Слободана Раденика да се исамокритикује. После искуства с Братком, тешко да ће ико од нас

пристати на то и тиме пружити судијама, чије смо функције преузели, могућности да осуде. Слутећи, дакле, и сами да то неће учинити, ви га поричете до краја, блатите и критикујете више но што треба и, пошто му сви ми ту онемогућујемо да ишта каже у своју одбрану, ми се мирне савести спремамо да осудимо глувономог. За шта? За вербалне кривице *lèse majesté*-а, како се, на основу досад изнесеног, даје лепо закључити.

Да се разумемо: мени лично Слободан Раденик није никад био ни пријатељ, ни претерано драг, ни симпатичан. Био је з Витором, против Братка. Онда је, без речи, прешао на Троскотову страну и постао човек од поверења и, тако рећи, миљеник новог бироа, који не критикујем ако кажем да није све баш добро урадио кај је урадио. На пример, баш то са Слободаном. Ја сам то одавно рекао. Нису ме слушали. Сад кад они из бироа кажу да је Слободан Раденик крив, ја молим за образложење и аргументе, а не за вежменцију, и молим онда и биро да призна да је водио погрешну кадровску политику. Не може се сам бити крив. Нек ми Јернеј призна да је погрешно што га је узео за техникаса. Признао је? То је сад лако. Но, ипак, лепо. Слажемо се, *ergo*, у томе. Не слажемо се у аргументима и поступку. Ја сам прорекао изречене кривице. Оне нису довољне за осуду. Ја тражим да ми се каже шта је зла конкретно учинио Слободан. Или да ми се рекне да се из конспиративних разлога то све не може да каже, али да *gallo legis* захтева да се он осуди. Ја нисам ситничав, а довољно сам научио историје да бих разумео прешност и таквих потреба и дигао руку за осуду кад до ње дође. Али без тога свега, ја одбијам да се сложим и с једним предговорником. Пунктум.

Говорио је још, и још, са све несрећнијим изразом човека који зна да ће наступити нежељене последице, али који, без обзира на последице, не може да не каже оно што казује... Није био узалуд брат-

ковац. И то братковскији у понечем и од самог Братка.

Био је и то сувише. Бановић и Кавурић су се окомили на Дежмана, на његово »кварииграштво«, како рече први, на његово »опозиционарство из убеђења« рекао је други. Трећи, Есингер, већ стаде да, ширећи фронт напада, укључује и Дежмана у антикакомовску заверу чији су носиоци Крајновић и Слободан... Не пада снег, што кажу, њихов саучесник се открио сам.

Јернеј сачека да и Љуба заврши да би објаснио да је скуп сазван како би сваки друг рекао у пуној слободи шта мисли о друговима о чијим се поступцима дискутује. Њиховим само. Дежман је и једном другом приликом рекао правилано да нико није савршен. Али несавршеност је једно, а непријатељски злочини друго. Дежман је свестан да је у очима колектива и он врло далеко од тога да буде оцењен као савршен друг, али да ни колектив ни руководство немају засад никаквог разлога да сумњају у његове добре намере, чак и кад грешу, као што је, говорећи малочас у неколико наврата, то флагрантно чинио, и то увек у правцу идеализма. Но није о томе засад реч. Па нити о комплексу питања у вези с личношћу чије је самозванство поменуо исти Дежман, у чију дисциплинованост досад није имао повода нико да посумња. Оставимо га зато на миру. Реч је данас о Слободану Раденику и, пошто је Дежман питао за шта га окривљујемо, мени, који сам пажљиво слушао све што су другови изrekli о њему, Слободану Раденику, не би представљало напор да, по тежини изнетих кривица, направим неку врсту оптужнице и изложим бар десетак тачака у којима се Слободан Раденик разлики са схватањима и нормама које владају и које треба да владају међу нама, али ја не желим да поновим све што је речено, нити да дижем оптужнице.

(Слободан га је сад сасвим лепо слушао и гледао. Зар се и на срамоту и блађење човек навикава?)

— Ипак, хоћу да кажем само шта ја замерам

Слободану Раденику, који је доживео, ето независну славу да, уочи важних догађаја за чије се остварење и он залагао, буде свргнут у бласто и постане предмет дискусије. Замерам му за недисциплину. Он зна тачно на шта мислим. Ту је скоро цео проблем његовог удаљавања од нас. Ако му речено од стране говорника није било довољно да га у то убеди и да му осветли пут повратка у наш другарски колектив, сигуран сам да ће говорници који ће се јавити после мене за реч успети да га увере да се лични интереси не смеју стављати изнад заједничких.

Јернеј прелете заштићеним, искривавим погледом брзо преко Слободана пре но што понови:

— Ако га досадашњи, рекао сам, говорници нису уверили. Било би логично да јесу. Можда он сам хоће нешто да каже?

Јернеј је пустио то питање, али га сад није погледао, главу је држао круто и право, и натмурено зуррио пред собом високо изнад свих глава седећих око стола.

Слободан је осетио још док је Дежман говорио да грч који га је на почетку заковао и држао укоченог почиње да попушта и осетио чак да му рука што је дотле узето лежала на коленима хоће да се дигне, да би могла заиста да се подигне и најави његов пристанак да говори.

Али не диже се. Пошла је и пала, не што је хтео, није било само снаге да се дигне.

— Добро — рече Јернеј — ако онај кога су већ осудили сви досад говорници, укључивши и друга Дежмана, који је, без обзира на своје ограде формалне и лексичке природе, у суштини критиковао Слободана Раденика, ако опоменути С. Р. није још убеђен да су сви били у праву, дајем реч другу...

Почека. Неко диже руку и устаде.

Оно што је говорио није се у суштини разликовало од раније реченог. Ни карактер оптужби, ни начин на који су изречене. Као да се Дежман није

у својим анализама толико упињао да докаже како су њихов облик и њихова суштина неодрживи.

Али аргументи не убеђују убеђене, оне који живе и гину на барикадама и који су се навикли да све што не долази од њих самих или од оних чије право на руковођење признају — сматрају за туђе, непријатељско, и достојно да буде одбачено. У свету антагонистичких интереса разлози не убеђују противречнике, него искључиво оне који, убеђени, желе да на своју веру преведу иновернике из табора противника. Закони диспута, откривени помоћу друштености, изгледа да важе више чак за природу неголи за људе, који се приклањају лакше аргументима насиља неголи онима — разлога који су специјални и ужи облик нужности.

Зато се говорило и на исти начин: векеменција је сад дотицала само у јачим млазевима, како би ставила себе и свој калшарски палац на тас — не би ли евидентни мањак окривљујућих доказа претегао.

Слободан није помислио да тако настају и бабилонске куле. Био је опет неспособан да мисли и слуша. Не и да гледа. Дисао је с напором и тешко као рибица на сувом. У њему је кркљало. Није више био на сасвим сувом, него у акваријуму, залепљена лица уз стакло иза ког се налазио сав ваздух до ког није више могао да дође. Али с ваздухом је нестајало и све друго: живот се преселио с ону страну стакленог њега. Свака следећа реч га је окруживала стаклом. Тако се и затекао — ем рибица, ем с ону страну акваријума; на дну неке друге посуде, али без воде. Сва вода овог света била је у првом акваријуму од кога је одвојен. Тамо су његови другови пливали, дисали, пуштали рибље речи, нечујне као мехурићи. Те су га речи окривљавале. Он је увиђао да је штошта од изговорених речи могло имати везе и с њим, али никад оне које су му импутиране. Дешавало се да су чињенице о којима се говорило биле непоредиве као чињенице, али њихово је значење било друго. Није ли опасно тако играти се са

значењима, vadити их наслепо из пешира и натандаривати их на ствари које немају с њима везе? На црно ставити да је бело? Тако настају бабилонске куле. Може се тако играти, али докле некажњиво? *Неспоразум, забуна, пометеније јазиков* биће прве последице. Не једине. Јер то значи сећи грану на којој се седи или чучи, која се објавила или о којој се виси закачен као шимпанзо, обешен као самоубица; значи сећи грану о којој је Дежман говорио, *грану именована*. Ако престане да црно које смо назвали црним — значи црно, ако тај картончић с натписом црно оде забуном на бело, црвено или зелено, све ће престати да значи...

Слободан то није мислио, он је гледао то. Видео је картончиће прикуцане на зашиљене летвице. На сваком од тих белих картончића врло читко била је одштампана по једна реч. Прочитао је неколико тих картончића из првог реда: купус, душа, игла, пијавица, мука, стомаци, бубрег, мисао, повраћање, лопов, Белзевуб. Напрежући очи, виде да су ти картончићи иза другог једног стакла и да је то друго стакло изаког воћарске радње без воде; ње — нигде.

На јајима је писало Белзевуб, Böser Bub, рђави момак; на купусу — месо кила 3 дин; на парадајзу — повраћање, на краставцима — бубрег, на модрим патлицанима — лопов. Забуна је била велика. Неки су тражили патлицана, а љупка продавачица је говорила: »Нема«. »Како нема, а шта је то?« »То је... пише тамо!« одговарала је мала са зубима на раздџак: »Пише тамо«. »Дајте ми пола киле душе« — говорио је трећи купац, који је чуо то и хтео крушка. »Срам вас било, господине« — рекла је Јелена — »откуд вам право да крушке називате душом кад добро знате да се душа не продаје на кило.«

То је био тек почетак нимало смешних забуна, али Јелена не доли сока, заобли се и док се облила — од њених се облина створи Марта. У радњу, као позвани, добоше Белзевуб, лопов, мисао, душа, повраћање и остале речи. Свака потражи место и поврће

које је ваљало именовати. Али кад баво пружи руку да узме десет јаја, отпадоше му свих десет прстију. Неки су се од њих, лупивши о под, разбили као да су јаја.

То изазва још већу пометњу у околини, међу сиромашним сељацима.

»Што разбијате јаја?« — повика старица с цекером — »ја то нећу да платим.« »Ви ћете ми платити прсте!« — рече рђави дечко Белзебуб, смрдећи на муњак, тј. сумпор. »Ја вам нисам разбила прсте!« — рече цекер у руци старице.

Забуна се сажимала сужавајући своје просторе. Поготово кад се у месници прекопута, на телетини, појавио натпис Јава, а на свињетини — картончић: Сан.

— Дајте ми пола киле сна! — рече Јава, али друга, и Марта сатаром одсече с бута, што прокрвави, одговарајућу тежину меса.

После неколико таквих сцена, једна служавка у швапским цицаним сукњама, купивши и телетине и јаја, препознала је Бавола који је лежао као квочак на њима и стала да вришти тврдећи да баво леже из ових јаја Баволчиће, а не телећи бут, и да је то Бавола радња у којој се намерно продају рогови за цвеће да би људи који их буду фаширали и јели пали под његову власт и на тај начин, за разлику од Фауста који је продао своју савест у замену за уживања и овоземањске радости, били принуђени да без икакве накнаде изгубе душу. »Лош посао« — додаци неко. — »Примитиван посао!« — исправи га неко други.

»Ах, ни свиња није пошто беше, Барбаро!« Те речи је измамила чиновничкој женици вест о незадовољству што кружи градом. Ова вест, ухваћена у кљуса свести, после убедљиве агитације, подиже људе на демонстрације, али лукавство рђавог но замомченог већ дечка било је безгранично. Место побуне, а о њој се говорило у реченицама, реч *побуна* је с главом на доле била картончић забоден у сламу коју је непобуњени свет доносио на једно место. Скупило се

најзад толико да је ускоро камара била виша од највишег торња у граду. Можда зато што је торањ, мада црквен, имао громобран, громови што ускоро ударе из ведра неба запале сламу. Тако да у пожару што наста пуким случајем, изгоре картончићи само, а ствари се врате себи ван речи. Оне су кренуле на даљак пут, у потрагу за својим изгубљеним значењима. На жалост, она су се успоставила, али у пожару је страдала и радња и продавачице и Баволи, који, ако и нису легли јаја и били телетина, лежали су на туђим јајима да би излегли рђаве момчиће који ће се можда излећи. Али то се не зна. Није их било.

Такве су га слике прожимале док су ван његовог слуха мирно текле разложне реченице. Изгледало му је тако бар у краткој маохавости што га чинила тропним као песак. Осипајући се, знао је да никад више неће моћи сувислу реченицу да изговори.

Горе и од тога биле су мисли што су се ипак рјиле испод тог убронзањеног мекупства. Тихе, слабо осветљене, оне су се наметале једвачујношћу сазнању да то што другови с њим раде није, није, није... исправно и да то нелепо што раде с њим значи само да он није нешто добро урадио. Није знао шта, није било ни важно знати. Урадио је. Нешто није добро урадио кад толико другова, један за другим, исуканим мачевима наваљују на њега и боду га немилице.

Не усмрћују га, али ти убоди боле. Не убијају, али рањавају. Из рана не цури крв, али он се осећа уништеним. Он је болестан, он је у тетаничној коми, курализован је.

Не сав.

Негде у њему нека је мисаоделница. На једној се страни збивају те кротке мутне мисли налик на прве. Оне гмижу, истежући обручиће што их чине налик на гумена црева за туширање превучена хромраним обручићима. Само — цев је заштивена. Никакав млаз не може да продре кроз њихову унутрашњост и да их споји све.

Али с друге стране тог гребена мисли, ништа их

није спречавало да теку као неке првене реке којима пулсирају рибице незауостављиво низ слап у зарибани понор, носећи са собом уверење да је у праву Слободан, да ништа није скривио, да га ништа не сме да заустави на путу којим теку реке што не отичу. Јесте, они нису свесни оног што чине. Да јесу, не би тако нападали Крајновића а ни њега само зато што не мисле да не треба тако нападати Крајновића искључиво зато што је најпааметнији (по чему? већина мисли да није), добро, онда је најначитанији међу њима. Али ако Крајновићева грешка није у томе и није добила тежине због некадашњег његовог супротстављања Јернеју у разговорима око програма, и ако, имајући већ потенцијално Јернеја на врату, није само у томе што је недавно натерао Троскота да одложи протестну делегацију? Зар зато? А зашто? Друго се не зна. Али зашто онда толико мржње? Кад су то ситнице. Због оне петнаесторице другова који ће изићи за који месец из оних среских и окружних затвора? Не. Нешто је друго посреди. Шта?

19

Слободан је још седео укочен кад су почели да купцањем одозго јављају да неке тртоње у официрским униформама и неки цивили пролазе кроз двориште и улазе у зграду.

Док је механички примао тај извештај, остајући укочен, говорио је поново Есингер. Али Јернеј диже руку: »Стани, нешто се дешава.«

— Шта то јављају? — окрену се Слободану, који тек тад сможе снаге да рекне шта је осмица јављала. Учинио је то полако, али без икаквог напора.

Троскот, који се шеткао одсутно дном собе, диже главу и нареди:

— Сви у кревете и нико нек не устане. Узмите књиге, читајте. Неколицина само нек остане за столом. Ти, Јернеје, и ја, ми ћемо ту, код врата.

У трен ока су се они нашла код врата, други су полегали, узели књиге. Крајновић је остао седећи за столом крај своје ионако отворене књиге.

Утом почну да раде кључеви у бравама. Нешовић први ступи у собу и, укочивши се код зида крај широм отвореног улаза, раздера се колико је могао:

— Мирно! Господин управник!

Али не уђе управник први, него тамничар Драгутиновић, за њим двојица крупних, с рукама до локата у цеповима листерских сакоа, црвених лица, један с црним наочарима против сунца, други с гумом за жвакање међу зубима. Ушли су заједно, брзо, хитро се одвојили и, држећи руке у цеповима, погледали, један улево, други удесно, прво брзо, затим пажљиво, не прескочивши ни једног од 15 људи, колико је свакоме од њих запало да држи на оку. Нису их притом занимале физиономије колико руке другова. Смирило их је кад су видели да је највећи број заузет држањем оловака или књига. Утом се зачују многи кораци који су се приближавали уз необичну лупу потпетица и ситно звецкање орме. Први после тамничара уђу, истовремено, управник и један пупоња у униформи среског начелника. Носио је црне јахаће чакшире с црвеним лампасима и уске чизме с мамузама. Официрску сабљу је држао под мишком, али кад ступи у собу, пусти је и она се, звекнувши, укоси viseћи низ кајасе дуже но што су их носили официри. Али и они, прави, убоше: пуковник и генерал. Овај сав у избледелом злату и емајлираној наорденисаности. Пуковник — висок, мршав, болестан, генерал — здрав на први поглед, али како се преобилно знојио, прегласно уздисао, и сваки час речитим погледима пут таванице зазивао сведочанство свевишњег, који види и зна како се он ту, на прашњавој земљи, сав глибав мучи, било је јасно да сваки покрет тражи од њега превише напора и лишавања. Ех, да му је да се извали мало на један од тих робијашких кревета!

Каква разлика! — помисли Слободан и помаче се

осећајући да је том једном мишљу дошао опет до пуног поседа себе, својих снага.

Па схвативши да га та реч враћа себи, понови је, сваки јој пут додајући понешто што ју је употпуњавало или што се наметало у вези с тим закључцима о разликама између људи класе на власти и њих — пролетаријата. Колико ли су те стигле пупоње удаљиле себе од себе својим салом, текстилом, лампасима, висуљцима и позајмљеним, излизаним светлауцањем. Колико морају бити неугодни својима у кући! Колико ли су бедни кад скину чизме и навуку папуче на сиве прознојене кончане чарапе, па у кошуљи без крагне, с козентрегерима што истичу опуштени трбух и набрекле гузине, бришући уста салветом, завршавају мастан, преобилан ручак подригујући и прдећи дигнуте леве или десне ноге као пси кад стану уз бандеру да пишају.

И тамничар се после Нешовића био раздрао: »Мирно!« За њим су ушли срески начелник и официри, који су се редом брецкали, сваки с по једним *мирно!* Последњи су ступили у собу управник и онај пивил који је, савлађујући мрштење и гађење пред неочекиваним смрадом, примашки ниска чела испод црне косе, обилно бриљантиране и залепљене, ипак успео да привуче пажњу на себе. Биће да је то и зато што су сви из Управе а и остали ко зна откуд, гледали само у њега. А он се кретао лежерно и сигурно. Носио је светлосиво, преелегантно сашивено одело, белу свилену кошуљу и свилену лептир-машну на туфне. Панама-шешир држао је у руци.

— Мирно! — дрекнуо је и управник мимо обичаја. Али нико се није обазрео ни на тај позив да се устане. Седећи за столовима или лежећи на креветима, другови су изгледали задубљени у штива. Крајновић је мирно ексцептирао.

Преелегантно одевени и излишно ухрањени жгљавко окрену се упитно управнику, који се још једном, лично, али збуњено-увређена израза, раздра: »Мирно!«

И поцрвени.

За њим то узалуд понове генерал, пуковник, срески начелник, тамничар. И сваки редом поцрвени. Не и тамничар. Он се намршти и погано стисну усне. Само се она двојица и елегантоња нису хтели да намећу у командовању. Један од те двојице прогура се кроз свиту и стаде одмах иза леђа главном посетиоцу у лептир-машни на туфне.

Онај у светлосивом оделу од меког и лаког штофа одједном начини покрет главом као да преузима ствар у своје руке. Учини неколико корачаја до средине собе, погледа лево, погледа десно, обиђе све испупченијим очима, накашљуца се неколико пута спретно и нечујно, као тенор пред наступ, и једним гласом школованим, ваљда, у богословији ако не у капели Паје Примаша, рече неочекивано лако, пријатно, котрљајући неке учтиве и отмене бачвице пуне р-ова: »Драги пријатељи!«

Пре но што настави, одмери ефекат који је могао изазвати тај његов позив на пријатељство понуђено да би укинуло све разлике што увређиво постоје између њега и тих сажаљења достојних, младих махом, да, балавих штавише, робијаша. Управнику задрхта на уснама почетак једног осмеха задивљеног самим собом. Тамничар се, тремолирајући грлено, учтиво исхракну и оборене напред главе што моли за опроштај прочеша исто лако и скоро весело ногавицу о ногавицу својих тамноплавих панталона.

Слободан осети да почиње да се смејуљи у себи над бедом класног: као пси на ланцу.

»Драги пријатељи« — продужи елегантни, рулирајући и овог пута једва приметно оно *p* на начин Паризлија и, уопште, по француски је изговарао и речи с акценатским ударцем на крају: »Дозволите ми да се представим: др Драгољуб (нагласак је пао на *љуб*) Јоксимовић, министар социјалне политике и вршилац дужности министра правде у Краљевској Влади. Тако. Сад се знамо. Ви ме нисте познавали, а ја вас јесам. Чуо сам о вама и добро, и мање добро,

а и лоше. Али ја том лошем нисам придавао сувише поверења, знајући ону народну: „За добрим се коњима прашина диже.“

Говорећи као на митингу, гласно и споровозно, с акцентима на свакој речи, он поче и да гестикулира. Машући рукама, главу је окретао час на једну, час на другу страну. То му је због поподневне запаре и продужене жеге стало да смета, зато застаде па онда једним заиста скоро љупким покретом позва оне здесна да пређу на леву страну: лакше ћемо говорити.

Лице му ипак није одало да је разочаран слабим одзивом на који су наишле његове речи. Није оставила, изгледа никакав утисак на те људе ни чињеница да је министар, ни она друга да их је назвао пријатељима. И то драгим.

Преварио се.

Лазица не одоле себи. Мора да је имао две-три гласне жице више но остали. Глас му се зато ширио брзином од око 700 метара у секунди и застрашивао. Поготово сад кад се чинио и злурад, не само опасно моћан:

— А ти ли си тај министар који нас је пустио да 15 дана гладујемо и наредио да се убије професор Луковић.

Рекавши то, Лазица се дигао с кревета, али га Есингер заустави. Министар је стукнуо, оне рмпалије су, не извлачећи руке из цепова, одједном биле упериле круте крајеве својих листерских сакоа у правцу прегласне опасности.

— Вараш се, драги пријатељу — министар се поврати релативно брзо — ја сам тек пре недељу дана преузео дужност од свог претходника, кога замењујем јер се тешко разболео, остаће дуго на лечењу и неће се, по свој прилици, вратити поново на дужност. Ја сам управо зато што сам се, преко извештаја, упознао са стањем у казнионама и одлучио на то инспекционо путовање, како бих после, по повратку, могао да изиђем пред Владу Његовог Величанства с одре-

ђеним предлозима и препорукама за побољшање. Сем тога, ја хоћу да испитам и расположење у земљи с којим би била дочекана амнестија политичких осуђеника. Можете се, дакле, на основу тога и сами уверити да сам, назвавши вас одмах на почетку *драгим пријатељима*, хтео да нагласим да сте ми заиста драги и заиста пријатељи и да желим да вам, у границама законских могућности, и помогнем.

— Радије погледај — рече Љуба, најмањи рудар на свету — где серемо! — Био је устао с кревета и повукао га за руку. Тај покрет је збунуио све из табора класног, а робијаше нагнао да прсну у смех и тиме изиђу из оне летаргије којој су се били препустили извршујући директиву. Са свих се кревета дигли и устали, али министар, кога је рудар био повукао за руку, збуњен се уковао петама својих ципела од антилопа у под и затудио уназад говорећи:

— Полако, пријатељу! Полако. Све ћу ја. Све!

Је ли уплашен или су то били демагошки трикови? Али Троскот се обре крај њих двојице пре двојице агената, иако је један стајао одмах иза министра.

— Мање фраза, министре, знаш! Ми фразе и апстракције не волимо. Нас занима шта сте досад урадили да се ова убилачка робијашница, срачуната на то да нас здравствено уништи, претвори у казниону из које ћеш и изићи здрав ако си здрав и прав ушао.

— Дабоме, дабоме! — министар се коначно отео и сад је удешавао манжетне кошуље, што му је за прст смела само да вири испод рукава сакоа. — Будите тако љубазни па ми речима објасните о чему је реч.

— Господин министар — диже главу Крајновић — сигурно мисли да је упао међу дивље звери па се нелагодно осећа, иако говори »драги пријатељи«, нелагодно се осећа јер се боји да га подивљали процаци, тако финог и напарфемисаног, не растргну. Он није сигуран да ли ћемо моћи да му речима објаснимо шта хоћемо, али њега је страх наших руку. Није тај његов страх, другови, лично неоснован. Он је,

прочитавши извештаје, благоизволео лично да нас посети како би се уверио колико су ти извештаји тачни и како се успешно у његовим краљевским робижашницама спроводи дресура што треба да позвери добре и племените људе.

— Ви сте...

Министар погледа Крајновића љубазно, скоро савезнички, и пуна доња усна му набубри, одједном непомична у средини, док су му се крајеви развукли у осмех.

— Комуниста!

Крајновић то рече свечано, и тек онда поче да се диже полако, онако висок, све више, све више, све више... никад краја.

Министар затури главу да би га погледао у очи:

— Мислим, студирали сте...

— Дипломирао, па чак и професоровао о плати мањој но што је жандарско-приправничка.

— Знам то! — лице му се ражалости — знам то. Свуда је тако. Професорски рад се не цени нигде колико би требало. Али разумеште онда напоре које чиним да извршим реформу и да, пре но што је извршим у својим ресорима, амнестирам политичке кривце. Краљевска влада је одлучила да закорачи одлучно у правцу демократизације институција и...

— Не заборавите, министре, да се налазите пред тридесетином политички врло уздигнутих људи.

— Ваше име?

— Крајновић.

— Чувени Крајновић! — као изненади се, учини корак уназад, па два напред — мило ми је! Мило ми је. Ми смо, чини ми се, били на студијама истовремено у Бечу... Заправо, хранили смо се у истој мензи... Како сте се... добро одржали... Значи није тако страшно. А ви сте већ тада... да... били сте се тада већ определили... А, ето, ви сте ту... Да...

— Не бих се мењао с вама. Ја сам задовољнији од вас.

— Задовољни?

— Незадовољан режимом казнионе за који сте ви морално одговорни, али задовољан што сам ту с друговима, с људима који не мењају уверења брже но ви некад своје свилене кошуге.

Министар се не намршти. Штавише, осмехну се умиљато:

— Ако мислите... Али млад човек... како хоћете да разликујете реалне интересе од утопијских идеала?

После тога се окрену напола.

Очито му је било неугодно да се и даље правда. Можда је боље да... Потражи очима неког другог.

— Како се зовеш? — упита Троскота.

— Није важно. Али поби с нама радије да видиш у каквом су стању хигијенски уређаји у твојим казаматима.

Она два грмаља у листерским сакоима се помере. Преко напете тканине под џепом се пресијавала смекшала светлост, што је, тарући се на том месту о сако, чудно подрхтавала.

— Гледај шта нам дајеш да једемо! — и Есингер му подметну под нос порцију усмрделе већ салате од пасуља, у коју се, за евентуалан такав или сличан случај, ставило нешто земље, каменчића и стаклића.

— А 'леб! Погледај 'леб — подметну му Цезар полутку хлеба пресечену преко средине ножем, заједно с печеним мишем — то нама дају!

Један од листерских сакоа дотаче Цезара.

Миш је, мора бити, на напарфемисаног министра оставио дубок утисак. Згађено је тргнуо главу, а очи су му надошле, поглед се разводнио.

— Не... Немогуће. Шта то значи? — окрену се управнику, који погледа Драгутиновића.

— То се десило пре десетак дана, ваша екселенцијо! — укипи се тамничар — омапком упао је миш у брашно.

— Зашто не дајете да се брашно просеје? — рикну Пнеуматик.

— Врана врани очи не вади! — подиже Дежман леву обрву и спусти десну па дода:

— Утврдили смо ми да нас сви они поткрадају.

Тамничар, који је дао објашњење ступивши три корака напред с прстима руку прилепљеним уз љубичасти шав на плавим панталонама, сад се вратио три корака уназад, исто крут као аутомат.

— Док серемо... — поче Есингер, застаде да га пробе црвенило и узбуђење, али помисливши да је металац и да мора да истера свој правац сировњачки и народњачки, узе ваздуха и продужи — гладни нам пацови око чмара скачу.

— Да! Да! — рече министар, кратко идући поред Троскота, који га је повео ка нужнику. — Жалосно! — оте му се пре но што стукну и нагази генерала, кога је Киш пре тога био повукао за рукав, а овај повређено тргнуо руку просиктавши: — Не прљај ме!

— Жалосно је то за нас колико и за вас! — промрмљао је министар у кљусам своје инспекционе демократичности, али Љуба га задржа дигавши сламарицу да би му показао труле даске.

— Видите на чему спавамо! Сто болести да човек науче.

— То смо наследили — рече министар трудећи се да ипак сакупи на камару што више свог лично декомпиованог достојанства — потрудићемо се, дајем вам своју реч, да урадимо све што се може да би вам услови били људскији, бољи. Али....

Предсмех му заигра на напућеним уснама:

— ...ја не мислим да је потребно да живите у уверењу да ћете робијати сву вечност. Поменуо сам могућност амнестије. Волео бих да чујем ваше мишљење о томе. Пошто је у овим светски врло сложеним приликама немогуће остварити једну општу амнестију, ма колико ја лично баш о њој сањарио, било би добро да чујем од вас шта мислите о томе и шта би, по вашем уверењу, најбоље било да се уради како бисмо је најправедније и најефикасније реализовали.

— Мислим да живите у заблуди — подсмехну се Крајновић — нико од нас не жели да игра улогу вашег приватног саветника.

— Нас се ваше амнестије не тичу! — климну Љуба а Лазица и Пнеуматик то и потврде једним хорским: — Тако је!

— Дозволите, дозволите... Услови под којима издржавате казне нису, признајем, блистави. Има вас осуђених на дуге године. Пуштање на слободу била би значајна ствар за вас, али и за ваше. Зашто вас се онда амнестија не би тицала?

— Зато што је за нас ваша слобода исто што и ваша робија.

— Тако је! — потврде многи тај Крајновићев одговор и смех наибе. Светлост опет заигра око цепова листерских сакоа.

Слободан је осећао како га дубока, тиха срећа одиже. Чинило му се да лебди изнад тамнозелених језера хладовине и пропанака белих од сунца.

Довољно је да се класни појави па да нестане разједињавајућих разлика, да се сви ту другови осете као једно исто биће. Како су ништавни и бедни малочашњи спорови пред величином борбених задатака и идеала који их обједињују! Колико лепоте у том стварном, правом и једином јединству.

Испод тих мисли ваљале су се друге; али њихово је клупче било нечитко. Можда их Слободан није хтео да размрси и схвати. Био је срећан и то хтео да остане. Никад можда, ако не никад, одавно свакако није био тако еуфоричан и блажен. А једини се није померио с кревета, једини није ништа рекао. Пратио је све, слушао све, гледао све. И био дубоко, разарагано срећан. Унутрашњи спорови... то је такође део борбеног школовања. Корисна припрема за сукобе с непријатељем, за сукобе који их чекају напољу. Не треба им придавати значај...

Дошло му да заплаче. Већ осети јабучицу што загрца, али се савлада.

Сваки од робијаша изгледао је сто пута људскије

од ма ког противника. Зна: изглед није важан. Али чињеница је да су лица његових другова лепша, кожа им је свима напетија, очи живе, нераскуване холестерином, годинама. А онда — и године. И оне су нешто. Ко их сад има мање, више може да тражи од будућности. Другова ће бити и кад тих министара и њихових пратилаца не буде више. Остарити, то не оставља трагове само по лицу. Старења нису само смекшале коже, боре, винске бубуљице, напрсле жилице, брадавице, младежи налик на згњечене муве. То су и склеротичне мисли, сасушена осећања. И време... и оно је батинаш који мучи сваког човека. У самицама година налазимо се сви заључани. И ми и они, душмани...

А ипак каква разлика између министровог утовљеног, маснокожног, циганског лица и оне бебасте Крајновићеве њушкице с два бистра, бистра сањалачка ока; или оног тромог министровог трупца без живости и оне јареће енергије у танким Крајновићевим ногама када скаче, диже се, креће — рушећи све око себе. Зашто њега године нису измучиле колико министра? Мора да постоји нека константна количина мука намењена живом људском телу. Крајновића су мучили више људи него године. Кад човека муче свирепи батинаши, у људском облику — лакше је, изгледа, одржати се у форми. Против равнодушног, апстрактног, кап по кап непријатељства година нико не уме да се бори и сав мобилише. И мада су муке које човек може задати човеку стопут болније и неприхватљивије од оних које умеју године, те муке остављају мање трага на Крајновићу неголи што то чини немучно старење на министру социјалне политике и неправедне краљевске правде, Крајновићевом вршњаку.

Биле су му, сузнорадном, јасне све те везе и био је поносит што бол који је сваког од четворкаша болео није збрисан само из сећања него и из памћења коже, која је остала млада и на свој начин живахна, свежа. Између осталог и зато што се липа-

вала. Ником се није тако самртнички рашчинила као министру, храњеном и тимареном меким хлебом, меким месом, меким женама, меким душецима. Слободан, љубитељ будућности, младости, борбе, искључивао је имплозију времена, смрт, из свега што се могло волети.

Зато продужи: нико од другова, управо зато... и није имао те гојне боре и приштиће под подвратком или на потиљку као генерал нажуљан својом црвеном, пешадијском високом и крутом крагном стишутом око врата.

Као да су у питању биле две различите људске расе: она стара од рођења и она млада до смрти.

Па да, већина ће робијаша (укључив и Слободана у ту већину) погинути на храбре начине, често убијани ненадно, не стигавши ни да се опросте од света, чешће у журишима... Погледа још једном на оне који ће га гађати кад буде журишао.

Повлачили су се. Дискутовали су већ код врата. Министар, који је од улаза у ту собу морао да савлађује гађење од смрада, није знао да он не долази од људи колико од малих прозора и старих ствари што, служећи, издишу време које су пре безброј деценија удахнуле — ти столови, те даске, ти кревети, чивилуци, те крпе, та одећа, слама, јута...

Стојећи у полукругу око министра, пратиоци су се већ били нашли једним делом у ходнику. То узнемири једино тамничара и пандуре. Али они се нису усубивали да ишта кажу или ураде пред министром. Сада је Слободану најближи био онај декстер с рукама у џеповима листерског сакоа. Ала би га ваљало шљиснути по тој руци!

Те су га невидљиве руке нервирале. Од почетка већ, али сад је знао, сад су му сметале те скривене шаке што су батинале. Јевтино би хтеле да пробу. А о њима је реч и кад се ћути о њима.

Слободан је нагло устао, приближио се гомили око Троскота, који је покушавао грубошћу и духовитошћу да уплаши, испровоцира и у исти мах шар-

мира министра. Слободан се пробијао напред. Уосталом, нико га није задржавао.

Стигавши до агента, учини још један обичан корак, као човек кога је радозналост привукла, радозналост или жеља да присуствује разговору и да га боље чује. Агент је клизнуо био очима преко њега кад се однекуд отпозади проби, али се није задржао на том усправном, као месечарски лако насмешеном лицу, него је потражио поново оног тврдог омаленог човека што је врскао говорећи и који је сад додиривао скоро самог министра. Но утом декстер осети како га две шаке нагло шчепале за долактицу, снажно је и хитро привукле увис, дигле и извукле из цепа руку заједно с откоченим револвером, који му клизну низ бедра на под.

Декстер се сави, зграби га, врати у цеп. Тим покретима је савладао свој бес.

— Све време хоћу да знам шта то држиш у цепу и зашто? — рече стиснутим уснама — а погледајте, другови, ту руку! Препознајете ли је? То су батинашке шапе! Краљевско министарски демократа води са собом наоружане батинаше да би га штитили од истинских демократских робијашких маса. Погледајте!

И раздра се колико га грло носило:

— Марш сви одаваде! Сви. И што пре.

И, гневан, навали да одгурује људе из свите и самог министра.

Незапамћен прасак смеха одјекну иза њега из собе, смеха праћеног неуздржаним громогласним одобравањем: »Одлично! Ала раскринка гада! Где ти њега, у пријатељску, кобајаги, посету долазе с откоченим пиштољем. Па сад веруј буржујским ванцагама и убицама!«

20

Пола сата пошто је министар отишао (за које су време срдачно и узбуђено сви разговарали са свима, хвалили овај или онај узвик, ову или ону реченицу,

овај или онај зез) Јернеј, који се, чим су врата затворена, повукао с Троскотом у умивалку, изиђе оданде и стаде на чело стола. Одатле стојећи прав и миран, најави:

— Састанак се наставља.

Људи се полако окрену и побу ка столу најближем умивалци и креветима непосредно иза њега.

Као да се ништа није у међувремену било десило, Есингер диже први руку, устаде и продужи по старом. Слободан је овог пута био мало збуђен, укочен нимало.

Све старе варијанте оптужби, кривица, псовки, ружења и блађења рушиле су се на њега као да до малочас сви нису били другови, у истом борбеном поретку. То му није давало у први мах ни да се сасвим збуни, ни да протестује. Неколико је минута врло луцидно пратио и у себи коментарисао Есингерове аргументе: све саме неодрживе и из прста исисане којештарије.

То га стање не напусти брзо. Отпори су расли у њему. На сваки удар Есингерових разлога шикнуо би у Слободану противудар оправдања. Јављао се брзо, као да је одувек чекао спреман у њему. Сви су се они јављали готово паралелно — разлог и противразлог — као у подсвести глумца шлагворт и реплика. Довољно му је било да чује »објективно говорећи, његови су поступци издајнички« па да савије кажипрст и реагује питајући се у мислима: »Објективности тог квалитета има колико хоћеш. Ко каже да само једна стаза води циљу? Зар му се не полази из разних праваца? Ако овај пут којим смо пошли има да нас приближи циљу, није питање да ли он једини има путоказе, него да ли је, између свих могућих за кретање ка циљу до тог правца и у датим условима, тај пут — онај најбољи, најефикаснији, најненапорнији? Да ли се само штрајковима глађу могло извојевати оно што смо стекли? Већина је свесна да је било могуће постићи исто и другим, мање скупим средствима борбе. Братка су некадашњи виторовци

звали издајником јер је учовао и друге лествице сем оних које су предлагане. Троскот је у истој ситуацији био. Ко се од нас није налазио у прилици, у неприлици заправо, да буде усамљен пред извесном релативном већином и ко није, упркос њој, био уверен да је у праву, иако се покорио, на крају крајева, тој већини? Није ли и Лењин приликом неких гласачких пребројавања избројавао мањи број гласова? А није ли, иако у мањини, бивао и толико сигуран у своје схватање човекољубља, то јест пута којим га треба оваплотити, да је налазио снаге за јавно десолидарисање с већином? Добро, Слободан Раденик није Лењин. Далеко је он и од примисли на било какво поређење. Уосталом, иако је уверен да је у праву, и то чврсто уверен, не значи да ће се десолидарисати. Све што тражи — то су разлози. Оно што се износи, то није убедљиво чим се може побити, оборити, доказати да се не држи. Ако није у питању ликвидациона формула број један, шта значи да су објективно издајнички његови поступци? Који поступци? Пријатељство с Крајновићем? Зашто би то било? Зашто? Зато што оно није случајно. Али није случајно је ликвидациона формула број два, а не доказ да је Крајновић издајник. Кога је издао? Никога. Шта је издао? Ништа. Штрајк је издржао до краја. О ранијем да се и не говори. Идеолошки није ли чист? У ком смислу није? Речено је да се приспособио укусу буржоазије, да је чинио приклоне идеализму? Којешта! Којешта! Ни Јернеј ни ико није то доказао. Али ја питам је ли пледирао Крајновић изашта што не би било у духу основних и у пракси проверених начела револуционарног покрета? Да ли се икад zaloжио за класни мир, на пример? За издају виталних интереса радничке класе? За реформистичке или ревизионистичке бумеранге? У чему је његова издаја? У томе што се његова визија човекове будућности не поклапа у свему с Троскотовом? Али ко каже да се, кад је реч о оном што је данас непроверљиво, смеју да с таквом поузданошћу осуђују схватања која су више укуси и

која још немају ни на једној страни шансу да се оваплоте и испоље? И ко каже да је Троскот толико далековидо видовит да је смогао себи икакву визију будућности која би могла да претендује да стане Крајновићевој раменом уз бок, будући да је тешко замислити да би јој могла да досегне раменом уз раме? Зар се о тим стварима мора да гложе? Мора. Савременици морају то да учине. Суд ће изрећи сутрашња пракса. Некомпетентни да судимо, не слажем се да не треба да разговарамо па чак и да убеђујемо једни друге. Одричем се само сваке претензије да командујемо десетином која плотуном треба да пресуди да је у праву онај у ког се не сме да пуца. А дисциплина? У области укуса нема дисциплине. Ни том се ликвидационом формулом број три не би смело да витла у празно. Јер и она број један, и она број два, и она број три — реалне су и могуће под условом да се не злоупотребљавају и примењују кад противразлози постоје. Управо зато што има случајева кад се стварно јавља потреба за њима. И не само за њима. Врста издајства и непријатељевања има безброј. Увек свакој треба рећи право име.

Није у питању издајство, другови. Ако сви не знају када се и у чему се Крајновић замерио Троскоту, Слободан то мисли да зна. И не само он. Известан број другова то такође зна. Па како то — не престаје да се пита — како то да људи који су дали безброј доказа о својој спремности да личне интересе подреде општим, као да је опште за њих оно једино лично и најличније, како то да личности које у битном, у тешком, у есенцијалном етички стоје страшно високо — отказују, као сад на пример, па свесно изврћу чињенице, а у питању су небитне, случајне, егзистенцијално лаке ствари? Зар не виде другови у чему је спор? Како то да интелигентни, брзомислећи људи, способни да уоче иза спољних привида скривене суштине, то не увиђају? Зашто? Каријеризам? Полтронство? Којешта! Којешта! Каква се каријера може да прави на робији? Каква се то пробит из-

влачи из ласкања секбиру робијаша? Већи број година робије? Друго ништа. Бановић и други не нападају зато тако крвожедно што су склизнули у блато каријеризма. Они су остали на полазним позицијама части и храбрости, иако се понеком може учинити да су их објективно бар напустили. И та објективност има бар пет кракова, као звезда. Питање је сазнајно и практично — који је крак или крај у којој прилици и у ком часу најбољи за држање. Али по чему да један човек, Троскот или мако други, увек и у свему буде једини који зна за који се крак звезде ваља ухватити, и који су, у чему су, где су и какви су тактички објективни интереси и интереси објективног добра класе? Понашамо ли се као да је он једини њихова инкарнација, огрешићемо се о знање, искуства, правду, истину закона вероватноће, и минирати принципе који нас држе. Човек који је арогирао атрибуте божанства или онај коме су они предати уобразиће да је непогрешив и постаће тако осетљив на сопствену инкарнисаност да неће бити кадар да поднесе никакав приговор. Троскот се свети Крајновићу. Лакше — умиривао се — лакше! Ван свега тога, Троскот је ипак онај у очима свих, или бар у очима огромне већине, који најбоље може да сагледа шта су и где су и у чему су интереси свих. Добро. Нека је тако! Али зашто се онда тако и не каже? Зашто се употребљавају неадекватне речи као што су: објективно, издаја итд.? Зашто се не каже: већина нас мисли, Крајновићу, или Слободане, да не треба да радиш то и то, да пријатељујеш с тим и тим, да волиш ту и ту, да читаш или цешаш ову и ову књигу, да не мислиш те и те мисли?

Да тако кажу, он би их послушао можда без једне речи, а Крајновић би, највероватније, ушао у дискусију с њима, питајући их зашто мисле да то и то треба да уради и да ли они имају права да тако што захтевају од њега кад је очигледно да тако није и да му ова и ова лектира не смета да се бори, или да га то и то пријатељство не спречава да издржи

муке будућности у току. Можда би му они тад дошли или с конкретним доказима (без обзира што је то у оваквим случајевима немогуће) или би му одговорили да су већина и да се свако мора да покори већини; то би и Крајновић разумео. Обојица би разумели да им се чак рекне: То и то засад не штети. Али с временом, сутра, рецимо, може да нанесе и те какву невољу. Ви тога нисте свесни, али већина која то јесте жели да себе и вас сачува од зла. И то би разумели, покорили би се. Можда не би одмах. Испитивао би Крајновић разлог по разлог, али би на крају подлегао разумним приговорима.

Та претпоставка га проже као облик неког новог сазнања лишеног привремено свих садржина, али привремено само. Је ли открио у чему је тајна свега?

Они знају да се ни Слободан не би покорио одмах, да би износио противрзлог, а њима се жури; нема се времена за спорове, речкања, препирке, дијалектику речи. Друга је законитост на дневном реду, она дејства, ефикасности, непосредног организовања револуције. Нема се могућности за терање мака истине на кончиће детаљне аутентике. Нема. Треба то схватити. Зато су у руке оног који је низом својих дела на главном колосеку доказао да заслужује највише поверења и предају све савести и све свести, сва осећања и сва правдољубља што их творе борцима, а не из полтронства, каријеризма и ниских и сличних побуда. Очигледно, тај чин привременог препуштања доброг дела личних слобода оном који уверава да то заслужује више од других и који, располажући њима, и може једино да оствари заједничке задатке, тражио би, заузврат, извесно морално, макар прећутно утврђено обезбеђење да тај командант, секбир, Троскот, или како се већ звао, неће да злоупотреби ни та поверења ни те оданости. Но је ли то могуће? У основном не мора да се греша да би се на небитним плановима манифестовала неизбежна самовоља. А онда, по чему да је однос према човеку небитан план? Борба без закона и милости ипак има своје углове

посматрања. Они не морају да се, посматрани из других тачака, чине логични. Али тражећи одлучност, безобзирност, претерано самопоуздање, дозивајући све особине нужне у рату који се води, борба претвара људе, поготово људе типа Троскота, у двосекле мачеве увек исукане из канија. Кад не секу главе непријатеља, онда су опасност за оне који стоје уз команданта. Детаљи су детаљи. Докле год је битно у питању, а правац свих кретања још увек војује за битно и уопштено — у реду, детаљи не сметају. И без обзира на субјективна расположења, Слободанов случај представља детаљ у односу на правац главног удара, детаљ упркос целокупној његовој прошлости, којој је снагу давала она у њој компримирана клица његове целе борачке и другарске будућности, детаљ, да, па стога ни њему не би смело ништа да буде важније од добробити тог главног тока струје збивања, упркос свим жежевима и осталом што се тражи да прогута у име тог главног правца коме све њих води Троскот. И најлогичније је да, будући тако како и јесте, и он, као и Крајновић, затворе очи пред флагрантним неистиницама које су неистине и објективно, не само субјективно, у реду, али сад се за та мерења нема времена, а онда, с нивоа главног правца постоји само квалитетно друкчија објективност и друкчија мерила о објективно истинитом и неистинитом, мерила што настају на подлози великих бројева кад судбина једне цифре у збиру од неколико стотина или десетина милиона бројки тако инфинитезимално мало значи да све што се тој бројци догађа јавља се за неколико стотина или милиона пута смањено, и истинице и лажи у вези с тим бројчићем не доводе у питање скок у нов квалитет. Једна једина приватна историја једног телащета у побеснелом мору покренутом захукталим смртним ветровима! Слободанова би дужност била да, као и Витор, као и Братко, као и остали који су били већ на тапету, пређе преко те неодређујуће количине своје субјективности и не прави колективу никакве проблеме због

своје савести или сличних небитности. Исто тако и Крајновић то мора да уради.

Сигуран је да и једног и другог Троскот и Јернеј воле, да би им било врло жао да их искључе, како неки већ наговештавају да ће бити потребно да се учини, да би били неутешни да колектив донесе одлуку (макар и на њихов предлог) о бојкоту, али у питању нису лична осећања, ради се о интересу нечег што превазилази и осећања и све друго, а што је интерес колектива, класе, покрета, револуције.

Ту, у том грму лежи зец свега.

У истом се часу тај грм разрамени. Неки гласови страшно растављених рамена почну да га засипају својим неартикулисаним усклицима, звуцима, ван ма ког нотног или језичког система. Ни у почетку запрепашћен, као да је све то страшно једва дочекао, он с временом поче некако да разабера убитачан смисао појединих речи говорника око стола пре но што би их другови и изговорили, и, засипан њима, поново се стаде да смрзава, претвара у провидну таблу леда која не захвати телесност у себи, него укочи само мисли у њој, замрзнувши их једним судбоносним прастарим налетом мрза. Мисли су биле налик на коњанике с исуканим мачевима. Ухваћене у менгеле леда, остале су тако дигнуте у стременима, нагнуте над гриву, напред испружене руке са сабљама чија су сечива била окренута ка земљи.

Са свим очима такође окренутим ка земљи.

Са свим длановима окренутим ка земљи.

Своје дигнуте руке окренуте ка земљи.

Срећом, нико ништа од тога није приметио ни чуо. Нарочито није чуо кад је неко у пролазу крај леденице рекао:

— И ја сам борац и део колектива. И знам да је сваки његов атом подједнако важан свима јер од здравља сваког молекула зависи здравље целине. Иначе би нас мало-помало пошаст све захватила.

Али други пролазник рече:

— Нисте ли приметили другови, да је у нашем покрету, од његових почетака до данас, власт коју дајемо руководству много апсолутнија од власти којом су раније класе дотирале своје извршне органе. Ни Хитлер не сме ништа Тисену ни Крупу, а ми... нико нам појединачно ништа не значи.

Први одврати:

— Ми се боримо за истинску правду, за једину реалну слободу...

— ...класе! — прекиде га трећи — личности ће доћи после. У другом, трећем, у петом валу револуције.

Јави се тад нови пролазник:

— А и револуције, не мислите ли да ће увек бити неопходне. Кад 60%, кад 70% човечанства и његових живих и производних сила пређе на страну СССР-а, Марксове, Енгелсове и Лењинове тезе о неопходности револуције ради освајања власти неће постати нетачне ако се и покаже да револуције будућности неће више бити у овом свом данашњем облику једини пут до преузимања власти.

— У праву ниси ни ти који верујеш да... — као да му из сржи једне Слободанове укочене мисли дошапну откривени Троскот — ... да радничка класа ишта може без партијности, тј. без гвоздене дисциплине и следе вере у своје челично руководство...

Крајновић се насмеја на то, исто раскривљен:

— Лењин је говорио да једино што треба пролетаријат Европе да преузме од бољшевичке партије јесте њен однос према револуцији, а не њен однос према руководству.

Неко их прекиде викнувши:

— Социјалпатриоти никад неће бити у праву.

— Неће! — и Слободан, раскривљен у сржи једне мисли, само прихвати сопствени поклик којим је прекинуо своју реплику себи у облику Троскота — али није немогуће замислити да ће се, можда, и гласањем доћи до промене система кад ојачале снаге

револуције нагнају буржоазију да капитулира пред јачим.

— Зашто слобода државе, нације или класе не би значила и слободу личности? Да ли зато што лична слобода понекад долази у сукоб с друштвеном? Да ли зато што друштва ниске производности допотују старце?

— Кад би само старци били у питању. Ради се и о незадовољницима. Њих је и међу младима.

— Тим горе по њих. И њих нек убије погача.

— Зашто би само дељенике, а не и делитеље?

— Зато што команданти морају бити лишени основних брига како би се посветили докраја потребама руковођења.

— Зар за њих само да добро или слобода буду шири и већи?

— Не мора бити. Друкчија су то добра. Она чак једна другима и противрече. А савладати супротности између општег и појединачног значи вечито стискати зубе, петљу, савест, и не одати, робијати, гинути. Треба ли то самоосећању или смислу човекове слободе? Свеједно. Али решити ту неједначину као једначину, ту дисхармонију као хармонију — значи мислити идеолошки исправно.

— Каква идеолошка исправност? Марксизам је релативно само идеологија, и то само уколико укида лошу савест, идеологија као што је и пролетаријат класа која укида све класе па и себе као класу.

— Маркс није морао бити марксиста. Ми то данас морамо бити. За њега је битно било тражити и наћи истину. Ишао је свим путевима. Ништа му није сметало што су њих, пре њега, крчили идеалисти или утописти, механицистички материјалисти или манчестерске књиговеће. Ми имамо њега, Маркса, и Лењина и СССР. И ми то што држимо чврсто, не мислимо ни по коју цену пустити из руку.

— Али где пише да интереси еманципације човека и друштва захтевају баласмовања?

— Данас нису највећи они који откривају ново,

него они који оживотворују новине које је Марк открио.

— Зар ти се не чини да си неправедан према мисли револуционара?

— Од тога ограничења — небитног, у ствари — и полази сазнање о потреби апсолутног ауторитета руководства данас у покрету који чине махом људи бистри али недоучени, мудри али необразовани, племенити слободари али сурови. Да би беспоговорно извршили све што им се опасно и још опасније но опасно нареди, они морају да верују чак и кад су свесни да би се могло друкчије, и лакше, и паметније. Али како изнад свега они треба да остварују директиве, најбоље је да мисле само како ће то учинити. Све друго им је непотребно.

— Лењин је толико пута понављао глагол учити. То јест знати. То јест мислити исправно. То јест мислити критички, превазилазно, проналазачки.

— Свакако. Али вера је једини брзо остварљиви облик знања у условима сиромаштва који су наши. Треба бити реалист.

(— Треба бити доследан ћутњи на полицији, пројекцијама унутрашњих филмова у самици.

— Како?

— Говорити.

— Шта?

— Узми реч.

— Зашто?

— Јави се за реч. Јави!)

— Зато је и важно да наше катедре не буду места на којима ће се учити сумња што поставља знак питања пред сваком потврдом или негативном директивом чија је сазнајна вредност акциона а не тауолошки сазнајна. Нису нам важни апсолути, довољне су нам асимптоте. Јер ми широким фронтом идемо: класа против класе. Сазнајних промашаја нема кад се тим картечом туче у месо противника.

— Али живети је апсолут. Живот који борац по-

лаже за добро људског рода тражи да докраја објасни и разуме своју крв, коју ће пролити. Науке...

— Друго су снајпери егзактне науке. Они су добродошли ако су с нама ту да се бију, а не да нас уче убијању десетки. Ми постижемо циљ и кад погодимо картон. Противник не мора да погине, главно је избацили га брзо из строја.

— Крајновић је највише, невиначне, у ствари. Не схвата то главно. Нек наука решава своје проблеме у својим лабораторијумима. Не смета нам то. Али нек нас остави да ми решавамо своје. Зато је важно обезопасити Крајновићеве претензије а с њима и све прохтеве и људе који би нас својом невиношћу могли да спрече да не урадимо што треба.

— О каквим претензијама је реч?

— О претензијама да свако по своме тумачи ствари. Тумачити и гинути није подједнако опасно. Хајдуци су гинули, гуслари — певали. Разумеш?

— Хоћеш ли да кажеш да су гуслари — дезертери, да је наивност — подлост, осећајност и љубав — перфидност, мисао — ликвидаторство? Притом не престајемо да уверавамо себе да смо носиоци науке. Противречје је то. Најфлагрантније.

— Привидно. Оно што се данас јавља као логичко противречје, сутра ће бити схваћено и проглашено за историјску нужност, неизбежност, судбину.

— А Крајновић, који ће дотле бити уништен?

— Нужност.

— Имаш ли у виду колико је све било потребно случајних околности, среће и напорног рада да се створи ум таквог капацитета и личност тако племенита, даровита, духовита, изузетна.

— Не спорим. Али задоцни ли се на воз, неће се отпутовати.

(— Јави се за реч. Јави.

— Чекај.

— Одамах.

— Причекај још мало.)

— Путовати се може и без Крајновића.

— И с њим.

— Вероватно, у другим приликама. У овим се не може с њим стићи на циљ.

Колико су трајали ти гласови, те свађе, та надмудривања која су га раздирала и онемогућавала му да прати оно што се дешавало око стола и на креветима? Не зна. Али унутрашњи гласови су били наметљивији од оних око стола.

Па ипак, и њих је повремено слушао.

И Илац је налазио да је Слободаново држање такво да га више не може да назове другом као што га је досад звао. Човек који може мртав хладан да подноси критику својих најближих, тај није друг. Да је имао неких сумњи, оне би се распршиле под притиском доказа које је колектив већ изнео. Али он — ништа, мртав хладан. Погледајте то његово равнодушно и цинично лице! Шта он мисли, да ћемо га довека убеђивати? И наше стрпљење има граница.

(— Јави се одмах за реч! Јави.

— Још мало!)

Довољно је погледати ироничан осмех на лицу Крајновића, његову одсутну кобајаги замишљеност, а у ствари уображени, поспрдни, антикакомовски осмех, па бити начисто да се ми ту килавимо расправљајући с људима који не осећају једно с нама и који нам, према томе, не мисле добро. Може свако од нас да греши, сви заједно не могу. То је, можда, рекао друг Лењин, можда је то негде написао и сам Стаљин. Али то је и опште искуство, то је сазнање до кога је радничка класа дошла током својих борби. Зато и захтевам да се обојица искључе и да се надобојцом прогласи бојкот. Нема смисла више да се надмудрујемо с њима.

Отвори се зев као цела четворка, сви су стали у уста тог кита. Слабије се чуло. Удаљили су се сви.

Неколико је пута Јернеј питао: Има ли ко још да говори? Да допуни? Да дода нешто? Ако нема, онда ћемо прећи на гласање.

— Ја! — јави се Троскот излазећи из умивалјке и кит избљува четворку враћену себи. Секбир је лупкао дланом о муштикаву да би избацио своју трећинку мораве допушену до последњег даха.

Ишао је полако, раширених ногу, као да му је било потребно више стабилности но осталима, као да је никад није налазио довољно да би ходао безбедно. Али Слободан гледајући га помисли: — Илац је говорио искрено. Сви су говорили искрено. Не ради се о додворавању. Партијност је један од најчуднијих (замало не рече у мислима: *најчудовишнијих*; али не рече) видова искрености. Доступна је само оним друговима који су се попели на гребен класних интереса и којима се са тог спрата, на ком као да стоје сами себи на раменима, и чини да не суде с позиција до којих су лично дошли, него с оних до којих су дошли руководиоци којима су дали своје поверење да би под њиховом командом извршавали налоге у корист револуције.

Али кад је Троскот почео да говори, опет му се десило оно пређашње. Филм је постао нем. Видео је како он отвара уста, упире у Крајновића гневну, намрштену руку, okreће се с неким изразом сажаљивим у својој немилосрдности ка Слободану, који је стајао у жици све општије мржње, у којој је, неопрљен, изгорео, и, с покретима лица и рамена који су значили да није нико и ништа, Троскот је продужавао, градобитна лица, строг, суров. Али је једном, уз појачану лупњаву свог срца што после тога замре, чуо кад га је Крајновић, смешкајући се, жмиркаво и весело прекинуо својим: »Мазао слику своју, шта ту све не измишљаш«.

Долазило му после да плаче. Другови се ређају, и не мари што је то једна иста трећина која наизменице узима реч, чињеница је да га сви они карају а он, као парализован, нити се прси као Крајновић, нити се приклања и попушта. Зашто? Не, докле само?

(Кад је избројао да то трећина другова у соби говори?) (зашто само они?) (а остали?)

То је питање поставио себи (Докле само?) али знао је да је оно било присутно од почетка тог скупа што траје, ево, већ трећи дан. Докле ће издржати? Горе но све муке, чиниле су му се те пацке које добија од другова. Батине и болови које задаје душманнин чине да крвавиш, да вршиш од бола, али гнев, не стидан. Сад је постибен као усрано дете које кара робена мајка.

Није могао да се ослободи ни свог синовљег односа према њима свима, према тим вршњацима, ни стида што — син — није добар син, него упишанко и усранко, кога одају смрадови, иако се труди да сакрије и мокро и мељаво. Нешто у њему, као и у детету које је и несвесно и свесно да се огрешило о неку од забрана што формирају табуе и моралне норме понашања одраслих, знало је да су му управо због огрешења о норме којих се сви ту држе да би се одржали, одузета сва права на одбрану своје личности, која не постоји и не сме да постоји на том степену борбе као равноправна с колективом пред њим, не што би та личност престала да постоји, него што су јој, напротив, дата сва права, све разуђености, све својеврсне моћи да буде смела, инвентивна да се открива и проналази, под условом да то чини у име оног што се управо ту сматра да је добро за сваког и све из тог једино постојећег за њега друштва у које је ступио добровољно и свесно, спреман и да као личност поштује његове норме, усхићен њима не зато да би их кришио, подстицан њима не зато да би њима радио о глави.

А опет, осећао је да га на кршење тих табуа гони не само уверење и осећање, мисао и пријатељство него и безвредна чињеница да је нешто забрањено, да се нешто не допушта. То, то га је чикало и изазивало да провери и потврди себе. Макар га та потврда и уништила.

Истовремено, знао је, избора ни за њега ни за Крајновића није више било.

Једног дана, био је сигуран у то, овакве ће ствари бити немогуће. Изазиваће ужас и згражање.

Али нико нема права данас да, у име свега што ће сутра тек бити незамисливо иако је сад и те како нужно, суди и осуди нужност. Трећи, четврти талас револуција биће и те како хуманији, и те како кроз-прстегледнији и толерантнији према слободама које је себи дозволио Крајновић не обуздавајући своје асоцијације; или он, Слободан, избравши за пријатеља управо тог Крајновића, зато што је пре времена хтео да буде слободнији но што је то данас могуће, и хтео да пред онима који то још нису у толикој мери истакне безмерје своје слободе, зато што су и један и други од оних људи који су, представљајући се лажно, живели већ јуче од сутрашње зараде. Чије? А ако њих сутра не буде? У том су се случају издржавали отимајући хлеб другима. А ако су то чинили, они су се објективно изједначили с израбљивачима? Недопусти-во. Другови имају право.

Немају.

И будућност ће бити неправедна у својој праведности према Крајновићу и Слободановом мучеништву за пријатељство. Тога су свесни борци, не забушанти. Крајновићев смисао за уживање сутрашњих слобода имплицира њихову потрошњу, а не производњу. Будућност ће усвојити и ослободити у себи оне који су омогућили слободу, не оне који су је хтели за себе. Она ће се намрштених обрва строго упитати како су могли борци за какве се издају Крајновић и Слободан да разликују слободу раније но пут који води њој само преко лишавања.

Не треба тражити слободу док траје борба за њу! Бути! Знам. Та борба неће никад престати. Разлог више да борац не поустане.

Ова критика је хумана. Истрчале лакше коси непријатељ из својих бункера. Грађа је то из љубави. Љубав је то из рачуна. Интерес је заједнице да сачува храбре и бистре за себе, да их заштити од пре-

ране погибије враћајући их у збијене редове. Једина заштита од превремене смрти. Јадна будућности, јадна правда, јадна истино! — грцао је Слободан и осећао хладан зној у неколико редова ивицом косе и чела. Вама нису потребне претече. Они су формални родитељи из формалних јосифовских бракова с Маријама, тим кравим курвама. Прави родитељи, то су они на које ми из другог таласа, ми из трећег нећемо да личимо, о, стотогенерациска будућности! Једни — ми смо теби сурови, бескарактерни и нешколовани, несмели, непаметни и несањарећи, и сувише упрошћени да бисмо ти се допали. Па ипак ти су очеви будућности. Други, као Крајновић, као Слободан, не свибају ти се такође. Нису очеви будућности, тачно је. Они су будућност. Ако је данас изложен ударцима и стрелама Крајновић стекао право на име, ако пркоси осмеђујући се петронијевским осмехом што крвави као отворена вена у врућој води, прекосутра ће његове позиције бити добре само безименим основцима, покварењацима, левентама, кућепазитељима, доброћудницима, скромњакловићима, обичницима. Не Крајновићевом и Слободановом заслугом, знања и осећања биће доступна прекосутра свима неизузетним. Више но што су то данас њима изузетним. Заслугом њихових правих, непосредних родитеља десиће се то. Нису потомци ти који се диве претечама. Обратно је. Родитељи се диве својој деци жртвујући се за њих, унапред усхићени својом нејачи, која их је тако дивно и предивно превазишла.

Па ипак, буду ли се потомци препознали и у Крајновићу (Слободан неће да их има, он је и сувише туђ себи, плах према другима, интровертан, унакажен овим гадним светом против ког је борећи се и дошао ту да се не би рабали никад људи слични њему), учиниће то више из милосрђа, љубазности, поштовања неголи из стварнијег налажења неких сличности.

Поцрвени, диже се уврећен.

Није реч о Какому. Будућност га неће.

Одбија га.

Па кад га она одгурује од себе и од легитимних бораца чије очинство признаје, онда... онда боље погинути ван оклопа колектива, нека истрчи и буде разнег картечом непријатеља који га једини с разлогом и признаје за оно што јесте: за свог непријатеља.

Погинути као Витор, очаран ипак мирисом будућности. То је све што је Крајновићу и њему преостало. Нису они виторовци ни по чему доли по очараности воћком чији су укуси предосетили тако снажно да више другу воћку нису хтели ни могли: само ону коју им је време забранило, а не борбене и брачке моћи сазнања и расуђивања. Можда тако и није. Можда су њих двојица само излетели на тренутак из редова, понети нестрипљењем и незадовољством својим временом, дезертирајући из њега.

Чудно дезертерство! Храбро! Не. Само то не.

Храброст је знати све то, али остати са свима.

Крајновић и он можда и не беже из овог свог времена које би да пожуре. Из себичности то чине. Истурили су се најдаље да би борцима донели из фабулозне сутрашњице (док битка траје) (док се гине тамо где они нису) (док се осваја корак по корак, стопа по стопа, педаљ по педаљ новог, истинског терена) (док се то чини у свакодневним и свакочасовним биткама) неку безвредну стварчицу, неки цветић полууувенуо, неки листић полуспарушен, неку уопштену мисао лишену права, стварне подлоге и правих облика још увек заштићених зидовима времена што се простире од његовог данаса све до далеких огранака будућности. Других разлога за истрчавања те врсте и нема сем страха од погибије и смрти (или, што је исто, из страха од анонимности, те погибије задане животом, не смрћу). А шта се има од неанонимности? Банално хваљење у стилу »мој тата има веће бркове од твог«? Шта се има од славе тих дужих брчина? Шта је затакао за ревер тим парадиранијем с будућом производњом, отргнутом из тла и контекста, осуђеном да увене и не доцвета? За маштања

без корења што су избокорила — хвала. Имају права прави очеви сутрашњица! Очеви! Имају права грани градиоци псујући, исколачени, усред битке. Њима се ваља дивити, њих волети, пред њих пасти на колена, њих замолати за опроштај.

Стајао је. Из њега је хтело да изиђе неколико речи свега: »Признајем, кајем се, хвала вам што сте ми својом другарском... критиком помогли да схватим своје заблуде и грешке. Пријатељство што ме везивало за Крајновића чинило је да ми уста остану затворена кад сте почели да говорите. Ваше су ми речи омогућиле да разумем своју неукост и беду. Мислим да није потребно да вам обећам да ћу се трудити да поново заслужим ваше поверење.«

Није то стигао да изрекне. Стајао је само.

»Заслужио си га!« — као да му је одговорио Јернеј. Није му одговорио, јер Слободан још није отворио уста, али је стајао. Јернеј је зато говорио. Слободан није хтео да га прекине. Само је осећао да се у њему све преображавало. Почетни се стид претворио у задовољство, бол у пријатност. »Али ниси нам одговорио јеси ли својим ушима чуо кад су пандури хвалили Крајновића! Јеси ли чуо?«

И то би му рекао Јернеј. А он би казао:

»Јесам!« — као да би казао: »Оно се њима чинило да је...«

Јернеј би му и тад рекао:

»Нису важни они и није важно шта се њима чинило. У ситуацији да непримећен чује шта пандури говоре, друг Слободан је чуо оно што је и Есингер чуо, Есингер који се налазио уз њега. Мислим да је то довољно да бисмо донели одлуку.«

А Крајновић?

Крајновић не би погледао Слободана ниједном док би говорио. А он, продужујући као да даје ту своју као изјаву, није ни гледао у као Крајновића него у као Јернеја, али је ипак, и у том замишљеном тад, као видео онај као петронијевски, крваво пркосни и крваво истичући, подводни осмех који се простро

ширином и дужином, чинило му се, целог стола и, такав, неизбрисив и неизгладив, као остајао видљив и у мраку што се спуштао полако, све пуније обвијајући у неподношљивој запари дискусанте око стола и на креветима, све сем Слободана, који је, као лишен светлости и као лишен мрака, издубљен у издубљеном, осећао испод утрнулости и неосећања да нешто креће низ ништа које као да је постао. Нешто вруће, нешто што постаје слано као опет стид јер Крајновић — он не, он је као продужио да ћути и трпи, као узвишен, као равнодушан на све то.

Учинио му се. Не, није плакао. Стајао је, а речи које су изговарали другови плуштале су по њему, зашипале га, ударале као пројектили, шамарале као отворени дланови, рупиле се као песнице на главу, образе, слабине, у плексус. Није више разумевао. Али он је бар стајао и покушавао да разуме.

Крајновић — ни то.

Ништа. Неосећајан као бестактамен камен, равнодушан као осмехнут челик.

Али он, Слободан, њему се чинило да Јернејеве речи, сударајући се с њим, прскају као трули парадџи, као покварена јаја, и да му не дају ни да дише ни да отвори уста.

Јернеј је сад говорио о његовој покварености.

Есингер је тврдио после да је подао.

Бановић да је слабић.

Кавурић је уверавао да таквим буржујским пометинама није место ни у Партији ни у колективу.

Љуба је смело тражио да Слободана истерају из собе. »У самици је таквима место.«

Хтео је да их пита зашто све то кад и они знају да тако није, хтео да им каже да је он већ осудио себе, да пристаје на све.

Све — то је смрт. Убијте ме! — хтео је да им каже и да им на пруженом свом длану пружи своје издајничко срце које није имало снаге да се пред друговима, пред најдивнијим и најбољим борцима који га толико воле... да се због неке бедне идеалистичке

идеје о пријатељству најједноставније раскритикује. »Погрешно сам, опростите!« »Доста! Опраштамо!«

Он се смешио. Негде у себи. Али негде само. У осталим је безбројним својим покрајинама очајавао свестан некако да би ма каква његова самокритика поразила могућност пријатељства, не и Крајновића. Његову веру у пријатељство не могу да нагнају на колена. А док то не учине, ништа што Слободан може да учини неће вредети. Пријатељство ће као могућност надживети сваку могућу самокритику. Нека то основно схвати. Ако Крајновић не пристане да каже да је лаж — истина, истина ће да постоји и никаква лаж, макар и најкориснија на свету лаж, неће моћи да се изједначи с истином.

Па ипак... Слободан ће се раскритиковати. Сигурно. Само нек Јернеј (по који пут поново) престане да сумира захтеве дискусаната.

Осећао је да ће узалуд жртвовати себе живог и крвавог ради једног појма. Ког појма? Пријатељства? Самокритике?

Осећања су лежала немоћно ипчашена из свих зглобова. И оних његовог пријатељства према Крајновићу, који му се у овом часу чинио чак равнодушан, не више ни одвратан као малочас, ни гнусан као на почетку, али и оних самокритике према радости Јернеја, који му је такође био гнусан, одвратан, равнодушан.

Има ли права да ишта учини?

Ако не би имао...

С којим би правом он искључивао себе, тог једног борца из строја револуције? Јер он ће себе да искључи и избаци из борбених редова.

А опет, с којим правом да изда... да лаже?

Револуција је тамо где је већина! — говорио је у исти мах. И ако треба нешто бранити, неке појмове, онда то треба да су они за које се сви залажу! — мислио је у исти мах.

Али и супротно. И супротно од супротног. И полусупротно од полусупротног.

Стајао је, а разлози његових другова ипак су га засипали бројнијом прашином, стравом, болом, ужасом, паником, очајањем, избеумљењем.

Објективно — имају права. Остане ли при своме, он себе искључује, он бежи из борбе, он дезертира, издаје, он није јунак, он је ништак, он није револуционар, он је нечовек, кукавица, бедник...

А ако изда и слаже, он је издајник.

Исто.

Осети да му се плућа пуне ваздухом, да ће проговорити.

Ах, кад би могао сам да измери оба зла и изабере мање. Мање? Веће зло би требало да изабере. Веће. Али нема ваге. Не може више ни себе сâм да разуме. Ни друге да објасни. Ни другима себе да објасни. Ни себи — себе.

Одједном више није желео ништа да иком објашњава. Јасно или не, све је исто. Он ће им рећи да су исто, да су све њихове мисли његове, да никакав појам пријатељства не може ништа да значи изван њихових чврсто стиснутих редова. И да он усваја све што су рекли, све што мисле, све што осећају. И равнодушност према пријатељу и пријатељству због будућности свих људи, кад ће тек бити могућа права пријатељевања, кад гвоздена дисциплина коју захтева челично руковођење неће доводити другове у прилике што онемогућују људскости да крвави над присутним пријатељством с ножем заривеним у срце.

Стајао је а речи Јернејеве су се цедиле с њега, љигаве, искрактуте су се вукле низ његове очи, образе, усне.

— Рећу ћу вам све! — чу себе. Глас му је звучео неизмучено, иако се једна велика рука дигла пре него што је ишта изишло из њега.

— Извини, ја сам пре тебе тражио да говорим.

— Има реч друг Грујић! — рече Јернеј али начари му блиснуле радосно. — После ће друг Слободан.

Нису само браве и прекидачи онстран врата. Али где би дежурном пандуру у ходнику пало на памет да упали сијалицу пре пола девет. Пропис је пропис и гад се гадних држи прописа. Баш га боли што је у смраченим већ собама све неиздржљивије топло и запарно свима, али говорницима више но осталима, нарочито је ужасно вруће њему, Бановићу, који је, откад су се вратили са шетње, већ пет пута узимао реч. Само би се Јернеј могао мерити с њим. И он је пет пута узимао реч. Али говорио је мање жестоко, ако не мање аргументовано. Ух, сто му пандурских лепшина! Пот се цеди и заудара. Сви су једна вода. Нарочито он, Бановић. А кад би сад блеснула сијалица над главама зацокоћеним око стола и на креветима, било би лакше: тела би се разгруменила и разгрумуљала, простор проширио и размакао, било би више ваздуха. Али док се назире и прст пред оком, пандур неће окренути прекидач. Неће! Нечовек један.

Надохват, тако рећи, руке стајао је Слободан, упалих, сувих образа, на којима му је мекобумности Бановић некад и завидео. Али ниједан век није као овај пружио слабићима такве прилике да испоље све гадости шпекулантства, све гнусобе колебљивости, у име лажи самоодржања и осталих лично-својинских изговора, којешта! нема да има својине што би вечно да гази преко живих људи као да су мртви. Својина! Самоодржање! Је л' те? То је стална издаја, то је плување идеала. Зашто? Ради које литре јаче крви у крвотоку и маснијег гованца у гузном превецету? Срамота! Срамота! Ух, жего, запаро! све вам... Какве је бездане дволичности и покварености открило ово време заопштрених класних борби! Ужас један колико се подлостима може издајник да, мимикришући, измикрише и затаји пред друговима. Пред њима се, као пред спољним, као пред класним, на ван упреподобрује, све како би се, бајаги, прилагодио траженом држању. Али шта је камелеон? Ништавило! Да, ништа-

вило према Крајновићу или Слободану. Нису то само издајници објективно узев. Јер ако после три дана дискусија, за које су време најбољи наши ту другови и револуционари учинили све да им логички и другарски објасне штетност њихових позиција, они и даље тврдоглаво остају при »својим« »схватањима«, на жалост не може више бити и нема сумње у природу тог њиховог отпора пред разлозима јасним и слепцима. У питању су агенти убачени у наше редове, субјективно свесни непријатељи који врше своју диверзију. Памећу им ништа нећеш. Зато све то треба по кратком — искључити и тачка! Чињеница је да биро то не ради још! Зашто? Да, постоји група колебљиваца. Не убеђују ту добри другови Слободана и Крајновића. Биро је дигао руке од њих. За душе се маабих, наивних још другова ту спори. Њих биро хоће да спасе од пошастни зрачења издајника. Њих. И оне старије који још нису реч рекли. Зашто? Због неверовања у разлоге бироа? Немогуће! Због тога што ни Крајновић, ни Слободан физички не одговарају представи коју сваки од нас има о издајницима? Али изглед вара. Лице је лаж!

Преко скамењене, скоро младићке маске, неки ваљда унутрашњи ветар је изазвао и оне јежурне, поткожне дрхтаје што су повремено промицали преко Слободановог лица испегављеног ружичастим, потним печатима, и оне сенке чије би замрежано влаће с часа на час претрчало преко површине његове кошчатости, лако изрошављене и изикрене као планински камен.

Бедник! — гледао га је Бановић — не завиди му више!

Слободан је стајао крај кревета и, угашена погледа, зуррио у врхове изгажених опанака, не, у буков паркет треће класе, што га је, зачудо, још пристајао да подноси не растварајући се и држао не отварајући се под њим како би се већ једном у понор срушио најгнуснији издајник. Коначно раскринкан.

Буљио је Слободан у она два кратка и сива носа својих опанака као да заиста одмах испод њих зјапи

отворени амбис у који би се и срушио био да га на самом његовом као обрва извинутом порубу нису задржале оне немарно избачене Грујићеве речи као две снажне руке што су га шчепале и протресле, оне две речи којима га је прекинуо пре но што је стигао да пусти први глас из себе. Безобразник! Још би и да говори!

Али и Јернеј је управо тад изговорио своје спасоносно и председничко: »Грујић има реч!«

Чувши то, Слободан је и постао, ваљда, свестан свог срца, што је, тад, после тако дуге станке, забубњало прегласно и прежустро, као да хоће да надокнади и своју дотадању пригушеност налик на пуно одсуствовања. Дотле глух и слеп, осећао се сад као рана под дебелим завојима, под памуком и газом густих испарења, жућкастобелих и лепљивих као гној, испарења што су, пењући се из јаме пред њим, стигла да га полако целог обмотају и одвоје целог од самог себе, да не говори о другима, да не говори о Грујићу, с ким није, откад се вратио из болнице, био у прилици реч људскију, непословнију да проговори: о битном се увек ћути.

Али сад је знао: није та кувана магла куљала из бездана пред њим. Из њега се она дуго и споро дизала, да би се сад, преставши да буја, смањена, стала да враћа у непоклопљене инфра-лончиће кожних пора.

Но грло му је још било стиснуто као да се у вечност хоће да продужи онај усидјани и оштри бол запаљених крајника, који је једно болесно дете, лежећи у кревету, намерно понављало да би имало правог разлога да плаче и вршати, како би и кроз крупне сузе видело инвалида са Цера, који је своје ордење за храброст држао у великом орману између две чисте кошуље и оних узнемирујућих гаћа с једном дугом и једном кратком ноговицом, како се плаши и како, плашећи се, плаче јаче од свог неодаикованог синчића и истинскије од његовог гутања болног као

пролажење читавих саксија с кактусом низ грло, а не обичне пљувачке.

Врат и глава били су му још увек непрокрвљени, одузети. Али управо с том сликом старе саксије из детињства јави се и први штрецај дамара у слабинама, што се, штипнувши га изнутра, успуза зачас до рамена, као да то није клокот крви, него пузавица. Она и шикну кроз тело и лобању до темена, где, пенећи се, залупа и позва све пулсне станице да се јаве.

Што оне и учине продамаравши у долактицама и надбубрежју, у чукљевима и изаколењу. Заљуља се од тих удараца по тастерима артерија, заклеца, али ригидност га још не остави. Стајао је прав, иако је Грујић, лицем окренути њему, седео преко пута за столом и лакоречио. Ништа није одавало да је уплашен или узбуђен. Слободан је тад закључио не разумевајући још: »И он ме напада!«

Закључио је то пре но што је у стању био да ништа од речитости разабере и разуме.

Ни Бановић се, четири године касније, још није усуђивао да помисли, а камоли да се по обичају похвали да је први, пре но што је Грујић и дигао руку, знао какав ће обрт да добију ствари у Анексу. Бојао се да би га његов најбољи друг Кавурић прегласно подсетио на сва колебања кроз која су заједно прошли док се нису уверили да је Грујић у праву, то јест да чудним стицајем околности сад Грујић, а не Троскот, ужива поверење *Зембиља*, Земаљског бироа, и целог *Паће*, целог *Цека*, то јест Коминтерне, а то је, ма колико се необјашњиво у први мах чинило, други падеж, и мења све из основа, мада је зло што се све то у почетку, пре четири године, тад кад је Грујић дигао руку и почео да говори, још није знало ни могло да зна, а и како би кад су сви око Троскота, а и сам авантуриста и хошпталер Троскот, скривали истину и, убеђујући парторганизацију у супротно, обманули све, али и њега, Бановића, коме је партијност највећа светиња, што му никад није сметало да буде у најбољем смислу речи и критичар кад затреба

(али кад треба? то је оно најтеже: знати кад то треба бити и разликовати исправну, партијну критику од антипартијског критизерства). Несрећа је што је Троскот био мајстор камуфлаже, који је преварио општоумног Кавурића, четворку и остале себе. Отуд и сва она колебања на почетку: просто, није се спрва могло узети за истину оно што је Грујић тако лежерно изнео пред колектив, неприпремљен за такво некакво с неба па у ребра раскринкавање. Невероватно је звучала истина на почетку. Неприхватљива. Све се у друговима побунило против ње. Утолико пре што Грујић није имао ауторитета. Па ни подршку већине није добио за своја схватања. И не само Кавурић, него и Лазица, Есингер, Пататока и низ других другова могли би га подсетити на заједљиве упадице којима је прекидао Грујића, који није одмах рекао: »Тако и тако, другови! Троскот је обичан авантуриста, хохштаплер, недисциплиновани амбициозни један типус који се из таштине, властољубља и сличних црта и карактеристика побунио против свог руководства. То је став Цека и ја вас позивам да га подржите, браните и спроводите у живот.« Да је тако рекао, можда би све изгледало другачије. Али он је почео некако приватно, лично, заострено.

Ах! да је Грујић почео онако како није, Бановић би га и те како подржао. Али кад је стао да говори, он је изражавао само своје приватно запрепашћење недругарским начином на који је дотле мања половина четворке (није то баш сасвим тачно) (Ђавола, мања!) (да се нису слагали с њим и осталима који су из партијности говорили онако како је требало говорити, верујући да је Троскот — став Партије, остали би четворкаши рекли да се не слажу; нису; значи — слагали су се!) (где то пише да свако баш треба да се увек јавља за реч! има толико другова који то не воле) (на пример — Слободан) (и други), на који је дотле мања половина четворке — рекао је Грујић — пуна три дана моралним притиском и осталим психолошким терором покуњавала да натера друге две

трећине (откуд две трећине?) да осуде Крајновића и да, цимајући и даље презадебљају жицу партијности, гоне једног младог и неискусног, у ствари, друга (јест! кад би се то искусни и продорни техничар Слободан мало претворио у сисанче, и могао би постати неискусан!) да уради нешто што је недостојно и што, сигурно, он, Слободан, не би ни учинио, јер такву прљавштину не би док живи себи опростио (ех, сад, не би опростио себи!) (кад би се могло бити себи неко други, па да се и поверује) (али не, себи се све опрашта).

Грујић, ваља рећи, у часу кад се јавио за реч и кад је све оно своје изрекао, још није располагао Ђавићим писмима, која му је тек сутрадан, на посети, ушверцовала његова вереница Јелена.

Све се то много касније дознало.

У часу кад је устао, објективно говорећи — у часу кад је прекинуо оно што су сви накнадно схватили да је највећа срамота колектива у Анексу, Грујић није имао изгледа на успех. Подигла га савест и натерала да поступи по свом убеђењу кад је стао да љушти с три дана просипаних речи рђаве намере од безумља, незнање скривеног смисла тих напада од бесмисла планираних потхвата којима су ти напади служили черечећи и мучећи, наочиглед целе себе, три дана измрцвареног Крајновића и пољуваног Слободана. Није то чинио непријатељ. Другови су то мучили другове. Зашто? У име грехова који нису грехови. Показало се (али кад?) да су погрешна схватања у чију се славу тај ужас чинио, иако та схватања нису могла бити наша (мада су нам се чинила напијим од нас самих). Но утврбено је, на крају, да нису била ни могла бити комунистичка јер су почивала на самовољи и субјективизму, на преувеличавању улоге појединца, на неком скоро феудалноменталитетском односу чланства према руководству и руководству према главном руководиоцу, који се у свом самоосећању и својој пракси био толико уздигао над свима осталим члановима да је тиме, ако ничим другим (а и

другим је, видеће се уколико се још није видело), обесмислио људскост комунистичке поруке што управо у добру, величини, слободи и равноправности човека налази оправдања не само за све што борац подноси и мора да подноси него и за све што је било, што бива и што ће бити отимање човека од окова што га условљују друштвено и не само друштвено. Историчари који ће једног дана, с нужном објективношћу и дистанцом, анализирати стил Троскотовог руковођења, у покушају да га сажму у формулу, биће принуђени да га назову сатрапским и апсолутистичким.

— У сваком случају — наставио је Грујић, још не знајући ни за једно од она три писма Цека — односи у Анексу су од пре извесног времена постали у толикој мери нељудски и недругарски, а сервилност према руководству тако општа да је крајње време било побунити се. Између живота ту и пирамиде чију основицу представља анонимно чланство, а њу, пирамиду над њим — неанонимни већ Каком, јавиле су се безбројне сличности. Његов неприкосновени врх, мажен и тетопшен свим лахорима, постала је Троскотова личност. И ја се питам, јесмо ли ми икад били оно због чега смо осуђени, оно што мислимо да јесмо. Када неко пристаје да командује будалама, он је или будала и сâм или Буда, или... Не. Трећег нема кад знамо што знамо. Троскот не издаје заповести сувислим реченицама, него миговима и немуштим знацима. А ми? Је ли ко рекао да се такав начин с маркизмом не додирује ни у бескрају? Није. Нас нема. Виде се само савијени потиљци и у лук искривљена леђа Троскотових поданика. Једино што је остало од бораца који смо били. Али нека извини цар и нека опросте они другови којима не смета улога поданика, ја сам убеђен да прави комунисти за њу немају талента. И они које је Троскот завео разним на први поглед прихватљивим теоријама о лењинском централизму, другови који су пречестим притискивањем на папучицу дисциплине заведени с исправног пута

на странпутицу, другови који су све то трпели, чинили су то убеђени у нужност и привременост свега тога. Њима говорим. Онима који једва чекају да та времена прођу, да би се исправили и почели да учествују као равни с равнима у дискусијама о стварима које се свих тичу.

Инсистирао је дуго на поверењу које друг треба да има у друга. Осудио метод мутних сумњичења и лажних оптужби, идиотизме што завађају тобож објективно с кобајаги субјективним у име неких самовољних идеалистичких и ћудљиво произвољних тенденција развитка, напао теорију централизације и учвршћења власти над друговима, теорију што се ослања, како је то већ Дежман приметио не извукавши све нужне закључке, на неколико алогичних сурогата као на јединој својој логици.

И, уопште, у говору који није био припремљен (јер, речено је већ, Грујић није изабрао по себе и ствар (како се касније показало) најповољнији час да се дигне; устао је кад му се учинило да би даље ћутање било јатаковање злочину); у том говору који је својом срећеношћу и неком систематизованостћу одавао да је о проблемима које је сад дотицао поодавно почео да размишља и да није престао док их није све сажео у формуле, што је сад сипао пред обездахталим, ујареним, упареним и ознојеним колективом четворке.

У први мах збуњеним.

Нико од оних који су дотле ћутали и тиме одбијали (објективно, ако не субјективно и свесно) да се активно придруже нечем што им се није чинило довољно оправданим, свакако нису били отишли толико далеко у својим закључцима.

И не само они, него (Бановић је убеђен у то био) ни Крајновић, који је, како се то накнадно сазнало, већ дуже времена понеким јетким коментаром пропраћао Троскотова недела, што су се свима (сем шапи јада) чинила врхунским делима, ни он није дошао до тако исправних и негативних антироскотов-

ских судова на целој линији његове, како је то, на жалост тек много касније, и Бановић рекао, »нама туђе концепције партије и партијности«. О Слободану да и не говори.

Али Грујићевим говором, који је потрајао, испуњен је остатак тог вечера. Јернеј га није прекидао а Троскот је, све време у умиваљци, не слутећи зло, писао свој први одговор на Ђаћина три писма, која је дотле био затајио од колектива, иако их је, једно по једно, добио током последњих 15 дана.

Бановић је био затражио реч. За сутра. Недеља.

Због посета скуп је настављен тек после ручка. Троскот је, накнадно обавештен, први — свом својом убилачком жестином пуном јада, мржње и уништавајућег презира, не помињући писма о којима нико сем њега и Јернеја није још ништа знао — напао Грујића као рецидивисту разбијаштва у моди за братковских времена. (Витора није споменуо) (Занимљиво?). Рекао је да Грујићев говор значи покушај повратка на старе обичаје, да представља минирање јединства, и да се објективно јавља као стављање у питање свих тековина и свега што је доброг донела колективу, под руководством овог Какома, заједничка борба за револуционарну чистоту. Свим средствима ће се зато биро одупрети покушајима опортуниста у зидовима и изван њих, јер он, Троскот, зна одакле којекакви ветрови дувају, о смраду који носе и проносе, он зна то и којешта још друго зна, и изјављује да га ништа неће спречити да уради оно што је наурио, јер га управо иступање оне продане душе и оне јадне шаке јада коју представља Грујић [који никакав радник није — рекао је Троскот — него права људска несрећа, који се као агент Управе и компромитовао преа Друговима у Митровици, па је зато и послан овамо, о чему постоји материјал с непобитним подацима (али о том потом)] и уверио колико је исправна била његова политика и све што је, реализујући је, урадио и што намерава да уради.

Не. То последње није рекао, у свом првом говору, него у другом, и то тек пошто му је Грујић поставио питање, наивно на изглед: »Колико је писама добио биро за последњих 15 дана од Ђаће и да ли је у тим писмима стајало и да је нужно да се са њиховим садржајем упозна колектив?« Да, том су приликом први пут и поменута та писма. На шта је Троскот онако плануо и рекао све оно малочашње о Грујићу — несрећи, непролетеру, агенту Управе итд. Јернеј је, блећи но икад а мирнији но кип од леда, светлауцао само наочарима и слушао с једним необично увређеним подсмехом све то и остало што је и Грујић, узевши реч, још једном казао.

Тај други Грујићев говор, ма колико судбоносан, ипак није убедио највећи број другова. Толика је снажна и општа била засвођеност Троскотовим схватањима. Чак ни кад их је јавно и прочитао Грујић (коме је његова вереница Јелена пре подне, на посети, домунбала поменута малочас три нешифрована писма у прошупљеној дути качице са кајмаком) другови нису били сигурни није ли у питању фалсификат.

Ипак, дискусија се пренела са Крајновића и Слободана на општије ствари. А Бановићу није друго остало него да се помири, збуњен и помало узнемирен (с погледом који је клизио с једног на друго од главних и дотле у резерви задржаних протагониста) (тражећи да разуме оно што није схватао) што му се не пружа још шанса да каже шта мисли и одлучи двобој у корист Цека. (Али ко је у праву? Грујић? Не. Троскот?)

Оно што су писма открила било је тако страховно да им је управо то умањило уверљивост па, чак, за многе у први мах и довело у питање њихову аутентичност. Ко нормалан да помисли да већ пуних шест месеци *Поље* инсистира на образовању комисије за ликвидацију штрајка глађу, тј. за испитивање свих узрока Виторове погибије, а да Каком одбија да одговори на безброј пута поновљена питања о резултатима њеног рада! Даље, ко да посумња да већ извесно

време Троскот саботира директиве и одлуке Обласног комитета под изговором да су другови који га чине опортунисти који репаше непријатељу! Ко да одмах поверује да се биро спремао да у Анексу одржи обласну конференцију, на којој би сменио Комитет обласни и изабрао Троскота за његовог секретара? Ко — да је у ту сврху само и копан канал, који се, полазећи од умиваљке, завршавао у њиви иза зида? Али сазнало се да је кроз тај прокопани и завршени већ Капилар, уз потпуно незнање свих соба (кад? како?), сутра после вечере требало да допужу у четворку петнаестак другова, скоро све бивши анексиста, и да током ноћи продискутују о активности Обкома, донесу одговарајуће резолуције и изаберу нов форум за читаћу област. У четворци би, следствено, било седиште једном делу новог обласног секретаријата, као и самом секретару. До даљег. Планирано је и делимично бекство. Уколико се укаже потреба да нови секретар Обкома делује напољу...

Изненађење је било тако огромно да нико није слушао толико Грујића колико сопствене узнемирене, запрепашћене, искидане мисли. Но Грујић је прво затресао главом као да са себе хоће да збаци све псовке које му је Троскот испљунуо у лице. Онда је тек рекао, врло мирно, за карикку ипак несавладанији но први пут, синоћ, кад је, устајући сам против бироа и не знајући како ће се све свршити, имао и те каквих разлога за бригу и немир:

— На основу материјала који ћу вам прочитати и који нам је Гаћа, дакле ЦК КПЈ, упутио, овлашћен сам да вас позовем да ми пружите пуну подршку у борби за сређивање односа у Анексу. То и почињем. Тиме се уједно садашњи биро разрешава свих својих руководећих функција. Оне су дате мени, као комесару постављеном од стране ЦК КПЈ. Ја не желим да вам комесарујем дуже но што је то потребно. Пре подне сам се већ консултовао с неколицином другова из четворке, које сви ценимо, и предложио да у привремено руководеће тело, чији је задатак ликвидација

Троскотовог бироа и припремање партијске конференције у Анексу, уђу другови: Синиша, Крајновић и Дежман. Крајновић је одбио да формално (због свега билог) уђе у нови привремени Каком, али му је обећао пуну подршку. Дежман такође. Предложио ми је место себе Пнеуматика, који је пристао тек пошто се упознао са писцима. Прочитаћу их сада вама свима.

На изглед нимало судбоносно отпочео је свој раскринкавајући, судбоносни говор у недељу по подне.

— Прво је писмо од пре 15 дана — рекао је — и на заглављу пише »дупликат«. Како су лице а и полебина тог пелира измрљани индигом, нема сумње да је купан у два, тј. три примерка. Један је у архиви код другова из Обкома, други је овде, код Троскота. Трећи — код мене, тј. свих нас. Прелазим на читање писма:

»Сазнали смо да се биро Какома спрема да одржи 28. о. м. састанак с петнаестак бивших анексиста и других у једној од соба казнионе. Тај би се састанак самозвано прогласио за партијску обласну конференцију. Планирано је свргавање целог парт. руководства Области и проглашење новог ОБК-а, чији би секретар требало да буде садашњи секретар Какома. Обавештен о томе, Гаћа је послао директиву Обкому да изврши све потребно да би то онемогућио. Стога Обком, у сагласности с Гаћом, одређује друга Грујића да преузме руковођење партијским пословима у Анексу, спроведе детаљну истрагу и демаскира фракционашку радњу садашњег Какома. Уједно позива све другове да се окупе око Г. и помогну му да спроведе у живот директиву чији је циљ оздрављење прилика у Анексу...«

Ту га је Троскот прекинуо. Иако је пре био прекао да је примио иједно писмо на које није одговорио, сад је признао да је то лапаране заиста прочитао још пре 15 дана, али да је сматрао да је оно масло полиције, која се укључила у нашу мрежу како би преко ње деловала и разарала. Није о томе обавестио

организацију из простог разлога што је хтео да је поштеди излишних брига. Али предузео је мере...

— Има још једно писмо! — викну Грујић, на шта је Троскотово лице изразило уверљиво и наглашено изненађење. Но рече — после извесног времена, дишући одједном сићавиво — да не зна за друго.

— Истог је издајничког порекла — добаца му Грујић и, сачекавши да Троскот понови своју лаж пред целим колективом (што овај убрзо и учини), добаца, овог пута врло мирно:

— Постоји и треће! Писано у истој полицији.

— Откуда ја да знам шта ти и полиција пишете! — одбруси му Троскот већ нескривено изнервиран. Тад је Грујић испричао све.

Пре једно 25 дана, пробудивши се из сна, хтео је да уђе у умиваљку и попије чашу воде. Крајновић је, налакћен, дремао за столом, а и сви су остали другови спавали. На прстима је дошао до умиваљке. Узлуд је покушао да отвори њена врата и уђе. Била су затворена. Залуцао је, појавио се изненада Јернеј и, сазнавши шта хоће, после мало оклевања, пустио га унутра. Видећи га изненађеног оним што је угледао, објаснио му врло весело и, рекао би, наивно до малоумности, да биро припрема нешто необично значајно. Наслутио је већ на основу тога о чему се отприлике радило, али је сутрадан, као члан Какома, затражио објашњење од Троскота, који се није либио да му исприча у поверењу причу за малу децу, то јест да изишли другови, тј. бивши анексиста, активни у Пољу, врше притисак на њега да се прими партијског руковођења над читавом Облашћу, јер су незадовољни тобожњим опортунизмом и издајством Обкома. Знајући лично, као и низ другова овде, секретара Обкома, који је одличан, борбен и паметан друг, сматрао је својом дужношћу да о томе обавести Поље.

— Значи, није Крајновић — отело се тад Јернеју и објаснило, као да је муња севнула, прави разлог напада на Крајновића и Слободана, иако је свима

било јасно да то више није важно јер се тежиште померило на друге проблеме.

— Преко посете? — упита неко. Есингер, вероватно.

— Шифрованим писмом. Предложио сам Обкому да одмах саслуша другове који су током ових месеци изишли из Анекса и активизирали се у организацији Об. комитета. Отад до данас, на посети, нисам знао ни да ли је писмо стигло, ни да ли је ишта учињено. Независно од тога, друго Бађино писмо много детаљније објашњава оно што нисмо знали, наиме да је извештај број тобожњих делегата требало да уђе у казниону кроз отвор Капилара у њиви кукуруза.

— Лаж! — викну Троскот.

— Слободане, је ли лаж?

Слободан је стајао, опет блед и крут. Али је, после мало колебања, рекао гласом који је звучало мутно и пребијено:

— Мени је наређено да копам и ја сам извршио наређење. Стигао сам до места које је требало сутра после вечере отворити. Био је спреман поклопац који би после све то покрио. То је све што знам.

— Је ли направљен поклопац, Пататоко?

— Јесте!

— Лаж! — дрекну Троскот и сави се као да се спрема да скочи.

— Није лаж! — понови Пататока и, најшлогиранија лица, сави се и, држећи руке још увек испод стола, погледа испред себе.

— Ко лаже, Пататоко? — упита Грујић.

— Троскот! — рекавши то, подиже изнад главе обичан поклопац од каце купуса. На једној страни, гипсом боје земље, начињен је рељеф оранице. Показавши свима поклопац, сави се опет и закачи га, сад је то било свима јасно, испод плоче стола, рељефа окренутог надоле.

— Прочитаћу вам преостала два писма! — настави Грујић — »Друг М. (Михаило), који је изи-

шао недавно из Анекса, у присуству једног члана Зембиља и два члана Об. комитета, испричао је да је последњих пет дана пред излазак провео у умиваљци с Троскотом, који му је, место партијске везе Комитета, дао адресу једног друга, такође бившег анексисте, да би се с њим повезао. Том другу је имао да пренесе последње директиве у вези с исплањанираном обласном конференцијом. М. је знао и за њу и за тзв. *Капилар*. Троскот му је саветовао да привремено, до даљег, избегава везу с Обкомом, у који је полиција тобож убацила своје људе. Зато му је наредио да никакве извештаје ни о свом раду на терену, ни о раду у Анексу не даје Обком, пред ким је најупутније да се држи као човек решен да ликвидира. Међутим, своје извештаје с терена треба да шаље у Анекс на договорен начин. Одатле ће их слати Зембиљу, као што ће преко Анекса друг М. одсад и примати директиве Зембиља. То да је одлука Бироа ЦК КПЈ и да остаје на снази све док се ствар с Обкомом не расчисти и не раскринкају и не ликвидирају полицијци.

Од петнаесторице саслушаних још другова, осмолица су одмах потврдила изјаву друга М., од тога двојица чим су упитана, а остали тек после предочења изјаве друга М., Г. и С.

Како све то представља поуздано обавештење да је Т. дифамирао виши форум, како то представља анахронизам који води оживљавању фракционашких борби, како се Троскот у суштини није слагао ни с начином стварања широког Н. Ф. још док је напољу радио, а како све то, сем што сведочи о бескрупулозној самовољи, интригашењу и лажима, и значи покушај уношења недопустивих у нашим редовима метода рада и односа према друговима у руководству, Обка, посаветовавши се са Зембиљом, одлучује да се Т. искључи из Партије а друг Г. постави за комесара...»

Треће писмо (стигло је везом пре пет дана бироу, сазнало се накнадно), као и друго, утврђује да

Обка није добио одговор на прва два, на основу чега то више партијско тело долази до закључка да ни Т. ни биро нису о ранијим писмима обавестили ни друга Г. ни чланство, иако је то изричито тражено, па је принуђено да нађе друге путеве да о свему обавести све заинтересоване другове. До даљег Обка прекида сваку везу са Т. и групом око њега.

»На основу истраге која још траје« — читао је Грујић — »дошли смо до потпуне слике о стању ствари у Анексу. Наше незадовољство свиме што је урадио Т. од доласка досад превазилази све што се може замислити. У тренутку кад читав раднички покрет у земљи и у Европи бележи успехе у спровођењу политике VII конгреса К.Ј., у Анексу се загадио човек заосталих секташких схватања с хоризонтом и речником формираним у временима »класе против класе.«

»Известан број другова« — писало је даље — »живео је у уверењу да је све то ту у Анексу Ђаћина директива па су активно учествовали у припремама тзв. Обласне конференције. Т. их је у то лако уверавао злоупотребивши врлину њихове партијности. Ти заведени другови, упућени после првих разговора у право стање ствари, безрезервно су нам помогли да сазнамо смисао, целину и детаље ове противпартијске завере.«

Слободан је тек кад је, сав замагљен а укочен, саслушао до краја читање сва три писма, некако несмело помислио да је оно што је већ називао својом издајом појма пријатељства, обухваћено и опрштено последњом реченицом из трећег писма, која чак изражава и неку врсту захвалности заведеним друговима због њихове партијности, оне врлине која им је омогућила да буду заведени и олакшала, исто тако, да се безболно врате партијској политици. Али ипак, остао је незадовољан собом, иако му је свака Грујићева реч из првог, као и из другог говора значила што жељеном вода. Но он није био власт над собом да би себи опростио. Он је он, раван је себи, и будући себи раван, он не сме никад, ништа да опрости.

Најмање то што Обка назива врлином. Бавола, врлина. Врлину свако не може да злоупотреби!

Троскот је урлао: »Издајници! Опортунисти! Полицајци!« Али то је урлао из њега очајање човека који пада ударен смрћу иза врата у часу кад му је ум за морем већ уживао у слави оствареног подухвата чија му је величанствена лепота имала да отвори сва врата до у седамдесет и седмо небо.

Мален је био број оних који су се одмах определили било за писма, било за биро. Тешко је сваком било да поверују да се заиста радило о оном о чему се радило. На страну сад проваљени Капилар, што је својом смелом духовитошћу задивљавао без разлике све другове који дотле нису имали појма да се тако нешто предузима (мада се у први мах није мислило о томе, ни допуштало себи, следствено, да се диви том величанственом по себи потхвату), нико није умео да одмах поверује у монструозну заверу против Партије, о каквој су причала Писма. Већина је остала збуњена упркос олакшању које је осетила, схвативши одједном да, без обзира која ће се од варијанти показати правом, сама чињеница да долази до отвореног унутрашњег рапчишћавања, представља израз снаге и здравља саме Партије и чврстине њеног њој оданог чланства.

Оданог њој? Којој њој? Оној коју је представљао Троскот или оној чија су га писма раскривавала као антипартијског завереника?

Слободану је било јасније но иком можда тих дана, баш с обзиром на горчину самопрезирања с којим је себе квалификовао за издајника *појма пријатељства*, да је та здрава спремност да се остане веран оном што се буде утврдило да је револуционарна истина, можда важније и битније од свега бољег или лепшег што је имало шансе да постане истина. Изнад свега, код човека треба ценити способност да остане привржен идеалу истине која је револуционарна пракса. А он је пао на том испиту. Пао. Срозао се.

Био је начисто да је смисао првобитних Троско-

тових напада на Крајновића и њега лежао у потреби да одлучно и брзо ликвидира пре свих оног на кога је сумњао да је противник планиране конференције или да то може постати. Узгред, веровао је да ће то постављање *ствари на своје место*, политичким замрзавањем Крајновића, салутарно деловати на остале, збити их око бироа и подићи дисциплину до оне бесприговорности што не дискутује ни о чему а усхићено извршава све жеље бироа. То му је нужно било пре конференције. За њу је веровао да ће сама собом толико очеличити преостале да ће просто збрисати сваки траг колебања или нездравих критичких примедби, какве су се гласније почеле да чују откако је у Анекс била стигла једна група студената из Београда и — друга из Загреба. Ти се зелембаћи нису аутоматски приклањали свему. Ни изузетан положај Троскота у бироу, ни однос бироа према Какому, ни овог у целини према колективу чланства лишеног могућности да у пуној равноправности дискутује о предаганим мерама, ништа њих није импресионирао, па им се, изгледа, није свидело ни ишта од свега што је апсолутна већина другова сматрала најпозитивнијим стањем. Не би, можда, ни дошао до тог напада на Крајновића (и Слободана) (против чега је Јернеј био, све док му није наређено да ломљење Крајновића отпочне од Слободана, јер је »с те стране матори јарац најнезаштићенији«). »У сваком случају« — сложио се Јернеј — »боље је и то неголи идеолошки напад«) да није било приговора тих анархоида и шиљокурана (како их је једном Троскот назвао пред Бановићем), у сваком случају, балаваца липених разумевања за потребе које намеће изузетност Троскота и његовог даноноћног наднапорног рада. Извештаји из разних соба у које су били размештени управо зато да би се разбила студентско-вршњачка компактност, уверавали су у илузорност тога све док буде постојала поподневна слободна шетња, па је Троскот једном, на састанку бироа (на ком су прочитани извештаји собних секретара и разних других

обавештача, свих сложних у основном мишљењу о тим полудивљим скојевцима на ивици малограђанских критизера) уздахнуо и рекао: »Ка зна не би ли боље било, због таквих, да свака соба посебно шета.«

Есингер, који се први од чланова бироа раскритиковао, изјавио је приликом те своје самокритике да је сигуран да се Троскоту то отело непромишљено, али да је то за њих остале значило позив да неко из бироа разради могућности и изгледе тог плана, тј. да Управи, која би то једва дочекала, индиректно стави до знања да комунисти не би ништа предузели ако би скупо поподневно шетање свих соба било замењено слободним шетњама одвојених одељења.

Био је то — мислио је и биро после Троскота — врло сложен и деликатан проблем, остављен да се реши након обласне конференције. Поред низа добрих страна, тај би предлог имао толико очигледно негативних да је највероватније да би био одбачен и да је дошло до обласне конференције. Ипак, карактеристична је за Троскотов »тактички прагматизам«, како је то у разговору о свему томе једном, много касније, назвао Крајновић, спремност да и за потез што почиње и престаје с дневним подстицајима потргне стратешке побуде и разлоге.

Грујић, и онда кад су почетком августа дискусије о свему томе ушле у завршницу, није показивао сувише интересовања за слично и није ником дозвољавао да стратешке мачеве трпа у тактичке каније. Још мање је дозвољавао инсинуације на које се навикло за Троскотово време, па се сад тешко одвикавало. Остало се на чињеницама.

Захваљујући врло искористљивој самокритици Есингера, искувише брзој да би била прихваћена од свих, и захваљујући обавештењима која је дао још увек збуњени Слободан, и Пататока равнодушног изгледа, утврђено је да се Капилар копао и прокопао скоро, да је округли поклопац од капе купуса с рељефом бразде, накјуче завршен, чекао своју примену

ноћас, будући да је остало само да се пробије вертикала увис, посао што не би изискивао, уза сву појачану опрезност, ни сат, сат и по рада. Притиснути, Троскот и његови из четворке и осталих соба признали су коначно да се заиста припремала обласна конференција.

Али тиме је тек отпочела битка између уравниправљених војски. Сва лукавства, вештине, све снаге су тек имале да се разгоре. До тог изнуђеног признања, Троскот је могао порицати Грујићеве оптужбе.

Уосталом, није могао. Питање је да ли није могао? Чињеница је да је Троскот престао да пориче припреме за обласну конференцију. Штавише, тврдио је да је дисциплину према постојећем обласном форуму прекршио као револуционар свесно, у име оданости правој револуционарној дисциплини, да га је на тај прекршај и на друге ситније некоректности приморала виша револуционарна законитост, што захтева да се борац осећа ослобођеним обавеза према вишем форуму чим постане свестан да руководство опортунисте.

»Ако виши форум откаже, директиве ти издаје твоја савест.«

— Ти си стопут више отказао него Обласни! — раздра се неочекивано Праком.

— Стрм с њим! — повика и Лазица.

— Ко си ти да одређујеш...

— Не тако! — прекиде Дежман Љубу — треба се запитати камо бисмо стигли кад би свако по свом ћефу и савести, како веле Србијанци, одређивао, кај не? Или пак, како ми велимо, који је, како је и кад је форум зглајзао? Не? То би била чиста квекерско-протестантска анархија. А ми смо друго.

Међутим било је још увек тврдих троскотоваца. И међу наивнима који су се индигнирано тресли од гнева, и међу сентименталцима и осталима који су дрхтали увређени што се неки усубују да вребају »нашег секбира, нашег Троскота«. После преношења дискусије из четворке у остале собе, више од 24 сата

вадало је двовлашће. Једни су већ признавали Грујића за комесара, други за секретара — још увек Троскота, који је лако и без размишљања изишао из своје укочене изолације, подмладио се некако, постао пријатан, трудио се да буде допадљив и цимао поваздан све романтичне жице на које робијашки лако оајекују.

— Тачно је да смо ми из бироа посветили пажњу излазницима — говорио је Троскот — то не кријем. Али тврдим да се то учинило онда кад нам је постало јасно да тамо није све у реду. Увек су кочили: »Не може.« »Авантуризам«. »Опасно.« Тако су они дочекивали наше предлоге. Узалуд смо доказивали супротно. Али они — »Не!« и »Не!« Тек кад смо исцрпали све нормалне могућности и тек кад нам није друго преостало, потражили смо сами револуционарнији начин и пут. Тачно је да о томе нисмо обавестили чланство. Појмићете зашто. Тачно је, исто тако, да су другови који су одаве излазили, иако неупућени у те наше главобоље с Обласним, сами врло брзо дошли до сличних закључака и да су, имајући вере у нас у Анексу, спонтано потражили савет од свог бироа. Питања су нам стизала одасвуд. Ускоро смо имали врло убедљива обавештења о приликама и субјективним неприликама у Области, где је Комитет очигледно давао контраиндициране директиве и опортунистичке инструкције. Обка — закључили смо — постао је слеп за чињенице о очигледном сазревању објективно револуционарне ситуације. Суд бивших другова анексиониста и наш био је истоветан. Одатле до закључка о нужности конференције није било далеко. Идеја је, признајем, моја. И морам да кажем да су ми неколицина другова, Јернеј — на првом месту и Слободан не на последњем, помогли да је оваплотим. О томе смо обавестили Баћу. Писмо није стигло. Не бојте се. Пет пута смо Обка такође обавештавали и остајали без одговора. Предложили смо Обкау последњи пут и оно што нам се сад причава као криминални роман: Исто — без одговора.

У међувремену анексистипа напољу су се повезали између себе, долазећи у сукоб с опортунистима из области, који су све хтели, само не револуционарну борбу. Они су, такође, формално затражили од мене и бироа да им се ту омогући конференција. Да није јуче једна полупроститутка...

Настаде диверзиона граја. Која се с муком стиша. Троскот настави да прича о томе да је слутио могао какву је глупост урадио, појео би се цео с властитим говнима... — Та мала, коју смо пре неки месец — рекао је — ми баћили Грујићу у чељуст, донела је јутрос њему ове сумњиве папириће, за које он прича да су Баћина писма... Ах, да није било те попишуге, вечерас би се одржала конференција, имали бисмо нов револуционарни комитет и ствари би кренуле с таквом енергијом набоље да би била милина живети: прилике за приликама се не би више пропуштале и радне масе, жељне борбе, поплае би у борбу. Ја вам за то све добар стојим — пицао је — ја — који не бих забушавао, ја који бих свом упорношћу за коју сам способан погуро та кола и извукао их из глиба. И шта? Ја да се кајем за добро које сам хтео и које неколико демобилисаних идиота и клециколенаша вани и ту, та шака јада плус једна дроца, мисле да не могу спречити да учиним... Никад. Они могу онемогућити изабране делегате да добу. Може бити да су то учинили и у сарадњи с полицијом, али ја ћу дигнуте главе да наставим своје.

Синоћ је, у својству секбира, наредио Јернеју да прокопа остатак, јер је сигуран да ће делегати доћи. Тад је дошао и до гужве. Дежман је заградио Јернеју пут у умивалку. Троскот је гурнуо Дежмана... Али умешао се и Пнеуматик, онако горостасан и кашљуцав у последње време, и инцидент је закључен, дискусија се наставила. Троскот је порицао да је примио икаква писма. У каквих 15 дана три писма? Лаж! Лаж!

Био је циничан. На тренутке је претио, цсовао, градио, плашио другове. Позивао се на своје везе у

СССР-у, на другу линију, на Димитрова, с ким је радио у Балканској федерацији и с ким још ради, и, на крају, кад је изгубио подршку већине, изјавио је да се неће дати тако од шале.

Јернеј је исто одолевао из почетка. У поетском заносу скоро, узимао је реч и причао о значају који би за све робијаше, свуд по капиталистичком свету, имала таква једна конференција. Какав би импулс она дала партијама и ослободилачким покретима! Шта би она људски и комунистички значила! Какву дивну смелост и машту, вештину и самопрегорност би ставила она у покрет кад је, у условима који су наши, учинила кадрим робијаше да у зидовима, под оком пандура, одрже конференцију и, у пуном сазнању ствари, омогућила им да одреде линију рада у Области. Каквим би то задивљујућим поносом, каквим би то еланом и самосвешћу испуњавало генерације револуционара, којима би пример Анекса значао одскочну даску за све смелије и луђе, да, луђе потхвате. Али, ето, група малограђана у покрету зауставила их је на узлетишту. »Жалим«, понављао је блед. »Жалим. Требало је рачунати на ту могућност. Нисмо мислили да ћемо морати да пред вама цитирамо последње стихове Мајаковског: »Љубовнаја лотка разбилас о бит«, али, ето, друго не намећу прилике. Ипак, било шта било, ја изјављујем да остајем уз Троскота против малограђана, који су, како то често бива, успели да подсеку крила орлу. Ја сам за орла који се, и подсечених крила, усудио да се вине високо преко свих зидова. За тај лет. По сваку цену. И по цену смрти. За тај лет који не признаје зидове, који се и из сржи робије понаша слободно, свемоћно.«

— Сад плагираш мене! — добаци му Крајновић — али ја те нећу уверавати да си идеалист. Довољно је зло што си антипартијан.

— Нека! — одговорио је и поносито затурио главу — ја сам против сваког псеудонима издајништва!

Говорио је као пијан. Неко је промрљао: »Не. Чиста параноја!«

Четири године је прошло отад. Грујић је извршио задатак комесара, али није пристао да буде секретар. Ушао је у биро, којим је руководио Синиша, на опште задовољство. Све што је добро било код Витора и Троскота, остало је; али у новом контексту све се то јављало као ново, као нешто небило, као нешто што никад и нигде није тако добро било, појављујући се уједно и као слобода и као дисциплина, и као осећање равноправности и као међусобно поштовање, као отвореност. Срдачност односа доприносила је бољој систематизацији катедри, што су превиђале, поред заједничког учења, и интензиван индивидуални рад. Уз то, учвршћене су везе с Пољем, па се у низу ствари Поље консултовало с бироом, коме није падала за то на ум никаква инсубординација и који није, захваћен вртоглавицом успеха, губио смисао за стварност. Наставило се робијање, али као да је све дигнуто на неки виши спрат, без икаквог напора и напрегнутости, лако, елегантно. Управо зато што се сваки осећао слободан да каже шта мисли, нестало је неповерења и потребе да се по собама држе уши и очи бироа као контрола чланства. Откупарима није било места.

С нестанком неповерења, постала је излишна стега, сумњичење и све што је тровало.

Управа је и даље бар двапут годишње покушавала да одузме понеку од тековина. Биро би реаговао одмах, не драматизујући, али у складу са ситуацијом споља. Кад год се могло нешто ново да претме Управи, претимало се, кад је ваљало повући се, повлачило се, а да ништа битно није долазило у питање. Сем једног штрајка главу 1938, који је трајао девет дана, колектив није бивао принуђен да улази у озбиљније акције.

Троскот није капитулирао. Он се с двадесетином тврдоглавих својих присталица преместио у двојку. Али већ у јесен га је половина његових напустила. А кад се приближило време изласку Јернеја с робије, овај је потражио Синишу и Грујића.

Нису захтевали од њега никакву јавну самокритику, сматрајући тако што недостојним још од Плинијевих времена, и по руководство које би тако што захтевало и по грешника који би пристао да тако што изврши.

Једног јутра се сазнало да је Троскот пребачен у другу казониону. Али кад се јавио неким својима из Нишског затвора, они су показали његово псовачко и пакосно писмо Синиши и замолили га да им се дозволи да се прикључе колективу.

Брод Анекса, дигнутих једара, пловио је догађајима у сусрет морем оног времена, пролазног као свако, суровог као ниједно.

Ипак понеко би с времена на време сањао Троскота. Ујутру је, усплахирен, причао свој сан. Синиша би развучао своје танке усне и окренуо се према Крајновићу, који је у то време обично полазио с Грујићем ка умиваљци. Али једном је стигао да изговори своју мисао: »Сва срећа што се нашао унутрашњих снага да надвладамо опасност коју би за цео покрет представљала схватања што их је носио Троскот, да су се одржала...«

— Како одржала! Сви смо га осећали као тун у оку! — рекао је Кавурић.

— Сви! — додао је и Бановић врло, врло тихо, скоро нечујно. — Ја сам то први приметио и осетио. Само нисам стигао први и да кажем.

НАПОМЕНА

Као трећу књигу тетралогije *Робија*, издавачко предузеће *Нолит* објавило је 1964. године роман *Тајне*.

ОСКАР ДАВИЧО

ТАЈНЕ

*

Технички уредник
Боривоје Миладиновић

Коректори
Олга Зарин
Бранка Сјеран

*

За издавача
Издавачко предузеће ПРОСВЕТА
Београд, Добричина 30

Штампа
Београдски графички завод
Београд, Булевар војводе Мишића 17